

50285

5022

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

MIKOLA-EMLEKKÖNYV

XLI/1.



SZEGED
2001

Könyvtár

(S. 2012)

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

MIKOLA-EMLEKKÖNYV

XLI/1.



SZEGED
2001

Kotler

Szerkesztőbizottság
BAKRÓ-NAGY MARIANNE, BÜKY LÁSZLÓ, MALECZKI MÁRTA

Technikai szerkesztők
KECSKÉS JÜLIA
M. KORCHMÁROS VALÉRIA
SZÉCSÉNYI TIBOR

HU ISSN 0209-9543 Acta Universitatis Szegediensis Sect. Ethn.-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nytud.

MIKOLA TIBOR EMLÉKEZETE



MIKOLA TIBOR (1936–2000)

Öt éve, 60. születésnapjára jubileumi kötetel készültünk (*Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged 1996), s akkor mindannyian úgy hittük, hogy e könyvet továbbiak követik majd a kerek évfordulókon. Jelen tanulmánykötetünk azonban már nem köszöntheti őt, csupán megpróbál méltó módon emlékezni rá. 2000. június 13-án váratlanul elhunyt Mikola Tibor professzor úr, az uráli nyelvstudomány egyik legkiemelkedőbb tudósa.

1936. február 19-én született. 1958-ban szerzett magyar–német szakos tanári diplomát az ELTE bölcsészkarán, majd két évig középiskolai tanárként dolgozott Bicskén. Ezt követően, 1960-ban került Szegedre a Hajdú Péter által újjászervezett finnugor tanszékre. Néhány rövidebb külföldi tartózkodását leszámítva – egy-egy szemeszterben tanított a göttingeni és a müncheni egyetemen 1973-ban, illetve 1983-ban – egész élete, munkássága a szegedi egyetemhez, a szegedi finnugor tanszékhez kötődik. Tudományos pályájának fontos állomásai az 1962-ben megszerzett egyetemi doktori fokozat, melyet 1968-ban követett a kandidátusi cím, s végül 1998-ban az MTA doktora lett. Egyetemi doktori dolgozatát az ősuráli nép vallási-hiedelmeiről, a sámánizmus szóképzésének nyomairól írta. Kandidátusi értekezésében, melyben a jurák nyelv névutórendszerét tárgyalta, új koncepciót alakított ki az uráli nyelvek névutói kategóriájának létrejöttéről. Dolgozata 1975-ben német nyelven jelent meg *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)* címen. Akadémiai doktori értekezésében a szamojéd nyelvek történetéről vallott nézeteit összegezte (*A szamojéd nyelvek története*), s dolgozatát nagy sikerrel védte meg 1998 tavaszán. E munkáját kiadni azonban már nem maradt ideje.

Kutatásai középpontjában a szamojéd – s közülük is elsősorban az enyec és nganaszan – nyelvek álltak. Castrén után ő volt az első, aki e két távoli rokon nyelvből anyagközléseket publikált, s lejegyzéseinek hangtani s alaktani pontosságát a későbbi gyűjtések is igazolják. Számos szamojéd tárgyú tanulmánya közül ki kell emelnünk azt a szamojéd nyelvtörténeti írását, mely a D. Sinor szerkesztette, az uráli nyelveket, azok történetét és idegen nyelvi hatásait tárgyaló, a szakma legjobbjai által készített uralisztikai kézikönyvben jelent meg (*Geschichte der Samojedischen Sprachen. In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, ed. by D. Sinor). Évek óta dolgozott azon a hatalmas adattáron, amely a szamojéd nyelvek alaktanának tanulmányozásához kínált volna korszerű segédanyagot. E munka eredménye lett az újszerű enyec morfológiai szótár, mely minden nyomtatásban megjelent enyec nyelvi forrást feldolgozva egységes kódrendszerben mutatja be az enyec szóképzéset szinte minden grammatikai formájában (*Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*). Befejezés előtt állt már a hasonló rendszerű nganaszan szótár is, melynek kiadását sajnos már nem érthette meg.

Bár Mikola Tibor a szamojéd nyelvek egyik legrangosabb kutatója volt, hasonlóképpen kiválóan ismerte többi rokon nyelvünket és a magyar nyelvtörténetet

is. Magyar nyelvi jelenségek finnugor vonatkozásait vizsgálva jelentetett meg magyar etimológiai tárgyú írásokat (például a *-ság/-ség* képző, a *reg* szócsalád, *láb* szavunk eredete), vagy éppen új megközelítésben tárgyalta a magyar tárgyas ragozás kialakulását. A finnugrisztika egyik legsokoldalúbb és legegységesebb művelője volt: szinte nincs olyan finnugor nyelv, melyet ne kutatott volna, melyről ne jelent volna meg írása. S nem csupán a tanulmányozott nyelvek imponálóan nagy száma jellemezte munkásságát, hanem a kutatott témakörök sokrétűsége is. Foglalkozott etimológiával, a történeti nyelvészet számos kérdésével a hang-, alak- és mondatn területről, kitűnő leíró nyelvészeti tanulmányokat írt, szövegközléseket, szójegyzékeket, szótárakat készített. Dialektológiai írásai is ismertek, de az uralisztika egyéb területein is dolgozott. Foglalkoztatta őt a rokon népek nyelvi és politikai helyzete, irodalma, vagy akár a finnugrisztika egy-egy nagy alakjának munkássága, levelezése is. Szakmai felfogását a korszerűség és a nyitottság jellemezte. Mindig figyelemmel kísérte a nyelvtudomány legújabb módszereit és eredményeit, törekedett saját munkásságában is ezek hasznosítására, s erre ösztönözte munkatársait, tanítványait is. Hitte, hogy modern uralisztikát csak az általános nyelvészetet ismerve és alkalmazva lehet művelni, és vallotta, hogy az elméleti nyelvészet egy-egy irányzata, megállapítása is csak gazdagodik, ha az uráli nyelvek avatott kutatói (is) „tesztelik, ellenőrzik” azt. E felfogásának, általános nyelvészeti érdeklődésének értékes példájaként említhetjük meg az uráli nyelvek kauzatív szerkezeteit leíró, s azok tipológiai vonatkozásait tárgyaló előadásait, tanulmányát (*Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen*. Néprajz és Nyelvtudomány 36. 1995), vagy a mediális igenemmel kapcsolatos nézeteit, melyet pályafutása során többször is kifejtett, módosított, legutóbb akadémiai doktori értekezésében.

Uralisztikai munkássága mellett ki kell emelni egyetemi és tudományos közéleti tevékenységét. 1974 óta vezette a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszékét, s e tanszék a hazai finnugrisztikai kutatások egyik legjelentősebb műhelyévé fejlesztette. Az általa szervezett PhD program a legelsőik között nyerte el az akkreditációt, és három éven át a szegedi volt az ország egyetlen, tudományos fokozat odaítélésére feljogosított finnugrisztikai kutatóhelye. Hosszú éveken át vállalta magára a bölcsészkar fáradságos irányítását, két cikluson át – 1979–1984 között – volt a kar tudományos dékánhelyettese, és szintén két cikluson keresztül – 1984–1987 és 1989–1992 között – a kar dékánjaként tevékenykedett. 1996 óta irányította a kari Doktori Tanácsot. Tudományos közéleti tevékenysége nem korlátozódott az egyetemre, számos hazai és nemzetközi tudományos társaságnak és bizottságnak volt tagja: a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Finn Irodalmi Társaságnak, a Finnugor Társaságnak (Helsinki), a Societas Uralo-Altaicának, a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottságának, s ez utóbbi Magyar Nemzeti Bizottságát vezette. Elnöke volt az MTA Urali Nyelvészeti Bizottságának, az MTA Urali Komplex Bizottságának, és őt választották az MTA közgyűlésébe az uralisztika képviselőjeként. Szerkesztője volt a *Nyelvtudományi Közleményeknek*, a *Néprajz-és Nyelvtudománynak* és a *Studia Uralo-Altaicának*. Ez a sok megbízatás rengeteg munkával, utazással járt. Bizony, az utóbbi években szinte minden héten Budapestre kellett utaznia egy, néha több alkalommal is, és ezek az utak egyre jobban fárasztották. Feladatait mindig teljes odaadással végezte, egy-egy számára elfogadhatalan döntés szinte napokig gyötörte. A halála előtti utolsó

hónapokat a 9. Nemzetközi Finnugor Kongresszus magyar küldöttsége kiutazásának megszervezése körüli nehézségek, bosszúságok keserítették meg.

Közéleti tevékenysége azonban sohasem akadályozta meg abban, hogy az általa vezetett tanszéken kiváló oktatómunkát végezzen, és a tudományos utánpótlás nevelésére hatalmas energiát fordítson. Mikola tanár úr nagyszerű előadó volt, magyar és finnugor szakos hallgatók ezrei fognak emlékezni érdekes, logikusan felépített, de sohasem száraz tényanyagokat kínáló, hanem elgondolkodtató, és sajátos humorával is fűszerezett előadásaira, szemináriumaira. Gazdag lexikális ismeretei mellett híres volt sokrétű nyelvtudásáról: az uráli nyelvek mellett jól ismerte a németet, svédet, orosz, angolt, franciát, hollandot is, de „kikapcsolódásképpen” akár szuahéli nyelvtannal is foglalkozott. Közismert szerénységére jellemző, hogy ő maga csupán német nyelvtudását ismerte el. Kiváló előadói képességét és nyelvtudását sokszor élvezhettük a finnugor kongresszusokon és más, szakmai konferenciákon, szimpóziумokon. Hasonlóan érdekesek és hasznosak, széles látóköréről és jó kombinatív képességéről árulkodóak voltak hozzászólásai mások előadásaihoz akár szekcióelnökként, akár hallgatóként. Szerénységéhez társult szakmai alázata; sohasem elégedett meg elért eredményeivel, mindig képezte magát. Egy-egy lelkesebb hallgató kedvéért akár – általa addig kevésbé kutatott – újabb rokon nyelvek tanulmányozásába kezdett: finn és szamojéd nyelveken kívül tanított lappot, mordvint, vögult, osztjákot is. Tehetségesebb hallgatóit, munkatársait mindig önzetlenül segítette, saját munkáját is félretéve akár napokra is elmerült egy-egy újabb témakörben, ha ezzel valakinek a munkáját, tudományos előrejutását segíthette. Rengeteget dolgozott, mindig elsőként érkezett a tanszékre, és ő ment haza utoljára. Az egyetemen töltött ideje java részét a hallgatók, a tanszék, a kar és a szakma ügyeinek intézésére kellett fordítania. S bár ő ezért sohasem panaszkodott, jól tudtuk, hogy az utóbbi években már tervezte – bár egyre jobban aggasztotta az utánpótlás gondja –, hogy a tanszék vezetését másnak átadva több ideje lesz a tudományos munkára. Ezt sajnos nem érthette meg.

Mikola Tibor tanárom, kollégám és tanszékvezetőm volt nekem is, miképpen mindnyájunknak a tanszéken. Nem csupán a szakmánkat tanulhattuk meg tőle: Tanár Úr a példa és a mérték volt és marad is számunkra. Utólag látjuk, hogy nem figyeltünk fel időben azokra a jelekre, melyek fáradtságára utaltak. Mást nem tehetünk már azon kívül, hogy kiadatlan, befejezés előtt álló munkáit igyekszünk megjelentetni, szellemiségét a tanszéken méltón megőrizni.

Minden ember pótolhatatlan. Mikola tanár úrra ez sokszorosan igaz. Pótolhatatlan veszteség érte családját, barátait, de halálával pótolhatatlan veszteség érte jelenlegi és leendő hallgatóit, tanszéki, kari és egyetemi munkatársait és a hazai és nemzetközi finnugrisztikát is. Váratlan és korai távozásával sok-sok kiváló tanulmányt, további értékes kutatómunkát, előadásokat, önzetlen támogatást, segítő tanácsokat, baráti beszélgetéseket veszítettünk el mindannyian.

Szeged, 2001. május 31.

Sipőcz Katalin



ÉRINTKEZÉSI PONTOK A MAGYAR ÉS AZ ÉSZT TÖRTÉNELEMBEN II.

ADALÉKOK AZ ÉSZTEK LAKTA TERÜLET EGYSÉGÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ

ÁRPÁS KÁROLY

„Elas kord uhke hiir.” Lavotha Ödön Észtlap nyelvkönyvében szerepel Az egér veje című észtlap népmese. Mikola Tanár Úr ezt a szöveget adta fel a második észtlap nyelvóra után házi feladatként lefordítani. Élt egyszer egy büszke egér – így kezdődött a fordítás, s azóta a mondat hozzárendelődött John Steinbeck regényéhez – Egerek és emberek –, Daniel Keyes lektűrjéhez – Virágot Algernonnak – ... az asszociációs háló tetszés szerint bővíthető. Nekem mégis Friedebert Tuglas Hamvas Bélát idéző esszéje kapcsolódik hozzá, a Muutlik viikerkaar. A „Változó szívárvány”, a bölcs, száműzöttségében is hazafi költő vallomása, mert mentori irányításával őt fordítottuk együtt utoljára, Mikola Tibor-i hitvallással is magyarul: minden környezetben hünek kell maradni választott utunkhoz.

Mikola Tanár Úr tudósi pályaeértelmezése olyan lehetőségeket és kötelezettségeket körvonalazott (és határozott meg), amelyek igényeinek nem tudtam megfelelni. Az észtlap kultúra, művelődéstörténet kutatása, a finnugrisztika tágabb értelmzése más utakra vitt, de a kiindulópont mindig megmarad: az észtlap és finnugor nyelvészet alapos tanulmányozása, amelyet a szegedi tanszékvezető irányításával kezdtem, összefonódik az egykori vendégtanár Domokos Péter mutatta témák kutatásával. Úgy vélem, hogy az európai népek kapcsolataihoz nemcsak a nyelvészeti dolgozatok, kutatói pályák, tudósi életművek szolgálhatnak támaszul, hanem a más célú összehasonlító tevékenységek is. Így ajánlom a Tanár Úrnak ezt a munkát.

1. Előzményként

II. András magyar király Leszek Bialy krakkói herceggel előbb felmorzsolta a halicsi fejedelemség szuverenitását, majd a latin császári korona elnyerésében bízva Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj novgorodi fejedelemre hagyta a hatalmi-dinasztikus válság megoldását. A krakkói herceggel kiegyező orosz fejedelem a családi érdekek szempontjából fontosabbnak tartotta a kijevi nagyfejedelmi címhez vezető halicsi trón megszerzését, mint az elhúzódó balti német expanzió közös feltartóztatásába történő aktív bekapcsolódást. Ezt várta pedig tőle az a megkeresztelkedett észtlap törzsfő, Lembitu vanem, akinek 1213–1217 között sikerült az addig legnagyobb politikai egységet megteremtenie. A novgorodi fejedelem külpolitikájának (és orosz belpolitikájának) a megváltozása nemcsak Lembitunak és törekvésének a megsemmisülését jelentette, hanem a „balti kérdés” létrejöttét, amelynek megoldatlansága napjainkig befolyásolta e régió népeinek és államainak történelmi fejlődését.

Az észtlap lakta terület első egységét tehát nem a belső fejlődés teremtette meg, hanem a német terjeszkedés ereje és hatékonysága. Hosszú lenne taglalni a Livóniai Rendi-káptalani Állam történetét; bennünket az észtlap-magyar (–német–orosz–lengyel) történelem érintkezése, egymásra hatása érdekel.

2. Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586) livóniai politikája

2.1. A kiindulás

A Livóniai Rendi-káptalani Állam szétverése után az észtek négy olyan állam uralma alá jutottak, amely így-vagy úgy elfogadta a balti németiség észtek (és lettek, litvánok, lívek) feletti fennhatóságát. Az északi területek a svéd „zónába” kerültek, az észak-nyugatiak a dánba, a keletiek az oroszba, a déliek a lengyelbe. A kérdések úgy fogalmazódtak meg, hogy az új uralkodók hajlandóak-e elfogadni a kialakított feudális rendi privilégiumokat, amelyek etnikailag is elkülöníthetők voltak; illetve az új uralmi rend képes lesz-e a négy részre szakadt területek egyesítésére.

A magyar történelemben is nevezetes lengyel-litván uralkodó saját érdekei szem előtt tartásával jelentősen befolyásolta az észtek, a „föld népének” történetét. A svéd hatalmi igényeket elfogadva az oroszokkal Jam Zapolskiban kötött fegyverszünet szerint 1582.01.15-től Livónia nagyobbik részének ura lett. Riga még 1581-ben meghódolt neki. Ez ugyan még nem jelentette az észtek lakta területek egyesítését, de kiindulópontnak ígérkezett.

2.2. A németek

A Livóniai lovagrend szekularizáló, az egyházi földeket elfoglaló és az egykori birodalmi függést névlegesítő német földesurai (a későbbi „balti bárók” ősei) a 16. század árforradalmából következő agrárkonjunktúrájának hasznából az észtek, a lett, a lív és a litván jobbágyság mellett a német városokat is ki akarták zárni. A hosszú livóniai háborút bevezető orosz támadáskor gyengeségüket belátva a volt Rendi-Káptalani Állam urai gyorsan kiegyeztek a dán (1559), a svéd és a lengyel függéssel (1561).

2.3. Az oroszok

IV. Iván Oroszországa, miután szétverte a ténylegesen életképtelen Livóniai Rendi-káptalani Államot, nem volt képes a létrehozott hatalmi ürt betölteni. A ravasz uralkodó hiába pengetett később békésebb hírokat: a németeket (legyenek azok a balti bárók, vagy a Hanza kereskedői) a cári birodalom hatalmas piaca sem vonzotta annyira, hogy a kényszerű fennhatóságot örömmel fogadják. Még akkor sem növekedett meg hajlandóságuk, amikor a cár a kezdetben alkalmazott és tervezett opriscsina helyett a kedvezőbb hűbéres királyságot kínálta fel nekik (I. Magnus dán herceg livóniai hűbéres királysága 1570–1578).

Az orosz uralkodó az észtek (és lívek, lettek, litvánok) lakta föld egyesítésére tényleges katonai erőt nem volt képes fordítani: az erőkoncentrációval ellentétes volt részben a déli agresszív (és regresszív) külpolitikája, részben az elhúzódó, polgárháborúig fajuló belpolitikai ellentéteinek gazdasági-hatalmi válsága. A balti nemesség hamar felismerte az orosz hatalom tehetetlenségét, s ennek következtében másfelé „tájékozódott”.

2.4. A lengyel-litván érdeksérelem

A lengyel-litván államhoz csatlakozó, a lengyel-litván unióba betagozódó livóniai német nemesség sokszorosan biztosította rendi autonómiájának legfőbb pontjait: Privilegium Siggismundi Augusti 1561. 11. 28.; az ún. „livóniai alkotmány”:

1562.03.04.; az 1566-os országgyűlés törvényei - és ezeket nem csorbította az 1569-es reálunió sem! A különállást jelképezte a „bevett” evangélikus vallás, a német nyelvű közigazgatási, törvényhozási, igazságszolgáltatási önállóság, valamint a jobbágyság és a vidéki nem-nemesek feletti fennhatóság.

Mindez akadálya volt a területi-gazdasági terjeszkedésben egyaránt érdekelt lengyel–litván nemességnek is: leginkább azért támogatták a mindenkor választott uralkodó balti politikáját, hogy ebben a kérdésben álláspontjuk érvényesüljön. Báthorynak helyzetét nehezítette, hogy a Zamoyskiak vezette „litván pártnak” a megválasztása miatt is le volt kötelezve. (Arról nem is beszélve, hogy az uralkodói elképzeléseiben a mátyási politikai hagyománynak kitüntetett szerepet szánt. E szerint a hadsereg fenntartásában a városok, a polgárság – s csak a Hanzába tartozó gazdag városok jelenthettek igazi támaszt.).

2.5. Az észtek

Igaz, hogy az oroszok elleni háborúban jelentős szerepet játszottak az észtek (és nem-észtek) jobbágyszármazású szabadcsapatok (sikereikről nemcsak a baltikumi híradások szólnak), ám ezek katonai elismertsége nem érte el a magyarországi (vagy akár a balkáni) hajdúk és más szabadlegények szintjét. A korabeli források bizonyítják, hogy az etnikailag és gazdasági okokból elfogult szerzők bámulattal adóztak a harcoló jobbágyság és mesterlegények hősiességének, feltétel nélküli áldozatvállalásának – ám ezt nem tekintették „normálisnak”. Úgy vélem, hogy a helyi szájhagyomány (észtek és nem-észtek) inkább ezekre az eseményekre támaszkodik, mint az ezredforduló eseményeire: a Kalevipoeg-, a Vanapagan- és egyéb mondákban sokkal inkább a hosszú livóniai háború hősei inkarnálódnak, mint a 13. századi események szereplői.

A rendelkezésre álló adatok szerint sem Báthorynak, sem tanácsadóinak fejében nem fordult meg az észtek jobbágyság „hajdúsításának” vagy „székelyesítésének” gondolata. Pedig ez a viszony sokat jelentett volna az észtségek (és nem-észtségek) politikai súlyának növekedésében. (Tudjuk, hogy az ilyenféle katonai karrierre még a 18. században is legfeljebb egyeseknek volt esélye – Jaan Kross Michelson beiktatása című kisregénye erről is szól.)

Az ún. második jobbágyság viszonyainak kialakulása és megerősödése a jobbágyság önkormányzati / „polgárjogi” fejlődési lehetőségét lehetetlenné tette – erre az is bizonyíték lehet, hogy az egyébként I. Mátyás nyomdokait követni vágyó uralkodóról sem az észtek, sem a lett, sem a litván, sem a liv jobbágyság körében nem alakult ki legendák.

Az észtek népesség tehát nem jutott, nem juthatott önálló érdekképviselőhöz a fennálló viszonyok között. Ennek következtében az egységhez vezető út külső hatalmak és etnikumok történetének függvénye maradt. E feltételek közül a legnagyobb jelentőséget a magyar származású uralkodó kapta.

2.6. A király mozgástere

Báthoryt az 1573-as henriki pacta konventa mellett 1575-ös ígérete és koronázási hitlevele is kötötte. Az ország létét és hatalmának biztosítékát szolgáló óvatos központosító politikájának három pillére volt: igen jó kapcsolata a pápával és a szultánnal – ez a külpolitikai mozgástérét növelte meg; a lengyel királyi „státusa” párosult rendezett gazdaságú erdélyi fejedelmi és mesés hírű magyarországi nagybirtokosi

vagyonának állapotával; az 1582-ig elhúzódó háborúk miatt és alatt pedig az elfogadott szokás alapján „jogszerűen” eltérhetett a királyt korlátozó törvényektől.

Első lépésként mind erdélyi fejedelmi, mind magyarországi (és lengyel) magánbirtokaira is támaszkodva létrehozott egy hozzá hűséges nemesi réteget. Ebben nemcsak az öt megválasztó litvániai új arisztokráciával számolt, hanem a Magyarországról érkező (talán kalandor) nemesség mellett a zsákmányra, adományra éhes lengyel-litván köznemességgel is.

Ebből a kedvező pozícióból kezdhették a balti németiség rendi autonómiájának felszámolásához – a gazdasági terjeszkedést, befolyást nehezítő jogi gátak gyengítésében, felszámolásában ugyanis a lengyel és a litván nemességnek mindegyik rétege érdekelt volt. Ez a politikája hosszú távon mind a német földesúr, mind a nem-német (észt is, lív is) jobbágyság helyzetének változásával függött össze, sőt benne rejtett a német vezetésű területek regionális önállóságának megszűnése, megszüntetése is – ez meg az észtek területi egységesülésének lehetőségét rejtette magában.

Második lépése volt az abszolutizmus támaszának, az ellenreformáció jelszavát hirdető katolikus egyház befolyásának a kiterjesztése: ilyen volt a jezsuita telepek létrehozása, a régi katolikus templomok visszavétele, sőt Vönnuban püspökség alapítása. Tartuban 1583-ban jezsuita gimnáziumot létesített, amelyhez 1585-ben szemináriumot és kollégiumot kapcsolt – így teremtve meg az 1632-es egyetemalapítás feltételeit. Ez ugyan ellentmondott az urai vallását követő, lutherizáló észtség érdekeinek – viszont az egyházmegyei önállóság támaszként jelentkezhetett volna az etnikai elkülönülésben. (Azt, hogy ez tudatosult a jobbágyság körében, nehéz lenne bizonyítani, viszont állításunkat támasztja alá a rekatolizáció sikere: az észtek (és nem-észtek) lakta területeken különösen a jobbágyság és a szegény városi lakosság körében jelentős sikereket értek el a térítő jezsuiták.)

A frontális támadás az 1582-ben meginduló földrevízió. A zavaros politikai eseményekre hivatkozó uralkodó döntése a birtokjog tisztázása érdekében a fiskusnak adóalap-felmérést jelentett, az uralkodónak pedig lehetőséget az adományozásra. A balti – s így az észtek – jobbágyság sorsába ezzel ugyan csak közvetve szólt bele az uralkodó, de beleszólt: a revízió mellett a földdel járó kötelezettségeket is összeírták – s az írásban rögzített terhek növelése nehezebb.

Az ez évi *Constitutiones Livoniae* alapjaiban változtatta meg a balti rendi autonómia működésének a kereteit. Báthory István rendeleteinek politikai tendenciáját erősítették az 1589-es *Ordinatio Livoniae* I. és az 1598-as *Ordinatio terrae Livoniae* II. cikkelyei, amelyek jogi alapot teremtettek a lengyel és különösen a litvániai nemesség livóniai térhódításának. Nem véletlen, hogy a Báthory halála után 1600-ban induló lengyel-svéd háborúban már 1602-ben a svédekhez csatlakoznak a livóniai nemesek. (Csak megjegyzésként említem, hogy az alig száz évvel későbbi orosz csatlakozásnak a svéd revíziós kísérlet az egyik kiváltója.)

Báthory István megkísérelte a városokat is maga mellé állítani. Nemcsak elfoglalta, hanem jelentős anyagi áldozatokat hozva megbékítette a rigai magisztrátust; új kiváltságlevelet adományozott Tartunak (1582. 12. 07.); Valgát várossá emelte (1584. 07. 11.). Gesztusai mégsem értek el eredményt; sem a városok nem tudtak megváltozni, igazodni az új gazdasági rend igényeihez, sem a nemesség (nemcsak a német, hanem a

lengyel, litván sem) nem volt hajlandó piaci érdekeinek feladására, s ezért féltékenyen ügyelt kiváltságaira.

Konkrét jobbággyvédő rendelete az uralkodónak nem jelent meg – ez az adott korban anakronisztikus is lett volna. Ám forrásaink szerint részvétellel fordult a livóniai jobbággy-ság felé („A szegény parasztságot urai olyan mértékben tyrannizálják és kizsákmányolják, hogy az az egész világon, még a pogányoknál is hallatlan” – Virányi Elemér fordítása). Tudjuk, hogy meg akarta szüntetni a testi fenyítést, pénzbüntetésre enyhítve azt. Igaz, hogy növelte a jobbággyi terheket az állami adók bevezetésével, emelésével, de mégis új szerepkör felé mutatott a balti területekre is kiterjesztett katonapolitikai intézkedése: húsz jobbággytelek állítson ki egy jobbággykatonát (kérdés, hogy a Luxemburgi Zsigmond-i telekkatonaság vagy a székely határőrség indikálta lépését).

2.7. A cél: a török – vagy Livónia?

Erőszakos intézkedései kiváltották nemcsak a balti bárók, hanem a lengyel-litván nemesség tiltakozását is. E tiltakozás ellenében a király belpolitikájának sikeréhez ismét a külpolitika előterbe állításával próbálta megteremteni a megfelelő kereteket. 1584–85-re a pápát, 1586-ra a lengyel országgyűlést, a szejmet is meggyőzte egy nemzetközi törökellenes háború kedvező feltételeiről és sikerességéről (könnyen felismerhető ismét a példakép: Hunyadi Mátyás politikája).

A kialakuló kedvező politikai helyzet egy újabb drasztikus lépést is lehetővé tett: egy rendelettel 1586. 11. 21-én felfüggesztette az összes rendi előjogot Livóniában. A kérdés rendezése azonban elmaradt, mert 1586. 12. 13-án elszóltotta az Úr.

3. I. (Báthory) István lengyel király uralmának értékelése

Báthory István nem tudta az észtek lakta területeket fennhatósága alá vonni teljesen. Az oroszokkal szemben sikeresen megvédte az országához kapcsolt balti területeket, ám a dánok uralta terület megszerzésére tengeri haderő híján nem is tett kísérletet. Hasonlóan óvakodott a felemelkedő svéd nagyhatalommal szembeni konfliktustól, belátva, hogy nincs esélye a sikeres fellépésre. (Az is köztudott, hogy lengyel királyi hatalmát hosszú távon a magyar egyesítésre kívánta fölhasználni.)

Az erdélyi és a magyarországi tapasztalatokra épülő, a 15. század felé tekintő központosító politikája azonban célba vette a térség életét elnyomó balti német hatalmat konzerváló rendi autonómiát.

A személyesen irányított hadjárataiban háromezernél több magyar áldozta az életét az orosz birodalmi nyomás csökkentéséért. Bár központosítási kísérlete nem járt tartós eredménnyel, észti alattvalói is joggal elmondhatták: Vajha Báthory István vagy soha ne született, avagy soha meg nem halt volna.

IRODALOM

- Árpás Károly 1984: *Előadások az észti történelemből*. (Az 1983/84-es tanév I. félévében a JATE BTK-án tartott speciális kollégium kéziratosa.) Szeged.
- Árpás Károly 1986: Az észti államiság kérdéséhez. In: „Dvinán innen, Dvinán túl” *Jubileumi Tanulmányok. Studia Uralo-Altaica Supplementum 2*. Szeged.

- Árpás Károly 1988: Egy javaslat körüljárása. In: *Uralisztikai tanulmányok 2. Bereczki-emlékkönyv*. Budapest.
- Árpás Károly 2001: Érintkezési pontok a magyar és az észti nép történetében. Szeged 2001/4.
- Árpás, Károly 1990: Proposal about the adoption of the methods of comparative historical science in uralistic. In *CIFU - 7/6*. Debrecen.
- Bereczki Gábor – Rácz Endre 1975: *Észtország*. Budapest.
- Bereczki, Urmas 1983: *Észtország*. Győr.
- Bojtár Endre 1977: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest.
- Eesti NSV ajalugu toimetanud G. Naan Eesti Riiklik Kirjastus Tallinn 1957.
- Finnek, észtek a magyarok északi testvérnepei*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1928.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hunfalvy Pál 1871: *Utazás a Balti-tenger vidékein 1*. Pest, Ráth Mór.
- Isztorija Esztonszkoj Sz. Sz. R. 1*. Tallinn. 1961.
- Isztorija Esztonszkoj Sz. Sz. R. 2*. Tallinn, Izdatyelsztvo „Eesti Raamat”. 1966.
- Isztorija Latvijszkoj Sz. Sz. R.* Riga. 1971.
- Kahk, J. – K. Silivask 1987: *Eesti NSV ajalugu*. Tallinn.
- Kan A. Sz. 1976: *A skandináv országok története*. Budapest.
- Kruus, H. 1932: *Grundriss der Geschichte des esthischen Volkes*. Tartu.
- Laar, M. – L. Vahre – S. Vahre – H. Valk 1999: *Észtország története. Folia Estonica 7*. Savariae.
- Makkai László – Mócsy András (szerk.) 1986: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Budapest.
- Nagy László (szerk.) é. n.: *Báthory István emlékezete*. Budapest.
- Niitema, V. 1959: *Baltian Historia*. Helsinki.
- Nõukogude Eesti Entsüklopeediline teatmeteos Tallinn. 1975.
- Perényi J. – Dolmányos I. 1970: *Szovjetunió története 1*. (egyetemi jegyzet). Budapest. 1970.
- Perényi József 1962: *Lengyelország története*. Budapest.
- Tallinna Ajalugu 1860-ndate aastateni Tallinn. 1976.
- Veress Endre 1937: *Báthory István király*. Budapest.

BERÜHRUNGSPUNKTE ZWISCHEN DER UNGARISCHEN UND DER ESTNISCHEN GESCHICHTE (TEIL 2)

(ANGABEN ZUR HERAUSBILDUNG DER TERRITORIALEN EINHEIT DER VON
ESTEN BEWOHNTE GEBIETE)

KÁROLY ÁRPÁS

Der Verfasser gedenkt mit diesem Aufsatz seines ehemaligen Lehrers, Tibor Mikola, der ihm die estnische Sprache lehrte und ihm half, sich ins Studium der estnischen Kulturgeschichte zu vertiefen. Der Artikel knüpft an eine frühere Arbeit an, in der er die Wechselbeziehungen im 13. Jahrhundert behandelte.

István Báthory, Fürst von Siebenbürgen, kam als König von Polen mit der Geschichte der baltischen Völker in Berührung. Nach dem Frieden im Jahre 1582 galten nur noch die Schweden als außenpolitische Rivalen; nun konnte der König – dem Beispiel Mátyás Hunyadis folgend – mit der Zentralisierung der baltischen Gebiete (Kurland und Livland) beginnen. Dazu musste er aber erst die vom deutschen Adel im Baltikum aufgebaute und von den früheren polnischen Herrschern garantierte feudale Standesautonomie abschaffen. Seine diesbezüglichen Bemühungen wurden vor Allem von dem polnisch-litauischen hohen und niederen Adel unterstützt. Der König hätte auch gerne die Hilfe des (deutschen) städtischen Bürgertums in Anspruch genommen, aber er scheiterte mit diesem seinem Versuch. Er rechnete auch mit der Unterstützung der katholischen Kirche (vor Allem mit der des Jesuitenordens), konnte jedoch nur zeitweilige Erfolge erzielen. Nicht gerechnet hat er dagegen mit der einheimischen „Urbevölkerung“, d. h. mit den estnischen, livischen, lettischen, litauischen (und anderen baltoslawischen) Leibeigenen. Er minderte zwar ihre Feudallasten, konnte aber nicht mehr ihre territoriale Einheit wiederherstellen und gewährte ihnen auch keine (in feudalem Sinne verstandenen) Bürgerrechte. (Dafür gab es übrigens vor István Bocskay auch kein einziges Beispiel in Osteuropa!). Die Ausgaben für seine Politik als polnischer König konnten vom Einkommen seiner Großgrundbesitze in Ungarn und aus dem Etat des Fürstentums Siebenbürgen bestritten werden. Ein Hindernis für seine – auf Zentralisierungsbestrebungen abzielenden großmächtlichen Träume (die Befreiung Ungarns von den Türken) bedeutete die baltische Autonomie, deren Abschaffung im persönlichen, politischen und auch wirtschaftlichen Interesse Báthorys stand. Er wollte seine entschlossene Innenpolitik durch außenpolitische Erfolge stärken, er ist aber kurz vor seinem gegen die Türken geplanten Krieg gestorben.

Ein Teil des baltischen Adels konnte seine alten Rechte wiedererwerben, die anderen Adligen schlossen sich im gerade beginnenden schwedisch-polnischen Krieg den Schweden an, die ihnen dafür ihre früheren Rechte garantierten. Die Lage der estnischen, livischen, lettischen, litauischen (und anderer baltoslawischen) leibeigenen Bauern hat sich in Folge der Einführung der sog. zweiten Leibeigenschaft verschlechtert.

Der ungarische Eingriff eröffnete zwar die Möglichkeit zur Erschaffung einer estnischen territorialen Einheit und einer wirtschaftlich-gesellschaftlichen Umgestaltung, doch wurde deren Verwirklichung durch die geschichtliche Entwicklung um Jahrhunderte verschoben.

EGY SZELKUP HANGVÁLTOZÁS MARGÓJÁRA¹

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

E rövid dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy fonetikai összefüggésben keressek magyarázatot egy szelkup hangváltozásra, s megkíséreljem kimutatni, hogy vajon artikulációs avagy akusztikus/percepciósi indítékok állnak-e a háttérben. Az alábbihoz hasonló elemzéseket azért tartom fontosnak, mert úgy gondolom, hogy rekonstruált hangok vagy hangváltozási folyamatok végső soron csak a fonetika ismérveire való hivatkozással igazolhatók.

A (tazi) szelkup mássalhangzó-rendszer négy zárhangot ismer (Hajdú 1968: 127): *p, t, k, q*. A *k* palato-veláris, a *q* veláris képzéshelyű. Az előbbinek három (*g, G, kw*), az utóbbinak négy allofónja (*G, g, γ, qw*) ismeretes; a labializált változatok csak szókezdő helyzetben fordulhatnak elő (Hajdú 1968: 128): *kwēzi* 'vas', *qwēli* 'hal'.

A szókezdő helyzetű *k, kw, q, qw* történeti előzménye a szamojéd alapnyelvben (PS) – részben – a labiális félhangzó, a **w* volt. A másik (palatális) félhangzóval, a **j*-vel együtt folytatóik a különféle szamojéd nyelvekben azonos típusú változások eredményeként jöttek létre: a nyenyec kivételével mindkét félhang erősödési folyamatokon ment keresztül, mely tendenciára Mikola mutat rá (Mikola 1998: 94, 99). Rögtön megjegyzendő, hogy a szókezdő pozíció az erősödési folyamatok kitüntetett, de nem kizárólagos helye. Mikola (1988) és Sammallahti (1988) nyomán összefoglalva a proto-szamojéd szókezdő **w* folytatói a következőképp alakultak:

a) A PS szókezdő **w* csak a nyenyecben maradt meg változatlanul, az enyecben, a nganaszanban és a szajáni szamojédban bilabiális zöngés zárhanggá, a szelkupban pedig labializált palato-veláris vagy veláris zárhanggá lett, mely utóbbiak lehetnek labializáltak is.

b) A rákövetkező magánhangzó elülső vagy hátulsó képzésétől, illetőleg a szekvenciában előforduló további mássalhangzók minőségétől függően további változatok is megfigyelhetők. Így a nyenyecben a **w* veláris vokális előtt megmarad, de palatális előtt *j*-ként jelentkezik a tundraiban, az erdeiben palatális magánhangzó előtt palatalizálódhat, továbbá nazális a folytatója a szajáni szamojédban (általában), ha a szekvenciában utána nazális mássalhangzó áll. Mindezen változatokat így foglalhatjuk össze, egy-egy példával illusztrálva a változásokat, illetőleg változatokat:

¹ Köszönöm Hajdú Péternek a dolgozatban leírt hangváltozás értelmezéséhez adott tanácsait.

(1) nyenyec tundrai	/ __ V _[+vel]	> w	(Mikola 1988: 228) > <i>wēneku</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
	/ __ V _[+pal]	> j	(Mikola 1988: 225) > <i>jīnē</i> PS * <i>winā</i> 'Riemen'
nyenyec erdei	/ __ V _[+vel]	> w	(Mikola 1988: 228) > <i>wijku</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
	/ __ V _[+pal]	> w'	(Mikola 1988: 225) > <i>w'ija</i> PS * <i>winā</i> 'Riemen'
enyec		> b	(Mikola 1988: 228) > <i>bū, bunneke</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
nganaszan		> b	(Mikola 1988: 228) > <i>bāŋ</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
szelkup		> k ^w / q ^w	(Mikola 1988: 232) > <i>kueh, kuezē, quās</i> ² PS * <i>wesā</i> 'Eisen'
		> k	(Mikola 1988: 228) > <i>kjinti, kiiau</i> PS * <i>wi-</i> 'spannen'
		> q	(Mikola 1988: 223) > <i>qeqir</i> PS * <i>wekānā</i> 'Stör'
szajáni szamojéd	/ __ VC _[-naz]	> b	(Mikola 1988: 232) > kam. <i>bāzā, βāzā</i> PS * <i>wesā</i> 'Eisen' koib. <i>базэ</i> tg. <i>béische</i>
	/ __ VC _[+naz]	> m	(Mikola 1988: 228) > kam. <i>mēn, men</i> PS * <i>wen</i> 'Hund' koib. <i>мянъ</i> (mot. <i>бунъ</i> tg. <i>bun</i>)

Megjegyzendő még az is, hogy a szelkupban a fent látott folytatókon kívül adódik példa még a PS *w eltűnésére is, amikor a félhang, labializálván a rákövetkező magánhangzót, eltűnik: (Mikola 1988: 225) PS **winā* 'Riemen' > szelk. *ýnē, ünj, ýn, yyn, yynē*. E meglehetősen szokványos változás fonetikai magyarázata talán nem kíván külön magyarázatot, hacsak annyit nem, hogy akusztikus/percepciós indíttatású.

A felsorakoztatott adatok a tundrai nyenyec *j*-től, valamint a szelkup szókezdő hangoktól eltekintve azonos irányú változásról tanúskodnak, amennyiben a folytató a félhang képzéshelyének megfelelő zöngés orális, illetőleg nazális mássalhangzó lesz, azaz *b* vagy *m*. A tundrai nyenyec *j* esetében, nyilvánvalóan a palatális környezet hatására a másik félhang jelentkezik. E meglehetősen egybehangzó tendenciától a szelkup tér el, amennyiben ott a folytatók, képzéshelyüket tekintve a legtávolabbi képzéshelyű, palato-veláris, illetőleg veláris, labializált vagy nem-labializált zárhangokban realizálódnak. A nyelvek történetéből e két, elülső és hátulsó képzéshelyű hangok mindkét irányú változása megfelelően dokumentálható, hozzáátve, hogy nem azonos gyakorisággal. Úgy tűnik ugyanis, hogy míg a hátulsó > elülső irányú változás gyakrabban adathozható, az ellentett irányú már ritkábban. Az előbbire például a latinból, a görögből, a bantuból, indián nyelvekből stb. is idézhetők esetek:

² Az adat forrása Mikola 1998: 101.

- (2) a. proto-indoeurópai **sneyg^wh-es* > latin *nīvis* 'snow' (SgGen)
(Hock 1986: 85)
- b. proto-indoeurópai **g^wiws* > klasszikus görög *bios* 'life'
- c. proto-bantu **-kumu* > nyugati teke *pfuma* 'chief'
- d. proto-muszkogi **kwihi* > csoktó *bihi* 'mulberry'
- e. proto-zapoték **kkwa-* > isztmusz zapoték *pa* 'where'
(Ohalo 1993a: 242)

Az elülső > hátulsó irányú változásra:

- (3) a. proto-indoeurópai **wiros* > közép-velsz [gwir] 'man'
(Hock 1986: 163)
- b. proto-finnugor **kiwe* > proto-ugor **kiy^s* > m. *kő*, obi-ugor **kōy*
> osztj. *kōy*, *kew*, vog. *kūw*, *kaw* 'Stein'
(az obi-ugorra vö. Honti 1982: 147)

Az utóbbi példában megfigyelhető, hogy a vogulban megint megfordul a változás iránya, mégpedig nagy valószínűséggel már az ősvogulban, ahol ugyancsak a bilabiális hang rekonstruálható (vö. Honti i. h.).

Azokat a változásokat, amelyekben a labializált mássalhangzókból labiális mássalhangzók keletkeznek – példáink közül ilyenek a (2a, b, d, e) – a hangtörténeti szakirodalom szegmentálódásként tartja számon, amikor is a másodlagos képzés révén előálló mozzanat önállósul, szegmentummá válik. Hock például (1986: 119–120) így fogalmaz a palatalizált, illetőleg labializált mássalhangzók ilyen irányú változására vonatkozóan: „The non-segmental [y]-like on- or off-glide of palatalized segments and an acoustically similar effect next to palatals becomes segmental through wrong timing. (Mutatis mutandis, the same development account for segmental [w] next to labiovelarized segments.) Such a change from non-segmental, 'feature' status to fully segmental articulation can be referred to as segmentalization.” Ezzel szemben a labiális félhangzó > labializált zárhang, azaz pl. a (3a) esetében protetikussá válásának, azaz erősödéssel lehet számolni: „...in Welsh, initial [w] is strengthened by the prefixation of a velar stop” (Hock 1986: 163).

A szelkup **w > k^w/q^w* változás nyilvánvalóan az utóbbihoz csatlakozik, de a változás magyarázatához legfeljebb csak egyetlen lépéssel járul hozzá. A szelkup példákat nézve ugyanis s legalább a következő kérdések tehetők fel: felállítható-e kronológiai összefüggés a **w > k, q*, illetőleg *> k^w, q^w* változás között? Mi a magyarázata annak, hogy egy előképzett félhangzó labializált vagy nem-labializált hátulképzett zárhangban folytatódik erősödéses változás folyamán? Nem nehéz belátni ugyanis, hogy a Hocktól idézett (de még egy sor más szerzőtől idézhető), önmagukban igaz megállapítások a szegmentálódással, vagy egy protetikussá válással kapcsolatban valójában nem magyarázatok, hanem „csupán” a változások kategorizálásához segítenek hozzá. Ezzel szemben az, amit a szegmentálódás kapcsán, ugyancsak fent idézetten a rossz időzítésről mond, már magyarázatként értékelhető, s egyszersmind átvezet a fonetikai értelmezéshez.

Kérdéseink megválaszolásához érdemes a labializált hangok artikulációs és akusztikus, valamint a labiális félhang és veláris zárhangok akusztikus, percepcióis tulajdonságaiból kiindulni.

A labializált hangok másodlagos képzésűek. Az egyidejű labializációval szemben e hangok esetében a kerekítés az elsődleges artikulációt követően áll elő, mintegy átmenetként a következő szegmentum megképzésére (Clark–Yallop 1985: 64). A esetek nagyobbik részében a másodlagos artikuláció képzése során a nyelv hátulsó része felemelkedik, azaz egy velarizációs mozzanat is jelentkezik, s éppen e kettős másodlagos képzésre való tekintettel szokás labiovelarizációnak is nevezni az ilyen típusú artikulációt (Ladefoged–Maddieson 1996: 356). Az idézett szerzők külön kiemelik, hogy különösen a veláris zörejh hangok labializációja a gyakori, sőt „Not uncommonly, velar stops may have distinctive labialization of this kind, often shown by spellings such as *kw* or *qu*” (Clark–Yallop 1985: 64). Az a tény tehát, hogy a kerekítettség képzése veláris képzési mozzanattal is együtt jár, azaz a /w/ önmagában is labioveláris hang, már hozzásegíthet annak megértéséhez, hogy artikulációs szempontból mi a közös a veláris, a labioveláris és a labializált veláris hangok között, s azt is mondhatnánk, hogy ez a közös mozzanat képezi az alapját oda-vissza irányú változási lehetőségeiknek. A változás maga azonban mégsem artikulációs magyarázatú, hanem inkább e hangok akusztikus/percepcióis tulajdonságaiból adódik: a labiális vagy labioveláris képzés az észlelés számára könnyen válhatik hátulsó képzésű hanggal azonosíthatóvá. Erre mutat rá például Ohala (1993a: 242, 1993b: 158) vagy Ladefoged és Maddieson (1996: 357) a labializált hangok tekintetében: „In most languages ... a stronger acoustic effect of the lip action is seen at the release of the primary stricture ... this arises because of an asymmetry in the timing between the primary and secondary articulations...” (Ladefoged–Maddieson 1996: 357). S itt érdemes idézni Vértés O. András (1974: 202) elemzési eredményeit is, aki ómagyar kori hangváltozások fonetikai elemzése kapcsán nem labializált hangok, hanem éppen a hátul képzett veláris réshang és az előlképzett labiális réshang, azaz az ómagyar $\gamma > \beta$ (vagy $\gamma > \nu$) változásról szólván az akusztikait jelöli meg a változás magyarázataként: a két hang a tőle említett nyelvek (s ide sorolható még a vogul is) legkisebb locusfrekvenciájú hangjai közé tartozik, s ezért az észlelés számára könnyen felcserélhetők.

A szelkup $*w > k, q, k'', q''$ változásnak tehát felfedhető az akusztikus/észlelési háttere, kérdés azonban továbbra is, hogy egy $*w > k/q > k''/q''$ vagy inkább egy $*w > k''/q'' > k/q$ változási sorral érdemesebb-e számolnunk. Ismereteim szerint e részletre még nem tért ki a szamojedológiai szkirodalom. Mivel mindkét kronológiai sorrend mellett hozhatók föl érvek, itt csupán a lehetőségeket vetem fel. A $*w > k/q > k''/q''$ változási sor esetében az első lépést részben a szókezdő helyzet, részben pedig, mint láttuk, az artikulációs hátterű akusztikus hasonlóságok már önmagukban is szolgáltatják. Kérdés marad azonban, hogy ebben az esetben milyen magyarázatok hozhatók föl a labializációra, hiszen – legalábbis egyelőre úgy tűnik – az a környezethez nem köthető. (Példáink közül a (2c) és a (3b) alatti finnugor $>$ ugor alapnyelvi változások vonhatók még ide.) A $*w > k''/q'' > k/q$ sor esetében – s első pillantásra ez tűnik a valószínűbbnek – előbb egy protetikussal k , illetőleg q jelentkezésével kell számolnunk, ezek a hangok illesztődnek a még önálló fonémaként álló w elé. Kérdés azonban, hogy

miért? Tudjuk, hogy a szelkupban az „expiratórikus főhangsúly általában az első szótagra esik” (Hajdú 1968: 129). Ám tudjuk azt is, hogy hangsúlyos szókezdő, de különösen közlés-kezdő, s nyomatékos is viselő helyzetben az első magán-, illetőleg mássalhangzó előtt egy kattanásszerű hang jelentkezik, mely lehet képzési mozzanat, de lehet önálló hang is (erre a kérdésre vö. Kassai 1998: 49). Föltehető tehát, hogy ez magyarázza zárhang jelentkezését csak szókezdő helyzetben a *w* előtt. A veláris képzésű mássalhangzók protézisét a *w* labioveláris volta még csak megtámogatja; továbbá ekként és ezután válhatik a labiális hang most már másodlagos képzési mozzanattá. A későbbiek során azután ez utóbbi elmaradhat, helyet adva szókezdő helyzetben is a nem-labializált változatoknak. Nem elképzelhetetlen természetesen az sem, hogy a **w* labializált és nem-labializált folytatói a szelkupban egymástól függetlenül alakultak ki. Akármilyen legyen is az igazság, a kérdés alaposabb vizsgálatot is megérdemel.

IRODALOM

- Clark, J. – C. Yallop 1995: *An Introduction to Phonetics and Phonology*². Oxford–Cambridge, Blackwell.
- Hajdú P. 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hock, Henrich 1986: *Principles of Historical Linguistics*. Amsterdam, Mouton de Gruyter.
- Honti, L. 1982: *Geschichte des Obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Bibliotheca Uralica 6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kassai I. 1998: *Fonetika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Ladefoged, P. – I. Maddieson 1996: *The Sounds of the World's Languages*. Oxford–Cambridge, Blackwell.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen. In: D. Sinor (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistic 8/1. Leiden, Brill. 219–263.
- Mikola Tibor 1998: *A szamojéd nyelvek története*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- Ohala, J. 1993a: The phonetics of sound change. In: Ch. Jones (ed.): *Historical Linguistics. Problems and Perspectives*. Longman Linguistics Library. London–New York, Longman. 237–278.
- Ohala, J. 1993b: Coarticulation and phonology. *Language and Speech* 36. 155–170.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages. In: D. Sinor (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistic 8/1. Leiden, Brill. 478–554.
- Vértés O. András 1974: Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10. 197–202.

ON A SELKUP SOUND CHANGE

MARIANNE BAKRÓ-NAGY

The paper comments on the PS $*w > k/q > k''/q''$ sound change in Selkup from the aspects of pfonetics. It examines the articulatory and acoustic properties of the sounds involved. According to its proposal the change is initiated by acoustic factors.

QUELLEN ZU DEN SAMOJEDEN UND IHRER SPRACHE AUS DER MISSION DER HERRNHUTER BRÜDERGEMEINE

HANS-HERMANN BARTENS

1. „Die Samojeden“, heißt es in der Einleitung zu T. Lehtisalos *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden*, „wurden verhältnismässig lange vor den Bekehrungsversuchen der Russen in Ruhe gelassen. 1784 begannen auf Veranlassung des Bischofs Venjamin von Archangelsk einige junge Samojeden im Priesterseminar von Archangelsk zu studieren, aber sie starben vor Absolvierung ihres Kursus. 1810–21 berieten der Oberprokurator des Heiligen Synods und die damaligen Bischöfe von Archangelsk brieflich über geeignete Mittel zur Bekehrung der Samojeden zum christlichen Glauben. 1822 schickte Bischof Neofit den Priester Fedor Istomin nach der Tundra, um die Samojeden zu taufen. Da dieser dabei Erfolg hatte, bestimmte die Synode Bischof Neofit zur Abfassung eines Vorschlags zwecks Bekehrung der Samojeden. Nachdem sein Plan an höchster Stelle genehmigt worden war, stellte Bischof Neofit eine Missionsexpedition zusammen und ernannte zu deren Führer Archimandrit VENJAMIN.“ (Lehtisalo 1924: 4). Diese Expedition habe 1825–30 alle Tundren bis zum Ural bereist und insgesamt 3.303 Personen oder fast alle europäischen Samojeden getauft (Lehtisalo 1924: 4 f.). Der erwähnte Archimandrit Veniamin muß, wie er in seinem Missionsbericht ausführt (Veniamin 1850: 367 f.), bei seiner Arbeit einem Gerücht begegnen, das Rentierbesitzer, Kleinbürger von Mezen' oder Bauern der näheren Umgebung, die ihre Rentierherden von Samojeden hüten lassen, unter diesen ausgestreut haben, nämlich daß, wenn sie sich taufen ließen, sie ihrer Weidegebiete beraubt, in russische Dörfer registriert würden, Kriegsdienst leisten müßten und ihre Kinder in Soldatenschulen geschickt würden. Eigennütziger Antrieb für den Rat, die Taufe abzulehnen, sei bei den russischen Renbesitzern gewesen, daß sie den Samojeden, die in ihren Diensten lebten, nicht weiterhin das Fleisch verendeter Rene und allerlei getöteter Tiere geben konnten, sondern sie ihnen bei einer Taufe reine Speise zu geben hätten, die sie kaufen müßten. Nennt Veniamin hiermit von außen in die samojedische Gemeinschaft hineingetragene Gesichtspunkte, die gegen die Annahme der Taufe sprachen, erwähnt Lehtisalo wiederum einen eigenen Überlegungen entspringenden Grund, weshalb ein Samojede umgekehrt ein Taufgelöbnis ablegt, nämlich den Vorteil, nunmehr zwei „Schutzengel“ zu haben, wenn er selbst oder sein Kind erkrankt, fügt jedoch hinzu, danach sei er ebensogut Heide wie zuvor (1924: S. 5). Generell stellt er fest, die europäischen Juraken seien Namenschristen und hätten als Analphabeten kaum irgendeine Vorstellung vom christlichen Glauben (1924: S. 4). In Sibirien sei keine intensive Bekehrungstätigkeit ausgeübt worden, weshalb nach der Volkszählung von 1897 von den 4.450 Samojeden des Gouvernements Tobolsk nur 987 getauft und von diesen 7 des Lesens kundig gewesen seien (1925: S. 5).

2. Es gab jedoch schon früher einen Versuch, die Samojeden zu missionieren, der auf die Herrnhuter Brüdergemeine¹ zurückgeht. Diese Gemeinde hatte ihren Anfang darin, daß der Zimmermann Christian David, der für seine ihres Glaubens wegen verfolgten mährischen Landsleute eine Zuflucht suchte, 1722 auf dem Gut Berthelsdorf von Nikolaus Ludwig Reichsgraf von Zinzendorf und Pottendorf (1700–1760) einen Platz zur Ansiedlung zugewiesen bekam und die ersten Exulanten aus Mähren in die Oberlausitz führen konnte. So entstand an der Straße zwischen Löbau und Zittau die Siedlung Herrnhut, in der sich überwiegend Handwerker niederließen. Bei den mährischen Exulanten handelte es sich um Nachkommen der Böhmisches Brüder, die aus der hussitischen Bewegung hervorgegangen waren. Diese kommunitive Glaubens- und Lebensgemeinschaft hatte sich 1457 organisiert und sich schnell in Böhmen und Mähren ausgebreitet. Der für die Entwicklung der neuzeitlichen Pädagogik bedeutsame Volkserzieher, Kulturphilosoph und Sprachforscher Jan Amos Comenius (1592–1670), der 1650–54 im siebenbürgischen Sárospatak gewirkt hatte (zu seiner Tätigkeit als Sprachforscher und seiner Bedeutung für die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft s. Stipa 1990: S. 137–141 et passim) war seit 1632 Bischof der Brüder-Unität gewesen. Am Ende des Dreißigjährigen Krieges war die Gemeinschaft zerstreut worden, Comenius beendete sein Leben im Exil.

Die erneuerte Unitas Fratrum von Herrnhut, die aufgrund ihrer starken Wurzel im religiösen Erbe der mährischen Exulanten² international als Moravian Church bezeichnet wird, entwickelte schon sehr bald expansive Kräfte. Zinzendorf, der sich 1727 von seinem Amt als Hof- und Justizrat am Dresdener Hof beurlauben ließ – später endgültig darauf verzichtete –, um sich ganz der Brüdergemeine zu widmen³, war bereits in seiner Kindheit mit den Berichten von Halleschen Missionaren bekannt geworden. Während seiner Schulzeit in Halle 1710–16 lernte er auch persönlich Missionare kennen. 1728 wurde auf einem Gemeintag in Herrnhut erstmals von der Mission gesprochen, dabei u.a. auch von Lappland. 1729 ging Christian David, der die ersten Brüder aus Mähren nach Herrnhut geführt hatte, begleitet von einem zweiten Bruder, erstmals ins Baltikum.

Wie Christian David waren auch die anderen Missionare, die von Herrnhut aus aufbrachen, Handwerker, die ohne finanzielle Ausstattung auf die Reise gingen und zusehen mußten, wie sie sich durchschlugen. David und sein Begleiter verdienten sich

¹ Gemeinde und Gemeinde sind noch im 18. Jh. gleichberechtigte Varianten. An ersterer Form hielt die Brüdergemeine fest, wobei das Wort sowohl die Einzelgemeinde als auch den Kirchenverband der Brüder-Unität bezeichnet, während sich sonst die Form Gemeinde durchsetzte. Brüdergemeine ist eine Verdeutschung von tschechisch *Jednota bratrská* (Peucker 2000: S. 17, 26).

² Obwohl sich bald nach der Gründung auch andere zu den Emigranten aus Mähren hinzugesellten, waren 1727 zwei Drittel der Erwachsenen in Herrnhut Auswanderer aus Mähren. Der Anteil der Böhmen war zunächst ganz gering. Herrnhut hatte seinerzeit 220 Einwohner, davon 133 Erwachsene (Meyer 2000: S. 21).

³ 1737 wurde Zinzendorf, „Vorsteher“ der Gemeinde, vom Bischof der alten Brüder-Unität, Daniel Ernst Jablonski, zum Bischof geweiht.

ihren Lebensunterhalt bei ihrer Mission im Baltikum mit Flachsspinnen, wenn sie nicht Gäste auf adligen Gütern waren (Philipp 1974: 152). Nach Zinzendorfs Verständnis war Mission, wie in der Frühzeit des Christentums, ein Unternehmen der Gemeinde, die Missionare folglich Laien, deren Aufgabe im Zeugnis gegenüber Christen und Nichtchristen bestand (Rzepkowski 1992: S. 459). Handwerker übten auch zu Hause im religiösen Leben der Herrnhuter Gemeinde leitende Ämter aus; der ordinierte Theologe hatte keine Sonderstellung inne (Meyer 2000: S. 27). Dadurch wurden auch die „einfachen Menschen“ zur Übernahme von Verantwortung angeleitet und ihre Entscheidungsfähigkeit gefördert. Als eine Vorbereitung zur Missionsarbeit kann auch gelten, daß das „Chorhaus“, das die ledigen Brüder 1728 bezogen, zu einer Ausbildungsstätte für Handwerkermissionare wurde, indem dessen Bewohner Unterricht in Schreiben, Medizin, Geographie und Sprachen erhielten (Beck 1981: S. 28).

Lappland rückte näher ins Blickfeld, als Zinzendorf sich 1731 anlässlich der Krönungsfeierlichkeiten von König Christian VI. und Königin Sophie Magdalene in Kopenhagen aufhielt. Einer der Pläne, die Zinzendorf bei seinem Besuch in Dänemark verfolgte, war sein eventueller Einsatz als Leiter einer Missionsstation in Lappland oder Grönland (Bøytler 2000: S. 73). An seine Frau schrieb er: „Grönland und die Finnmark hat man aufgegeben, derjenige aber, der sich dieser Aufgabe in geistlicher Hinsicht annehmen möchte, kann dies tun. Ich sehe da ein weites Feld vor mir liegen“ (ebd. 75). Thomas von Westen, der „Apostel der Lappen“, war 1727 gestorben, sein Missionswerk ins Stocken geraten. Die Pläne, die Zinzendorf gehegt und während seines Kopenhagenaufenthalts verfolgt hatte, erfüllten sich nicht, später wirkte sich der Bruch zwischen den Herrnhutern und den Pietisten in Halle auch negativ auf die Beziehungen zu Dänemark aus. Dennoch erkundeten Brüder der Gemeinde Mitte der 1730er Jahre die Situation sowohl im schwedischen als auch im dänisch-norwegischen Lappland, mußten aber erkennen, daß es dort bereits eine kirchliche Struktur gab, durch die die Lappen, wiewohl mangelhaft, geistlich versorgt wurden.

Zinzendorf selbst war für Schweden, dem er 1735 in Verbindung mit seinem erfolglosen zweiten Besuch in Kopenhagen einen kurzen Besuch abgestattet hatte, ein Einreiseverbot ausgesprochen worden (Meyer 2000: S. 37).

Nachdem sich die Lappland betreffenden Pläne zerschlagen hatten, machten sich zwei der drei Brüder, die in Nordskandinavien gewesen waren, nämlich Andreas Grasmann, der in Mähren geboren und Zimmermann von Beruf war, und Daniel Schneider, ein Schuhmacher, auf den Weg nach Rußland, um Samojeden zu bekehren. Als dritter stieß Michael Micksch, ein Bauer, der ebenfalls aus Mähren stammte, zu ihnen (biographische Angaben Hahn/Reichel 1977: S. 358, Anm. 6). Über Tallinn, wo die „lieben Brüder allda“ sie mit Reisegeld versorgt hatten, und Narva erreichten sie am 5. März 1737 Moskau. Auf dem Weg dorthin hatten sie in den Dörfern „großen Tumult und mancherlei Torheit“ angetroffen, so daß sich die russischen Fuhrleute selbst fürchteten (Unitätsarchiv in Herrnhut, im folgenden UA, Rubrik 15.Q.f.23, S. 1). In Moskau fanden sie „einen guten Freund, der uns viele Nachricht konnte geben, was zu unserer Sache diene, weil er selber eine Beschreibung macht über das ganze Land und der Einwohner, ihre Beschaffenheit. Diese Beschreibung hatten wir eine Zeit, dabei

auch eine neue Landkarte, da wir alle Orte und Völker sehen konnten, wo es liegt. Wir haben wahrgenommen, daß nicht allein die Völker in dem asiatischen Teil hinter dem eigentlichen *Siberia* Heiden sind, sondern auch in Rußland selbst sind noch gewisse Orte, da Heiden sind, weil sie ihre eigene Sprache haben, auch schwere Lebensart; darum geben sich die Russen nicht so viel Mühe, sie zu bekehren" (ebd. S. 2)⁴. „Unter Archangel sind viererlei Heiden, die *osstiaken*, *Tscheremissi*, *Tschuwaschi* und *Mordwini*. Von diesen sind etliche 1000 vor einigen Jahren getauft worden, was aber hoch über Archangel ist über dem Weißen Meer, allda wohnen die *Samuieden*" (ebd.). Diese auf 200 Meilen entlang dem Eismeer wohnenden Samojeden seien alle Heiden. Der Unterschied zwischen Samojeden und Lappen ist den Reisenden nicht klar, denn der von Andreas Grasmann verfaßte und auf Moskau, den 5. Juni, datierte Bericht fährt fort: „Hier zu Lande werden sie auch Lappen genannt" (ebd.). Diesem Volk werde große Verachtung entgegengebracht, denn wenn man jemanden schmähen wolle, so schelte man ihn einen Lappen. „Von ihrer Lebensart und Zauberei will ich jetzt nichts schreiben. Von dem lapponi [Lappland], das zwischen dem Weißen Meer und Schwedisch-Lappland liegt, hat man hier noch keine gewisse Nachricht, weder aus der Beschreibung noch durch die Landkarte, man glaubt, daß es meistens unbewohnt ist" (ebd.). Als weitere heidnische Völker werden dann noch die „hinter den *Samuieden*" wohnenden *Tungusen* sowie die *Jakutskoi*, die sich selber Jakuti nannten und „aus Ägypten dahin gekommen sein (sollen)", aufgeführt. Danach gebe es noch viele andere Heiden mit eigenen Namen, weil jedes Volk „eine andere Sprache und andere Abgötter" habe. Diese seien zwar Rußland dienstbar, und die Russen hätten unter ihnen auch hier und da Festungen und Flecken erbaut, um unter ihnen wohnen zu können und sie „in der Ordnung" zu halten, aber für ihre Seelen sorgten sie nicht (ebd. S. 3). Den Brüdern scheint sich ein großes Feld aufzutun, auf dem sich sonst niemand betätigte. Dies entsprach dem von Zinzendorf bereits in seiner Schulzeit gefaßten Plan, nur Heiden zu missionieren, „an die sich sonst niemand machen würde" (Hahn/Reichel 1977: S. 350). Nachdem sie die Zeit in Moskau auch zum Erlernen der russischen Sprache genutzt hatten, machten sich die drei Brüder auf und gelangten nach Wologda, von wo aus sie mit dem Schiff eines Holländers Archangelsk erreichten, wo es bereits seit den 1680er Jahren eine lutherische Kirche gab⁵. „Dasselbst blieben wir bis Weihnachten. Zu der Zeit kommen die Samojeden mit Renntieren nach Archangel; sie halten von da 2 Meilen und kommen partienweise in die Stadt; sie waren diesmal mit

⁴ Die Zitate werden in moderner Orthographie wiedergegeben, um die Lesbarkeit zu erleichtern. Ausnahmen sind die kursivierten Wörter. Durch Kursivierung soll angezeigt werden, daß die betreffenden Wörter im Manuskript im Unterschied zum im übrigen in deutscher Schreibschrift abgefaßten Text ganz oder zumindest größtenteils mit lateinischen Buchstaben geschrieben worden sind. Die Interpunktion in den Zitaten ist weitgehend mein (H.–H. B.) Zusatz.

⁵ 1683 wurde in Hamburg beraten, einen Prediger zu der neuen Lutherischen Kirche in Archangelsk zu senden (Veenker 1990: 228). Als Prediger war offensichtlich Johannis Block vorgesehen, dem wir den von Veenker (1990) abgedruckten Bericht über die Samojeden und Russen verdanken; dieser erschien noch 1683. Block war aber nur drei Monate als Schiffsprediger unterwegs.

600 Renttieren gekommen⁶. – Die Samojeden sind wie die Grönländer in Felle gekleidet, der Größte unter ihnen ist wie einer der Kleinsten von uns. Sie sind freundliche, lustige Leute” (*Lebenslauf* 1953: S. 9)⁷. Die Brüder wollten mit den Samojeden gehen.⁸ „Nun hatten wir eine Schwierigkeit wegen des Passes, denn es war ein Verbot im ganzen Land, daß niemand 2 Meilen ohne Paß reisen soll, weil es in Kriegszeiten war” (UA R. Q.15.e.1, S. 10). Zwei Wochen bemühten sie sich um einen neuen Paß, vergeblich. „Nach 14 Tagen wurden wir mit Soldaten aus unserem Logis weggenommen und ins Gefängnis geführt und ein jeder an einen aparten Ort gesetzt, und die Wache mit dem bloßen Gewehr bei einem jeden.” Fünf Wochen⁹ saßen sie so im Gefängnis und wurden manchmal vernommen, „weil sie uns für Spione hielten, vom Franzosen oder Schweden dazu abgerichtet”. Andere Beschuldigungen waren, daß sie Erze aufspürten wollten, andere sagten, „wir würden die Heiden aufwiegeln zur Rebellion wider die Russen. Noch andre, wir suchten die Durchfahrt der Schiffe bei *nofa Semlie* nach *asien*. Etc.” (ebd.) „Da nun ihre Aussagen übereinstimmten und sonst auch nichts Verdächtiges an ihnen gefunden wurde”, für die drei Missionare aber als Fremde nicht hinlänglich Bürgschaft beizubringen war (A. A. Vierorth in dem Reval, den 27. April stil. vet. 1738, datierten Brief, Q.15.b.31, S. 3), sollte die Angelegenheit in Petersburg entschieden werden, und man sandte die Verhörprotokolle sowie die alten Pässe per Post dorthin, die Brüder selbst wurden ebenfalls in die russische Hauptstadt geschickt, unter Begleitung von 3 Soldaten. „Es sollte nicht heißen”, schreibt Pastor Vierorth in dem genannten Brief, dessen Empfänger nicht ersichtlich ist, „als wären sie Gefangene, sondern die Soldaten würden ihnen nur mitgegeben zu ihrer Sicherheit und daß man auch versichert wäre von ihrer Ankunft in Petersburg” (ebd.). Immerhin konnten sie sich Pferd und Schlitten kaufen¹⁰, „auf daß wir unsere Sachen konnten

⁶ Nach einem Brief von dem aus der Nähe von Jena stammenden Pastor Albert Anton Vierorth (1697–1761: seit 1726 Domprediger in Tallinn, später, ab 1747, Bischof der Brüdergemeinde [Philipp 1974: S. 155, Anm. 9]), der das Datum Reval, den 27. April stil. vet. 1738, trägt (UA R. Q.15.b.31, S. 2), bezieht sich die Zahl 600 nicht auf die Rentiere, sondern auf die Samojeden, die im Januar in Archangelsk ankamen.

⁷ In der „Bemerkung zur Abschrift” des Lebenslaufes von A. Grasmann (*Lebenslauf* 1953: S. 15) heißt es: „Als Vorlage obiger Abschrift diente ein handschriftl. Lebenslauf im Unitäts-Archiv, der offenbar für die Begräbnisversammlung und die Mitteilung in den handschriftl. ‘Gemein-Nachrichten’ 1783 (Beilage z. 20. Woche) bestimmt war. Wie weit er im Wortlaut mit Grasmanns eigenhändigem Manuskript übereinstimmte, ist nicht mehr nachprüfbar.” Gegenüber anderen hier zitierten Berichten ergeben sich in den Daten, die dieser Lebenslauf nennt, einige Abweichungen, auf die hier nur teilweise eingegangen wird.

⁸ In dem erwähnten Brief von Pastor A. A. Vierorth wird mitgeteilt, daß die drei Brüder, weil sie keine Gelegenheit ins russische Lappland zu reisen gefunden hätten, unter die Samojeden an der Obmündung hätten gehen wollen (Q.15.b.31, S. 2).

⁹ Wochen nach *Lebenslauf* (1953: S. 10).

¹⁰ Lt. *Lebenslauf* (1953: S. 10) kauften ihnen erweckte Seelen in Archangelsk Pferde, Schlitten und Truhen für die Reise, „insonderheit hat sich ein schwedischer Officier aus Schwerin und ein Schneidermeister unsrer angenommen, auch schickte uns der Pastor Vierorth eine ansehnliche Summe Geldes gleich anfangs des Arrests.”

fortbringen und auch einer um den andern etwas fahren, denn es war großer Schnee und [wir] hatten 200 Meilen zu reisen" (Q.15.e.1, S. 10 f.). Nach „mancherei Prüfungen“, insbesondere nach überstandener Lebensgefahr, als die Gruppe auf dem Eis des Ladogasees einbrach, es Daniel Micksch aber gelang, zwei der Soldaten und Daniel Schneider aus dem Wasser zu ziehen (nach *Lebenslauf* 1953: S. 10, waren alle drei Soldaten eingebrochen und wurden durch Micksch gerettet), wurde schließlich St. Petersburg erreicht. Hier waren Grasmann, Schneider und Micksch nur drei Wochen in Arrest, dann wurden sie, da Bürgschaft für sie geleistet wurde, befreit (Brief [Kopie] der drei Brüder, datiert Petersburg, d. 4. August 1738, UA R. Q.15.b.35, an den holländischen Verleger Isaac le Long), ohne daß damit der unfreiwillige Aufenthalt in der Stadt beendet gewesen wäre¹¹. Die drei Brüder wurden zunächst vor das Kriegskollegium gebracht und einzeln „examiniert“, dann aber, nachdem das Kollegium befunden hatte, daß sie keine „Spione von Kriegsaffären“ seien, dem Reichskollegium übergeben, „da waren deutsche und russische Herren“, von denen einer sich mit der Brüdergemeinde auskannte und die Schriften des Grafen Zinzendorf besaß (Q.15.e.1, S. 12). In den „etliche Tage“ dauernden Verhören wurden die Brüder auch gefragt, warum sie „unter die *Samojden* wollten gehen. Es wäre ja der schlechteste Ort in der Welt. Wir hätten doch andere Heiden in Rußland, die näher und an bequemer Orten wohnten" (ebd.). „Dann sagten sie, wir wären nicht gelehrte Leute, und die Heiden zu bekehren wäre eine schwere Sache“¹². Dieser Bemerkung begegnet Grasmann mit den Erfahrungen, die auf der damals zu Dänemark gehörigen Karibikinsel St. Thomas, dem ersten Missionsziel der Herrnhuter in Übersee, gemacht worden waren. Schließlich wurde beschlossen, die drei Brüder des Landes zu verweisen; ihnen wurde ein Revers vorgelesen und zur Unterschrift vorgelegt. „Der Inhalt war etwa so: Weil wir uns unterstanden, in Ihro Majestät Land heimlich unter die Heiden zu gehen, bei denen unsere Religion einzuführen, da wir doch gewußt, daß Ihro Majestät dieselben sucht zu ihrer Religion zu bringen, so hätten wir verdient, nach Landes Gerechtigkeit gestraft zu werden. Weil aber Ihro Majestät allezeit den Deutschen sehr gnädig wäre, so sollte es auch diesmal geschenkt sein. Sollten wir uns aber ferner in solchen *affären* in Ihro Majestät Landen befinden oder jemand von unserer Gemeine, so sollten wir ohne Barmherzigkeit nach Landes Gerechtigkeit gestraft werden" (S. 13). Zugleich wurde ihnen für den Fall, daß sie noch einmal ohne Erlaubnis Ihrer Majestät ertappt würden, die Todesstrafe angekündigt. Nach einem halben Jahr Aufenthalt in St. Petersburg wurden die drei Brüder auf ein lübeckisches Schiff gebracht, da sie nicht auf dem Landwege reisen sollten. Im Herbst 1738 trafen sie in dem in der Wetterau, unweit von Frankfurt am Main, gelegenen Marienborn ein, wo sich der Mitarbeiterstab Zinzendorfs seit dessen Ausweisung aus Sachsen 1736 gewöhnlich aufhielt.

¹¹ *Lebenslauf* (1953: S. 10) spricht von einem halbjährigen Arrest, womit die Gesamtdauer des erzwungenen Aufenthalts gemeint sein dürfte.

¹² Entsprechend heißt es in einem Brief von A. A. Vierorth, Reval d. 23. Juni stil. vet. 1738: „Einige, die ihre Absicht wissen, worunter auch einige der Großen sind, verwundern sich gewöhnlichermaßen, was doch solch einfältige Leute unter den Heiden ausrichten wollten" (UA R. 15.Q.b.32, S. 2).

Sei es die Gnade Ihrer kaiserlichen Majestät gewesen, wie der zitierte Bericht meldet, sei es, daß die Rettung der Soldaten auf dem Ladogasee, welche Tat die Brüder in Petersburg „gar sehr legitimierte“, wie *Lebenslauf* (1953: S. 10) zu berichten weiß, oder auch der Umstand mildernd gewirkt hat, daß einer der Geheimen Räte des Reichskollegiums von den Herrnhutern wußte und Zinzendorfs Schriften kannte, die drei Brüder waren, verglichen mit anderen Herrnhuter Mitarbeitern, deren zum Teil bereits mehrjährige Gefangenschaft Zinzendorf vergeblich durch seine Reise nach Rußland 1743 zu beenden suchte, glimpflich davongekommen, eine Fortsetzung der Missionsarbeit unter den Samojeden war damit jedoch ausgeschlossen. Zinzendorf hatte in seiner „Instruktion für Samojeden-Missionare“ (Hahn/Reichel 1977: S. 352–355) nicht nur Anweisung gegeben, wie die Missionare sich zur Vielweiberei der Samojeden stellen sollten¹³, sondern auch gemahnt, zu vermeiden, was die Obrigkeit und auch die Orthodoxe Kirche erzürnen könnte. Die letzte Instruktion lautet: „Die äußerlichen Einrichtungen müßt ihr zwar apostolisch, jedoch so machen, daß sie der griechischen und russischen Liturgie mit Hinwegräumung des Aberglaubens völlig ähnlich sei[en], übereilt euch aber mit keinen Einrichtungen“ (S. 355). Alle Vorsicht hatte nicht zum Ziel geführt. Die Kontakte mit Archangelsk bestanden noch einige Jahre weiter, wie Briefe von und an Bendix Reyter, „Magister und Schuhmacher“ (UA R. 15.Q.b.43) in Archangelsk, aus den Jahren 1739–1741 bezeugen.

Auf ein wiedererwachtes Interesse an der Samojedenmission könnte ein Brief hinweisen, der in Archangelsk geschrieben und auf den 8. Februar 1768 datiert ist. Fast auf den Tag genau vier Jahre früher war den Herrnhutern durch einen Ukaz in Rußland volle Glaubens- und Gewissensfreiheit gewährt worden. Mit dem Regierungsantritt Katharinas II. war nämlich eine völlige Neubeurteilung der Brüdergemeinde erfolgt, die nun als Kulturträger erkannt und begehrt wurde (Philipp 1974, S. 167 f.). Der Empfänger des Briefes wird mit „allerliebster Johannes A. Spanenberg“ angeredet, wobei mit dieser Person offenbar August Gottlieb Spangenberg (1704–1792) gemeint ist, der von Zinzendorf bereits als Jenaer Theologiestudent gewonnen werden konnte, seit 1744 Bischof der Brüdergemeinde war und nach dem 1760 erfolgten Tod Zinzendorfs entscheidenden Anteil an deren Neuordnung hatte (Hahn/Reichel 1977: S. 445 f.). Der Brief, der nach der Anrede mit den auf eine wiederholte Korrespondenz verweisenden Worten fortfährt: „ich nehme mir abermals die Freiheit, an Euch allerliebste Brüder in Jesu zu schreiben“, trägt oben links auf der ersten Seite den von anderer Hand stammenden Vermerk (in lateinischer Schrift) „1768 Tom. II, 583. Neubauer“. Wie das Schreiben in das Archiv gelangt ist, bedürfte noch einer Klärung. Die Zugangsbücher für 1768 sind in Herrnhut kriegsbedingt verloren gegangen. Der Schreiber Neubauer, zu dem ich während meines nur wenige Tage währenden Aufenthalts im Unitätsarchiv in Herrnhut keine Angaben ermitteln konnte, teilt zunächst mit, daß er nach einer zehnwöchigen Reise, welche er „in der See gewesen“, glücklich in Archangelsk angekommen sei. Er habe es dann nicht übers Herz bringen können, nicht die Samojeden zu besuchen, „bin also den 7. Jänner¹⁴ mit

¹³ „Die Vielweiberei ist ihnen zu wehren, wenn sie erst vorkommen soll, wo sie aber schon Weiber haben, da behalten sie solche bis auf weitere Anfrage. ...“ (Hahn/Reichel 1977: S. 355).

¹⁴ Darüber: „A[lter] Stilus“.

dem Hinfahren beschäftigt gewesen, habe aber den Translateur zur Sicherheit der Sprache mit genommen, weil ich mir selbst nicht so viel, oder auch viel zu wenig Pünktlichkeit [korrekte Kenntnis] zutrauen kann". Am 9. Januar hat er dann eine samojedische Hütte besucht. Dieselbe war, wie der Verfasser berichtet, wie die Heukojen in Livland beschaffen, sie hatte in der Mitte einen Bauch und oben eine kleine Klappe, um den Rauch von den Reisern, die im Zelt brannten, herauszulassen. „Das Feuer hatten sie in der Mitte gemacht. Rund umher lagen sie in der harten Kälte, den Oberleib nackend, doch aber so einen Rentierrock um die Schultern. Von Hemden und Tüchern wissen sie nichts, ihre Hosen und Stiefel sind in eins, hernach ziehen sie ein kleines Kamisölchen [Unterjacke] von Rentierfellen auch auf die *blöse* Haut an. So gehen sie, wenn sie zu Hause bleiben. Wenn sie ausfahren, ziehen sie ihren Mantel, hinten mit einem *capisong* [Kapuze], den sie über den Kopf ziehen, an. Das Fleisch lassen sie beim Feuer in der Asche gar werden. Das habe ich auch gesehen. Wenn sie Mehl haben, so sollen sie es auch so machen. In der Hütte waren 6 Kinder, 3 Knaben u. 3 Mädchen, 3 Männer u. 3 Frauensleute, die lagen alle einwendig auf Rentierfellen ums Feuer. Was aber ihre Gestalt und Lebensart ist, da haben die Erdbeschreiber sehr gröblich gelogen. Wenn sie aufwärts hinter dem *Misenschen golfo* und in *Kamschatkij* so aussehen, als die ich gesehen, so sind es wahrhaftige Abstammlinge von den *chinesen* oder *calmücken*. Sie sind von Länge so wie ich und mein *calmückisch* Gesicht ihren ganz ähnlich. Wer mich gesehen hat, der hat nicht nötig, Samojeden zu sehen. Einigen ihr Gesicht fällt etwas platter als das meine. Die Kinder waren weiß und rot von Wangen, ja, als gemalt so schön, sie hatten alle 6 braune Augen, schwarze Augenbrauen und Haare. Einer von den Mannsleuten sprach sehr gut russisch. Hier habe ich, allerliebster Johannes, eine kleine *tabelle* von ihrer Sprache beigelegt. Ich habe selber von der *Nation*, wie ich mir allhier habe erzählen lassen, viel Unwahrheit in *Zeist*¹⁵ gesagt, welches ich anders befunden. Ihre Sprache ist folgendermaßen:

	<u>samojedisch</u> ¹⁶		<u>samojedisch</u>
Gott	Elumbarte	Feuer	Tu
Mann	Nänäs	Wind	Mertscha
Frau	Nä	Brot	Nän
Kinder	Atscheckel	Hund	quo
JUNGEN	Agazuwakii	Fisch	Galle
Mädchen	Piripte	Seehund	Nug
		Teufel	lesag
Freund	Jurij	Vogel	Schmiesch
mein Freund	man Jurij	Ein kleines	Anno
Rentier	tiu	Boot	Kobo
ich selbst	man	Rentierfell	Nimlamgij
		Wie heißt du?	

¹⁵ In dem bei Utrecht gelegenen Zeist bestand seit 1746 eine Ortsgemeinde der Brüder-Unität.

¹⁶ Für die samojedischen Wörter ist die lateinische Schrift verwendet worden; auf eine Kursivierung wird in der Wortliste, anders als im fortlaufenden Text, verzichtet. Die deutschsprachigen Wörter der Liste sind mit einer Ausnahme in deutscher Schreibschrift notiert.

Wo geht der Weg hin?	tuna Nedarmo
Wohnen weit von hier Menschen?	Aña Gilimna
Wie viel Werst?	Schangetlogu
Was sagst du?	Amgomvande
Kennst du mich?	Zuchdenevan
Ich bin von eurem Erretter	Klembu Ardatom

Diese Sprache, Allerliebste, ist mit der Grönländischen gar nicht zu vergleichen, ich halte es für eine Sprache der *Ziberischen* Völker, weil da gar viele Mundarten sind, auch *Chineisch* allda gesprochen wird von einigen." Dann fährt Neubauer fort: „Ich fragte sie, ob sie beten und wen sie anbeten, sie antworten, keinen. Ich habe die obigen Wörter mit mancherlei Fragen und Bedeutungen [Gebärden] müssen herausbringen. Ich fragte, wenn sie in Lebensgefahr seien, ob sie denn nicht jemand glaubten, der sie erretten könnte, so sagten sie, ja, das wäre *Ardatom*. Ich frug auf russisch, ob sie wüßten und glaubten, daß ein Herr wäre, der uns und die Rentiere erschaffen, so sagten sie, ja, das wäre *Elumbarte*. Und wie sie den hießen, der ihnen Schaden zufügte, das wäre der *lesag*. Nun, ich will abrechen für dieses Mal. ..."

3. Der Missionsversuch der Herrnhuter unter den Samojeden war wie der unter den Lappen erfolglos. Aus dem Verständnis der Gemeinschaft der Herrnhuter selbst heraus dürfte sich das Scheitern dieses Missionsversuches als nicht so schlimm darstellen, denn es war nicht die Absicht, ganze Nationen zu bekehren; Zinzendorf hat sich vielmehr ausdrücklich gegen die Massentaufe ausgesprochen. Es ging darum, einzelne zu gewinnen, und durch diese sog. „Erstlinge" das Werk vorzubereiten, das der Heiland selbst vollenden würde. Anderweitig war die Mission erfolgreicher, wie auf Grönland oder in der Karibik. Aber auch im Baltikum. Hier war die Ausgangssituation günstiger als unter den Lappen oder Samojeden. Baltische Adelige und einige Pastoren hatten sich an die Brüdergemeine gewandt, um Unterstützung für die kirchliche und seelsorgerliche Arbeit unter den Esten und Letten zu gewinnen. Die Folgen des Großen Nordischen Krieges waren hier noch immer deutlich spürbar. Oben war bereits die Rede davon, daß 1729 erstmals Brüder ins Baltikum gegangen waren. Der erste Besuch Zinzendorfs 1736 gab dann den entscheidenden Anstoß für den Aufbau des „Livländischen Werkes". Es sollte eine individuelle Seelsorge betrieben werden und ein Zusammenschluß zu verbindlichen geistlichen Bruderschaften erfolgen, wobei die Herrnhuter Brüder nach dem Willen Zinzendorfs nur die Oberaufsicht führen sollten, die eigentliche Arbeit aber in den Händen der Esten und Letten liegen sollte. Zinzendorf unterstützte deshalb die Bemühungen der Generalsfrau Magdalene Elisabeth von Hallert, einen einheimischen Lehrerstand heranzuziehen und Küster auszubilden. Auf ihrem Besitztum Wolmarshof bei Wolmar (lettisch Valmiera) wurde 1737 ein Schullehrerseminar gegründet, dessen Schülerzahl sehr schnell wuchs (Philipp 1974: S. 152–154). 1743 wurde die Schule zwar geschlossen und die „Herrnhuterey" durch einen Erlaß der Kaiserin Elisabeth Petrovna verboten (ebd. S. 154, 163), doch die religiöse Bewegung hatte sich bereits stark ausgebreitet, besonders unter den Esten, so daß fortwährende Wirkung bestand. Der Einfluß der Herrnhuter Brüdergemeine in den russischen Gouvernements Estland und Livland ist von G.

Philipp (1974) eingehend beschrieben worden. Hier sei abschließend nur darauf hingewiesen, daß es maßgeblich dem Einsatz Zinzendorfs während seines ersten Aufenthalts im Baltikum zu verdanken ist, daß 1739 die erste estnische Bibel erscheinen konnte. Deren Übersetzung, an der neben Anton Thor Helle und Heinrich Gutsleff nach Philipp auch der bereits erwähnte Tallinner Domprediger Albert Anton Vierorth beteiligt war (Philipp 1974: S. 154)¹⁷, wurde im Jahr des Zinzendorfbesuches abgeschlossen. Daß die erste estnische Bibelausgabe in nordestnischer Sprachform erschien, hat die Waage im Konkurrenzkampf zwischen der nord- und der südestnischen Schriftsprache zugunsten des Nordens neigen lassen. Der Besuch Zinzendorfs hat somit auch auf die Entwicklung der estnischen Sprache Einfluß gehabt.

LITERATUR

- Ajalugu* 1965: *Eesti kirjanduse ajalugu*. I köide. *Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Toimetanud A. Vinkel. Tallinn.
- Beck, Hartmut 1981: *Brüder in vielen Völkern. 250 Jahre Mission der Brüdergemeine*. Erlangen.
- Beck, Hartmut (Hrsg.) 1992: *Wege in die Welt. Reiseberichte aus 250 Jahren Brüdermission*. Erlangen.
- Beck, Hartmut 2000: Zinzendorfs Missionsmotive und die Anfänge der Mission bis 1760. In: *Graf ohne Grenzen* 2000. 82–88.
- Bøytler, Jørgen 2000: Zinzendorf und Dänemark. Zu Zinzendorfs direktem und indirektem Einfluss in Dänemark. In: *Graf ohne Grenzen* 2000. 73–81.
- Graf ohne Grenzen* 2000: *Graf ohne Grenzen. Leben und Werk von Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf*. Ausstellung im Völkerkundemuseum Herrnhut, Außenstelle des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden, und im Heimatmuseum der Stadt Herrnhut vom 26. Mai 2000 bis zum 7. Januar 2001. Herrnhut.
- Hahn, Hans-Christoph – Hellmut Reichel (Hrsg.) 1977: *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*. Hamburg.
- Kruus, Oskar (Hrsg.) 1995: *Eesti kirjarahva leksikon – Estnisches Schriftstellerlexikon*. Tallinn.

¹⁷ Ebenso Webermann (1956: S. 156). Dagegen meint Rudolf Pöldmäe, daß die Beteiligung Vierorths an der Übersetzung fraglich sei, da dessen Estnischkenntnisse nicht groß gewesen sein könnten; er habe jedoch bei der verwickelten Publikation des Werkes aktiv Anteil genommen (*Ajalugu* 1965: S. 188). H. Gutsleff (1680–1747) schloß sich in den letzten Jahren seiner Tätigkeit den Herrnhutern an. Sein Bruder Eberhard (um 1700–1749), Superintendent von Saaremaa, der nach Webermann (1956: S. 156) und Philipp (1974: S. 154) ebenfalls an der Bibelübersetzung beteiligt gewesen sein soll, wurde 1747 als Herrnhuter gefangengenommen. Er starb in Petersburg in Festungshaft (Webermann 1956: S. 162; Philipp 1974: S. 164 f.; Kruus 1995: S. 100). – Zinzendorf setzte sich auch für den Neudruck der Bibel in lettischer Sprache ein, der im gleichen Jahr wie die estnische Bibel erschien (Philipp 1974: S. 155).

- Lebenslauf* 1953: *Lebenslauf des am 25. März 1783 in Berlin heimgegangenen Bruders Andreas Grasmann*. Herrnhuter Hefte 7. Herrnhut.
- Lehtisalo, T. 1924: *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LIII. Helsinki.
- Meyer, Dietrich 2000: *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine 1700–2000*. Göttingen.
- Peucker, Paul 2000: *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*. Herrnhut.
- Philipp, Guntram 1974: *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.)* Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 5. Köln–Wien.
- Rzepkowski, Horst 1992: *Lexikon der Mission. Geschichte, Theologie, Ethnologie*. Graz–Wien–Köln.
- Stipa, Günter Johannes 1990: *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 206. Helsinki.
- Straube, Gvido 2000: Graf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf und Livland. In: *Graf ohne Grenzen* 2000. 70–72.
- Veenker, Wolfgang 1990: Eine kurze Schilderung über die Samojeden und Russen aus dem Jahre 1683. In: *Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978)*. Specimina Sibirica III. Quinqueecclesiae. 225–232.
- Veniamin 1850: *Obraščenie v" christianstvo mezenskich" samoedov" v" 1825–1830 godach". Christianskoe čtenie izdavaemoe pri S. Peterburgskoj Duchovnoj Akademii na 1850 god". Čast' II*. Sanktpeterburg. 363–443.
- Webermann, Otto A. 1956: Pietismus und Brüdergemeinde. In: Reinhard Wittram (Hrsg.): *Baltische Kirchengeschichte*. Göttingen. 149–166, 319–322.

A SZAMOJÉDOKAT ÉS NYELVÜKET ÉRINTŐ FORRÁSOK A HERNHUTER BRÜDERGEMEINE MISSZIÓJÁBÓL

HANS-HERMANN BARTENS

A cikk a Hernhuter Brüdergemeine által az 1730-as években a szamojédok körében tett misszióskísérletet tárgyalja a szászországi Hernhutban található Unitätsarchiv kéziratos anyagai alapján. A kísérletnek 1738-ban a testvéreknek Oroszországból való kiutatsítása vetett véget. 30 évvel később keletkezett az archívum egyik forrása, mely egy, a szamojédoknál, Arhangelszk közelében tett látogatást ír le, és nyelvi anyagot is tartalmaz.

EINIGE FRÜHE AUFZEICHNUNGEN MORDWINISCHER FOLKLORE

RAIJA BARTENS

K. F. Fuks (Fuchs), Professor der Medizin und der Naturwissenschaften an der Universität Kazan', unternahm 1839 von dem Ort seiner Tätigkeit aus eine ethnographische Forschungsreise zu den Mordwinen im Kreis Čistopol' des Gouvernements Kazan'. Eine Beschreibung seiner Reise und der auf ihr in den Dörfern Andreevka und Berezovka gemachten Beobachtungen veröffentlichte er noch im selben Jahr in Nr. 10 des XXXIV. Bandes der in St. Petersburg erscheinenden Zeitschrift Журнал Министерства внутренних дел. G. J. Stipa, der in seinem Artikel „Schilderung der Volkstraditionen der Bergtscheremissen in dem Reisebericht A. von Haxthausens aus dem Jahr 1843" (Stipa 1977: 27–42) auch auf den erwähnten Reisebericht von Fuks hinweist, stellt fest, daß darin „einer der ältesten gedruckten Texte mordwinischer Folklore" enthalten sein dürfte (1977: 30). Fuks hat in seinem Bericht außer zwei erzamordwinischen Gebetstexten auch zwei mordwinische Lieder in russischer Übersetzung publiziert und dem ersten Lied in einer Fußnote auch das erzamordwinische Original beigelegt – wobei der zahlreiche Schreib- oder Druckfehler enthaltende Text die Verse teilweise wegläßt oder offensichtlich nur unvollständig wiedergibt. Auf eben diesen mordwinischen Liedtext bezieht sich Stipa.

Fuks berichtet, daß er, nachdem er bemerkt habe, daß die Dichtung eine besondere Stellung unter den Mordwinen einnehme, Sänger und Sängerinnen des Dorfes zu sich gerufen habe. Diese erfüllten sogleich seine Bitte, und einige begannen in melancholischer Tonart ein langes Lied zu singen. Während des Gesangs war die Miene der Männer traurig, die Gesichter der jungen Frauen verzogen sich, als ob sie in Tränen ausbrechen würden, und die alten Frauen weinten bitter (Fuks 1839: 115). Hinsichtlich der Frauen entspricht die Wirkung des Liedvortrags der, wie sie Balašov für die russische Ballade beschreibt, nämlich daß die zuhörenden Frauen in Weinen ausbrechen (Balašov in Balašov–Astachova 1963: 14 f.).

Fuks beschreibt die Gesangssituation weiter: „Mit welcher Bereitschaft und Lust die mordwinischen Männer und Frauen mir ihre Lieder zu erzählen, zu erläutern und zu übersetzen begannen! Einige Frauen setzten sich an meinen Tisch, alle Männer kamen nahe zu mir; ein jeder wollte besser als die anderen erzählen, und deshalb verursachten alle, einander unterbrechend, einen schrecklichen Lärm. Schließlich brachte ein Blinder alle anderen zum Schweigen: Er stützte die eine Hand auf den Tisch, in die andere Hand den Kopf und begann, wie ein blinder schottischer Barde, ein trauriges mordwinisches Lied zu singen" (Fuks 1839: 115 f.).

Anschließend bringt Fuks die Übersetzung des Liedes und zitiert in der zugehörigen Fußnote dann einen Teil des originalen Textes:

Килунъ гемеень пене деманъ разбойникъ братунзе. Мольсь супаръ абужь грабома, орато пекстазь пене деманъ абужа орато ланксъ куитдзи. Чеванъ жеванъ

ландзнозе абузь пари писи банако. Абузь севась кудось хотять абузенгъ грабато, лиси пиши банасто кодасовасть кудось колмунъ билей сукучасъ разбойники все таймо скачуть кудо ста следъ амуеть. Тосо сидкнеть абузь аване сондого кудаство полтынзе следъ амуе. Чизе ваны иллиси мери абузь авана, нолдымызь кардайсте. Паримонъ жаукъ яльсинскъ, нолднызе.

Dieser möglicherweise älteste gedruckte Text der erzanischen Liedfolklore wird hier unverändert nach Fuks wiedergegeben. Ein Kenner des mordwinischen weiß, wo offensichtliche Schreibfehler vorliegen und wo die Wortgrenzen verlaufen.

Fuks' Übersetzung ergibt ein klareres Bild von dem Lied, dessen Inhalt wie folgt ist: Dema, der Hund, hatte dreißig Räuberfreunde. Sie beschlossen, Abyz ausrauben zu gehen. Sie kommen ans Tor, das Tor ist verschlossen. Dema tritt gegen das Tor, und das Tor zersplittert. Dema und seine Genossen gehen in das Haus von Abyz. Der reiche Abyz badet gerade mit seiner Frau in der Sauna. Abyz kommt aus der Sauna, tritt in die Stube, trifft die Räuber, die (das Haus?) verbrennen wollen. Abyz begann um Gnade zu bitten: Wartet auf meine Frau, sie gibt euch einen Goldschatz. Abyz Frau kommt in die Stube, verbeugt sich in drei Richtungen, erhebt sich (?) selbst in der vierten und bewirkt mit einem „Wort“, daß die Räuber auf der Stelle stehenblieben. Alle Räuber erstarrten, verloren den Verstand und begannen die Frau auf Knien zu bitten, sie laufen zu lassen; sonst würde man sie bei Tagesanbruch ergreifen. Sie ließ sie aus der Stube heraus, doch sie finden den Weg nicht vom Hof. Wiederum beginnen die Räuber Abyz' Frau zu bitten, sie laufen zu lassen; sie versprachen ihr die Hälfte ihres Besitzes. Sie ließ sie vom Hof, doch sie finden den Weg nicht aus dem Dorf. Die Räuber warfen sich vor Abyz' Frau mit dem Gesicht zur Erde und gaben ihr all ihre Habe.

Der Text ist einzigartig, eine andere Version ist nicht aufgezeichnet worden. In dem epische und lyrisch-epische Lieder enthaltenden ersten Band der von mordwinischen Folkloristen herausgegebenen Reihe Устно-поэтическое творчество мордовского народа findet sich einzig ein von Kavtas'kin aufgrund der Fuksschen Aufzeichnung bearbeiteter Text (Nr. 89, S. 338–339, dazu S. 391 die Anmerkung: Подлинник дается в литературной обработке Л. С. Кавтаськина.)

Die mordwinische Folklore kennt viele Heldinnen (Dugántsy 1990: 50 f.). Dugántsy hat in ihrer Untersuchung zum Bild der Frau in der mordwinischen Liedfolklore drei typische Gestalten unterschieden. Es handelt sich dabei immer um Mädchen: das Mädchen, das in den Himmel aufsteigt; das Mädchen, das geopfert wird; das Mädchen, das Leben rettet (Dugántsy 2000). Die Heldin des von Fuks aufgezeichneten Liedes ist jedoch eine verheiratete Frau, und sie verrichtet ihre Heldentat durch ihre geistige Kraft.

Im mordwinischen Text verbeugt sich die Frau, nachdem sie in die Stube getreten ist, in drei Richtungen, in der Übersetzung von Fuks erhebt sich (?) die Frau nach diesen drei Verbeugungen in die vierte Richtung (на четвертую сама вошла). Im Text Kav'taskins stellt sich (*aras*) die Frau nur in die vierte Richtung, nachdem sie sich zunächst in drei verneigt hat. In vier Richtungen verbeugt sich die ihr Klagelied anstimmende Braut: „In vier Richtungen verbeuge ich mich, zu vier Göttern bete ich“ (Evsev'ev 1966: 25; Bartens 1993: 140). Aber auch in der russischen Tradition macht die Frau, nachdem sie in die Stube getreten ist, Verbeugungen in vier Richtungen. Das

folgende Zitat stammt aus dem Märchen „Wassilissa die Popentochter“ aus der Sammlung Afanas’evs (Originalausgabe 1855–1863): „Zar Barchat empfing sie an der Tür. Sie betete vor den Ikonen, wie es sich ziemt, schlug das Kreuz, wie es die Schrift lehrt, verneigte sich nach allen vier Himmelsrichtungen, grüßte Zar Barchat auf das freundlichste und folgte ihm in die Gemächer“ (Afanas’ev 1985 II: 376, Übersetzung von Swetlana Geier, Afanasjew 1987: 759).

Im mordwinischen Text erstarren alle Räuber nach den Verbeugungen der Frau und finden nicht den Weg aus der Stube. Nach der Übersetzung von Fuks geschieht dies durch „ein Wort“, einen Zauberspruch: и однимъ словомъ ихъ остановила. Разбойники все стали въ пень, обезумели ‘mit einem Zauberspruch brachte sie sie zum Stehen, die Räuber wurden alle zu Klötzen, verloren ihren Verstand’. Das russische Wort слово hat ja auch die Bedeutung ‘Zauberformel’ (Pawlowsky), und darum handelt es sich hier ganz offensichtlich. Die Räuber erstarren auf dem Fleck: Nach Paasonen bedeutet das Verb *tajmaskadoms* des Textes ‘erstarren, betäubt werden (vor Schreck, Furcht)’, zur Mundart von Maresevo wird erläuternd angegeben: ‘so dass man nicht sprechen od. sich bewegen kann’ (Paasonen 1990–1996: 2257). Die Räuber verlieren nach der Übersetzung von Fuks auch ihren Verstand: обезумели. In diesem Zusammenhang bedeutet das, daß sie nicht mehr den Weg zurückfinden. Wenn ein Mordwine in den Wald ging, betete er zur Waldgöttin, *Viř-ava*: „Nimm mir nicht den Verstand!“, d.h.: „laß mich den Rückweg finden!“ (z.B. Paasonen 1953: 20; Bartens 1993: 121). Entsprechend bitten auch die orientierungslosen Räuber die Frau, sie aus der Stube, aus dem Hof, aus dem Dorf hinauszulassen.

In der Kavtas’kinschen Version läßt die Frau aber namentlich durch ein Wort, *val* (*ve valoń jovtaž*), den Räuberhaufen erstarren. Kavtas’kin verwendet die Kausativableitung des Verbs *tajmaskadoms*, *tajmaskavtoms*, und daneben das Kausativverb *engamtoms*, vgl. *emgamtoms* ‘bewusstlos machen’ und *emgamoms* ‘erstarren; bewusstlos, ohnmächtig werden’ (Paasonen 1990–1996: 366, 367). In dieser Version sagt die Frau schließlich zu den Räubern, die darum flehen, aus dem Dorf hinausgelassen zu werden, und ihre gesamte Habe bieten: „Ich brauche euer geraubtes Gut nicht“, und die Fortsetzung lautet: „Deman, der Hund, erstarrte zu Stein, seine Genossen erstarrten alle zu Klötzen!“.

Die mordwinischen Zauberer waren – insofern offenbart sich in der Liedhandlung nichts Besonderes – sowohl männlichen als auch weiblichen Geschlechts; beispielsweise enthält der Indexband von Paasonens Wörterbuch fast ebenso viele Eintragungen unter dem Stichwort „Zauberin“ wie unter „Zauberer“ (Paasonen 1999: 438). Daß die mordwinische Frau auch bei den Opferhandlungen eine besondere Rolle einnimmt, wird von Harva konstatiert: „Besondere Aufmerksamkeit erweckt das Auftreten der Frauen als Sprecherinnen von Gebeten in vielen Opferhandlungen, welcher Brauch unter den Tscheremissen, Wotjaken und auch anderen finnisch-ugrischen Völkern beinahe unbekannt ist. Der hier festzustellende fremde Einfluß rührt ohne Zweifel von den Russen her“ (Harva 1942: 265).

In diesem die geistige Macht der Frau bezeugenden Lied kommt aber noch ein weiterer bemerkenswerter Zug zum Vorschein: Der Mann entzieht sich der schwierigen Situation und läßt seine Frau sie bewältigen. Das gleiche geschieht auch in dem zweiten mordwinischen Lied, das Fuks gehört, aber einzig in Übersetzung

wiedergegeben hat. Für dieses zweite Lied findet sich in Устно-поэтическое творчество мордовского народа keine Entsprechung. Fuks' Übersetzung hat folgenden Inhalt: Es lebte einmal der gute, reiche Živaj, der im ganzen Land berühmt war. Räuber, die hinter sieben Meeren lebten, erfuhren von seinem Reichtum und sandten einen Boten zu ihm mit der Nachricht, daß sie bald zu ihm als Gast kämen, sie befahlen, Bier und Branntwein herzustellen, und der Frau, Piroggen zu backen. Die Räuber kamen dann auch. Das Tor zu Živajs Haus öffnete sich, Živajs Frau Akula selbst empfing sie am Tor, sie hielt einen scharfen Säbel in ihrer rechten Hand. Mit einem Schlag säbelte sie fünfzig Mann nieder, sie schlug zum zweiten Mal zu, streckte fünf nieder, schlug ein drittes Mal und tötete den letzten. Sie stapelte die Leichen auf einen Wagen, versetzte den Pferden einen Hieb, und die Pferde zogen die Leichen aus der Sichtweite.

Das zentrale Motiv dieses Liedes, die säbelschwingende Frau, entstammt offensichtlich den Märchen. In dem Märchen und Rätsel enthaltenden 2. Band von *Образцы мордовской словесности* findet sich z.B. das Märchen von der Popentochter Maša, die mit einem scharfen Säbel in der Hand einen ins Haus eingedrungenen Räuber empfängt und ihm den Kopf abhaut (*Образцы* I: 140). In dem in Rede stehenden erzanischen Märchen begegnen Motive des russischen Märchens. Zum Vergleich für dieses mordwinische Märchen lassen sich Nr. 342 und 343 der Afanas'evschen Märchensammlung heranziehen (Afanas'ev 1985 III: 41–45), auch wenn in dem Afanas'evschen Märchen das Mädchen keinen Säbel schwingt, sondern den Räuber auf andere Weise, durch List, tötet. Das russische Märchen von „Dem Mädchen und den Räubern“ ist auch im Gebiet von Samara aufgezeichnet worden (Barag et al. 1979: 245). Neben dem russischen Märchen hat auch die russische Ballade das Räuber-Thema behandelt. Nach Balašov war bereits das 16.–17. Jahrhundert die Blütezeit dieser Balladen (Balašov in Balašov–Astachova 1963: 32 f.).

Wenn der soeben genannte Märchentyp auch in der russischen Tradition weit verbreitet ist, ist das den Räuber tötende Mädchen im russischen Märchen insgesamt doch eine seltene Gestalt. Röhrich bemerkt in seinem Nachwort zur deutschen Ausgabe von Afanas'evs Märchensammlung: „Die Rolle der Frau ist meist passiv. Zugegeben, da gibt es vereinzelte Fälle einer weiblichen Hosenrolle... Aber im ganzen gesehen sind die Frauen-Rollen doch diejenigen einer patriarchalisch geordneten Welt“ (Afanasjew 1987: 928). Auch in den Fällen, die Röhrich an der angegebenen Stelle von der „Hosenrolle“ sprechen lassen, vernichtet die weibliche Gestalt ihren Gegner nicht. Die heldenhaften Frauengestalten der erzanischen Lieder, die Fuks zu hören bekam, könnte man also als typisch mordwinisch ansehen, obwohl das Thema „Die Frau als Heldin“ in anderen mordwinischen Liedern nicht gestaltet wird.

Dagegen ist die Grundkonstellation des Geschehens in den von Fuks gehörten Liedern, daß nämlich ein anderes Familienmitglied der Gefahr ausgesetzt wird und sich das Familienoberhaupt selbst dadurch rettet, auch aus einem dritten erzanischen Liedtyp bekannt. Hier ist es nicht die Frau, vielmehr fordert hier der Hausherr die in das Haus eingedrungenen Räuber auf zu warten, bis sein Sohn aus dem Wald heimkehrt und den Räubern das von ihnen Verlangte gibt. Der Sohn kommt und tötet den Räuberhaufen. Er benutzt dazu aber keinen Säbel, sondern seine Waffe ist *kišt'eŋ* 'Schleuderkugel, Knüttel' (*Mordwinische Volksdichtung* I: 423–425 und 426–431

sowie VII: 232–236. Die Benennung der Tötungswaffe, ein russisches Lehnwort, wirft natürlich die Frage auf, ob es sich auch hier um ein aus russischen Märchen entlehntes Element handelt. Barag et al. erwähnen in ihrem Motivverzeichnis eine solche Waffe jedoch nicht, ebenso wenig wird sie in den Erläuterungen zu Afanas'evs Texten genannt). In einer Variante dieses Liedes, abgedruckt in *Образцы* (I: 170–172) tötet der Sohn die Räuber mit einem eisernen Stock, in einer weiteren (op.cit. 118–122) besiegt er sie mit seinen bloßen Fäusten. In einem erzanischen Lied der Evsev'evschen Sammlung (Evsev'ev 1961: 141 f.) tötet der Sohn nicht die Räuber, vielmehr wird er selbst von diesen getötet.

Fuks hat im erzanischen Dorf Berezovka auch zwei Gebetstexte aufgezeichnet, obwohl er doch erwähnt, daß die Mordwinen sich bereits vor langer Zeit zum Christentum bekehrt und sich den Russen genähert hätten, und es seiner Aussage nach zu seiner Zeit bereits äußerst schwer war, Kenntnis von irgendwelchen Relikten des früheren Aberglaubens der Mordwinen zu erhalten (Fuks 1839: 105); wie er erfahren hatte, gingen die Mordwinen auch fleißig in die Kirche (1839: 102).

Fuks berichtet, daß die Mordwinen jedoch in ihrer eigenen Sprache beteten und daß es ihm gelungen sei, zwei Gebete aufzuzeichnen, die die Mordwinen in ihrem häuslichen Leben sprächen. Diese publiziert er mit der Bemerkung, ihnen eine wörtliche Übersetzung beizugeben. In der von Fuks veröffentlichten Form lauten die beiden Gebete folgendermaßen, das erste:

Пасъ, вере Пасъ, Нишке Пасъ! Меze вешанъ макстъ. Зюро веданъ шаштакъ. Конамо понамо максать. Истемо селмеса такиркъ, и коморосанъ каикъ.

Das zweite Gebet:

Нишке Пасъ, вере Пасъ! Норавава сиренъ шачты Пасъ; масторова машушка; меze вешанъ макстъ вешанъ шачи суро. Оминь, Пасъ. Кормилиць меze вешанъ Макстъ; вешанъ шачи суро макстъ кормилиць пасъ; ище вешанъ и скотино то; кодамо пона вечкать рашталь тикъ монанъ сень скотина а лашанъ тарги сокадо сокадомъ и шмеди. Оминь. Басъ кормилиць, пасъ макстъ сока мельга якикида соканъ кирди какшто. Оминь. Пасъ Кормилиць меze вешанъ макстъ. И макстъ Пасъ Пасъ шачи суро меze вешанъ макстъ; меze пеланъ ванаць душманъ до колда беланъ. Оминь. (Fuks 1839: 106 f.).

Die Übersetzung, von der Fuks meint, sie sei wörtlich, ist dies durchaus nicht. *Norov-ava* 'Getreidegöttin' und *Mastor-ava* 'Göttin der Erde', die im zweiten Gebet vorkommen, fehlen in der Übersetzung. *Pas* wird auch in der Übersetzung mit *Пасъ* wiedergegeben, doch beim ersten Auftreten des Wortes fügt Fuks in Klammern *Боже* 'mein Gott!, großer Gott!' hinzu, was er offensichtlich als Erklärung erhalten hat. Für den Götternamen *Niske-Pas* hat Fuks die Erklärung *Истинный [Истинный] Пасъ* 'wahrer Gott' erhalten, *Vere-Pas* wiederum ist *высокий Пасъ* 'erhabener Gott'. Im übrigen handelt es sich bei den Texten um typische, zum alten Glauben der Mordwinen gehörige Gebete. In ihnen wird um guten Wuchs des Getreides und um Gedeihen des Viehs gebeten, aber auch um Kinder, die hinter dem Pflug hergehen können. Auch wird um Schutz vor dem bösen Blick und vor den gefürchteten Feinden gebeten. In den alten mordwinischen Gebetstexten findet man – anders als z.B. in den alten Gebeten der östlichen Tscheremissen – nicht die Verwendung des Wortes Amen, doch im zweiten Gebet wird es mehrfach verwendet, wohl um die Fuks offenbar

gegebene Erklärung zu bestärken, daß hier der Gott der Christen angeboten werde. So positiv Fuks den Erzanen gegenüber eingestellt und so gut er in den erzanischen Dörfern auch aufgenommen worden ist, haben die Mordwinen dem Durchreisenden doch nicht das Innerste ihrer eigenen Kultur offenbaren können.

Die Mordwinen hatten nach der Beobachtung von Fuks ein starkes Selbstbewußtsein, sie waren stolz auf ihr Mordwinentum (Fuks 1839: 115). Auch heute haben die Mordwinen allen Grund, auf ihre Folklore stolz zu sein, ob sie nun gänzlich eigenen Ursprungs ist oder ob sie auch von den Nachbarn angeeignete Elemente enthält.

LITERATUR

- Afanas'ev, A. N. 1985: *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах*. Издание подготовили Л. Г. Барг, Н. В. Новиков. Moskva.
- Afanasjew, Alexander N. 1987: *Russische Volksmärchen. Band 1–2*. In neuer Übertragung von Swetlana Geier. 3. Auflage. München.
- Balašov, D. M. – Astachova, A. M. 1963: *Народные баллады*. Moskva – Leningrad.
- Barag et al. 1979 = Barag, L. G. – I. P. Berezovskij – K. P. Kabašnikov – N. V. Novikov: *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*. Leningrad.
- Bartens, Raija 1993: *Omenakasvoinen morsian. Mordvalaista kansanrunoutta*. SKST 592. Helsinki.
- Dugántsy Mária 1990: Morális értékrendszer kifejeződése a mordvin epikus énekekben. In: *CSept/FU 5*. Debrecen, 48–54.
- Dugántsy, Mária 2000: Kvinnor mellan två världar. In: *Kvinnobilder i finsk-ugrisk folktradition*. Ursus 6. Uppsala, 9–54.
- Evsev'ev, M. E. 1961: *Избранные труды. Том первый. Народные песни мордвы*. Саранск.
- Fuks, K. 1839: Поездка из Казани к мордве Казанской губернии, в 1839 году. *Журнал Министерства внутренних дел*, XXXIV:X, 85–118.
- Harva, Uno 1942: *Mordvalaisten muinaisusko*. Porvoo – Helsinki.
- Mordwinische Volksdichtung*. Gesammelt von H. Paasonen. Herausgegeben und übersetzt von Paavo Ravila. I. Band. MSFOu 77. Helsinki 1938.
- Mordwinische Volksdichtung*. VII. Band. Im Auftrag der Finnisch-ugrischen Gesellschaft gesammelt von Makarij Evsev'ev, Ivan Školnikov, Andrej Šuvalov und Mihail Tarajkin. Duchgesehen und transkribiert von Heikki Paasonen, übersetzt von Kaino Heikkilä, herausgegeben von Martti Kahla. MSFOu 176. Helsinki 1980.
- Образцы I, II = Образцы мордовской словесности. Вып. I. Песни. Kazan' 1882. Вып. II. Сказки и загадки. Kazan' 1883.*
- Paasonen, H. 1953: *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss*. 2. Auflage. Helsinki.

-
- Paasonen, H. 1990–1996: *Mordwinisches Wörterbuch I–IV*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Unter Mitarbeit von Hans-Hermann Bartens, Aleksandr Feoktistow und Grigori Jermuschkin bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. LSFU XXIII, 1–4. Helsinki.
- Paasonen, H. 1999: *Mordwinisches Wörterbuch VI: Deutscher Index*. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. LSFU XXIII, 6. Helsinki 1999.
- Pawlowsky, J. 1911: *Russisch-Deutsches Wörterbuch*. 3., vollständig neu bearbeitete, berichtigte und vermehrte Auflage. Riga – Leipzig.
- Stipa, Günter J. 1977: Schilderung der Volkstraditionen der Bergtscheremissen in dem Reisebericht A. von Haxthausens aus dem Jahr 1843. *FUM* 1, 27–42.
- Устно-поэтическое творчество мордовского народа. Том первый. Эпические и лиро-эпические песни*. Saransk. 1963.

NÉHÁNY KORAI FELJEGYZÉS A MORDVIN FOLKLÓRBÓL

RAIJA BARTENS

A cikk azokat az erza-mordvin népköltési szövegeket dolgozza föl, amelyeket F. K. Fuks, a kazányi egyetem orvosprofesszora és természettudósa gyűjtött és publikált 1839-ben a Kazányi Kormányzóság Csisztopoli körzetében.

A CSEREMISZ LATÍVUSZI $-\gamma V/-kV$ ÉS A KOMITATÍVUSZI $-\gamma e/-ke$ RAGOK KIALAKULÁSA ÉS KAPCSOLATAIK

BERECZKI GÁBOR

1. A cseremiszen a címben jelzett latívusz- és komitatívuszragok alakilag a finn-permi $*-ka/ *-k\bar{a}$ prolatívuszrag folytatásai. A mordvin, a lapp és a permi megfelelőeknek prolatívuszi funkciójuk van (I. Korhonen 1981: 230–231).

A $-\gamma V/-kV$ latívuszrag a cseremiszen önállóan csak határozószavakban fordul elő, pl. (Beke) P B M UJ CÜ CK Č JT *tüyö*, UP *tüyä*, JO K *tüyä* 'ki' (MNYsz)¹; P B *lâške*, M UJ C Č JT *liške*, UP USj. *liškâ*, JO V K *liškâ* 'közelébe' (MNYsz 4: 1243).

A (Beke) P B M *kumuk*, MK *kumük*, UP UJ CÜ CK *kumâk*, Č JT JO V *kümük*, K *kâmâk* 'arccal lefele, fölfordítva' (MNYsz 4: 1028) alakokban ugyanaz a latívuszrag van, mint az előző példákban, de a második szótagon túl az esetek többségében prozódiai okokból más CV típusú toldalékokban is elmarad a hangsúlytalan magánhangzó. Analógikus esettel találkozunk a cseremiszen nem-attributív számszavaknál is, pl. '1' *ikte*, '2' *kokto* ~ '3' *kumât*, '4' *nâlât* stb. (*kumâto*, *nâlâte* helyett) (I. Honti 1993: 132–136).

A *kumuk* stb. alakokban a szóvégi *k* azonos módon van meg az egész cseremiszen nyelvterületen, tehát már az őscseremiszenben is az volt a helyzet, mint ma. Ennek következtében a $*-ka/*-k\bar{a}$ alakra visszavezethető finn-permi proszekutívusz az esetek jelentős részében egybeesett a PU $*k$ latívuszraggal, s a latívuszi funkció vált általánossá. Hogy a PU $*k$ latívuszrag a cseremiszenben megvolt, azt többek közt a *-sek*, *-šek* temporálisrag is bizonyítja. Ez azonos eredetű a közfinn $*-cek$ prolatívuszraggal, s ebben a *-k* a szélteben elfogadott vélemény szerint a PU $*k$ latívuszragra megy vissza (I. Hakulinen 1979: 108).

Hasonlóság alapján más esetragok is keveredtek a cseremiszenben. A *jâmalne* 'alatt' határozószó gyakran *jâmalan* alakban használatos, de a *-ne* végződés a PU $*-na/*-n\bar{a}$ lokatívuszragra, az *-an* pedig a PU $*n$ latívuszragra megy vissza.

A határozószókból $-\gamma V$ helyett előforduló $-kV$ latívuszrag nyilván a *liške* típusú alakokból általánosult. Zöngétlen mássalhangzók után nem állhat γ . Az illatívusz $-\check{s}kV$ ragjának fakultatív második komponenseként előforduló $-kV$ latívuszrag nagy gyakorisága miatt szintén közrejátszott abban, hogy a határozószavakban a szabályos $-\gamma V$ alak helyett az esetek túlnyomó többségében a $-kV$ honosodjon meg.

2. A cseremiszenben a komitatívuszrag $-ke/-\gamma e$, melyet idők során különbözőképpen próbáltak magyarázni.

Wichmann (FUF 16: 153) a cseremiszen esetragot kapcsolatba hozza a zürj. *-ked/-ket* komitatívuszraggal, pontosabban annak $-k$ elemével.

¹ Az oldalszám nélküli idézetek Beke Ö. szótárának még publikálatlan anyagából származnak.

Galkin (1964: 31) annak alapján, hogy Bubrich (1953: 54–56) a komitatívuszi mord. E *-n'ek* ragban (vö. *n'in'ek-ejkakšn'ek* 'asszonnyal-gyerekekkel') a *-k* komponenst kapcsoló partikulának tartja, egy ebből fejlődött volgai-finn komitatívuszragot tételez fel. B. A. Serebrennikov (1967: 33–34) a mordvin és a cseremiszi ragot Wichmannra hivatkozva összekapcsolja az említett zürjén komitatívuszraggal.

Rédei (NyK 93: 86) más irányban keresi a kérdés megoldását. A következőket írja: – A latívus irányhatározásból a társhatározói funkció jól megérthető. A társhatározó a valahol levést kifejező igékkel kapcsolatban létrejöhet hol? kérdésre felelő esetragokból és névutókból.

Rédei szerint a cseremiszi komitatívusz *-k* (< **-ka/*-kâ*) koaffixum + *e* (< **-k*) latívuszrag kapcsolatából áll (l. i. h.). Ez a vélemény lényegében helyes, csupán annyiban szorul módosításra, hogy nem kell feltenni a cseremiszi *-ke/-ye* komitatívuszrag végén egy **k* latívuszragot. A cseremiszi *-sek/-s'ek* temporálisrag és a *-nek* esszívuszrag végén megőrződött a PU **k* latívuszrag folytatása, a komitatívuszban is meg kellett volna őrződnie.

A cseremiszi latívusz *-γV/-kV* és a komitatívusz *-ye/-ke* ragja eredetileg nem különbözött egymástól. Ennek legjobb bizonyítéka a cseremiszi (Wichmann) KH *luckâ*, U *lučkâ* '15' számnév. Beke szerint (CserNyt. 275; MNySz 4: 1331) a szóban forgó számnév a *lu-wič-ke* 'tíz ötlet' összetételből keletkezett. Galkin nem ismerte Beke felfogását, de majdnem pontosan így rekonstruálja a tárgyalt számnévet (l. Galkin 1964: 105). Szerinte a fejlődés menete a következő volt: **lu(w)-wac-ye* > **lu-ec-kâ* > *luckâ*. Honti (1993: 155) elfogadta Galkin rekonstrukcióját, amely főbb vonalaiban helyes is. Ezt alátámasztják a mordvin 11–19-ig terjedő számnévei, melyeknek *-vo/-ge/-je* végződése azonos eredetűek a prolatívusz *-va/-ka/-ga* ragváltozataival. Ez utóbbiak pedig összetartoznak a cseremiszi *-γV/-kV* latívuszraggal. A számnévben a mordvin prolatívusznak is komitatívuszi funkciója van, pl. E *kemgotovo* '16' (< *kemen-koto-vo* 'tíz hattal') (l. Serebrennikov 1967: 115).

Galkin rekonstrukciója csupán hangtani szempontból szorul némi módosításra: nem lehet *-ye* > *-kâ* > *-kâ* fejlődést feltenni. A cseremiszi *-ye/-ke* komitatívuszragban az *-e* mindig hangsúlyos, így nem redukálódhat. A fejlődés iránya redukált > teljes hang kellett, hogy legyen, amire a toldalékokban százig menő analógiát találunk. A '15' jelentésű számnév keletkezésének idején még nem volt alaki különbség a cseremiszi latívusz és komitatívusz között. A komitatívusz redukált magánhangzója az őscseremiszi kor vége felé válhatott teljes hanggá (ekkor volt tömeges ez a folyamat), hogy a funkciókülönbség formálisan is kifejezésre jusson.

Rövidítések

Beke MNySz = Beke Ö., *Mari nyelvjárási szótár*. 1. (1997), 2. (1997), 3. (1998), 4. (1998), 5. (2000). Savariae.

Bubrich 1953 = D. V. Bubrich, *Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka*. Saransk.

Galkin 1964 = I. S. Galkin, *Istoričeskaja grammatika marijskogo jazyka*. Joškar-Ola.

Hakulinen 1979 = L. Hakulinen, *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisäetty painos. Keuruu.

Honti 1993 = L. Honti, *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Budapest.

Korhonen 1981 = M. Korhonen, *Johdatus lapin kielen historiaan*. Jyväskylä.

DIE HERAUSBILDUNG DES LATIVSUFFIXES *-yV / -kV* UND DES KOMITATIVSUFFIXES *-ye / -ke* IM TSCHEREMISSISCHEN SOWIE DIE ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN IHNEN

GÁBOR BERCZKI

Die behandelten tscheremissischen Lativ- und Komitativsuffixe repräsentieren die Fortsetzung der finnisch-permischen Prolativendung **-ka / *-kä*. Die „k“-Variante des Lativsuffixes lässt sich prosodisch erklären. Diese Suffixvariante war der Form nach mit dem PU Lativsuffix **-k* identisch, das in mehreren tscheremissischen Kasusendungen (z. B. *-sek, -sek*) anzutreffen ist.

Die tscheremissischen Lativ- (*-yV / -kV*) und Komitativsuffixe (*-ye / -ke*) haben den gleichen Ursprung. Ursprünglich hatten sie auch die gleiche Lautform. Ein Beweis dafür ist die Endung des tscheremissischen Zahlwortes *lucko, lučko* (15). Die Abweichung zwischen den Lautformen der Lativ und Komitativsuffixe ist erst später eingetreten, um den Funktionsunterschied auch lautlich (formal) kenntlich zu machen.

KONTAMINÁLT ÖSTÖRÖK IG EI BÁZISOK

BERTA ÁRPÁD

Megfelelő előmunkálatok hiányában a cikk nem általánosságban kíván az östörök ig ei bázisok kontaminációjának sokrétű problémájával foglalkozni, hanem egy konkrét példán keresztül próbálja meg bemutatni a jelenséget.

A kontamináció mint a nyelvi változások egyik kiváltó oka, természetesen nem török jelenség, hiszen valamennyi természetes nyelvben jelentkezhet. Vizsgálata a török nyelvészeti kutatásokban ugyanakkor különösen indokolt, mert a szóvegyülés problémája ezidáig alig kapott kellő figyelmet, s teljességgel hiányzik egy módszeres vizsgálódás ezen a területen.

A dolgozat tárgyául – három östörök ig ei bázis bemutatásával: **ywlX*⁻¹ ‘to pull out, pluck out’, **ywl(X)*- ‘to redeem’, **yüli*- ‘to shave’ – a kontaminációnak egy olyan példáját választottam, mely arra is lehetőséget ad, hogy a cikk végén fölvilantsam egy eddig a magyar nyelvészeti irodalomban ismeretlen eredetűnek mondott közszo török származtatásának a lehetőségét.

A hasonló, vagy közel azonos jelentésű s egymáshoz hangzásban is közelálló szavak biztos kézzel való szétválasztása, etimológiai szempontú elkülönítésük, vagy éppen összefűzésük nem tartozik a könnyű feladatok közé. Jó példát nyújtanak erre az itt vizsgált ig ei bázisok is. Ennek illusztrálására elég egy pillantást vetnünk a török nyelvészeti irodalom néhány fontos, az utóbbi néhány évtizedben megjelent munkájára, melyek eléggé változatos módon három, két, sőt egy szócikkben tárgyalják az itt vizsgálandó östörök szótövek ó-, közép- és újörök fejleményeit.

REW (1969)

atü. uig. *yul*- ‘an sich reissen’ (210a)²

uig. *yul*- ‘handeln’ (210a)

mtü. *yüli*- ‘rasieren’ (213a)

Clauson (1972)

yul- ‘to pull out, pluck out’, ‘to redeem’ (918b)

yüli- ‘to shave’ (919b)

¹ Az első szótagi magánhangzó helyén álló -w- egy [+ hátsó, +kerekített] hangot jelöl. A második szótagi vokális helyén álló -X- egy bizonytalan minőségű [+felső, -kerekített] hangot ad vissza.

² A szócikken belül Räsänen említi a čag., tar., oir. *yul*- ‘befreien, erretten’ adatot is, mely sokkal inkább a következő szócikkhez tartozik, ahol a ‘Kauf’, ‘Lösegeld, Opfer’, ‘kalym, cena za nevestu, veno’ jelentésű adatok vannak összegyűjtve.

TMEN 4 (1975)³*yul-* 'loskaufen, befreien' (314–315)*yol-* 'losreißen, ausreißen' (314–315)

Sevortjan 4 (1989)

yol- 'vyrivat'; carapat'; sdirat'; osvobodit' / *yolu-* 'vyrvat'; brit'; otnjat'; osvobodit' / *ül-* 'sdirat'; brit' / *yülü-* 'vyrivat'; brit'⁴

Erdal (1991)

yul- 'to redeem, extract' (173, 201, 219–220, 271, 631)⁵*yüli-* 'to shave' (796)

E rövid áttekintésből látható, hogy az irodalomban nem alakult ki egységes álláspont a dolgozatban vizsgálandó igék egymáshoz való viszonyáról⁶, de eltérések vannak annak a megítélésében is, hogy némelyikük egy- vagy kétszótagos igeformaként jelentkezik-e a törökben, s nem egyeznek a vélemények az első szótagi magánhangzó minőségét illetően sem.

Mielőtt a fölvetődő kérdéseket megkísérelnénk megválaszolni, tekintsük át a vonatkozó nyelvi adatokat.

Östörök **ywlX-* I 'kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyúz'

Nyelvtörténeti adatok:

ÓT: a fontosabb adatokat ld. Clauson 918b: *yul-* 'to pull out, pluck out'⁸; vö. még

³ Mivel a török *yüli-* 'borotvál' ige nem került be a perzsába, Doerfer nem tárgyalja.

⁴ Bár Sevortjan összevont szócikkben tárgyalja a fölsorolt alakokat, úgy látja (1989: 216), hogy etimológiai szempontból biztosan csak a *yol-* és *yolu-* függ össze, s nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a szócikk többi adatával ezek összetartoznak-e?

⁵ Erdal (1991: 219–220) a *yul-* ige központi jelentésének („central meaning”) a 'to pull out; to redeem' jelentést tartja, s a származékok jelentései között tartja számon a 'hostage', 'ransom' jelentéseket.

⁶ Magam a középkipcsek anyag földolgozása során két alfejezetbe rendeztem az itt tárgyalandó bázisigéket és származékaikat (vö. Berta 1996: 475–479, 491–493).

⁷ A török–mongol párhuzamokhoz ld. KWb. 115b–116a; REW 210a, és vö. mo. *julbu* 'to shed skin; to lose hair; to run away, escape' (L), *julbui* 'to be(come) thin or weak; to lose hair; for the hair to lie down (as when wet); to be short-wooled or sleek-wooled' (L), *julya-* 'to pull, pull out, tear by pulling, pluck; to weed; to cling to' (L), *julyul-* 'to flay, skin, pull out hair or wool' (L).

⁸ Clauson helyesen hívja föl a figyelmet arra, hogy az ótör. *yul-* ige nem tévesztendő össze a kétszótagos *yüli-* (ld. Cl. 919b) 'to pillage' igével, továbbá kiemeli, hogy az ótör. *yul-* ige már igen korán különféle jelentésváltozást mutat. Adatainak jó része azonban nagyon valószínűen nem ide, hanem egy az óstörökben homofón **yul(X)-* II 'to take back, to redeem' igéhez tartozik. Az ótör. *yul-* ige korai előfordulásához ld. IrkBitig 8 (Tekin 1993: 10–11): (a)ltun b(a)šl(i)g yil(a)n m(ä)n. (a)ltun kurugs(a)k(i)min kil(i)č'in k(ä)sip(ä)n özüm yul intin, b(a)š(i)m'in

Doerfer TMEN 4, 226 (§ 1929: *yülma*); REW 210a.⁹

KT: *yolu*-¹⁰ ‘vydirat’; *vyščipyvat*’¹¹ (Tefs.); *yul*-, *-ar yul*-; *yular* ‘ausreißen, fortnehmen’ (CCI, CCD); *yül*- natafa ‘ausreißen, auszupfen, ausrupfen’ (Tuh. 37a).¹²

Mai török nyelvi adatok:¹³

Ø: *yol*- ‘vydergivat’, *vyrvat*’, *vyščipyvat*’ (az)¹⁴; *yol*- ‘vydergivat’, *vyščipyvat*’, *vyryvat*’, *rvat*’¹⁵; *otryvat*’, *obryvat*’, *preryvat*’, *razryvat*’, *prekraščat*’; (*peren.*) *brat*’

yul (ä)bintin tir. (a)nča biliñl(ä)r: y(a)bl(a)k ol ‘I am a golden-headed snake. Cutting my golden stomach with a sword, pluck my self out of (its) hole (and) pluck my head out of its house, it says. Know thus: (The omen) is bad’; Kāš. 471 (Dankoff–Kelly 2: 181): *är quš yuldi* ‘The man plunged the bird into boiling so that it could be plucked (*li-yatammarraṭa*)’.

⁹ A bázisige *-(O)k* képzős történeti adataihoz ld. Clauson 925b: *yuluk* Pass. Dev. N./A. fr. *yul*-. Legkorábbi előfordulását ld. Ongin 3 (Clauson 1957: 182): *türk bödun* : (*y*)*jitmezün* : *teyin* : *yöluq* [így *-ö*-nak olvasva!] *ermezün* : *teyin* ‘Let not the Türkü people go to ruin, let them not to be victims’, melyet később Clauson (925b) az alábbi formában módosít: *türkü bođun yitmazün täyin yuluk ärmazün täyin* ‘let the Türkü people not go astray and be extirpated’. Megvan a középtörökben, vö. *yoluk* ‘torn’ (első szótagi *-o*-val olvasva Goldennél, Rasülid Hexaglot 203C10), de modern török alakokat is találunk, melyek egy egykori *-(O)k* képzős származékra vezethetők vissza, ld. pl. ttö, tkm, özb. lentebb. A középkipsak *yulqa*- ige egyes szám 3. sz. múltidős alakja YwWL-Qa‘DyY natafa ‘ausreißen, auszupfen, ausrupfen’ (Tuh. 37a. 10) egy *-(O)k+A*- képzős származék lehet.

A bázisige passzív–reflexív formája adatolt az őtörök kortól kezdve: ld Clauson 931b: D *yulun*- Refl. f. of *yul*-; Erdal 631. Ld. még *yulun*- *julun*- ‘erlöst werden’ (CCD), *yulunganlar* ‘die Erlösten’, ‘redempti’ CCD, vö. *yulunganlarni xač özä başlap yetkir meñülük[k]ä* ‘führe die durch das Kreuz Erlösten und lasse sie die Ewigkeit erreichen’ (147,16).

¹⁰ Az első szótagi nyílt labiális Borovkov olvasata.

¹¹ A Borovkovnál idézett szövegkörnyezet a következő: *äbärä anı äšitdi bašin yoludı sačin šähärlär tobrağı birlä qarib idi tağı aytdı* ‘uslyšal o tom Abara, vyščipal volosy (bukv. golovu), smešaja volosy s pyl’ju gorodskoj, poslal i skazal ...’. A fordítás nem korrekt, hiszen a *qarib idi* szókapcsolatban szereplő *idi* nem fordítható ‘küldte’ [poslal] szóval. Az *idi* helyett *idi* olvasatot adnék, mely a régi török *är*- létige múltidejű egyes szám 3. személyű alakja lehet, ahol az *-r*-eltűnése szabályszerűen mondható. Megvan a forrásban a műveltető képzős *yolut*- ‘zastavit’, dat’ *vydrat*’, *vyščipyvat*’ adat is.

¹² Mint látni fogjuk, a modern török alakok egy- és kétszótagosak. Nagyon valószínű, hogy ez, továbbá a hangrendi (vö. lentebb a jakut alakokat) és az első szótagi vokális zártsági fokában megmutatkozó ingadozás (vö. pl. a következőkben nyílt labiálisokat tartalmazó oguz adatokat) viszonylag korai eredetű, s nem választható el attól a kontaminációs lehetőségétől, melyet az itt tárgyalt **ywlX*- ~ **ywl*- ige számára a közel hasonló jelentésű török **yülX*- ‘borotvál’ ige nyújthatott. A kontamináció lehetőségére már egy korábbi munkámban utaltam, vö. Berta 1996: 475–476.

¹³ Vö. ide REW 210a.

¹⁴ Vö. még a műveltető képzős alakokat: *yoldur*-, *yoldurt*-, és a szenvedő formát: *yolun*-. További származékok: *yolug* ‘oščipannyj, obščipannyj’, *yolug-molug* ‘oborvanec, bosjak’.

¹⁵ Vö. a *köküni yol*- ‘vyryvat’ s *kornem*; (*peren.*) *likvidirovat*’, *uničtožat*’ kifejezést.

čto-l. obmannym putem; uryvat'' (tkm)¹⁶; yol- (yolar) 'vyrivat', vydergivat', vyščipyvat'; (argo) obirat', obobrat' dočista, obkradyvat''¹⁷ (ttö); yol- 'rvat'; vyrivat', vydergivat', vyščipyvat'; polot''¹⁸ (gag); yol-: yün yol- 'scheren' (chor);

K: – (tat)¹⁹; yöl- 'vyrivat' és yöl-²⁰ 'očiščat' zemlju ot travy; vyrivat'' (szib-tat. Tumaševa 1992: 81b–82a, 84a); yöl-²¹ 'oblezat', vypadat' (o šersti, volosah); (peren.) gnit' zaživo (o ranah)' (bšk)²²; jül- 'vyrivat', vyščipyvat', obščipyvat''²³ (kirg)²⁴; yulu- 'vyrivat', otnimat''²⁵ (kar. t, h, k)²⁶; – (nog); – (kr-tat); jül- 'rvat'; vyščipyvat'' (kzk)²⁷; jül- 'vydergivat', sryvat', vyrivat', oščipyvat''; džul- 'vydergivat', sryvat', vyrivat'' (kkalp);

Sz: d'ul- 'vyrivat', vyščipyvat', vydergivat' (šerst', volosy, travu)' (ojr)²⁸; čul- 'rvat'; (peren.) ugnetať, pritesnjať, poraboščat' (tuv); hšul- 'ščipat', oščipat', vyščipat', vytarebit', vyrvat'' (tofRass), čul- 'rvat', vyrivat', vyščipyvat', terebit' (šerst') (TofRSL); čul- 'rvat', vyrivat', vyščipyvat', vydergivat' (napr. šerst', volosy, travu)' (hak)²⁹;

T: yul- 'vyščipyvat', vydergivat'; rrvat'; carapat'; (peren.) vyrivat', vyhvatyvat' (čto-l. u kogo-l.); (peren., neodobr.) využivat', vymanivat'; vyžimat', vydirat'' (özb)³⁰; žul-

¹⁶ Vö. még a tkm. bázisige következő származékait: yolmala- 'vydergivat', vyščipyvat', vyrivat' čto-l. (ponemnogu); (peren.) terzat', mučit''; yolmalašik 'draka, bor'ba (vser'ez i v šutku)'; yoluk 'vydernutyj, vyščipannyj, vyrvannyj; otorvannyj; oborvannyj; mesto razryva, obryva'; yolum-yolum 'razorvannyj na kuski'; yolun- 'byt' vydernutym, vyščipannyj, vyrvannyj, vydergivat'sja, vyščipyvat'sja, vyrivat'sja; otryvat'sja; byt' otorvannyj; byt' prervannyj, razorvannyj, preryvat'sja, razryvat'sja; byt' prekraščennym, prekraščat'sja'; -gUč képzős eszköznév a yolguč 'ščipcy (dlja udalenija volos)' (tkm).

¹⁷ Vö. még: yoluk 'oščipannyj, lišennyj per'ev (volos)', yolun- 'byt' vyščipannyj; byt' obvorovannyj, byt' obobrannyj; pričitat', ubivat'sja' (ttö).

¹⁸ Vö. még a következő származékokat: yoldur- 'zastavit' (velet') vyrvat'', yolma = yoluk 'oščipannyj; propolotyj; rastrepannyj, lohmatyj'; yolmalı 'lohmatyj, vlohmačennyj'.

¹⁹ A TRSL szerkesztői által régiesnek jelzett tat. yöl- [yölö] 'brit'' nem tartozik ide, hanem egy kontaminált alak, melyről ld. lentebb.

²⁰ A magas hangrendű szib-tat. alak világosan kontaminációra utal a történeti *yülX- I, II és *yülX- bázisigék között. A szib-tat. yöl- ígének van 'spasat'' és 'brit'sja' jelentése is.

²¹ Azt, hogy a baskírbán az ige kétszótagos a műveltető képzős yölöt- alak biztosítja. Sajátos ugyanakkor, hogy a baskír yölö- bázisige intranszitiv.

²² A BRH helyesen külön lemmában említi (yölö- I) az 'izbavljat', spasat'; (peren.) izymat'' jelentéseket.

²³ Ld. a bašin jülup al- 'snjat' golovu' kifejezést.

²⁴ Vö. még néhány származékát: jülü 'vydergivanie, vyščipyvanie', juldur-, jülgula-, jülma stb.

²⁵ A KRPSL-ban felsorolt további jelentések 'brit'; strič'' idevonása téves.

²⁶ Ld. a származékok közül: yolun- 'vyrivat' sebe čto-libo' (kar. h).

²⁷ Vö. még: jüldir- műveltető képzős alak, jüldirt- 'zastavit' vyrvat', obščipat' (čerez 3 lico), jülmala- 'vydergivat', vyščipyvat'.

²⁸ Vö. még: d'uluš 'vydergivanie'.

²⁹ Vö. még: čuldir- műveltető képzős alak, čulis 'vydergivanie'.

³⁰ Vö. még: yuluq 'vyrvannyj, vydernutyj, oščipannyj, vyščipannyj', yulgič 'rvač, škurnik'.

‘dergat’, vydergivat’; vyryvat’; vyščipyvat’, obščipyvat’ (nujg), *yul-* ~ *yul-* ‘to pull up, to pull out’ (nujgJarring); – (sujg); – (szal); *yul-* ‘oščipyvat’, vydergat’ (lobn); Csuv.: *šāl-* ‘dergat’, vydergivat’, vyryvat’, vyščipyvat’; stiskivat’, krepko hvatat’, vcepljat’sja³¹; (razg.) bit’, lupit’, kolotit’; *šul-*³² ‘kosit’; (dial.) = *šāl-*; Jak.: *sului-* ‘obdirat’, snimat’ (koru s dereva); obluplivat’ čto; vystrogat’ (derevco) (Pekarskij 3: 2332), *sül-* ‘obdirat’, otdirat’, sdirat’, snimat’ (kožu, škuru), razdirat’; belovat’ (zverja), lišat’ (životnoe) koži (škury) (Pekarskij 3: 2386–2387); *sülüi-* = *sül-* (Pekarskij 3: 2390)³³; – (dolg); Hal.: –

Az őstörök *yulX-* bázisige származékának tűnik a *yul(X)k-* ‘kítép, leszakít’ ige³⁴.

Történeti török nyelvi adatok:

ÓT: ld. Clauson 924b: D *yulq-* Emphatic f. of *yul-* and almost syn. w. it.³⁵

KT: *yulq-* (Aor.: -ar) julkar ‘pflücken, ausrupfen’ (CCD); *yuluq-* YwLwQ- natafa ‘ausreißen, auszufen, ausrupfen’ (Kav. 75, 13)³⁶

Modern török nyelvi adatok:

K: *yölkü-*³⁷ [yölqö-] ‘dergat’, vydergivat’; rvat’, vyryvat’, vyryvat’; vyščipyvat’,

³¹ Ld. a *šuxaran šälsa il-* ‘shvatit’ kogo-l. za šivorot’ kifejezést; szenvedő alakja: *šälän-* ‘vydergivat’ sja, vyryvat’ sja, vyščipyvat’ sja’.

³² Ld. még a szenvedő formát: *šulän-* ‘skašivat’ sja, byt’ skošennym’ és a műveltető képzős alakot: *šultar-*.

³³ Az eltérő hangrendű alakokhoz ld. Stachowski (1993: 132) véleményét, aki feltételelesen és bizonytalanul egy őstör. **yül-* rekonstrukcióból indul ki, de hozzáteszi: „Ursprünglich war der Vokal vielleicht velar [...] und wurde erst unter dem Einfluß des *j- palatal.”

³⁴ Indokoltnak tetszik az óvatos megfogalmazás. Erdal munkája (1991: 645–649) fölsorakoztatja az *-(X)k-* intenzívum képzős származékokat, s arra a megállapításra jut ezek kapcsán, hogy az *-(X)k-* képzős derivátumok – szám szerint 23 ige – valamennyije intranszitiv. Erdal kitűnő munkája sem mentes a hibáktól. Egyik legfőbb hibája a monográfiának az, hogy a problematikus eseteken úgy lép túl, mintha nem léteznének. A *yulX-* és *yul(X)k-* gyakorlatilag azonos jelentésű igeik aligha tekinthetők egymástól függetlennek. Erdal – aki szerepelteti a korpuszban a *yulk-* ige-t – ugyanakkor nem ad magyarázatot a két forma összefüggésére. Két eset lehetséges: 1) az *-(X)k-* képzős derivátumok között az őtörök korban akadt tranzitív származék is; 2) a két igei forma más módon függ össze. Ez utóbbi esetben gondos vizsgálatuk még előttünk álló feladat.

³⁵ Vö. Kāš. 632 (Dankoff–Kelly 2: 373): *tāš aniñ aḏāqin yulqdi* ‘The stone scraped and bruised (*saḥaja*, *laṭama*) his foot’; *ol andin nāñ yulqdi* ‘He scraped off (*qašara*) something from it’ – meaning he got some use or profit from it (*intafa* ‘a, *ḥašala*).

³⁶ Vö. -gUč eszköznévképzős származékát: *yülquwüč* YwWL-QwWwWŠ- milqat, ‘Zange; Kneifzange; Pinzette’ (Tuh. 34a. 13). Ez az alak arról tanúskodik, hogy a középkipcakban kimutatható volt, egy föltehetően metatetikus eredetű *yulqu-* < *yul(X)-(X)k-* bázis is, mely nem ismeretlen a mai török nyelvekben sem, vö. tat., bšk., kirg., kar.t.

³⁷ A tatár alak kétszótagúságát a műveltető képzős *yölkü-* alak biztosítja, hiszen egyszótagos bázis esetén ‘*yölkür-*’ formát várnánk.

vyščipat'; oščipyvát, oščipat'' (tat)³⁸; *yölgö*³⁹ 'dergat', vydergivat', rvat', vryrvat'; vyščipyvát'; (*s-h.*) terebit'; (*peren.*) taščit' tol'ko sebe, projavljat' rvačestvo' (bšk)⁴⁰; *julku-*, *julk-* 'dermut', rvanut', vyrvat'' (kirg)⁴¹; *yulk-* 'ščipat', oščipyvát', vyščipyvát'' (kar. h)⁴²; *yulq-* 'vryrvat' (*volosy*)' (kar. k)⁴³; *yulx-* 'ščipat', vyščipyvát', vryrvat'' (kar. t), *yulxu-* 'oščipyvát', vyščipyvát'' (kar. t), *yunk-*⁴⁴ 'ščipat', vyščipyvát'' (kar. h); *yulq-* 'oščipyvát', vyščipyvát'; vydergivat', rvat', vryrvat'; carapat'' (kmk)⁴⁵; *yulk-* 'rvat', dergat', vydergivat', vryrvat'; ščipat', oščipyvát'; (*peren.*) rugat', ponosit' kogo-l.' (nog)⁴⁶; *jülq-* 'vydergivat', dergat' (*siloj*)' (kzk)⁴⁷; *yulük-*, *yulk-* 'vyrvat', rvat' – ausreissen, abpflücken' (barR 3: 555);

Sz: *čulgu-* 'sdirat' kožu s životnogo, nažimaja kulakom' (tuv);

T: *yulqi-* '(peren.) vryrvat', vyhvatyvát' (*čto-l. u kogo-l.*); (*peren., neodobr.*) využivát', vymanivat'; vyžimat', vydirat'' (özb)⁴⁸; *žulqu-* 'vryrvat', vyhvatyvát';

³⁸ Vö. származékait: *yölküči* 'tot, kto vydergivaet (oščipyvaet, rvet); tot, kto oščipyvaet (napr. *gusja*); tot, kto terebit, terebil'sčik' – az adat egy -gUčl képzős származék; *yölkün-* 'vydergivat'sja, byt' vydergannym; vyščipyvát'sja', byt' vyščipannym, oščipyvát'sja; byt' oščipannym'; *yölkis* 'oborvanec, golodranec; brodjaga' stb. A tatár *yöl-* '(ust.) brit', pobrit'' adat elválasztandó az itt vizsgált adattól.

³⁹ A baskír ige kétszótagúságát a tatár és a kirgiz intenzívum képzős alakok valószínűsítik.

⁴⁰ Vö. származékait: *yölgöla-* 'vydergivat', vryrvat'; vyščipyvát'; (*peren.*) vymogat' čto; dobivat'sja čego'; *yölgös* 'l' noterebil'naja mašina; (*peren.*) rvač'.

⁴¹ Vö. származékait: *julktur-*, *julkun-*, *julkunt-* stb.

⁴² Vö. még szépszámu származékát: -mAk: *yulkmak* 'ščipanie, obščipyvanie, vyščipyvanie'; -(X)g: *yulkuv* 'oblysenie; pleš', lysina'; -(X)g+čl: *yulkuvcu* 'vyščipyvajuščij'; -Xn: *yulkun* 'lysyj'; -(X)n-: *yulkun-* Refl.-Pass. 'vryrvat'sja; lyset'; vygorat', bleknut'; -(X)n-mAk: *yulkunmak* 'oblysenie'.

⁴³ Részint a fentebb már említett kontamináció következtében kialakult származékok: -(X)n-: *yulqun-* 'rvat' (*volosy*); strič'sja'; -mAk: *yulqmaq* 'strička'.

Nehéz, ha nem lehetetlen megmondani, hogy miként kell értelmezni a kar. k. *yurq-* 'vyščipyvát', vydergivat' (*volosy*)', *yurqul-* 'byt' vryvannym (*o volosah*)', *yurqun-* 'vylezat' (*o volosah*)' alakokat, ha egyáltalán ide tartoznak. Fönnáll a lehetősége, hogy egy *l > r* változás alakította ki ezeket a formákat, de az sem tűnik valószínűtlennek, hogy ezek is kontamináció útján keletkeztek. Ez utóbbi esetben a *yirt-* 'rvat', razryvat', razdirat'' jöhet kontaminációs partnerként szóba.

⁴⁴ Itt sem zárhatjuk ki a kontamináció lehetőségét, melyben a *yon-* 'strogat', tesat', obtesyvát', pridavat' formu, rezat' po derevu; kosit' travu' (t, h, k) ige játszhatott partneri szerepet.

⁴⁵ Vö. még a következő származékokat: *yulqdur-* műveltető képzős alak, *yulqun-* szenvedő forma, *yulquv* 'oščipyvanie, vyščipyvanie; vydergivanie, vryvanie; carapan'e', *yulquvcu* 'škurnik, rvač' stb.

⁴⁶ Vö. még: *yulkür-* műveltető képzős alak, *yulkis-* reciprok-kooperatív forma.

⁴⁷ Vö. még: *jülqilas-* 'vstupat' v shvatku (*bor'bu*), *jülqin-* 'vryrvat'sja, rvat'sja (*vpered*)', *jülqis-* 'vstupat' v shvatku drug s drugom'.

⁴⁸ Ld. még a másodlagos formának tűnő *yulqila-* '(peren., neodobr.) využivát', vymanivat'; vyžimat', vydirat'' (özb) alakot.

urvat' (nujg); *yulgu-* 'linjat' (*o volosah, per'jah*), *peremenit'* šerst', *peremenit'* škuru (*o zmejah*) – mausern, die Haare wechseln, die Haut abwerfen (*von der Schlange*)' (tarR 3: 558);

J: –; Cs: –; Hal: –

Östör. *yul(X)- II 'kiszabadít; megvált'⁴⁹

Nyelvtörténeti adatok:

ÓT: a fontosabb adatokat ld. Clauson 918b: *yul-* 'to redeem',⁵⁰

KT: K: *yul-*, *-ar yul-*; *yular* 'loskaufen, lösen, befreien' (CCI, CCD)⁵¹, vö. *yazuximizni yuldi* '[Christi Blut nahm unsere Sünden fort.] erlöste uns von unseren Sünden' (CCD 145,13); *yul-* 'to save; to ransom' (Rabgh.Index)⁵²

Modern nyelvi adatok:

K: *yöl-* 'spasat'; *vyručat'*; *izbavljat'*; *osvoboždat'*; *brat' na poruki, poručat'sja, obeljat'*, *dokazat' nevinovnost' kogo-l.*⁵³ (*tat*); *yöl-* 'iskupljat' és *yöl-*⁵⁴ 'spasat' (szib-tat. Tumaševa 1992: 82a, 84a); *yölö-* I 'izbavljat', *spasat'*; (*peren.*) *izymat'* (bšk); *yulu-* 'spasat', *izbavljat'*, *osvoboždat'*; *vykupit'* (kar. t, h, k)⁵⁵;

⁴⁹ A török ige mongol párhuzamára már többen figyelmeztettek: vö. pl. KWb. 94ab; REW 210a. A megfelelő mongol igei alak: mo. *doli-* tr./intr. 'to change, exchange, barter, trade; to ransom' (L), ld. továbbá származékát: *doliy* 'exchange, barter; substitute; ransom' (L).

⁵⁰ Ld. még: Kāš. 471 (Dankoff–Kelly 2: 181): *är bulunuy yuldi* 'The man redeemed (*fakka*) the captive', *är tutuy yuldi* 'The man redeemed (*fakka*) the pledge'.

A bázisige *-(X)g* képzős történeti adataihoz ld. Clauson 925b: D *yuluğ* Dev.N. (N.Ac.) fr. *yul-*; Erdal 173, 219–220; Kāš. 450 (Dankoff–Kelly 2: 152–153): *yuluy* 'ransom', *miñ kiši yuluyi bolup öziñä bergälär özün anig közñä* 'A thousand people's (souls) are ransom for his soul; they will give their spirits for (a glance of) his eyes'. Vö. még: *yuluw juluv* 'Lösegeld', 'precium redempcionis' (CCD); *yuluw YwLwW al-fidā* 'Lösegeld' (Íd. 97). A második szótagi vokális másodlagos nyiltabbá válásához szolgáltat példát a CCD *+čl* képzős továbbképzett alakja: *yulowčī* *julov'či* 'Erlöser', 'redemptor' (163,8 r.). A CCD egy kontrahált *yuluğna* *julugna* 'Lösegeld', 'preciolum redempcionis' 144,11; vö. *Jesus bizim yuluğnamiz, söyüşlixniñ tuttruqumiz* 'Jesu, unser Lösegeld, unser Liebeskitt', 'preciolum nostre redempcionis, glutinum nostrum coamacionis' adatot is tartalmaz, melynek végződése egy összetett **-uw+ğna < -(X)g+KİŃA* formánsra megy vissza. Ennek a fonetikai változásnak a lehetőségére már Clauson (925b) rámutatott. Gabain (1959, 57) – tévesen – másféle magyarázatot nyújtott, s egy denominális ige képzővel *+n-* (?) *yuluğ+n-a* 'Lösegeld' számolt.

⁵¹ Ld. még a *yulmaq* 'Erlösung', 'redempcio' (CCI) származékot.

⁵² Ld. még *yuluğ* 'ransom' (Rylands Koran); *yuluğ* (Rabgh.Index).

⁵³ Vö. *yölñ-* [*yölñ-*] 'izbavljat'sja (izbavit'sja, spasat'sja, spastis') s pomošč'ju kogo-l.'; *yölüčī* 'izbavitel', 'spasitel'; *zastupnik, pokrovitel'*.

⁵⁴ Ld. 20 j.

⁵⁵ Ld. a származékok közül: *yuluvcu* 'spasitel', 'izbavitel' (kar. h); *yuluvcu* id. (kar. t); *yuluvcī* 'spasitel', 'izbavitel'; 'iskupitel'; 'mstitel' (kar. k); *yulun-* 'spasat'sja, osvoboždat'sja; vykupat'sja, byt' vykuplennym' (kar. t, h, k), vö. továbbá: *yulunmuš* 'izbavlenij, spasennij, osvoboždennij' (kar. t).

Sz: –;

T: *yul-* ‘osvoboždat’; *spasat*⁵⁶ (sujgMalov); *zuli-* (ld. még *cula-*, *zula-*, *zülla-* stb.) ‘*spasat*’, osvoboždat⁵⁷ (*szal*);

Csuv.: *šāl-* ‘*spasat*’, *vyručat*’, *izbavljat*’; *uberegat*⁵⁸;

Jak.: –⁵⁹;

Hal.: –

Östör. **yülX-* ‘leborotvál, borotválkozik, lenyír’ (tr.)⁶⁰

Nyelvtörténeti adatok:

ÓT: a fontosabb adatokat ld. Clauson 919b: *yüli-* ‘to shave’, ld. még Kāš. 482 (Dankoff–Kelly 2: 193): *är sač yülidi* ‘The man shaved (*halaqa*) the hair’; vö. REW 213a.⁶¹

KT: *yülü-*, -r *yulu-*; *yulur* ‘rasieren’, ‘radere’ 45,21–23 (CCI), v *yütlümiš* ‘rasiert’, ‘rassus’ (uo.); *yüli*⁶² *halaqa* min *halqi*’l-ša’r ‘scheren, schneiden (*Haar*)’ egyes szám 2. sz. felszólító mód *yüligil* YwW-LyYKyL- Hou. 36,20 (76,12); *yüli*⁶³ *halaqa* ‘rasieren, abrasieren’ egyes szám 3. sz. múlt idő YwLyDyY Íd. 97; *yülü-* *halaqa* egyes szám 3. sz. múlt idő YwWLwWDyY Tuh.13.b 7, *yülü-* a Ba’šyM-NyY YwWLwWDyY ‘leborotválta a kobakomat’ uo. 41a. 5 kifejezésben; *yülü gül*⁶⁴ ‘shave!’ (Rasûlid Hexaglot 187A8)⁶⁵

⁵⁶ Vö. még: *yular xan* ‘božestvo «Spasitel»’.

⁵⁷ Vö. Tenišev (565–566) véleményét a szalár ige kínai eredetéről.

⁵⁸ Ld. még *šälänäs* = *šälänu* ‘spasenie, osvoboždenie, izbavlenie’.

⁵⁹ Ld. ugyanakkor *sulü* ‘kalym, cena za nevestu, veno (plata ot ženiha za nevestu)’ (Pek. 2: 2331–2332)

⁶⁰ A török–mongol, sőt tunguz, finn párhuzamokra már többen igyekeztek rámutatni az irodalomban: ld. REW 213a; KwB. 483b, vö. mo. *jüil-* ‘to shave, clip, or cur hair; to shear wool’ (L).

⁶¹ Erdal (1991: 220, 631) úgy látja, hogy a *yülX-* ige egy nem adatolt **yü-* ‘egy adott irányba nézni’ jelentésű igei bázisra mehet vissza. Elképzelése nem meggyőző.

A bázis származékaihoz ld.: Clauson 923a: D *yülit-* Caus. f. of *yüli-*, Erdal (1991: 796), Kāš. 423 (Dankoff–Kelly 2: 122): *är sačin yülitti* ‘The man had his head shaved (*aḥlaqa*)’; Clauson 928a: D *yülüḱ* Pass. Dev. N. /A. fr. *yüli-*; ‘clean-shaven, smooth’; Clauson 928b: D *yülüḱü* Dev. N. (N.I.) fr. *yüli-*.

⁶² Houtsma (110) és Kuryšzanov (133) *yüli-* olvasatot ad. Ez azonban a felszólító módban szereplő *kāf* miatt aligha fogadható el, még akkor sem, ha az ige vokalizmusa valóban [+low] ~ [+high] ingadozást mutat. Vö. Berta 1996: 491–493.

⁶³ Caferoğlu (128) *yüli-* olvasatot ad.

⁶⁴ Bizonytalan olvasattal, vö. Golden lapalji jegyzetét (p. 72, 1), aki fönntartja annak a lehetőségét, hogy az olvasat *yulḱil* is lehet, de ez esetben véleménye szerint egy *yul-*, *yulu-* / *yol-*, *yolu-* ‘to pluck out’ igéből kellene kiindulni.

⁶⁵ A középkipesak származékokhoz ld. -(X)t- műveltető képzős forma: *yülüḱ-* YwLwT- ‘*aḥlaqa*’ egyes szám 2. sz. felszólító mód (Kav. 75,13), *yülüḱ-* ‘to let shave’ (Rylands Koran); történeti -(O)k képzővel: *yülüḱ* YwWLwWK- *maḥlūḱ* ‘clean-shaven’ (Tuh. 48b. 10); történeti -gUč képzős eszköznevek: *yülüḱüč* *yuluguz* ‘Rasiermesser’, ‘raxorij’ 45,24 CCI; **yülüḱüč* YaL-

Modern nyelvi adatok:

O: *yülü-* 'brit', sbrivat' (*volosy*)' (tör)⁶⁶; –⁶⁷ (tkm); –⁶⁸ (az); – (gag); *yili-*, *illi-* 'scheren, schneiden' (chor);

K: *yöli-*⁶⁹ [yölö] (*ust.*) 'brit', pobrit' (tat); *yöl-*⁷⁰ 'britsja' (szib.-tat. Tumaševa 1992: 84a); – (bšk); – (kirg); *yülü-* 'brit' (kmk)⁷¹; – (nog); – (kzk); *yulu-*, *ül-* 'brit'; strič' (kar. k)⁷²; *ili-* 'brit' (kar. h)⁷³; *ülü-* id. (kar. t)⁷⁴; – (kr-tat);

Sz: – (ojr); – (hak); *čülü-* 'brit'⁷⁵ (tuv); *čülü-* 'strič', podstrič'; soksablivat'; brit'⁷⁶ (TofRSI.);

T: ??? (özb); – (ujg); – (ujgJarring); – (sujg); *yil-* 'brit'' (szal);

Csuv.: –;

Jak.: –;

Hal.: *yilu-*⁷⁷ 'rasieren' (Doerfer-Tezcan), *yili-* 'scheren, rasieren' (Textband)

KwČ- müs 'brzytwa', 'rasoir' Dur. 10r. 4; *yülüwüČ* YwWLwWWwWŰ- müsä 'Rasiermesser' Tuh. 34a. 12; a CCI adata nem közvetlenül a bázisige, hanem a szenvedő forma származéka: *yülüüüč* yulunguz 'Rasiermesser', 'rasorius' (86,28); **yülüči* yuzi (st. yuluzi) 'Barbier' (CCI), vö. *saqal* **yülüči* 'barberius' (86,27). A Codex Cumanicus olasz részében lévő yuzi adat – mint arra már Grønbech rámutatott – elírás lehet. Az emendált **yülüči* forma egy eredeti **yülX-gU+čl* rekonstruktum helyén állhat. Vö. Berta 1996: 493.

⁶⁶ Ld. történeti *-(O)k* képzős származékát: *yülük* 'brityj; bezvolosyj'; *-gU* képzős forma: *yülgü* 'britva' (a *yülgen* szinonímája), s továbbképzett alakja: *yülgücü* 'parikmaher'.

⁶⁷ A bázisige ugyan nem mutatható ki a türkmenből, de adatoltak a származékai: *yülmek* 'gladjij, skol' zki; bezborodyj (*o mužčine, u kotorogo ne rastut borody i usy*), *yülme-* (valószínűleg < **yülX-(X)m+A-*) 'polirovat', 'šlifovat' (*obyčno al'čik*); tesat', obtesyvat', *yülmen-* az utóbbi ige szenvedő-visszaható alakja.

⁶⁸ Az azeriben sem bukkanunk a bázis ige nyomára, de kimutathatók a származékok: *ülg'üč* 'britva', *ülg'ü* 'vykrojka'.

⁶⁹ A tatár alak kétszótagúsága csupán egy feltevés, de nem biztosított. A TRSI. *yölu* lemmája utalhat egy *yöl-* ige-tőre is. Ld. a bázis történeti *-(X)gčl* képzős származékát: *yöluči* : *čäč-sakal* *yöluči* '(va.) bradobrej'.

⁷⁰ A szib.-tat. adat kétszótagúsága szintén csak feltevés.

⁷¹ Műveltető képzős alakja: *yülüt-*, passzívuma: *yülün-* 'byt' vybritym'.

⁷² Történeti *-gUč* képzővel: *yülgüč* 'britva'; *yuluč* id.; *ül'güč* id.

⁷³ Műveltető képzős alakja: *ilit-*; történeti *-gUč* képzővel: *ililigic* 'britva', *yiligic* id.; a bázis *-(X)gčl* képzős származéka: *ilivci* 'parikmaher'.

⁷⁴ Visszaható képzős alakja: *ülün-* 'brit'sja', történeti *-gUč* képzővel: *ül'üvüč* 'britva'; a bázis *-(X)gčl* képzős származéka: *ülüvüčü* 'parikmaher'.

⁷⁵ Ld. még a *čülüč-* műveltető képzős alakot, s a *čülüčün-* 'brit'sja' formát, mely a műveltető képzős forma visszaható alakja.

⁷⁶ Ld. még visszaható képzős alakját: *čülün-* 'strič'sja, brit'sja'.

⁷⁷ Doerfer arra gondol, hogy a *yilu-* egy korábbi **yulu-* alak asszimilációs származéka, amely mellett ugyanakkor a tör. (ez nála őtörök) *yüli-* formát említi. Számomra nem világos ez a gondolatmenet. A szótári rész származékai magashangrendűek: **yilän*: *baš yilän* 'Barbier, der den Kopf schert' (közvetlen bázisa: **yil-*); *yilgüč*: *yilgüč ta'si* 'Wetz-, Schleifstein', **yilinmiš* vagy **yilinmiš* 'geschoren', **yilikgili* 'rasierend, scherend'.

A 14. század közepe óta – először *Gyulkuspatak* alakban víznévként, majd *gyolkos* formában közszóként⁷⁸ – adatolt magyar *gyilkos* ‘murderer’ szó a TESz. (1: 1130ab) szerint ismeretlen eredetű. A szócsalád többi tagja, a *gyilok* ‘murder’ és a *gyilkol* ‘to murder’ kései nyelvújítási származék. A *gyilkos* szó azon kevés szavunk közé tartozik, melynek – ismereteim szerint – mindeddig a szakirodalomban nem volt javasolt török etimológiája.

Úgy látom, hogy a magyar szó egy török **julkuči* (**julX-k-gUčl*) ‘kiírtó’ szóra vezethető vissza, melyből szabályosan magyarázható.⁷⁹

Rövidítések

atü.	ótörök a REW-ben.
az.	azeri, ld. Azizbekov 1985.
barR	baraba adat Radloff szótárában, ld. Radloff 1893–1911.
BRH	ld. Uraqsin 1996.
bšk.	baskír, ld. Uraqsin 1996.
CC	középtörök, kun nyelvemlék ld. Grønbech 1936 és Grønbech 1942.
CCD	a CC német része.
CCI	a CC olasz része.
chor.	horaszáni, ld. Doerfer–Hesche 1993.
Cl.	ld. Clauson 1972.
csuv.	csuvas, ld. Skvorcov 1982.
čag.	čsagatáj a REW-ben.
dolg.	dolgan, ld. Stachowski 1993; 1998.
Dur.	középkipcsak nyelvemlék: <i>Kitāb ad-durra^l al-mud,ī’a fī-l-luġat at-turkīya</i> , ld. Zajaczkowski 1965–1968; 1968.
gag.	gagauz, ld. Baskakov 1973.
hak.	hakasz, ld. Baskakov 1953.
hal.	haladzs, ld. Doerfer–Tezcan 1980.
Hou.	középkipcsak nyelvemlék: <i>Tarçğumān turkī wa-‘arabī</i> , ld. Houtsma 1894
İd.	középkipcsak nyelvemlék: <i>Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk</i> , ld. Caferoğlu 1931.
Irk Bitig	ótörök rovásírásos jóskönyv, ld. Tekin 1993.
jak.	jakut, ld. Pekarskij 1959.
K	kipcsak nyelvvág.
kar.h.	a karaim nyelv halicsi nyelvjárása, ld. Baskakov 1974.
kar.k.	a karaim nyelv krími nyelvjárása, ld. Baskakov 1974.
kar.t.	a karaim nyelv trakai nyelvjárása, ld. Baskakov 1974.
Kāš.	Maḥmūd al-Kāšġarī ótörök szótára, ld. Dankoff–Kelly 1984.

⁷⁸ A magyar szó 14. századi előfordulásaiban labiális magánhangzót találunk az első szótagban, melyet a 15. századtól kezdve vált fel illabiális képviselő.

⁷⁹ Az etimológia részletes kifejtésére egy másik cikkben, a Nyelvtudományi Közlemények egyik közeli számában fogok vállalkozni.

Kav.	középkipcsek nyelvemlék: <i>Al-Qawānīn al-kullīya li-ḡabt al-luġat at-turkīya</i> , ld. Kilisli 1928.
kirg.	kirgiz, ld. Judahin 1965.
kkalp.	karakalpak, ld. Baskakov 1951.
KRPSI.	ld. Baskakov 1974.
kr-tat.	krími tatár, ld. Asanov 1988.
KT	középtörök.
KWb.	ld. Ramstedt 1935.
kzk.	kazak, ld. Mahmudov–Musabaev 1954.
L	ld. Lessing 1973.
lobn.	lobnor, ld. Malov 1956.
mo.	mongol.
mtü.	középtörök a REW-ben.
nog.	nogaj, ld. Baskakov 1963.
nujg.	neoujgur, ld. Rahimov 1968.
nujgJarring	neoujgur, ld. Jarring 1964.
O	oguz nyelvág.
oir.	ojrot a REW-ben.
ojr.	ojrot, Baskakov 1947.
Ongin	rovásírásos őtörök nyelvemlék, ld. Clauson 1957.
ÓT	őtörök.
özb.	őzbeg, ld. Borovkov 1959.
őstör.	őstörök.
PhTF I	<i>Philologiae Turcicae Fundamenta</i> , ld. Deny–Grønbech–Scheel–Togan 1959.
Rabgh.	középtörök nyelvemlék. <i>Al-Rabghūzī, Qis“as“ al-Anbiyā‘</i> , ld. Boeschoten 1995.
Rasûlid Hexaglot	középtörök korú nyelvemlék a hatnyelvű jemeni szótárban, ld. Golden 2000.
REW	ld. Räsänen 1969.
Rylands Koran	középtörök nyelvemlék, ld. Eckmann 1976.
sujg.	sárga ujgur, ld. Malov 1957; Tenišev 1976.
Sz	szibériai nyelvág.
szal.	szalár, ld. Tenišev 1976a.
szib-tat.	szibériai tatár, ld. Tumaševa 1992.
T	turki nyelvág.
tar.	tarancsi.
tarR	tarancsi adat Radloffnál, ld. Radloff 1893–1911.
tat.	tatár, ld. Golovkina 1966.
Tefs.	középtörök nyelvemlék, ld. Borovkov 1963.
Textband	ld. Doerfer 1987.
tkm.	türkmen, ld. Baskakov 1968.
TMEN.	ld. Doerfer 1963–1975.
tofRass.	tofalár Rassadin monográfiájában, ld. Rassadin 1971.
TofRSI.	ld. Rassadin 1995.

TRSl.	Id. Golovkina 1966.
ttö.	törökországi török, Id. Mustafaev 1977.
Tuh.	középtörök, mameluk kipcsak nyelvemlék: <i>Kitāb at-tuhfa az-zakīya fī luġat at-turkīya</i> , Id. Atalay 1945.
tuv.	tuvai, Id. Pal'mbah 1955.
uig.	ujgur a REW-ben.

IRODALOM

- Asanov, Š. A. et al. (eds.) 1988: *Krymskotatarsko-russkij slovar'*. Kiev, Radjans'ka škola.
- Atalay, Besim 1945: *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Luġat-it-Türkiyye*. Ceviren ... İstanbul. (Faksimile).
- Azizbekov, H. A. (ed.) 1985: *Azerbajdžansko-russkij slovar'*. Baku, Azerbajdžanskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo.
- Baskakov, N. A. et al. (eds.) 1947: *Ojrotsko-russkij slovar'*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannyh I Nacional'nyh Slovar'ej.
- Baskakov, N. A. 1951: *Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii (teksty i slovar')*. Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Baskakov, N. A. (ed.) 1953: *Hakassko-russkij slovar'*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannyh I Nacional'nyh Slovar'ej.
- Baskakov, N. A. (ed.) 1963: *Nogajsko-russkij slovar'*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannyh I Nacional'nyh Slovar'ej.
- Baskakov, N. A. et al. (eds.) 1968: *Turkmensko-russkij slovar'*. Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Baskakov, N. A. (ed.) 1973: *Gagauzsko-russko-moldavskij slovar'*. Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Baskakov, N. A. et al. (eds.) 1974: *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*. Moskva, Russkij Jazyk.
- Berta, Árpád 1996: *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*. (Turcologica 24) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Boeschoten, H. E. et al. (eds.) 1995: *Al-Rabghūzī, Qışaş al-Anbiyā'. The Stories of the Prophets. An Eastern Turkish Version*. 1–2. Leiden–New York–Köln, Brill.
- Borovkov, A. K. (ed.) 1959: *Uzbeksko-russkij slovar'*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannyh I Nacional'nyh Slovar'ej.
- Borovkov, A. K. 1963: *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII. vv*. Moskva, Izdatel'stvo Vostočnoj Literatury.
- Caferoğlu, Ahmet (ed.) 1931: *Abū-Hayyān, Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. İstanbul, Evkaf Matbaası.
- Clauson, Sir Gerard 1957: The Ongin Inscription: *Journal of the Royal Asiatic Society*. 177–192.
- Clauson, Sir Gerard 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, Oxford University Press.

- Dankoff, R. – J. Kelly (eds.) 1984: *Maḥmūd al-Kāšġarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. 2. (Sources of Oriental Languages and Literatures 7). Cambridge, Mass., Harvard University Printing Office.
- Deny, J. – K. Grønbech – H. Scheel – Z. V. Togan 1959: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. [Wiesbaden,] Tomus primus.
- Doerfer, Gerhard 1963–1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 1–4. Wiesbaden, Franz Steiner.
- Doerfer, Gerhard 1987: *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*. Textband. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Doerfer, Gerhard – Wolfram Hesse 1993: *Chorasantürkisch. Wörterlisten. Kurzgrammatiken. Indices*. (Turcologica 16) Wiesbaden, Harrassowitz.
- Doerfer, Gerhard – Semih Tezcan 1980: *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 26) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Eckmann, János 1976: *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdal, Marcel 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon* 1–2. (Turcologia 7). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Gabain, Annamari von 1959: Die Sprache des Codex Cumanicus. In: *PhTF* 1. 46–73
- Golden, Peter B. (ed.) 2000: *The King's Dictionary. The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Leiden–Boston–Köln, Brill.
- Golovkina, O. R. (ed.) 1966: *Tatarsko-russkij slovar'*. Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Grønbech, K. 1936: *Codex Cumanicus*. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung von ... Monumenta Linguarum Asiæ Maioris. I. Kopenhagen.
- Grønbech, K. 1942: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Monumenta Linguarum Asiæ Maioris. Subsidia. Vol. 1. Kopenhagen.
- Houtsma, M. Th. (ed.) 1894: *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift*. Herausgegeben und erläutert von ... Leiden.
- Jarring, Gunnar 1964: *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4) Lund, CWK Gleerup.
- Judahin, K. K. 1965: *Kirgizsko-russkij slovar'*. Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Kilisli Mu'allim Rif'at (ed.) 1928: *Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġāt at-tur-kīya*. [Köprülüzade Mehmed Fuad elöszavával] İstanbul.
- Kuryšzanov, A. K. 1970: *Issledovanie po leksike starokypčakskogo pis'mennogo pamjatnika XIII v. – "Tjurksko-arabskogo slovarja"*. Alma-Ata, Nauka Kazahskoj SSR.
- Lessing, F. D. et al. 1973: *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington, The Mongolia Society.
- Mahmudov, H. – G. Musabaev 1954: *Kazahsko-russkij slovar'*. Alma-Ata, Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoj SSR.
- Malov, S. E. 1956: *Lobnorskij jazyk. Teksty, perevody, slovar'*. Frunze, Izdatel'stvo AN Kirgizskoj SSR.

- Malov, S. E. 1957: *Jazyk želtyh ujugurov*. Alma-Ata, Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoj SSR.
- Mustafaev, Ė. M.-Ė. et al. (eds.) 1977: *Turecko-russkij slovar'*. Moskva, Russkij Jazyk.
- Pal'mbah, A. A. (ed.) 1955: *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannyh i Nacional'nyh Slovaroj.
- Pekarskij, Ė. K. 1959: *Slovar' jakutskogo jazyka*. 1–3. Photomechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907–1930]. [Jakutsk,] Jakutskij Filial AN SSSR.
- Radloff, Wilhelm 1893–1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. Sanktpeterburg.
- Rahimov, T. R. (ed.) 1968: *Ujgursko-russkij slovar'*. Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Ramstedt, G. J. 1935: *Kalmückisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae. 3. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rassadin, V. I. 1971: *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Udė, Burjatskoe Knižnoe Izdatel'stvo.
- Rassadin, V. I. 1995: *Tofalarsko-russkij slovar'*; *Russko-tofalarskij slovar'*. Irkutsk, Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel'stvo.
- Räsänen, Martti 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17,1. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sevortjan, Ė. V. 1989: *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov*. 4. Moskva, Nauka.
- Skvorcov, M. I. (ed.) 1982: *Čavašla–virāsla slovar'*. Muskov, Russkij Jazyk.
- Stachowski, Marek 1993: *Dolganischer Wortschatz*. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego). Kraków, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Stachowski, Marek 1998: *Dolganischer Wortschatz. Supplementband*. Kraków, Księgarnia Akademicka.
- Tekin, Talat 1993: *Irk Bitig. The Book of Omens*. (Turcologica 18). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Tenišev, Ė. R. 1976: *Stroj sarig–jugurskogo jazyka*. Moskva, Nauka.
- Tenišev, Ė. R. 1976a. *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva, Nauka.
- Tumaševa, D. G. 1992: *Slovar' dialektov sibirskih tatar*. Kazan, Izdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- Uraqsin, Z. G. (ed.) 1996: *Bašqortsa-russa hüðlek*. Mäskäü, Digora.
- Zajączkowski, A. 1965–1968: Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durra^t al-muðī'a fi-l-luğat at-turkīya” 1–3. *Rocznik orientalistyczny* 29.1: 39–98; 29.2: 67–116; 32.1: 19–61.
- Zajączkowski, A. 1968 Materiał kolokwialny arabsko-kipeczacki w Słowniku “ad-Durra^t al-muðī'a fi-l-luğat at-turkīya”. *Rocznik orientalistyczny* 31.1: 71–115.

CONTAMINATED ANCIENT TURKIC VERB BASES

ÁRPÁD BERTA

The article explores the possibilities of contamination among Ancient Turkic verb bases. The author selects three Ancient Turkic verbs from the available corpus (*ywl(X)*- 'to pull out, pluck out', *ywl(X)*- 'to redeem', *yüli*- 'to shave') in order to illustrate through them the multiplicity of problems emerging from this phenomenon, one which has not been addressed sufficiently in Turkic linguistics. At the end of the article, the author also recommends a Turkic etymology for the Hungarian word *gyilkos* 'murderer' which has until now been considered of unknown origin in the literature on Hungarian word origins.

AZ OSZTJÁK ‘NÉZ’ IGE JELENTÉSTANÁHOZ

CSEPREGI MÁRTA

Az osztják nyelvjárásokban több ‘néz (odanéz, körülnez, nézeget, megnéz)’ jelentésű ige van, nyelvjáráscsoportonként a következők a leghasználatosabbak: oD *ettiit-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 108b; Steinitz 1967–1991: 220), oK *liγ- ~ liγ-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 1062a; Steinitz 1967–1991: 725), *löγətajä- ~ lejäl-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 1057ab; Steinitz 1967–1991: 1400), oE *wat- ~ watt-* ~ *want-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 270b; Steinitz 1967–1991: 1640). Az egész nyelvterületen elterjedt az *əŋkərmə- ~ əŋkərmə- ~ əŋkrəmtə-* ‘odanéz, pillant’ ige is (Karjalainen–Toivonen 1948: 37b; Steinitz 1967–1991: 139, 140). Ezek az igék határozói, ritkábban tárgyi bővítményt kapnak. Az ige akcióminőségét (duratív, frekventatív, momentán) deverbális igeképzőkkel lehet megváltoztatni.

A ‘néz’ alapjelentést a következő egyszerű mondatokban figyelhetjük meg:

- (1) Surg.¹ (Csepregi 1998a: 86)²
nomənta ʔosət mʲiwanam lejəllət
 fentről csillag-Pl ő-Appr néz-Prs3Pl³
 ‘fentről a csillagok néznek rá’
- (2) Surg. (Csepregi 1998a: 80)
təɣnam əŋkrəmtə! təɣnam wələmtə!
 ide néz-Imper2Sg ide pillant-Imper2Sg
 ‘idenézz, pillants ide’

¹ A nyelvjárások rövidítése: Karjalainen déli szövegeiből: DN – felsődemjankai, Sav. – szavodnijai, Ts. – cingalai. Paasonen keleti szövegeiből: J – jugani. Mai keleti szövegek: Surg. – szurguti.

² Példáim Karjalainen–Vértes déli osztják szövegeiből, Paasonen–Vértes jugani szövegeiből és saját szurguti gyűjtésemből valók. Jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhattam a teljes osztják nyelvterület feltérképezésére.

³ Grammatikai rövidítések: Abl – ablativus; Comit – comitativus; Du – kettős szám; IF – instructivus-finalis; Imper – felszólító mód (a kijelentő módot külön nem jelölöm); Instr – instrumentalis; Lat – lativus; Loc – locativus; Obje – tárgyas ragozás (előtte a tárgy számára, utána a cselekvő számára és személyére utaló jel), az alanyi ragozást külön nem jelölöm; PartcImp – folyamatos melléknévi igenév (utána a cselekvéshordozó személye és száma); PartcPerf – befejezett melléknévi igenév (utána a cselekvéshordozó személye és száma); Pass – szenvedő ragozás; Pl – többes szám; Prs – jelen idő; Prt – múlt idő; Px – birtokos személyjel (előtte a birtok száma, utána a birtokos személye és száma); Sg – egyes szám (csak az ige- és birtokos ragozásban jelölöm, előtte a személy); Transl – translativus.

A sokféle ‘néz’ jelentésű cselekvésige mellett mindegyik nyelvjárásban azonos, uráli eredetű töve van a ‘lát’ jelentésű, érzékelést jelentő igenek: *wo-* ~ *wu-* ~ *wq-* ~ *u-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 268ab; Steinitz 1967–1991: 1551). Ennek az igenek tárgyi bővítménye van:

- (3) Surg. (Csepregi 1998a: 72)

ɟɹ törəm mənɪm *əntə wujəm, num törəm*
alsó ég megy-PartcPerf-1Sg nem lát-Prt1Sg felső ég
mənɪm əntə wujəm
megy-PartcPerf-1Sg nem lát-Prt1Sg
‘alsó égbe mentemet nem láttam, felső égbe mentemet nem láttam’

A két ige egy mondaton belüli használata még jobban megvilágítja a cselekvésige – érzékelésige különbségét:

- (4) Surg. (Csepregi 1998a: 84)

sār sāməp jaɣnə ja wuji, os kōjayi nāt'γə
gyors szemű emberek-Loc ám lát-PassPrt3Sg és aki lassú-Transl
ɹejɹəɣəl, t'u jaɣnə əntə pə wuji
néz-Prs3Sg az emberek-Loc bizony nem lát-PassPrt3Sg
‘gyorsszemű emberek meglátták, de aki lassan nézett [oda], azok (az emberek) nem látták’

Az első három mondat egyben a hagyományos osztják mondat szerkezetet is képviseli, mely rendszerint egyetlen, a mondat végén található verbum finitumot tartalmaz. Mellérendelt mondatok előfordulnak a nyelvben, de a mellérendelés leggyakrabban a párhuzamos mondat szerkesztésből következik, mint a (2) és (3) mondatban. Az esetleges alárendelő mellékmondat ige neves szerkezettel fejeződik ki. Ezzel találkozunk a (3) mondatban, melyben tárgyi alárendelésről lehetne szó ‘nem láttam, hogy mentem’ jelentésben. A (4) mondat a vonatkozó mellékmondat csírájával már újabb fejlemény.

Egy tanulmányomban (Csepregi 1998b) déli osztják szövegeket elemezve némileg más szempontból már foglalkoztam az érzékeléssel kapcsolatos igeik szemantikájával. Mai tudásommal kénytelen vagyok részben újrafogalmazni korábbi véleményemet. Jelen írásomban a NÉZ ige nek egy olyan jelentésáramlatára igyekszem rávilágítani, mely meghatározott szintaktikai helyzetben jelentkezik, s eredete végső soron az osztják narráció természetében rejlik. Ez a szintaktikai helyzet az, amikor a NÉZ ige a mondat élén áll:

- (5) Surg. (Csepregi 1998a: 86)

temi ɹejəl: mākɪ sar kɯnta juɣ tuwəm t̪əɣi
ez néz-Prt3Sg régi elő mikor fa hoz-PartcPerf hely
‘hát nézett: itt mintha régen fát hordtak volna’

Magyar nyelvérzéssel szívesen értelmeznénk a közlés második részét tárgyi mellékmondatként, s akkor így fordíthatnánk az elejét: *hát nézte*, ... Itt mégis inkább mellérendelésről van szó, ugyanis a tárgyi alárendelés a főmondatban tárgyas ragozást feltételez, mint az alábbi, újabb irodalmi nyelvi szövegből származó mondatban:

- (6) Surg. (Csepregi 1998a: 31)

kóinat *paɲiatəy*, *muw* *lɔwatə* *jəy*
 kéz-Comit mutat-PrtSgObjc3Sg mi nagyság-Transl válik-Prt3Sg
 'kezével mutatta, milyen nagy lett'

A mellérendelés mellett szólnak azok a példák, melyekben a NÉZ ige határozói bővítményeket kap:

- (7) Surg. (Csepregi 1998a: 66)

kāt *kōni* *jākənam* *lejləɬ*, *māŋk-iki* *jākən* *əntem*
 ház has-Abl befelé néz-Prs3Sg erdei-szellem bent nincs
 'a tetőablakon benéz, az erdei szellem nincs bent'

- (8) J (Paasonen–Vértes 2001: 20)

əj *latnə* *məntaɬnə* *lejləɬ*: *wōŋi* *jəl*
 egy idő-Loc megy-Partclmp-3Sg-Loc néz-Prs3Sg róka jön-Prs3Sg
 'egyszer mentében néz[i]: róka jön'

Szintén a mellérendelésre utalnak azok a mondatok, melyekben a NÉZ igenévi alakja áll a mondat élén egyidejű, vagy előidejű cselekvésekre utalva:

- (9) Surg. (Csepregi 1998a: 86)

kālə *juwat* *lejləŋəɬtaɬnə*, *temi* *māŋi* *kunta* *juj*
 hál-Partclmp fa-IF nézeget-Partclmp-3Sg-Loc ez régi mikor fa
tuwəɬ *təyi*
 hoz-PartcPerf hely
 'amikor éjszakára fát keresett (= fa után nézett), [látta, hogy] itt mintha régen hordtak volna fát'

- (10) Sav. (Karjalainen–Vértes 1975: 160)

əŋkəməɬnə *jārən* *urt* *jəpəja* *pit'ot*
 odanéz-PartcPerf-3Sg-Loc szamojéd hős bagoly-Lat változik-Prt3Sg
 'odanézvén [látta, hogy] a szamojéd hős bagollyá változott'

Ezek szerint az (5) mondatban is egyidejű cselekvésekkel, mellérendelt mondatokkal van dolgunk, de a NÉZ cselekvésigébe ott is beleérthetjük az érzékelés mozzanatát is, azaz beírhatnánk a két részmondat közé a [látja, hogy] elemet. Ezt így érti az osztják beszélő és hallgató, s a jelenség magyarázatát a folklórban találjuk meg.

Az osztják narratív folklór műfajok jellegzetes vonása, hogy a hős egyik helyről a másikkra megy, állandóan vándorol, utazik. Az elbeszélés kétféleképpen írható le:

egyrészt azoknak a statikus képeknek a láncolataként, melyek az állandóan mozgásban lévő hős szeme előtt váltakoznak, másrészt dinamikus események sorozataként, a hős cselekedeteinek felsorolásával. Függetlenül attól, hogy én-elbeszéléssel vagy ő-elbeszéléssel van dolgunk, vagyis függetlenül attól, hogy a főhős viselt dolgai 1Sg vagy 3Sg személyű igékkel mondatnak el, az új meg új helyszíneket az elbeszélő mindig a hős szemével pillantja meg s láttatja. A kognitív szemantika (Kiefer é. n. 19) terminusait használva úgy is fogalmazhatunk, hogy a mesehős az alak (figure) és az események helyszíne az a háttér (ground), melynek a hallgató/olvasó mindig csak azt a szeletét ismeri meg, melyre a hős pillantása esik. A szövegben ez vagy olyan mondattal fejeződik ki, melynek élén igeenes szerkezet áll, vagy pedig két mellérendelt mondattal. Mindkét esetben a szövegrész eleje a hős mozgására, észlelő tevékenységére utal, a vége pedig az észlelt dologra, eseményre. A mondat élén ezért nemcsak a NÉZ ige állhat, hanem mozgást jelentő ige is, vagy abból képzett igenév:

- (11) Surg. (Csepregi 1998a: 78)

a t'i mən, mən, t'āḡa sarnə əj ḡāt tōt āməsə
 ím megy-Prt3Sg megy-Prt3Sg hát elülső-Loc egy ház ott ül-Prs3Sg
 'ment, ment, hát egy ház van előtte'

- (12) Sav. (Karjalainen–Vértes 1975: 169)

toḡ tāḡmetnə ewə āt
 oda belép-PartcPerf3SgLoc leány fekszik-Prt3Sg
 'oda belépven, egy leány feküdt ott'

A narráció természetéből következően tehát ebben a szintaktikai helyzetben a mozgást jelentő igék is tartalmazzák az érzékelés jelentésárnyalatát, azaz a közlés két része közé itt is beiktatható a [látta, hogy] elem. A mondatra jellemző, hogy benne lévő két igeinek (illetve az igenévnek és az igeinek) két különböző ágense (illetve cselekvés-hordozója) van. Ez a szabály azonban nem kivétel nélküli:

- (13) Surg. (Csepregi 1998a: 86)

neḡəl: jōwin mənəl
 néz-Prt3Sg éjszaka megy-Prs3Sg
 'néz[i]: éjszaka megy'

A NÉZ igehez hasonló szerepe van a HALLGAT ('odahallgat, hallgatózik, fülel') igeinek, s a belőle képzett igenévnek is:

- (14) Surg. (Csepregi 1998a: 72)

t'et ḡoləntəḡəlləmt, əj məli soččəl set'əl
 így hallgat-Prs1Sg egy valami jön-PartcImp3Sg hallatszik-Prs3Sg
 'így hallgatok (odafigyelek), valaminek jövetele hallatszik'

- (15) Ts. (Karjalainen–Vértes 1975: 77)

imeyan ikeyan ättäyän, xutäntetnə (...) wäjəntäjjən t'ex
 anyó-Du apó-Du lefekszik-Prt3Du hallgat-Partc3SgLoc elalszik-Prt3Du oda
 'anyó és apó lefeküdtek, fülelvén [hallják, hogy] ők ketten elaludtak'

A [látja, hogy], [hallja, hogy] jelentéselem megjelenése, a LÁT és a HALL ige tranzitivitása, tárgyvaló bővíthetősége is elősegíthette tárgyi alárendelés megjelenését az érzékelésigék mellett. A szurguti szövegekben sem Paasonen száz évvel ezelőtti feljegyzéseiben, sem saját gyűjtésében nem fordul elő, hogy a LÁT vagy a HALL ige szerepelne tárgyi mellékmondatot bevezető főmondat állítmányaként. Karjalainen déli osztják szövegeiben néhány mondatban előfordul, de azokban az ige mellett ott áruklodik valamely oroszból átvett partikula, mutatóván a szerkezet eredetét:

- (16) DN (Karjalainen–Vértes 1975: 43)

mān mānə səmyətāmāt wojem što taw utāp
 én magam szem-DuPx1SgInstr lát-SgObjc1Sg hogy ő hálósátor
tipənə omsot
 belseje-Loc ül-Prt3Sg
 'saját két szememmel láttam, hogy ő a hálósátorban ült'

A *wojem što* már az a szabályos 'láttam, hogy' szerkezet, melyet a magyarban is természetesnek érzünk. Az ige tárgyas ragozása is mutatja, hogy a főmondat után tárgyi mellékmondat következik. A szerkezet felszíni formája az oroszról van kölcsönözve, azonban a tárgyi alárendelés kialakulását belső nyelvi igények is siettetették.

IRODALOM

- Csepregi Márta 1998a: *Szurguti osztják chrestomathia. = Studia uralo-altaica Supplementum 6.* Szeged, József Attila Tudományegyetem
- Csepregi Márta 1998b: Egy déli osztják igeneves szerkezet problémái. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Elemszerkezet és linearitás.* Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 65–70.
- Steinitz, Wolfgang 1967–1991: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* 1–14. Lieferungen, Berlin, Akademie Verlag.
- Kiefer Ferenc é. n.: *Jelenélelmélet.* Egyetemi Könyvtár, Corvina.
- Karjalainen, K. F. – Y. H. Toivonen 1948: *Ostjakisches Wörterbuch = LSFOu. X/I–II.* Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Edith Vértes 1975: *Südostjakische Textsammlungen.* Band 1. = *MSFOu. 157.* Helsinki.
- Paasonen, H. – Edith Vértes, 2001: *Surgutostjakische Textsammlungen am Jugan = MSFOu. 240.* Helsinki.

CONTRIBUTION TO THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE KHANTY VERB 'LOOK'

MÁRTA CSEPREGI

The common feature of the simple and compound Khanty sentences examined in the present study is that their first parts include a verb or a participle with the meaning 'look' or 'listen'. The second parts of these sentences are bound to the first parts through unmarked, loose co-ordination. The reason for this kind of connection lies in the nature of Khanty narration. It is a characteristic feature of a Khanty story that the events are shown from the hero's point of view who is in constant motion. The speaker and the listener both imply the structures [he sees that], [he hears that], yet these are only present explicitly when the sentences reflect obvious Russian influence. Therefore the semantic structures of the verbs 'look' and 'listen' markedly include the features 'see' and 'hear' expressing perception.

A TÁRGYAS RAGOZÁS ÉS A ZÜRJÉN NYELV

CSÚCS SÁNDOR

A számos uráli nyelvben meglevő tárgyas igeragozás eredetéről folyó több évtizedes vita néhány éve Keresztes László akadémiai doktori értekezése és monográfiája (Keresztes 1999) kapcsán újrazekzdődött. A vitához Mikola Tibor is hozzászólt (Mikola 1999), ami annál is inkább indokolt volt, mert a tárgyas ragozás eredetéről vallott, ma általánosan elfogadott elméletet (hogy ti. a 3. személyű tárgyas igealak ragja egy accusativusi értékű személyes névmásból alakult ki) annak idején ő dolgozta ki (Mikola 1965, 1966). Az alábbiakban arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy mennyiben támogatják ezt a feltevést a zürjén igeragozás bizonyos jelenségei.

Az 1955-ben Budapesten rendezett első (és egyetlen) finnugor nyelvészeti konferencián elhangzott előadásában Szerebrennyikov annak a véleményének adott kifejezést, hogy a zürjén igeragozás praeteritumában a 3. személyben jelentkező ingadozás (*muni* ~ *munis* 'ment', *muninj* ~ *munisnj* 'mentek') csak az intranszitiv igékre jellemző. „A tranzitív igéknél az -s végződés fakultatív használata többnyire nem figyelhető meg.” (Szerebrennyikov 1956: 193). Ebből arra következtet, hogy „A komi-zürjén nyelvből vett példák alapján feltehetjük, hogy egy távoli korban, a közös finnugor alapnyelv felbomlása után a finnugor nyelvek keleti csoportjában kifejlődöben volt a tárgyas ragozás. Igen valószínű, hogy először a harmadik személyben jelentkezett. A tárgyas igékhez az *s* tárgyjel járult, mely eredetét tekintve minden bizonnyal névmási töre vezethető vissza. A kialakulóban levő tárgyas ragozás sorsa nem volt mindenütt egyforma. A permi nyelvekben az *s* suffixum nem terjedt túl a harmadik személyű igealakon. E jel maradványai a jelen és a jövő idejű egyes számú harmadik személyű igealakok összehasonlításakor is megmutatkoznak. Pl.: *boštas* 'el fog venni', *bošte* 'elvesz'. (Valamikor a *boštas* alak volt az ige jelen idejű egyes számú harmadik személyű tárgyas ragozású alakja.) A múlt idejű egyes és többes számú harmadik személyű igealakok eredetileg ilyenek lehettek:

Alanyi ragozás
muni - ment

Tárgyas ragozás
boštis - elvette
(az -s a tárgy jele)

A *boštis* alak három alkotóelemből tevődik össze, mégpedig a *bošt-* töből, az *i*-jeles praeteritum *i*-jéből és a tárgyas igék -s tárgyjeléből. Később, mikor a permi nyelvekben a cselekvés tranzitív vagy intranszitiv voltát morfológiailag már semmi sem jelölte, a szóvégi -s analógia útján áterjedt a tárgyatlan igékre is. Így alakultak ki a *piris* 'bement' és a *pirisni* 'bementek' mai igealakok. A régebbi nyelvállapot maradványai, amint azt fentebb láttuk, a komi nyelvben a mai napig is megvannak.” (Szerebrennyikov 1956: 194–195)

Szerebrennyikov érvelését elfogadta Mikola (1965), Hajdú (1966: 75) és Rédei (1989: 199) is, sőt az általa felhozottakat bizonyítéknak tekintik a tárgyas ragozás uráli eredete mellett.

Úgy vélem, hogy érdemes alaposabban megvizsgálni az említett jelenség jellegét és lehetséges okait. Szerebrennyikov példáiban (i.h.) csak egy-két tranzitív ige található és azok valóban mind személyragosak. Az intranszitiv igeik azonban ingadozást mutatnak, pl. *Veli čoj nuška - tevnas kuli, piktis i kuli* 'Volt egy nővére, Nyuska, télen meghalt, felfűvódott és meghalt.' Mint látható, a mondat négy (ritkített) intranszitiv igéjéből egy személyragos, három pedig személyragtalan. A többi példában sincs kimutatható szabályosság a személyragos és személyragtalan alakok használatában.

A zürjén irodalmi nyelv Lytkin szerkesztette nyelvtana (Lytkin 1955: 219, 220) nem említi az ingadozást, csak személyragos alakokat közöl (*gižis* 'írt', *gižisni* 'írtak'), kivéve a létige paradigmáját: *veli* 'volt', *loi* ~ *lois* 'lett'. A zürjén-orosz szótár nyelvtani vázlatában (Lytkin–Timusev 1961) az áll, hogy a kettősség csak néhány intranszitiv igére jellemző, pl. *vejis* ~ *veji* 'elmerül, vízbe fullad', *kulis* ~ *kuli* 'meghalt', *ušis* ~ *uši* 'le-, elesett', *kofis* ~ *kofi* 'el-, lemaradt'.

Rédeinél (Rédei 1978: 81) *šetis* ~ *šeti* 'adott', *vetlis* ~ *vetli* 'járt' alakokat találunk kommentár nélkül. Ebből úgy tűnik, hogy a tranzitív igeeknek is lehet személyragtalan alakja.

Manova (1998) a problémáról nem tesz említést, (a létigét kivéve) csak személyragos alakokat közöl.

Tarka képet mutatnak a zürjén nyelvjárások. A Wichmann által gyűjtött anyagban (WUo. 368 kk.) csak személyragos alakokat találunk a vicsegdai, az udorai és a permjáki nyelvjárásban. A többiben változatos módon ingadozik a nyelvhasználat. Sziszolai: *munis* 'ment', *užalis* 'dolgozott', *kulis* ~ *kuli* 'meghalt', pecsora: *sija munis* ~ *muni* 'ment'. Ehhez a következő megjegyzést fűzi Wichmann: „(der Šugoraer sagt ganz bestimmt *muni* die anderen Verba aber mit Ausgang *-is*; die anderen Gewährspersonen sagen, dass auch die Form bisweilen vorkomme, dass aber die Form *munis* besser sei)” (WUo. 384) Luzai nyelvjárás: *boštis* ~ *bošti* 'fogott, vett', *užalis* 'dolgozott'. Izsmai nyelvjárás: *karis* ~ *kari* 'tett, csinált'. A nyelvjárásokban tehát a tárgyas igeeknek is lehet személyragtalan alakja.

A fentiektől némileg eltérő képet mutat Szorvacsevának a komi-zürjén nyelvjárásokat bemutató nyelvtani összefoglalása (SrSIK 456–489). Szerinte a letkai, luzai, közép-sziszolai és alsó-vicsegdai nyelvjárásban csak személyragos alakok (*-is*) fordulnak elő. A sziktivkari, felső-vicsegdai, felső-sziszolai, vimi és izsmai nyelvjárásban is az *-is* végződés a gyakoribb, a személyragtalan alak csak néhány állapotot jelölő igénél fordul elő, pl. *ori* 'elszakadt', *kuli* 'meghalt', *poti* 'eltört'. Az udorai nyelvjárásban a kétféle végződés utal a cselekvés lefolyásának módjára, amennyiben a hosszantartó cselekvést kifejező igeik Sg3. *-i*, Pl3. *-ini* végződést kapnak, a befejezett, rövid ideig tartó, egyszeri vagy pillanynyi cselekvést kifejezők Sg3. *-is*, Pl3. *-isni* ragot (i.m. 485). Kivételt képeznek az állapotot és mozgást kifejező igeik, valamint néhány más ige, amelyek mindig *-s*-nélküliek. Pl. *najezda nemse veralinij* 'ők egész életükben vadásztak', de *nekiniim mort vužšinis juedis* 'néhány ember átkelt a folyón'.

Mielőtt a fenti tények értelmezéséhez és magyarázatához hozzákezdénénk, célszerűnek látszik bemutatni a zürjén igeragozás Szerebrennyikov által említett másik jelenségét is. A zürjén nyelvtanok az igeidők rendszerében az (egyszerű) jövő időt is megemlítik. Ennek paradigmája csak a 3. személyben különbözik a jelen idejű paradigmától: Sg3. *šetę* 'ad' ~ *šetas* 'adni fog', *vetlę* 'jár' ~ *vetlas* 'jární fog', Pl3. *šetęni* 'adnak', *šetasni* 'adni fognak', *vetlęni* 'járnak' ~ *vetlasni* 'jární fognak'. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy a mai zürjén irodalmi és köznyelvben mennyire következetes és szabályos a két igealak használata. Ebből lehetne következtetni arra, hogy a jövő idejű paradigma mennyire szilárd része a zürjén igeragozás rendszerének.

Wichman 1901–1902-ben gyűjtött zürjén nyelvjárási anyaga az alábbi képet mutatja (csak a kijelentő mód praesens-futurum Sg3. alakokat idézem az eredeti megjegyzésekkel, forrás WUo. 372 kk.):

- vicsegdai nyelvjárás: *munas* (vorzugsweise Fut., auch Präs.), *munę* (Präs.), *užalas*, *užalę* (man sagt: *sije eni užę* 'ő most alszik', nicht *užas*)
- sziszolai nyelvjárás: *munas*, *munę* (paraikaa menee, geht eben), *užalas*, *užalę*
- pecsorai nyelvjárás: *sija munas* (vorzugsweise Fut.), *munę* (vorzugsweise Präs.: paraikaa menee, on menevänä, geht eben)
- luzai nyelvjárás: *boštas*, *boštę*, *sija užalas* (Fut.), *sija užalę*, *vuas*, *vue*
- izsmai nyelvjárás: *kare*, *karas*, *karale*, *karalas*
- udorai nyelvjárás: *mędas* 'подет', *mędę* 'поежзает', *užalas*, *užalę*
- permják nyelvjárás: *boštas* (Fut.), *boštę* (Präs.), *sija užavas*, *užavę*

Szorvacseva 60 évvel későbbi összefoglalása (SrSIK 479) szerint az udorai kivételével minden komi-zürjén nyelvjárás megkülönbözteti egymástól a harmadik személyben a jelen és a jövő időt: praesens Sg3. *-ę/-e*, Pl3. *-ęni/-enil-ęne/-ęniš/-eniš*, futurum Sg3. *-as*, Pl3. *-asni/-asnił-anil-anisł-asniš*. Az udorai nyelvjárásban (SrSIK 478 kk.) a jelen időben az *-š-*, *-č-* képzős (tartós cselekvést kifejező) igék mindig Sg3. *-ę*, Pl3. *-ęni(s)* ragot kapnak, pl. *vajšę* 'hoz', *vajšęni(s)* 'hoznak', *veletčę* 'tanul', *veletčęni(s)* 'tanulnak', *kašę* 'felemelkedik', *kašęni(s)* 'felemelkednek', *kuvšę* 'haldoklik', *kuvšęni(s)* 'haldokolnak', *lošę* 'válík (vmivé)', *lošęni(s)* 'válnak (vmivé)', *liṃjašę* 'havazik', *munšę* 'megy', *munšęni(s)* 'mennek', *ovšę* 'él', *ovšęni(s)* 'élnek' stb.

A többi ige közül egyesek *-as*, *-asni(s)* mások *-ę*, *-ęni* végződést kapnak a jelen időben, pl. *ažžas* 'lát', *ažžasni(s)* 'látnak', *vištalas* 'beszél', *vištalasni(s)* 'beszélnek', *vuzalas* 'elad', *vuzalasni(s)* 'eladnak', *kodralas* 'emlékezik', *kodralasni(s)* 'emlékeziknek', *koras* 'kér', *korasni(s)* 'kérnek', *tędas* 'tud', *tędasni(s)* 'tudnak', *užas* 'alszik', *užasni(s)* 'alszanak', *ujas* 'úszik', *ujasni(s)* 'úsznak', illetve *bergalę* 'forog', *bergalęni(s)* 'forognak', *berdę* 'sír', *berdęni(s)* 'sírnak', *vetlę* 'jár', *vetlęni(s)* 'járnak', *gere* 'szánt', *gereṇi(s)* 'szántanak', *munę* 'megy', *munęni(s)* 'mennek', *polę* 'fél', *polęni(s)* 'félnek', *pukalę* 'ül', *pukalęni(s)* 'ülnek', *reḃite* 'dolgozik', *reḃiteṇi(s)* 'dolgoznak', *šorṃite* 'beszélget', *šorṃiteṇi(s)* 'beszélgetnek', *juę* 'iszik', *juęni(s)* 'isznak'. Végül vannak az udorai nyelvjárásban olyan igék is, amelyekhez a jelen időben mindkétféle végződés kapcsolódhat, pl. *olas* ~ *olę* 'él', *olasni(s)* ~ *olęni(s)* 'élnek', *požas* ~ *požę* 'lehet', *kilalas* ~ *kilalę* 'úszik', *kilalasni(s)* ~ *kilalęni(s)* 'úsznak'.

A jövő időben az udorai nyelvjárásban az *-as*, *-asni(s)* végződés mellett néha az *-e*, *-eni(s)* is használatos. Szorvacseva 21 igét sorol fel, amelyek a jövő időben (is) *-e*, *-eni(s)* végződést kapnak, pl. *lokte* 'megérkezik', *lokteni(s)* 'megérkeznek', *loē* 'lesz', *loeni(s)* 'lesznek', *ole* 'élni fog', *oleni(s)* 'élni fognak', *mune* 'elmegy', *muneni(s)* 'elmennek', *pete* 'kimegy', *peteni(s)* 'kimennek', *suvte* 'felkel', *suvteni(s)* 'felkelnek', *sile* 'elolvad', *sileni(s)* 'elolvadnak'. Az udorai nyelvjárásban tehát a az igék többségénél a harmadik személyben sem különböznek egymástól a funkciójuk szerint jelen, illetve jövő idejű alakok, vagy az *-as*, *-asni(s)*, vagy az *-e*, *-eni(s)* ragok használatosak mindkét szerepben.

Egy rövid írásában Lytkin is foglalkozott az udorai nyelvjárás ismertetett sajátosságával, illetve annak eredetével (Lytkin 1969). Ő úgy véli, hogy az udorai igeragozás jelen idejében mutatkozó kettősség (*-e* ~ *-as*) végső soron a finnugor alapnyelvi tövéghangzók minőségi különbségére vezethető vissza. Szerinte az udorai *-e* ragos igék finnugor **-e* tövékből, az *-as* ragosak pedig finnugor **-a/-ä* tövékből keletkeztek. Lytkin első látásra tetszetős és logikus elmélete több oldalról is támadható:

1. Sok a kivétel a Lytkin szabálya alól, ezekre ő maga is utal. Az *-as* ragos igékre hat példát hoz fel, de ezek közül ötnek *-e* ragos alakja is van. Azt pedig semmivel se lehet bizonyítani, hogy az előbbi alak az eredeti és az utóbbi a másodlagos.
2. A megoszlás a nem-finnugor eredetű (pl. őspirmi, jövevény) igéknél is mutatkozik, holott ezek esetében nem számolhatunk kétféle előzménnyel. Ez közvetve azt is bizonyítja, hogy a kettősség a finnugor eredetű igéknél is lehet másodlagos.
3. Ha az udoraiban mutatkozó kettősség ősi (finnugor) eredetű, akkor annak meg kellett lenni az őszürjénben és az őspermiben is. Erre azonban semmi sem utal. Sokkal valószínűbb tehát, hogy a Lytkin megállapította szabály (helyesebben: tendencia) oka a véletlen. A kérdést egyértelműen csak az udorai igeragozás részletes vizsgálatával lehet eldönteni.

Megemlítendő, hogy Lytkin feltevése a zürjén *-e*, illetve *-as* ragok eredetéről semmiképpen se egyeztetethető össze Szerebrennyikovnak a dolgozatom elején ismertetett és a kutatók többsége által elfogadott elméletével. A két feltevés kizárja egymást, és az is vitathatatlan, hogy Szerebrennyikové sokkal elfogadhatóbbnak tűnik.

Ha az eddig tárgyalt jelenségek valóban az uráli alapnyelvre vezethetők vissza, akkor valamilyen formában az őspermiben is megvoltak és nyomuk maradhatott az őspermiből származó másik nyelvben, a votjában is.

A votják (beleértve a nyelvjárásokat is) ebben a tekintetben egyszerűbb és egységesebb képet mutat: a praeteritum Sg3-ban kivétel nélkül személyragos alak jelentkezik, pl. *mīniz* 'ment', *šotiz* 'adott', a jelen időben személyragtalan a Sg3, pl. *mīne* 'megy', *šote* 'ad', a futurumban pedig személyragos, pl. *mīnoz* 'menni fog', *šotoz* 'adni fog'. (Itt említem meg, hogy a jövő időnek a mai votjában teljes paradigmája van, ami az eredeti időjel nélküli praesensből keletkezett, miután képzők segítségével kialakult egy másodlagos jelen idejű paradigma.)

Mikola (1999: 121) a személyragos jövő idejű alakokat így magyarázza: „Ha tekintetbe vesszük, hogy a zürjénben és a votjában ez az *s*, *z* rag csak a múlt és a jövő időben jelentkezik, továbbá hogy más nyelvekben csak olyan igemódokban találjuk meg a **sV* 3. személyű névmás nyomát, amelyek tulajdonképpen jövő idejű, óhajtott cselekvést jelölnek (pl. cseremisiz desiderativus, mordvin optativus), akkor számolhatunk

ezzel a lehetőséggel, hogy a **sV* névmás használata és az ige befejezett vagy folyamatos volta között összefüggés van. A befejezett ige ugyanis vagy múlt, vagy jövő idejű, míg a folyamatos leginkább a jelenhez kötődik. Az elmondottakkal egybevág az, hogy a zürjén jövő idő mindig befejezett értékű (Szerebrennyikov 1960: 82). Az említett igealakokhoz agglutinálódott **sV* névmást azért lehet akkuzatívuszi értékűnek gondolni, mert a befejezett tranzitív igék feltétlenül megkívánják a tárgyi bővítményt, ha más nincs, egy 'őt, azt' jelentésű névmás kitételét. A folyamatos alak állhat bővítmény nélkül: *írok, látok* stb., de a befejezett nem: **Leírok, *Meglátok*. Ezért a befejezett tranzitív igék nyilván igen sokszor vettek fel egy akkuzatívuszi névmást."

Továbbá „Az agglutinálódott **sV* funkciója összetett volt: utalt az ige tranzitív voltára, az ige nem folyamatos, nem jelen idejű jellegére, a tárgy személyére.” (Mikola 1999: 122)

Kétségtelen, hogy a zürjénben, különösen az udorai nyelvjárásban mutatkozik bizonyos összefüggés a személyrag megválasztása és az ige aspektusa között, amennyiben a tartós, folyamatos cselekvést kifejező igealakok többnyire az *-s* személyrag nélkül állnak. A sok kivétel miatt azonban ezt csak egy viszonylag gyenge tendenciának tarthatjuk, amelynek a Mikoláénál egyszerűbb magyarázata is lehet. A permi nyelvek jelen idejű Sg3 igeragja (zürijén *-e*, votják *-e*) általánosan elfogadott vélemény szerint igenévi eredetű. Vö. „Die Endung der 3. Person Sing.-Plur. geht auf ein Verbalnomen **-k* zurück, das in den verwandten Sprachen als Präsenszeichen bzw. Partizip Präsens verwendet wird. Z.B.: syrj. *e* ~ wotj. *elo* (syrj. *mune* 'er geht' – *mune-ni* 'sie gehen', wotj. *mjne* 'er geht' – *mjno* 'sie gehen').” (Rédei 1988: 388) Ez a rag feltevésem szerint az ősspermi korban keletkezett a finn-permi korból örökölt másik Sg3. rag (**-Vs*) mellé. A nyelv az ilyen párhuzamos alakokat általában felszámolja, vagy úgy hogy az egyik kihal, vagy pedig úgy, hogy valamelyik új funkciót kap, illetve funkciómegoszlás következik be. Ebben az esetben ez utóbbi történt, az új rag a jelen idő, a régi a jövő idő funkciójában rögzült. A folyamat a 3. személyben kezdődött és a zürjénben nem is haladt tovább. A votjában azonban, mint említettem, új jelen idejű paradigma alakult ki, így a korábbi jelen idejű alakok jövő idejűekké értékelődtek át.

Úgy látszik, az új, igenévi eredetű rag alkalmasabb volt a jelen idejű (folyamatos) cselekvés kifejezésére (a finn jelen idő Sg-Pl3. igealakok is igenévi eredetűek), ezért a régi (személyes névmási eredetű) végződés kapta a jövő idő funkcióját. A zürjén udorai nyelvjárásában mutatkozó korábban említett tendencia, mely szerint a tartós cselekvést kifejező igék mindig Sg3. *-e*, Pl3. *-eni* végződést kapnak, megerősíti ezt a magyarázatot.

A funkciómegosztásnak ezt a módját azért is természetesnek tarthatjuk, mert így a személyragos (jelölt) alak kapta a futurumi funkciót és a személyragtalan (jelöletlen) maradt meg jelen idejű alaknak. Vagyis a személyragos alak perfektív-rezultatív jelentését a futurumi szerep önmagában nem bizonyítja.

A múlt idejű alakokban a VT *mjiniz* 'ment', ZR *munis* 'ment', *baštis* 'vett' személyragja úgy is magyarázható, hogy ezek az alakok eredetileg személyragtalanok voltak, de a Sg1. **-m* személyragjának lekopása után keletkezett homonímia megszűntetésére a futurumból átkerült ide a Sg3. személyragja. (A praeteritum Sg3. Korhonen

szerint a FU-ban is személyragtalan volt vö.1981: 271.) Ami a zürjénben a Praet. Sg.3. személyben mutatkozó kettősséget illeti, ez nem feltétlenül ősi eredetű, kialakulhatott a zürjén különletében is, hiszen a votjákban semmi nyoma. De ha ősi eredetű lenne, akkor is csak a tranzitív – intranszitiv igék megkülönböztetését bizonyítaná, nem pedig a tárgyas ragozás meglétét az őspermiben vagy előzményében.

További szempont, hogy ha az őspermiben (vagy egy korábbi nyelvéllapotban) valóban kialakulóban volt a tárgyas ragozás, akkor a tranzitív igéknek két harmadik személyű alakja volt: alanyi és tárgyas ragozású, az intranszitivoknak viszont csak egy: alanyi ragozású. (Ez a helyzet pl. a magyarban is.) A mai zürjénben viszont épp fordított a helyzet: egyes intranszitiv igéknek van két alakja a múlt időben, a tranzitívoknak csak egy.

A felsorolt érvek alapján úgy látom, hogy a tárgyalt jelenségek magyarázatához nem kell feltenni az alanyi és tárgyas ragozás őspermi kori meglétét.

Az eddigieket összefoglalva, a 3. személyű permi igealakok történetét a következőképpen képzelhetjük el: a jelen időben a finn-permi alapnyelvben is két alakja volt a Sg3.-nak, egy ragtalan és egy *-sV' ragos, amelyek között olyan (végső soron az uráli alapnyelvből örökölt, vö. Csúcs 2001) funkciómegoszlás volt, hogy az intranszitiv igék a jelen idő egyes szám harmadik személyben ragtalanok voltak, a tranzitív igék pedig személyragosak. (Ez a funkciómegoszlás feltevésem szerint az igei személyragozás kialakulása során keletkezett.) A helyzet az őspermi kor első felében annyiban változott, hogy a pusztá igető a felszólító mód Sg2. jelölésére foglaldott le, helyette az intranszitiv igék paradigmájában egy korábbi folyamatos igenévi alak jelent meg. A kétféle alakra azonban tulajdonképpen nem volt szükség, hiszen a tárgyatlan és a tárgyas igék szemantikai jegyeik alapján egyértelműen megkülönböztethetők egymástól. Ezért következett be a korábban említett funkciómegoszlás, melynek eredményeként az -s ragos alak a jövő időt kezdte jelölni. Végül ez az alak a praeteritumba is behatolt, hogy megszüntesse azt a homonímiát, amit az egyes szám első személy -m ragjának lekopása okozott. A zürjénben azonban szórványosan megmaradhattak a homoním alakok.

IRODALOM

- Csúcs Sándor 2001: *Tárgyas ragozás az uráli nyelvekben*. (s.a.)
 Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest.
 Keresztes, László 1999: *Development of Mordvin Definite Conjugation*. (MSFOu. 233) Helsinki.
 Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
 Lytkin 1955 = Лыткин, В. И. (red.): *Современный коми язык*. Сыктывкар.
 Lytkin, V. I. 1969: A finnugor alapnyelv szavégi magánhangzóiról. *NyK*. 71. 95–99.
 Lytkin–Timusev 1961 = Лыткин, В. И. – Д. А. Тимушев: *Краткий очерк грамматики коми языка. Коми–русский словарь*. Москва. 837–923.
 Manova, Nagyezsda 1998: *Komi-zürjén nyelvkönyv*. Szeged.
 Mikola Tibor 1965: A -t tárgyrag eredetéhez. *NyudÉrt* 46. 57–62.
 Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. *MNy*. 62. 441–461.

- Mikola Tibor 1999: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez. *NyK* 96. 120–123.
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest.
- Rédei, Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen. In: Denis Sinor (ed.) *The Uralic Languages*. E. J. Brill. 351–394.
- Rédei, Károly 1989: Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe. *JSFOu*. 82. 193–209.
- SrSIK. = B. A. Сорвачева 1961: *Сравительный словарь коми-зырянских диалектов*. Сыктывкар.
- Szerebrennyikov, B. A. 1956: A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. *NyK* 58. 187–200.
- Szerebrennyikov 1960 = Б. А. Серевренников: *Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп*. Москва.
- WUo. = Yrjö Wichmann – T. E. Uotila 1942: *Syrjänischer Wortschatz*. Helsinki.

DIE OBJEKTIVE (OBJEKTBEZOGENE) KONJUGATION UND DIE SYRJÄNISCHE SPRACHE

SÁNDOR CSÚCS

Der Verfasser geht der Frage nach, in welchem Maße die Doppelformen in der 3. Person des Präteritums (mit o. ohne Suffix), bzw. die Unterscheidung der Verbformen in der 3. Person des Präsens und des Futurs die Hypothese über den uralischen Ursprung der 'objektiven' Konjugation unterstützen. Der Verfasser kommt in seiner Arbeit zu der Schlussfolgerung, dass die behandelten Erscheinungen im Ergebnis einer inneren Entwicklung des Urpermischen entstanden sein dürften.

A TÖBBSZÖRÖS MŰVELTETÉS AZ OBI-UGOR NYELVEKBEN

DOLOVAI DOROTTYA

A kauzatív igeképzés egyik érdekes sajátossága, hogy a műveltető igeképző iterálható, azaz egymás után többször is az igetőhöz járulhat. Ez a jelenség igen régóta ismert, már a műveltető szerkezetekről szóló első tanulmányok is említik. A több műveltető képzővel ellátott igét tartalmazó mondatok vizsgálata azonban viszonylag új területe a kauzatív szerkezetek tipológiai kutatásának. A témát tárgyaló tanulmányok azért is érdekesek a figyelemre, mert az eddig megjelent tipológiai munkák nagy részétől eltérően példaanyagukban nem csupán a magyar és a finn, hanem egy kis uráli nyelv, a vogul adataival is találkozhatunk, bár a példák értelmezése néhány esetben megkérdőjelezhető.

Leonid Kulikov a török nyelvek adatai alapján (1999), illetve több nyelv vizsgálatára támaszkodva (1993) foglalta össze a többszörös műveltetés morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellemzőit. A többszörös műveltetés (a „second causative”) kutatása során nemcsak azokkal az esetekkel foglalkozott, amelyekben egy ige több kauzatív képzőt tartalmazott, hanem megvizsgálta azokat a nyelveket is, ahol több különböző kauzatív képző használatos, igyekezve feltárni ezek funkcióbeli, illetve jelentésbeli különbségeit.

Dolgozatomban az obi-ugor nyelvek többszörös műveltető képzős igéit és az ezekkel alkotott mondatokat (példamondatokat csak a vogulban találtam) mutatom be. A vizsgálat során Kulikov fent említett tanulmányaiból indultam ki. Az obi-ugor nyelvek adatai mellett igyekszem ismertetni a többi uráli nyelv példáit is. A többszörös műveltetés általában nagyon ritka jelenség a világ nyelveiben, így az ilyen szerkezetek összegyűjtése sokszor nehéz. Finn és magyar példák nemcsak a nyelvtanokban, de már az általános nyelvészeti szakirodalomban is találhatók. A kisebb uráli nyelvek nyelvtanai azonban csak esetlegesen tárgyalják ezt a kérdést.

1. A többszörös műveltetés morfológiai jellemzői

1.1. Tipológiai eredmények

Comrie szerint valószínűleg nincs olyan nyelv, amely a kauzatív képzők korlátlan számú ismétlését tenné lehetővé (1981: 160), hiszen a hosszú kauzatív képzőláncok egy nyelvben sem elfogadottak. Kulikov ezzel szemben úgy fogalmaz, hogy a legtöbb török nyelvben például nincs mennyiségi korlátja a kauzatív képzésnek, legalábbis abban az értelemben nincs, hogy nem léteznek olyan morfológiai szabályok, amelyek meghatároznák az egy igetövön lehetséges műveltető képzők számát. Elismeri azonban, hogy a nyelvhasználatban már a két műveltető képzős alakok is meglehetősen ritkák, ennél több képző pedig csak kivételesen fordul elő egy-egy igén (1999: 49).

1.1.1. A többszörös műveltető képzők felépítése

A többszörös műveltetés kifejezési lehetőségeinek különböző nyelvekbeli vizsgálata során Kulikov a többszörös műveltető képzők felépítésének következő lehetőségeit találta:

1. $Y = X + X$: Az egyszerű műveltetés kifejezésére szolgáló képző ismételt hozzáadásával fejezi ki a többszörös műveltetést, a képző alakjában gyakran bekövetkező kisebb változásokat morfofonológiai okokkal lehet megmagyarázni:

Huallaga kecsua:

- (1) *wañu-* 'to die' → *wañu-chi-* 'to kill' → *wañu-chi-chi-* 'to cause to kill' (Kulikov 1993: 123)

Vogul

- (2) *rūpit(a)-* 'to work' → *rūpita-pt(u)-* 'to cause to work' → *rūpita-pt-u-pt(u)-* 'to ask to work' (Rombandeeva 1973: 153, idézi Kulikov 1993: 123)¹

2. $Y = X_1 + X_2$: ahol X_1 és X_2 mindketten produktív kauzatív képzők, egyszerű műveltető igéket képeznek. A többszörös műveltetés kifejezésénél azonban két azonos képző nem állhat közvetlenül egymás után:

Török

- (3) *öl-* 'to die' → *öl-dür-* 'to kill' → *öl-dür-t-* 'to have someone killed' → *öl-dür-t-tür-* 'to get someone to get someone to kill' → *öl-dür-t-tür-t-* 'to get someone to get someone to get someone to kill' (Kulikov 1993: 124)

3. $Y \supset X$, $Y = X + x/x + X$: tehát a második képző (Y) magában foglalja az elsőt (X), de olyan elemet is tartalmaz, amely nem használatos önálló kauzatív képzőként:

Hindi

- (4) *sun- nā* 'hear' → *sun-ā-nā* 'tell' → *sun-vā-nā* 'cause to tell' (Kulikov 1993: 124)

4. Y-nak és X-nek van közös része, de Y nem tartalmazza X-et, ez a helyzet az amiszban: a *pa-* képző kauzatív, míg a *pi-* a kauzatív és a tranzitív nem-kauzatív igék képzésére is szolgál (Kulikov 1993: 124)

5. Y teljesen különbözik X-től, ilyen kauzatív képzők találhatók a dogonban (*-mò-*: produktív, *-nd-*: nem produktív):

¹ A többszörös műveltetés kifejezésére nem ez a legtipikusabb képző a vogulban, Rombandeeva az idézett helyen megjegyzi, hogy ez a képző nem produktív, ezt az egyetlen példát hozza rá.

Dogon

- (5) *go* ‘to exit’ → *go-ndo* ‘to lead out’ – *go-mo* ‘to cause to go out’ (Kulikov 1993: 125)

1.1.2. Produktív és nem produktív műveltető képzők

Kulikov szerint azokban a nyelvekben, ahol többféle kauzatív képző is használatos, a képzők közötti alapvető különbség nem a használatukban, vagy a jelentésükben van, sokkal inkább a produktivitásukban, rendszerszerűségükben. A törökben kimutathatók például produktív kauzatív képzők: *-Dir-*, *-t-*, valamint nem produktívak: *-Ir-*, *-It-*. A tuvaiban produktív és nem produktív képző egyaránt az igetőhöz tehető, így kvázi-szinonim kauzatív igék jönnek létre:

- (6) *kel-* ‘come’ → *kel-is-/kel-dir-* ‘to make come’ (Kulikov 1993: 141)

Ebben a nyelvben a két, különböző képzővel képzett ige viszonya bonyolult. Az archaikusabb, kevésbé produktív képző „közönségesebb”; szemantikai különbség a kétféle képzős alakok között ritkán fordul elő, nem szisztematikus.

A kevésbé produktív képzővel képzett alakokat a produktív képzősök egyre inkább kiszorítják a használatból, ám arra is felhasználhatók, hogy azonos igetőveken különböző jelentésű kauzatív igéket képezzenek:

Magyar

- (7) *szopik* ‘to suck’ → *szop-tat* ‘to suckle, to nurse’ / *szop-at* ‘to make suck’
 (8) *hull(ik)* ‘to fall’ → *hull-aszt* ‘to cause to fall’ / *hull-at* ‘to let fall’ (Hetzron 1976: 389–391, idézi Kulikov 1993: 125–126)

A kucsabamba kecsua nyelvben található példa az iterált kauzatív morfémák egyikének törlődésére, miközben az ige jelentése nem változik:

- (9) *wanu-ci* ‘to kill’, ‘to cause to kill’ ← *wanu-* ‘to die’

Ebben a nyelvben a **wanu-ci-ci* alak agrammatikus, bár általában a *-ci-ci-* képzős kauzatív formák megengedettek (Kulikov 1993: 126).

Jóval gyakoribb az ezzel ellentétes jelenség: az igról van egy második kauzatív képző, de az szemantikailag üres, azaz ezek az igék csak formai szempontból tarthatók iterátnak, jelentésük egyszerű műveltetés:

Azerbajdzsán:

- (10) *šiš-* ‘to swell (intr.)’ → *šiš-ir-/šiš-ir-t-* ‘to swell (tr.)’

A nem produktív *-Yr-* képző a produktív *-t-* képzővel is állhat, az egyszerűbb tag pedig gyakran kiszorul a használatból:

- (11) *ič-* ‘to drink’ → *ič-ir-t-* ‘to give to drink’

Az *ič-ir-* forma a mai nyelvben nem használatos.

Hasonló a helyzet a nankauri nyelvben, amelyben két kauzatív képző van: az *-um-* és a *-ha-*. Az *-um-* a *-ha-* képzővel együtt is állhat:

- (12) *ha-k'ah/h-um-k'ah* 'to cause to know'

A cez nyelvben szintén iterálható a kauzatív képző anélkül, hogy az ige jelentése megváltozna, érdekes azonban, hogy mind az egy, mind a két képzős alak alkalmas a kétszeres műveltetés kifejezésére:

- (13) *žek-* 'to hit' → *žek-er-/žek-r-er-* 'to cause to hit'
 (14) *bac'-* 'to eat' → *bac'-er-/bac'-r-er-* 'to feed, to cause to feed' (Kulikov 1993: 127)

1.1.3. Három- vagy többszörös műveltetés

Sok nyelvben a két kauzatív képzővel ellátott alakok nem jelentik a kauzatív képzés felső határát, előfordulhat háromszoros, vagy akár többszörös képzés is. Ilyenkor általában ugyanazok a szabályok érvényesülnek, mint a kétszeres műveltetésnél, a nyelvek azonban törekszenek arra, hogy ne ismételjének meg túlságosan sokszor egy-egy morfémát, így a két képzős alakok is alkalmasak lehetnek a háromszoros műveltető jelentés kifejezésére (pl. finn, Pennanen 1986: 177).

A másik lehetőség arra, hogy elkerüljük az azonos morfémák ismétlését, a különböző kauzatív képzők használata. A török nyelvekben ez már a kétszeres műveltetés kifejezésénél érvényesül. Ezek a szerkezetek is redukálódhatnak, azaz a két képzős alakok ezekben a nyelvekben is fejezhetnek ki háromszoros műveltetést (Kulikov 1993: 127):

Tuvai:

- (15) *Kara-kys ool-ga ašak-ka Bajyr-ny doŋ-ur-t-kan.*
 Kara-kys boy-DAT old-man-DAT Bajyr-ACC freeze-KAUZ-KAUZ-PT
 'Kara-kys caused the boy to make an old man get Bajyr frozen.'

1.2. Többszörös műveltető képzés az uráli nyelvekben

1.2.1. Többszörös műveltető képzés a finnben

A finnben egy műveltető képző van, a *-TTA* (*-tta*, *-ttä*, *-ta*, *-tä*), ez egymás után többször (kétszer, háromszor, esetleg négyszer is) hozzátehető az igeőhöz:

- (16) Alapige: X_1 *tekee* Y :n 'X₁ does Y.'
 1. képzés: X_2 *tee-TTÄ-ä* X_2 :lla Y :n 'X₂ makes X₁ do Y.'
 2. képzés: X_3 *tee-TÄ-TTÄ-ä* X_2 :lla Y :n 'X₃ makes X₂ do Y.' (sic!) 'X₃ makes X₂ cause X₁ do Y.'
 3. képzés: X_4 *tee-TÄ-TY-TTÄ-ä* X_3 :lla Y :n 'X₄ gets X₃ to make X₂ cause X₁ to do Y.'
 4. képzés: $?X_5$ *tee-TÄ-TÄ-TY-TTÄ-ä* X_4 :lla Y :n 'X₅ has X₄ get X₃ to make X₂ cause X₁ to do Y.'

A 4. képzési szint már az elfogadhatóság határán van. A 3. képzési fokot Pennanen Räisänennek egy hozzá írott levelére hivatkozva (Pennanen: 1984: 434) egyáltalán nem tartja lehetetlennek a finnben, annak ellenére sem, hogy a beszélők alig-alig használnak ilyen igéket. A mindennapi nyelvhasználatban ritkán van szükség az ilyen kifejezésekre, ez magyarázza a példák igen alacsony számát. Ha azonban a szituáció megkívánja, a nyelv képes ezen alakok előállítására, mint azt a Räisänen által idézett kainui szójáték is bizonyítja (idézi Pennanen 1984: 433):

- (17) *Hevonen vetä-ä* (tukkeja) ‘The horse hauls (logs).’
Hevosmies veä-ttä-ä (tukkeja hevosella) ‘The driver makes the horse haul logs.’
Työnjohtaja veä-tä-ttä-ä (tukkeja hevosmiehellä) ‘The foreman orders the driver to get the logs hauled (by the horse).’
Tukkiyhtiö veä-tä-ty-ttä-ä (tukkeja työnjohtajalla) ‘The lumber company orders the foreman to cause the driver to have the logs hauled (by the horse).’

1.2.2. Többszörös műveltető képzés a magyarban

A mai magyarban két produktív műveltető képző használatos: a deverbális *-(t)At* (*-at*, *-et*, *-tat*, *-tet*) és a deadjektivális *-ít*. A *-(t)At* képző igen termékeny, szinte minden ige felveheti. A képzett ige Téma/Patiens/Experiens szerepű alannyal rendelkező alapszavak esetében kauzatív lesz, az Ágens alanyú alapigékből viszont faktitív jelentéstartalmú igék képezhetők. Az *-ít* deverbális igeképzőként nem tartható produktív képzőnek, hiszen új, műveltető jelentésű igék létrehozására már nem használjuk, és bár gyakran fordul elő, korántsem olyan termékeny, mint a *-(t)At*. További vizsgálatokat igényel annak pontos meghatározása, hogy a melléknévek mely csoportjai vehetik fel ezt a képzőt, s melyek vannak kizárva a képzésből (Komlósy 2000: 280–281).

A műveltető képzés a magyarban is iterálható. A több műveltető képzőt tartalmazó alakokban az *-ít* csak az első helyen szerepelhet, hiszen produktív képzőként csak deadjektivális szerepben használatos. A *-(t)At* mind első, mind második képzőként állhat:

- (18) *fehér* → *fehér-ít* → *fehér-ít-tet*
 (19) *ír* → *ír-at* → *ír-at-tat*
 (20) *sétál* → *sétál-tat* → *sétál-tat-tat*

Elvben nem zárható ki a háromszoros képzés sem, de Komlósy szerint (2000: 240) „a beszélők ... egy igealakban általában összesen is csak két (bármilyen tartalmú) műveltető képzőt tolerálnak egymás mögött”, s erősen kérdésesnek tartja, hogy a következő igealak elfogadható-e:

- (21) *kijav-ít-tat-tat*

1.2.3. Többszörös műveltető képzés a többi uráli nyelvben

A többi rokon nyelv adatainak összegyűjtése nehézségekbe ütközik. A legtöbb nyelvten bemutatja az adott nyelv műveltető igekepzőit², de a többszörös műveltetés kifejezésével csak esetlegesen foglalkoznak. Néhány nyelv adatai a finn műveltetéssel foglalkozó tanulmányokban szerepelnek: Pennanen (1984, 1986) cseremiszi és vepsze műveltető ige sorokat sorol fel.

Cseremiszi:

(22) *âraš* 'melegszik' → *ârâktaš* 'melegít' → *ârâktâktaš* 'melegített'

(23) *uryaš* 'varr' → *uryâktaš* 'varrat' → *uryâktâktaš* 'varrattat'

(24) *âstaš* 'csinál' → *âstâktaš* 'csináltat' → *âstâktâktaš* 'csináltattat' (Pennanen 1984: 438)

Vepsze:

(25) *sijšta* 'to stand' → *sijžutada* 'make s.o. stand' → *sijžutoitta* 'have s.o. make s.o. stand' (Pennanen 1986: 175)

Az északi lapp példák egy norvég nyelven megjelent lapp nyelvtenban találhatók:

Lapp:

(26) *borrat* 'eszik' → *borahit* 'etet' → *borahahttit* 'etettet' (Nickel 1994: 230–231)

(27) *atnit* 'tart' → *anihit* 'tartat' → *anihahttit* 'tartattat' (Nickel 1994: 230–231)

Az *-(a)httit* végződés a *-hit* kauzatív végződés páratlan szótagszámú igéken jelentkező változata, így a kétszeres képzésű alakokban szabályosan fordul elő (Nickel 1994: 229).

Az uráli nyelvek rendelkezésre álló adatai tehát azt sejtetik, hogy ezekben a nyelvekben általában egy, esetleg két műveltető képző használatos. A magyarban meglévő két műveltető képző közül a *-(t)At* jóval produktívabb, jóval gyakoribb, mint az *-ít*. Nem meglepő tehát, hogy az iterált képzők felépítésük szerint Kulikov első csoportjába sorolhatók, azaz az összetett képzők az egyszerű képzők megismétlésével jönnek létre (kisebb fonológiai változások lehetségesek).

1.3. Többszörös műveltető képzés az obi-ugor nyelvekben

Az obi-ugor nyelvek többszörös műveltető szerkezeteit a vogul, illetve az osztják nyelvtenok alapján mutatom be, mert a rendelkezésre álló szövegekben – igen ritkán előforduló nyelvi jelenségről lévén szó – valószínűleg nincs ilyen példa. A vogulban és az osztjákban egyaránt több műveltető képző mutatható ki. Az egyelemű képzők, a vogul *-t-* és *-l-*, illetve az osztják *-t-* már nem produktívak, amit az a tény is mutat, hogy e képzők funkciójának megállapításában vita van a különböző szerzők között: egyesek kauzatív képzőknek minősítik őket, mások viszont tranzitivizáló képzőknek

² Mint Mikola (1995: 255) is megállapítja, az uráli nyelvek mindegyikére jellemző a műveltető ige képzése, az ész az egyetlen olyan rokon nyelv, amelyben nincsen produktív kauzatív igekepzés.

tartják. Ma is termékeny kauzatív képzőként az *-lt-t* és a *-pt-t* tarthatjuk számon, az *-lt-* az egyszerűtagos, képzetlen ige-*t*ővekhez járul, a *-pt-t* pedig a több szótagból álló ige-*t*ők vehetik fel. A *-pt-* képző olyan egyszerűtagos ige-*t*őveken is előfordul, amelyek mássalhangzókapcsolatra végződnek. E mássalhangzókapcsolat második eleme *-t*, vagy *-l*, ezek eredetileg ige-*k*épzők voltak, de elvesztették jelentésüket, beolvadtak az ige-*k* tövébe. Történeti szempontból tehát ezek is képzett ige-*k* (Rombandeeva 1973: 157).

A vogulban és az osztjákban a következő alakú iterált műveltető képzők találhatók³:

1. *-t* + *-pt* képző

Ahlqvistnál (Ahlqvist 1894: 176) és Rombandeevánál (Rombandeeva 1960: 81) fordul elő, mindketten önálló képzőnek tartják:

- (28) *noχ-χusa-t-apt-unḡkwe* ‘позволить кому-н., попросить кого-н. отклеить что-н.’ (Rombandeeva 1960: 81) ← *χusa-t-aḡkwe* ‘отколоть, отклеить’ (BalVahr 1958: 145) ← *χusiṡp-aḡkwe* ‘отклеиться’ (Rombandeeva 1960: 81) ‘отколоться’ (BalVahr 1958: 145)
- (29) *pileteptem* ‘megijeszt’ ← *pilem* ‘fél’ (Ahlqvist 1894: 176)

Ez a képző az osztjákban is gyakran előfordul:

- (30) DN *tāt-t-aptā-*, Ni *tōt-t-aptā-*, Kaz *lōl-t-aptā-* ‘schmelzen, tauen lassen’ ← DN *tāt-tā-*, Ni *tōt-tā-*, Kaz *lōl-t-* ‘schmelzen, auftauen (trans.)’ ← DN *tāt-*, Ni *tōta-*, Kaz *lōla-* ‘schmelzen, tauen (intrans.)’ (Ganschow 1965: 114)

Terėškin is említ ilyen példákat a keleti nyelvjárásokból:

- (31) V *элтэвтэма* ‘уложить спать’ ← *элата* ‘спать’ (Terėškin 1961: 77–78)
- (32) V *төһтэвтэмэ* ‘наполнить, заполнить’ ← *төһтэмэ* ‘наполниться’ (Terėškin 1961: 77–78)

2. *-l* + *-pt* képző

Szintén csak Rombandeevánál előforduló képző:

- (33) *jol-ḡan-l-apt-unḡkwe* ‘попросить кого-л., позволить кому-н. приклеить что-н.’ (Rombandeeva 1960: 81) ← *jol-ḡan-l-aḡkwe* ‘приклеить’ (BalVahr 1958: 29) ← *jol-ḡanunḡkwe* ‘приклеиться’ (Rombandeeva 1960: 81)

³ Az obi-ugor nyelvek műveltető ige-*k*épzését tárgyaló dolgozatomban (Dolovai 1996a) *-t-lt-* alakú összetett képzőt is említettem Rombandeeva alapján (Rombandeeva 1960: 81): *jol-pat-t-alt-aḡkwe* ‘стараться уронить что-л.’ (Rombandeeva 1960: 81) ← *patunḡkwe* ‘упасть’ (Rombandeeva 1960: 81). A *pat-t-alt-aḡkwe* alak azonban valószínűleg a *pat-ilt-aḡkwe* ‘заставить упасть’ (BalVahr 1958: 79) ejtősváltozata lehet.

Az osztjákban ez a képző nem adatolható, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy az osztjákban az *-l-* képző nem fordul elő (Dolovai 1996a: 194).

3. *-nt* + *-pt* képző

Ez a képző egyedül Ahlqvistnál (Ahlqvist 1894: 175) található meg, ő is csak egyetlen példát említ:

- (34) *mäintentptem* 'nevetet' ← *mäintem* 'nevet' (Ahlqvist 1894: 175)

Az osztjákban erre a képzőre sincs példa, ennek oka szintén az lehet, hogy az *-nt-* önmagában sem adatolható (Dolovai 1996a: 197).

4. *-lt* + *-pt* képző

Ez az összetett képző igen gyakran fordul elő, Rombandeeva (1960: 72) és Balandin-Vahruševa (1957: 117) egyaránt hoz rá példákat:

- (35) *junt-ilt-apt-unjkwe* '(по)просить кого-л. шить что-л.' ← *juntunjkwe* 'шить что-л.' (Rombandeeva 1973: 159)
 (36) *χass-ilt-apt-unjkwe* 'попросить кого-л. писать что-л.' ← *χansunjkwe* 'писать что-л.' (Rombandeeva 1973: 159)

Az osztjákban erre a képzőre egyetlen példát találtam:

- (37) Kaz. *pɔt-ɫt-aptə* 'abkühlen, gefrieren lassen' ← *pɔt-ɫtə* 'id.' ← *pɔt-* 'kalt werden, frieren, gefrieren' (Ganschow 1965: 114)

5. *-pt-* + *-pt-* képző

Az *-lt-* + *-pt-* képzővel szemben ez a képző már jóval ritkábban fordul elő, Rombandeeva nem tartja produktív képzőnek, maga is csak egyetlen példát hoz rá:

- (38) *rūpit-apt-upt(a)-* 'просить работать' ← *rūpit(a)-* 'работать' (Rombandeeva 1973: 159)

Az osztjákban erre a képzőre nem találtam példát.

Az iterált képzők felépítését vizsgálva látható, hogy gyakoribbak azok a többszörös műveltető képzők, amelyek különböző elemekből állnak, azaz Kulikov felosztásában a 2. csoportba sorolhatók. A *-t-* + *-pt-*, illetve a csak a vogulból adatolható *-l-* + *-pt-* képzők első eleme nem produktív, de megfigyelhető a két különböző, termékeny kauzatív képző összetételével keletkezett *-lt-* + *-pt-* és *-pt-* + *-pt-* is. Az obi-ugor nyelvekben tehát a kauzatív képzők általában nem ismétlődnek, ezt a képzők használati szabályai magyarázzák, hiszen az egyszótagos ige-tővek az első műveltető képzőt felvéve többszótagossá válnak, s így szabályosan csak a *-pt-*-vel képezhetők tovább. A *-pt-* képző esetében viszont lenne lehetőség az ismétlődésre, erre azonban egyetlen példát találhatunk Rombandeevánál, aki nem tartja produktívnak ezt a képzési módot (Rombandeeva 1973: 159). Az összetett műveltető képzők használata igen gyakori a

vogulban, Rombandeewa is úgy tartja, hogy az *-lt-* + *-pt-* képző a legproduktívabb valamennyi kauzatív képző közül. A többszörös műveltetés kifejezésére is számos példa áll rendelkezésre, nehezen képzelhető el tehát, hogy ez a lehetőség csak a *-t-*, az *-l-*, illetve az *-lt-* képzős műveltető igéket érintené. A többszótagos ige-*tövek valószínűleg ritkábban használatosak, mint az egyszótagosok, de ha a szituáció megkívánja, minden bizonnyal létrejöhetnek a -pt- + -pt- képzős alakok is, a rendelkezésre álló példák kis számát az magyarázza, hogy igen ritka nyelvi jelenségről van szó. Az -nt- + -pt- képző felépítése alapján helyet kaphatna az obi-ugor összetett kauzatív képzők rendszerében, ám a képző első eleme, az -nt- (az -mt-*hez hasonlóan) már a régi nyelvtani leírások tanúsága szerint sem volt produktív, használatára már akkor is igen kevés példát találtak, az -nt-pt- előfordulására is mindössze egy példánk van (Ahlquist 1894: 175).**

Az obi-ugor összetett műveltető képzők felépítése összevetve Kulikov felosztásával tehát kétféle lehet: vagy egymástól különböző egyszerű képzők összetételével jönnek létre, mint Kulikov 2. csoportjában, vagy pedig azonos elemek megismétlésével, mint az 1. csoportban. Ez utóbbi módra jóval kevesebb példa található, de ha a képzők használati szabályait figyelembe vesszük, valószínűleg nem tarthatjuk kevésbé produktívnak.

2. A többszörös műveltetés szintaktikai jellemzői: az eszközlő alany lehetséges kifejezési módjai

2.1. Tipológiai eredmények

Mint a kauzatív igéket tartalmazó mondatok esetében általában, a több kauzatív képzős igéjű mondatok vizsgálatának is a tulajdonképpeni cselekvő (eszközlő alany, causee) kifejezése a legérdekesebb kérdése. Ezekben a mondatokban az alanyon kívül már nemcsak egy, hanem két eszközlő alannyal is számolhatunk. Amint arra Kulikov (1993: 142) is felhívja a figyelmet, a második eszközlő alany kifejezése elsősorban azokban a mondatokban érdekes, ahol a kauzatív képzés alapigéje tranzitív ige volt, hiszen az intranszitiv igékből képzett kauzatív igék mellett az eszközlő alany tárgyként jelenik meg. Egy újabb kauzatív képzés után pedig olyan mondat szerkezetet kapunk, mint a tranzitív igékből képzett kauzatív igéjű mondatoké. Figyelembe kell venni továbbá azt a tényt is, hogy a többszörösen képzett igéket tartalmazó mondatok nem csupán a többszörös műveltetés kifejezésére szolgálhatnak. Sok nyelvben találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a többszörösen képzett műveltető igealakok „a szokásostól eltérő” műveltetés jelölésére is alkalmasakká váltak (a többszörösen képzett műveltető igék egyéb lehetséges jelentéseiről és használatáról lásd Kulikov 1993 és 1999). Az ilyen mondatokban az egyszerű műveltetéshez hasonló mondat szerkezetek fordulnak elő. Kulikov a következő lehetséges mondat szerkezeteket találta:

1. a második eszközlő alany egyáltalán nem jelenhet meg a mondatban:

Ez a helyzet a jukagírban, és a törökben is elfogadhatatlan a következő mondat:

- (39) **Hasan-a • mektub-u müdür-e aç-tır-t-ti-m*
 Hasan-DAT letter-ACC director-DAT open-KAUZ-KAUZ-PT-1SG
 ‘I made Hasan make the director open the letter.’ (Kulikov 1993: 142)

2. a második eszközlő alanyt ugyanolyan módon jelölik, mint az első:

Megebi dargva:

- (40) *Nun x~unujze belk-aq-aq-iša uršilize ibrahimišu kayar.*
 I:ERG wife:LOC write-KAUZ-KAUZ-VX1SGFT son:LOC Ibrahim:LAT letter:ABS
 'I shall cause my wife to cause my son to write a letter to Ibrahim.' (Kulikov 1993: 143)

Cez:

- (41) *Ala žek'uq uziq magalu bac'-er-si/bac'-r-er-si.*
 Ali:ERG old.man:LOC child:LOC scone:ABS eat-KAUZ-PT/eat-KAUZ-KAUZ-PT
 'Ali caused the old man to feed a scone to the child.' (Kulikov 1993: 143)

3. a második eszközlő alany jelölése eltér az elsőétől:

Kasmír:

- (42) *me chalinav' mamini zar'yi dohis athi palav*
 I:ERG wash:KAUZ Mama through washerman by clothes
 'I got clothes washed by the washerman through Mama.' (Kulikov 1993: 143)

Vogul:

- (43) *Irag Kat'a jot agi sup-al junta-lt-apt-asten.*
 Ira:DU Katja through girl:ABS dress:ABS (sic!) sew:KAUZ:KAUZ:PT:FIN
 'Two Ira's caused Katja to ask the girl to sew a dress.' (Rombandeeva 1964: 9
 idézi Kulikov: 1993: 144)

Rombandeeva példamondata mesterkéltnek tűnik, nehéz olyan szituációt elképzelni, ahol személynév duálisban állna. A *sup-al* alak helyes elemzése: ruha-INSTR.

Kulikov véleménye szerint az általa említett két mondatszerkesztési lehetőség közül egyikről sem állítható, hogy gyakoribb lenne, mint a másik. Sajnos, mivel marginális nyelvi jelenségről van szó, a legtöbb nyelvtani leírás nem tárgyalja ezt a kérdést, így nehezen gyűjthetők össze a szükséges adatok (Kulikov 1993: 144).

2.2. A többszörös műveltetés mondattana a finnben

Annak ellenére, hogy a finn kauzatív igék képzőinek iterálása több tanulmány témája is volt, meglehetősen kevés olyan példamondatot lehet találni, amely több képzős kauzatív igét tartalmaz. Az alábbi mondatok azt mutatják, hogy a második eszközlő alany nem jelenhet meg a mondatban:

- (44) *Ratsumestari haetti kornetilla ratsunsa.*
 lovaskapitány-NOM keres-KAUZ-PT zászlós-ADESS hátasló-GEN-PXSG3
 'A lovaskapitány a zászlóssal kerestette a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

- (45) *Ratsumestari haetutti kornetilla ratsunsa.*
 lovaskapitány-NOM keres-KAUZ-KAUZ-PT zászlós-ADESS hátasló-GEN-PXSG3
 'A lovaskapitány a zászlóssal kerestettette a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

A második eszközlő alany csak olyan mondat szerkezetben lehet jelen, ahol nem képzett ige, hanem körülírással szerkezet fejezi ki a műveltetést, vagy mind a két műveltető viszonyt (46), vagy legalább az egyiket (47):

- (46) *Ratsumestari antoi kornetin antaa tallivahdin*
 lovaskapitány-NOM ad-PT zászlós-GEN ad-INF istállóőr-GEN
hakea ratsun.
 keres-INF hátasló-GEN
 'A lovaskapitány megparancsolta a zászlósnek, hogy parancsolja meg az istállóőrnek, hogy keresse meg a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

- (47) *Ratsumestari antoi kornetin haettaa*
 lovaskapitány-NOM ad-PT zászlós-GEN keres-KAUZ-INF
tallivahdilla ratsun.
 istállóőr-ADESS hátasló-GEN
 'A lovaskapitány megparancsolta a zászlósnek, hogy az istállóőrrel kerestesse meg a lovát.' (Pennanen 1984: 433)

A két képzővel ellátott műveltető igék a finnben sem feltétlenül többszörös műveltető viszonyt jelölnek, a műveltetéssel foglalkozó szerzők (Kytömäki, Vesikansa) gyakran egyenértékűnek tartják az egyképzős alakokat a kétképzősökkel, bár nyelvhelyességi szempontok alapján helyesebbnek tartják az egyképzős igéket (Pennanen 1984: 432). Pennanen szerint a mondatoknak csak egy része az, ahol nem mindegy, hogy egy- vagy kétképzős a műveltető ige (1984: 432).

2.3. A többszörös műveltetés mondattana a magyarban

A magyarban is sokkal inkább elfogadhatónak tűnnek azok a mondatok, amelyekben csak egy eszközlő alany van kitéve:

- (48) *A tanár dolgozatot íratat a diákokkal.* (Hetzron 1976: 381)
 (49) *A tanár dolgozatot íratat a helyettesítővel.* (Hetzron 1976: 382)
 (50) *Ha nem akarja ő maga kimosni az ingét, akkor legalább mosattasd ki vele!*
 (Kömlősy 2000: 240)

A következő mondatban csak az egyik eszközlő alany van jelen, a mondat elfogadhatósága inkább a háromszoros képzés miatt kérdéses:

- (51) *??A város vezetősége évente kijavíttatja a bérلőkkel a kéményeket.* (Kömlősy 2000: 240)

Az elfogadhatóság határán ugyan, de léteznek olyan mondatok, amelyekben mind a két eszközlő alany szerepel: mindkettő –VAL ragos alakban:

(52) *Az igazgató ma Kis tanárnővel dolgozatot íratat az első osztályosokkal.*
(Komlós 2000: 240)

(53) *?A tanárral dolgozatot íratattam a diákokkal.* (Hetzron 1976: 382)

Nem jólformált azonban a következő mondat, mert pragmatikai szempontból a „tanár” a magasabb rangú eszközlő alany, szintaktikai szempontból viszont az az eszközlő alany számít magasabb rangúnak, amelyiket először említjük, így a két különböző szempont ellentmondásba kerül egymással:

(54) *??A diákokkal dolgozatot íratattam a tanárral.* (Hetzron 1976: 382)

A magyar nyelvészeti szakirodalom alapján arra következtethetünk, hogy a magyarban a több műveltető képzővel ellátott igék minden esetben többszörös műveltetést fejeznek ki (valaki valaki által valakivel csináltat valamit). Mikola hívja fel a figyelmet az Erdélyi magyar szótörténeti tár olyan összetett képzős aktív igéire (*becsináltattat, befedettet, behívattat, behordattat, behozattat, beíratat, berakattat, beszántattat, betétettet, bevitettet*), amelyek egyszerű műveltetést fejeznek ki (Mikola 1999: 118). A jelenség részletes vizsgálatára készülő dolgozatomban szeretnék visszatérni.

A finn példák tehát azt mutatják, hogy a kettő vagy több képzővel ellátott igét tartalmazó mondatokban csak egy eszközlő alany tehető ki. A magyarban van lehetőség arra, hogy két eszközlő alany szerepeljen a mondatban, ebben az esetben mindkettőt ugyanaz a –VAL ragos alak fejezi ki.

2.4. A többszörös műveltetés mondattana az obi-ugor nyelvekben

Az obi-ugor nyelvek közül a vogul az, amelyben a műveltető szerkezetek alaktana és mondattana jóval alaposabban kutatott, így nem meglepő, hogy több képzős igéket tartalmazó példamondatokat a vogulban könnyebben lehet találni. Az osztjából csak az igealakok képzésére találtam példát, az ilyen többszörösen képzett alakokkal alkotott mondatokra nem.

A vogulban a második eszközlő alany szerepelhet a mondatban, kifejezésére pedig az első eszközlő alanyétól különböző eszközök szolgálnak. Ezek lehetnek névutók: *jot* ‘-vAl (társhatározó)’, *χosit* ‘köszönhetően’, *sirijl* ‘módján’, *ňotmil-e-t* ‘segítségével (= segítség-é-ben)’, vagy az Abl ragja is: *-nijl*.

(55) *Ira Kātja jot āyi sup-ijl jünti-lt-apt-as.*
Ira-NOM Kātja-NOM –val lány-NOM ruha-INSTR varr-KAUZ-KAUZ-PT,VXSG3
‘Ира через Катю попросила девушку шить платье.’ (Rombandeeva 1962: 239)

- (56) *Ira Kātja ɣosit āyi sup-ɨl*
 Ira-NOM Katja-NOM köszönhetően lány-NOM ruha-INSTR
jünti-lt-as.
 varr-KAUZ-PT,VXSG3
 ‘Ира благодаря Кате (т.е. с помощью Кати) попросила девушку шить платье.’ (Rombandeewa 1962: 240)
- (57) *Semjon ĕkwa-nɨl Rima-n kostjum jünti-lt-as.*
 Semjon-NOM asszony-ABL Rima-LAT öltöny-NOM varr-KAUZ-PT,VXSG3
 ‘Semjon a felesége által Rimával öltönyt varratott.’ (Dolovai 1993–1994: 12)
- (58) *Marja-akw Sonja sirɨl ɣaɲiʃtan ɣum-n*
 Marja néni-NOM Sonja-NOM módján tanár-LAT
nepak ɣassɨ-lt-as.
 kérvény-NOM ír-KAUZ-PT,VXSG3
 ‘Marja néni Szonján keresztül kérvényt íratott a tanárral.’ (Dolovai 1993–1994: 12)
- (59) *Ira Katja ɲotmil-e-t āyi-n*
 Ira-NOM Katja-NOM segítség-PXSG3-LOC lány-LAT
sup jünt-ɨlt-as.
 ruha-NOM varr-KAUZ-PT,VXSG3
 ‘Ira Katja segítségével ruhát varratott a lánnyal.’ (Dolovai 1993–1994: 12)

A vogul példák azt bizonyítják, hogy a második eszközlő alany kitehető a mondatokban, jelölésére többféle lehetőség is rendelkezésre áll. Az előforduló kifejezési módok változatossága azt mutatja, hogy ezt a kérdést a nyelvtan nem szabályozza pontosan, hiszen igen ritkán van szükség az efféle mondatokra. A példamondatok alapján feltételezhető, hogy a mondat jólformáltságához az első és a második eszközlő alany különböző jelölésére van szükség, a többi bővítmény viselkedése pedig ugyanolyan, mint az egyszerű műveltető mondatokban (Dolovai 1993–1994).

A vogulban is megfigyelhető azonban, hogy a többszörösen képzett műveltető igealakok nem minden esetben fejeznek ki többszörös műveltetést. Bár Rombandeewa azt írja, hogy a vog. *-lt-* + *-pt-* képző funkciója a többszörös műveltetés kifejezése (Rombandeewa 1962: 239), ezt a példaanyag nem mindig igazolja, hiszen a következő mondatokban például többszörös a műveltetés, az igeiken azonban az *-lt* képzőt találjuk:

- (60) *tamara oma-te jot rumĕkwa-tĕ-n*
 Tamara anya-PXSG3 -val ismerős asszony-PXSG3-LAT
ruś sup junti-lt-as.
 orosz ruha-NOM varr-KAUZ-PT,VXSG3
 ‘Тамара через свою мать попросила знакомую (русскую или коми) женщину сшить ей русское платье.’ (Rombandeewa 1979: 89)

- (61) *omam-n wāj-ij uwši-m jot ūpu-m-n*
 anya-LAT csizma-DU,NOM nővér-PXSG1 -val nagybácsi felesége-PXSG1-LAT
jūnta-lt-a-we-siγ
 varrt-KAUZ-PASS-PT,VXDU3
 'Мама через сестру попросила сшить кисты жене моего лади.'
 (Rombandeeva 1979: 96)

Arra is található példa, hogy az *-lt* + *-pt* képző egyszerű műveltetést fejez ki:

- (62) *ańtupka akim pēkarni ōjka-n pulka nān war-lt-apt-as.*
 Antyip bácsi pék-LAT fehér cipő kenyér-NOM csinál-KAUZ-PT,VXSG3
 'Дед Антип попросил пекаря испечь для своей бригады белый хлеб.'
 (Rombandeeva 1979: 106)
- (63) *šēman ōjka nujtāγl jūnta-ltapt-as.*
 Szemjon bácsi-NOM ruha-NOM varrt-KAUZ-PT,VXSG3
 'Семен заказал шить костюм.' (Rombandeeva 1973: 43)

A többszörösen képzett műveltető igés mondatok jelentéstani problémáit egy készülő dolgozatomban szeretném részletesen tárgyalni.

Az obi-ugor nyelvek többszörösen képzett műveltető igéinek vizsgálata alapján megállapítható tehát, hogy a képzés megismétlése ezekben a nyelvekben is ismeretes. A képzés mennyiségi korlátairól nincsenek adatok, a szakirodalomban található példák között nem fordul elő olyan ige, amelyen kettőnél több műveltető képző lenne. Többszörösen képzett műveltető igét tartalmazó mondatot csak a vogulban sikerült találnom. A beszélt nyelvben valószínűleg a vogulban is igen ritkák ezek az alakok, erre utal az is, hogy a második eszközlő alany ugyan megjelenhet a mondatban, de nyelvtani megformálására nincsenek pontos szabályok, a beszélők több lehetséges megoldás közül választhatnak. A többszörösen képzett műveltető alakokat tartalmazó mondatok szemantikai jellemzőinek feltárása további vizsgálatokat igényel, s ezen elemzések során is érdemesnek látszik támaszkodni Kulikov tanulmányaira (1993, 1999).

IRODALOM

- Ahlquist, August 1894: *Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer wogulischen Grammatik* = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 7. Helsingfors.
- Balandin, A. N. – M. P. Vahruševa 1957: *Mansijskij jazyk*. Leningrad, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveščeniija RSFSR.
- BalVahr = A. N. Balandin – M. P. Vahruševa 1958: *Mansijsko-russkij slovar'*. Leningrad, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveščeniija RSFSR.
- Comrie, Bernard 1976: The syntax of causative constructions. Cross-languages similarities and divergences. In: Masayoshi Shibatani (ed.): *Syntax and Semantics 6. The Grammar of Causative Constructions*. New York, Academic Press. 261–313.

- Comrie, Bernard 1981: *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford, Basil Blackwell.
- Comrie, Bernard 1985: Causative verb formation and other verb deriving morphology. In: Timothy Shopen (ed.): *Language Typology and Syntactic Description 3. Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge, Cambridge University Press. 309–348.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz 1966: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Akademie-Verlag.
- Dolovai Dorottya 1993–1994: A vogul nyelv műveltető szerkezeiteinek típusai. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35. 3–15.
- Dolovai Dorottya 1996a: Műveltető igeképzés az obi-ugor nyelvekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 37. 193–207.
- Dolovai Dorottya 1996b: Az obi-ugor nyelvek műveltető szerkezetei. In: H. Leskinen – Maticsák S. – T. Seilenthal (eds.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 4*. Jyväskylä. 11–14.
- Ganschow, Gerhard 1965: *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden, Otto Harrasowitz.
- Hetzron, Robert 1976: The Hungarian causative verb and its syntax. In: Masayoshi Shibatani (ed.): *Syntax and Semantics 6. The Grammar of Causative Constructions*. New York, Academic Press. 371–398.
- Komlósy András 2000: A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai kiadó. 215–292.
- Kulikov, Leonid 1993: The „second causative”. A typological sketch. In: Bernard Comrie – Maria Polinsky (eds.): *Causatives and Transitivity*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 121–154.
- Kulikov, Leonid 1999: Remarks on double causatives. In: *Tuvan and other Turkic Languages. Journal de la Société Finno-Ougrienne* 88. 49–58.
- Kytömäki, Leena 1978: Kuratiivikausatiivit. In: Alho Alhoniemi (szerk.): *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi*. Turku, 129–150.
- Mikola, Tibor: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36. 251–265.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet*. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 109–120.
- Nëmisoa, E. A. 1965: Slovoobrazovanie glagolov ust'-kazimskogo dialekta hantyjskogo jazyka. In: M. G. Voskoboynikov (szerk.): *Jazyki i folklor narodov Krajnego Severa = Učënye zapiski Tom 269*. Leningrad, Leningradskij Gosudarstvennyj Pedagogičeskij Institut im. Herzena. 247–256.
- Nickel, Klaus Peter 1994: *Samisk grammatikk*. Davvi Girji O.S.
- Pennanen, Esko 1984: Havaintoja suomen teettöverbistä. *Virittäjä* 88. 431–443.
- Pennanen, Esko 1986: On the so-called curative verbs in Finnish. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 47. 163–182.

- Rombandeeva, E. I. 1960: Kauzativnye formy mansijskogo glagola. In: V. I. Cincius (szerk.): *Učënye zapiski Tom 167*. Leningrad, Kafedra jazykov narodov Krajnego Severa. 71–84.
- Rombandeeva, E. I. 1962: Kauzativnye glagoly v aktivnyh i passivnyh sintaksičeskih konstrukcijah mansijskogo jazyka. In: B. A. Serebrennikov (szerk.): *Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija*. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 236–256.
- Rombandeeva, E. I. 1973: *Mansijskij (vogul'skij) jazyk*. Moskva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*. Moskva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. – E. A. Kuzakova 1982: *Slovar' mansijsko-russkij i russko-mansijskij*. Leningrad, Prosveščenie.
- Steinitz, Wolfgang 1950: *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*. Leipzig, Otto Harrasowitz.
- Szabó Dezső 1904: A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34. 55–75, 217–235, 417–457.
- Terëškin, N. I. 1961: *Očerki dialektov hantijskogo jazyka. Čast' pervaja. Vahovskij dialekt*. Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Vesikansa, Jouko 1978: *Johdokset*. Porvoo–Helsinki–Juva.

MULTIPLE CAUSATION IN OB-UGRIC LANGUAGES

DOROTTYA DOLOVAI

This paper deals with a special class of causative verbs: the double and the multiple causatives. From typological point of view Leonid I. Kulikov discusses the morphological, semantic and syntactic aspects of multiple causation (Kulikov 1993, 1999).

The author presents and compares the Vogul and Ostyak multiple causative suffixes and the Vogul double causative constructions according to Kulikov. Unfortunately, the grammars of the Ostyak do not offer sufficient data for the investigation of this problem.

GYARMATHIRÓL – ÉVFORDULÓK ÜRÜGYÉN*

DOMOKOS PÉTER

A finnugor nyelveknek és népeknek több összefoglaló elnevezése volt, illetve van a szakirodalomban (pl. uráli, csüd, turáni, boreális, ugor, magyar, finn stb). Tény és való, hogy hosszú évszázadokon át sem maguk a magyarok, sem a teljes európai környezet nem boldogult a magyarság eredetének, nyelvének tisztázását illetően¹. Érdekes és elgondolkodtató ez a bizonytalankodás. Maga a magyarság (napjainkhoz mérten) immár *ezerszáz éve* telepedett meg jelenlegi hazájában, s *ezer éve* államot, királyságot is alapított itt. Felvette a kereszténységet, civilizációt, kultúrát teremtett, várakat, kolostorokat, templomokat épített, egyetemet is alapított, nyomdát is létesített, anyanyelvű írásbelisége közel ezer éves, sőt saját írásrendszere is lehetett. Voltaképp sokkal régebben tagja az Európai Unió elődjének, egyszerűen Európának, mint számos mai állam, amelyek akkor még nem is léteztek. Európának is szégyene, hogy ennek az országnak, népek és nyelvnek évtizedek (sőt évszázadok) óta valóságos vesszőfutást kell végrehajtania, hogy szerencsésebb sorsú nyugati társai befogadják maguk közé, hogy elismerjék megint *európainak*.²

Mindez nem valamiféle szemrehányás persze kontinensünk népei címére, pusztán történeti tények konstatálása. Majdnem hasonlóan nyilatkozhatnának egyébként finn nyelvrokonaink, akiknek legalább jelenjét szerencsésebbre formálta a sors. Volna a mondottakhoz hozzáfűzni valójuk észt testvéreinknek is, akik alig tíz éve jutottak ismét levegőhöz. Annál nagyobb aggodalommal figyelhetjük viszont az Oroszféldön sínylődő finnugor (s velük együtt a nem finnugor) nyelvű apró népek vergődését, útkeresését.

Miközben Európa újlatin, germán és szláv nyelvű népei a tudomány különösebb közreműködése nélkül is régóta sejtették, vagy inkább érezték egymáshoz tartozásukat, a finnugor nyelvek hovatarozása nekik is, az érintetteknek is rejtélyt jelentett. Valamiféle összetartozásukról ugyan voltak már sejtések a XV. és a XVIII. század között „kívül” is, „belül” is. Elég itt csak néhány név megemlítése. Piccolomini, Fogelius, Fischer, Lomonoszov, Strahlenberg, Dobrovsky, ill. pl. Porthan, de... A kényeret nem csak dagasztani kell, meg is kell sütni.

* Ennek az írásnak az első változata a Sorbonne Finnugor Tanszéke, illetőleg a Párizsi Magyar Kulturális Intézet közösen szervezett Gyarmathi-Emlékülésére készült – előadásként, majd megjelent az ÉFOu-ban (Gyarmathi a propos de commémorations 1999. 31. sz. 19–25). Magyar változatát – bizonyos változtatásokkal, kiegészítésekkel itt adom közre először, kedves és nagyra becsült kollégámrá, Mikola Tiborra emlékezve.

¹ Domokos Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.* 2., átdolgozott kiadás, Universitas Kiadó, Budapest, 1998. 245 lap.

² Domokos Péter: A pogányság és a kereszténység határmezsgyéjén. (Előadás az ELTE 2000. novemberében megrendezett millenniumi emlékülésén. Megjelenés előtt.)

Az összehasonlító nyelvtudomány tényleges megalapítói voltaképp a finnugorság köréből kerültek ki. A magyar Sajnovics János „Demonstratio”-ja 1770-ben³ és az ugyancsak magyar Gyarmathi Sámuel „Affinitas”-a 1799-ben bizonyítja, igazolja először tényszerűen, szakszerűen, korszerűen bizonyos nyelvek csoportjának közös eredetét, rokonságát. Ezek a nyelvek pedig a sokáig a Holdról idecsöppentettnek, egzotikusnak tekintett *finnugor nyelvek*.

Nevezett tudósok említett munkáival új korszak, fejezet kezdődött az egyetemes tudományban, főként a történeti stúdiumokban (a népek eredetét, régmúltját tekintve), különösképp azonban a nyelvtudományban, bizonyos nyelvek közös múltját, évezredek óta megőrzött azonos vonásait illetően. Voltaképpen Sajnovics is, Gyarmathi is nemzeti és nemzetközi közszereplők, hisz műveiket latinul írták, amely az egykori, művelt magyarság második anyanyelvének számított, s az akkori világban nagyjában megfelelt a mai angolnak.

Dehát: „senki sem lehet próféta a maga hazájában”. A magyarok olyan sokáig keresték őseiket és őshazájukat (eredménytelenül!), hogy végül is – meggyőző, vagy csak valószínűsíthető dokumentumok hiányában – mesék, képzelgések, külső és vélt hasonlóságok híveivé szegődtek. Múltjukat kezdték az avarokhoz, a hunokhoz és a szittyákhoz kötni, s ilyképp pl. Attilát is egykori elődeik, vezetőik közé sorolták. Valós adatok és ismeretek híján e nézetek beépültek krónikaikba, lelkivilágukba, s mindegyik hosszú időn át nem jött komoly cáfolat sehonnan, nyugatról sem, keletről sem, a megmaradt, de igen késői hagyományokból sem. Sőt, mindenhol inkább a legendás keleti eredetet erősítették, sugalmazták, noha az említett nyelvek egyike sem tartozott akkor sem (most sem) az ismert, feltárt, leírt idiómák közé⁴.

Így történhetett, hogy Sajnovics, majd Gyarmathi nemzeti azonosságunk meghatározását tekintve későn érkezett a maga igazával. De milyen volt ez az igazság, s kik voltak voltaképpeni hirdetői? Bizony egyikük sem volt valódi grammatikus (az előbbi csillagász-matematikus, az utóbbi orvos-botanikus végzettségét tekintve), akik eleinte maguk sem hittek a finnugor származásban, inkább tagadták azt. Külső hatásra, rábeszélésre, a tényektől, az adatoktól meggyőzve, a kézbe adott, és kézbe kapott könyveket olvasva, a forrásokra hagyatkozva ismerték fel, s írták is meg a valóságot.

Köztudott ügyek ezek a finnugrisztikában. A tudománytörténészek lelki szemei előtt felsejlik Sajnovics mögött Hell Miksa alakja, Gyarmathi Sámuel mellett pedig Ludwig August Schlözer. Külföldi kollegáink arról talán kevésbé tájékozottak, hogy a

³ Ez a kiadás Koppenhágában, bővített változata (amely például a Halotti beszédet is bemutatta) Nagyszombatban jelent meg latinul. Eredeti címe: *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Német fordítása 1972-ben látott napvilágot: *Beveiß daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist*. Fordította: M. Ehlers. Wiesbaden, s csak a közelmúltban jelent meg végre a szerző anyanyelvén is e hírneves alkotás: Sajnovics János: *Demonstratio Bizonyítás A magyar és a lapp nyelv azonos*. Budapest, 1994. (ELTE Bibliotheca Regulyana 2.). Ford.: Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerk.: Szij Enikő. 157 lap.

⁴ Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. *Nyelvtudományi Értekezések* 56. sz. Budapest, 1966.

Hegedűs József: *A magyar nyelvhasználat századai. (Külföldi nézetek és azok hatása)* Doktori értekezés tézisei. Budapest, 1999. 27 lap.

két jeles tudós hazai fogadtatása lelkesnek nem volt mondható. Attól viszont minden bizonnyal megdöbbennek, sőt talán hitetlenkedni kezdenek, hogy a harmadik évezred küszöbén, Gyarmathi nagyhírű munkája kiadásának 200. évfordulóján (amit éppen itt és most is ünneplünk) még mindig rendkívül erőteljes, makacs és agresszív széles magyar értelmiségi körökben (a világ minden táján élő magyart ide értve) az idegenkedés az ún. „halszagú finnugor atyafiságtól”, s milyen mély és meghatározó a ragaszkodás a híres ókori (főként keleti) nyelvekhez, kultúrákhoz, népekhez.⁵

Ez valami olyan tévhit, farkasvakság, amely Kelet-Európa más népeinél is megfigyelhető, s amely, ha a politika is felkarolja, végveszélybe sodorhatja az igazi tudományt. Ne is essék most több szó róla! Térjünk inkább vissza jubileumunkhoz, a bicentenáriumi műhöz és szerzőjéhez.

A finnugor nyelvtudomány történetében Gyarmathi és Affinitas-a sorrendben, kronológiailag a második. Ugyanakkor lényegesen teljesebb, szemléletében, módszerében, anyagában gazdagabb, mint három évtizeddel korábbi elődje, Sajnovics a maga Demonstratio-jával. Ez a megállapítás semmiképp sem elmarasztalása a korábbi teljesítménynek, ill. felmagasztalása az utóbbinak. Egyszerűen a tudomány fejlődésének, a források gazdagodásának (gondoljunk csak pl. a Szent-Pétervárott az 1770-es években megjelent votják és cseremis nyelvtanokra stb.) az eredménye, valamint annak a körülménynek, hogy Gyarmathinak volt már „nyelvészeti előlete”. 1794-ben megjelent „Okoskodva tanító nyelvmester”-ének, majd főművének megjelenése után sem szakadt el teljesen a voltaképp „hobbijának” tekinthető nyelvtudománytól. Nem véletlenül kereste fel 1819-ben a „magyar őshaza” felkutatására készülő Körösi Csoma Sándor.⁶

Gyarmathi munkájának többféle verziója is (kis eltérésekkel) forgalomba került, a könyv kötésében, és papíránya minőségében is eltérések láthatók. Érdekes (s érdemes) lenne feltérképezni, hogy – megjelenési helyéről, Göttingából – hány magyarországi és európai könyvtárba kerültek el példányai. Nyilván számos egyetem, akadémia, alakuló közkönyvtár, ill. könyvkedvelő, módosabb személy magánkönyvtárába is jutott belőle.

Mivel ténylegesen – a legtöbb finnugor nyelvre kitekintő voltának köszönhetően – voltaképp alapműve a finnugor nyelvészetnek, meggondolkodtató, hogy kevesebb figyelmet kap mind a mű, mind a szerző, mint az előd. – Lényegesen szerényebb ezért a Gyarmathira vonatkozó szakirodalom, mint a Sajnovicsot méltató, s talán csak a szaktudomány belső hivatkozásaiban észlelhető a helyesebb arány. Miután az Affinitasnak van már angol fordítása (1983-ban készült)⁷, a hazai finnugristák hosszú várakozást követő nagy öröme 1999-ben végre magyarul is olvashatóvá vált, s német kiadása is megjelenésre vár. A magyar fordítás példaszerű munka, körültekintő,

⁵ Rédei Károly: Őstörténetünk kérdései (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája). Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 136 lap.

⁶ Bernard Le Calloc'h: Charles de Ujfalvy – pionnier des études finno-ougriennes en France, explorateur de l'Asie centrale. *Journal SFOu*. 81. 1987: 1–12. Bernard Le Calloc'h: Alexandre Csoma de Körös. *La Nouvelle Revue Tibétaine*. Paris, 1985. 120 lap.

⁷ Gyarmathi Sámuel 1799/1983: Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin. Translated, annotated, and introduced by Victor E. Hanzeli. *Amsterdam Classics in Linguistics 1800–1925*. Volume 15. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1983.

aprólékos, fárasztó, évekbe telő „tudományos gályarabságot” jelentett a tolmácsoló Koszorús Istvánnak és Vladár Zsuzsának, s az imponáló jegyzetanyagot összeállító, és a szerkesztést is vállaló Szíj Enikőnek. Ilyképp egyre több szakember számára válhat nyilvánvalóvá korszakos jelentősége, az egyetemes nyelvtudományban ezideig kellőképp nem értékelt modernsége, eredetisége, kezdeményező mivolta.

A jelentős tudományos teljesítményt elismerő szavak, jelzők, méltatások mögött vajon lehet-e valami újabbat, egyénit, személyhez kötöttebb észrevételt tenni az évfordulóról és az ünnepeltről?

Meg lehet próbálni. – Ember voltunk feltétele és legnagyobb teljesítménye a nyelv, illetve akármely ún. alapnyelv. Ebből a továbblépés a közösség egyedekre, egyéniségekre tagolódása, a népekre és nyelvekre differenciálódás. Majd bekövetkezett az az idő, amikor már elengedhetetlenné vált az eligazodás a sokaságban, a tájékozódás az összetartozás és különbözés tekintetében, s az adott közösség múltja pontos megismerésének igénye.

Hogy ez milyen fontos, jelentős kérdés, az napjainkban sem vitatható. Hisz ma sem vagyunk tisztában a világon beszélt nyelvek számával, miközben szinte naponta tűnnek el, szűnnek meg nyelvek, s kevés fogalmunk van a közeli és távoli múlt holt nyelveiről.

Ebben a nagy tájékoztatlanságban, a tájékozódási igény kezdetén tett jelentős, példamutató lépést Gyarmathi Sámuel, amikor a nyelvek Bábeléből elkülönített, meghatározott és jellemzett egy nyelvcsoporthoz, a finnugor nyelvek családját. Sokkal nagyobb lélekszámú és múltú népek keresik azóta is az összekötő szálat. A finnugor nyelvcsalád lélekszáma napjainkban is alig éri el a 25 milliót. Mennyi lehetett ez a szám 200 éve? Seppo Lallukka tudós finn kollegám bizonyára tudja.⁸ Minden bizonnyal már akkoriban is voltak kihalt finnugor (uráli) nyelvek, s nem csupán a merja, muroma, hanem ma már név szerint sem ismert idiómák. Sokkal fontosabb azonban, s ezt kell előtérbe tennünk, hogy számos (legalább 12; a szám azóta 20 fölé nőtt, de a pontosság állandóan vitatott) élő és beszélt nyelv létét és összetartozását bizonyította.⁹

Gyarmathi műve (és erre talán azóta is kevesen gondolnak) tehát nem csupán a tudomány szempontjából úttörő vállalkozás, szociológiailag, pszichikailag, történeti bizonyítékként is. Nevezetesen azért, mert valami nehezen elhíhetőt, ritka jelenséget igazol: egészen pici nyelvek is fenn tudnak maradni óriás nyelvektől, hatalmaktól, hatásoktól és hivataloktól övezve, megőrzik életképességüket, s anyanyelvük révén hagyományait.

Sokan csodának tartották és tartják a magyar nyelv megmaradását is (elenyészését már a XVIII. században jósolták), nem sok esélyt adtak még 100–150 éve is a finn és az észti nyelv további létének sem. Hát akkor milyen jövőt lehetett volna jósolni például a vót vagy a liv nyelvnek? Nos, a vót napjainkra talán valóban elenyészett, de Paul Ariste ifjú korától halála pillanatáig legalább feljegyezte, összegyűjtötte és publikálta

⁸ Lallukka, Seppo: *The east Finnic minorities in the Soviet Union*. Suomalainen Tiedekatemia. Helsinki, 1990. 344 lap.

⁹ *Nyelvrokonaink*. Szerk.: Nanofvszky György (A Magyarságkutatás könyvtára XXV. Teleki László Alapítvány). Budapest, 2000. 541 lap.

Hans-Hermann Bartens: *Die finnisch-ugrischen Minoritätswölker in Europa*. (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 19.) Hamburg, 1998. 62 lap.

Finnugor kalauz. Szerk.: Csepregi Márta. Panoráma, Budapest, 1998. 287 lap.

az utolsó vót öregasszony végső szavait is (ld. A bölcsőtől a koporsóig című kötetét).¹⁰ A közelmúltban már a lív közösségnek is szinte búcsút intettünk, mikor úgyszólván léte utolsó pillanataiban voltaképp csoda történt. Az unokák nagyszüleiktől tanulták meg „felőtt fejjel” saját nyelvüket, amelyet szüleik már nem beszéltek. Mondhatjuk tehát, hogy nem anyanyelvüket, hanem „nagyanyanyelvüket” mentették meg (ld. Valt Ernštreit munkásságát).¹¹ A vészharangot olykor indokolatlanul vagy túlságosan korán kongatjuk, s elkerüli figyelmünket a tényleges vészhelyzet: például a moldvai csángó-magyarok tragikus gyorsaságú nyelvvesztése.¹²

Hát ezt a különleges családot – ha még nem is a mai értelemben vett teljességében – gyűjtötte először egybe (persze még csak elvileg) Gyarmathi, tudatosította bennük az összetartozást, s tudósította a világot létéről. Maga személyesen egyik rokonhoz sem juthatott el, noha kérte I. Pál cár hozzájárulását egy orosz földi utazáshoz. Ez majd csak követőinek, utódainak sikerül.

Úgy hiszem, hogy a későbbi korok híres és elismert finnugor kutatói Gyarmathi útmutatása nélkül nehezebben és később érték volna el eredményeiket. S ezek akár-milyen egyszerű alkotások lettek is, az idő mindegyiküket meghaladta, meghaladja. Ilyenkor még inkább látja a visszatekintő, hogy a pergő évek, évtizedek, évszázadok általában igazságot is szolgáltatnak, s hogy pl. a 200 éves Affinitas (s a még korábbi Demonstratio) régiségük ellenére sokkal időtállóbb, modernebb, érthetőbb, közérthetőbb és bölcsőbb munka, mint sok későbbi, de főleg mai híres nyelvész-filológus-irodalmár próféta opusza.¹³

Elsősorban ünnepeltünknek köszönhetően találnak napjainkra egyre inkább egymásra a finnugor népek, keresik fel egymást tudósaik, íróik, költőik, művészeik, gyarapodnak különféle témájú rendezvényeik, s igényelnek immár több nemzet, nemzetiség közösségeként külön, önálló helyet maguknak az egyetemes kultúrában, újabban pedig a politika világában is.¹⁴

¹⁰ Ariste, Paul: *Vadjalane kätkest kalmuni*. Tallinn, 1974. 186 lap.

¹¹ Līvõ lüolkub. Ma aküb sīnda vizzõ, turska! [Lív dalok. Nekiállók kifogni téged, tőkehal!] Szerk.: Valt Ernštreit. Riga, 1998. 215 p. [Kétnyelvű: lív–lett]

¹² Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. 5., átdolgozott kiadás, Budapest, 1987. 605 lap. (A 6., bővített kiadás megjelenés előtt áll.)

Néprajzi Látóhatár. Tanulmányok és közlemények a moldvai magyarokról. Szerk.: Halász Péter. III. évf. 1994. 1–2. szám, 340 lap.

¹³ Ezúttal nem adok nevet és címet. Amit itt állítok, teljesen egyedi, egyéni véleménynek is tekinthető. Joggal lehet napjainkban a negyven éven át kötelező szovjet iskolát, terminológiát, citátumokat kifogásolni, újabban viszont hasonlóképp visszatetsző az ún. nyugati (főként amerikai!) szellemi agytrükkök hódolatteljes fogadtatása, kritikátlan beillesztése a különféle tudományágazatokba.

¹⁴ II. Finnugor Világkongresszus. Budapest, 1996. A Finnugor Világkongresszus Magyar Nemzeti Szervezete. Szerk.: Szij Enikő [Budapest – Debrecen] 1999. 223 lap.

ÜBER SÁMUEL GYARMATHI – UNTER DEM VORWAND VON GEDENKTAGEN

PÉTER DOMOKOS

Im Jahre 1999 feierte die wissenschaftliche Welt den 200. Jahrestag der Erscheinung von Sámuel Gyarmathis „Affinitas...“, eines grundlegenden Werkes der vergleichenden Sprachwissenschaft. Dieses denkwürdigen Datums gedachten die wissenschaftlichen Nachfolger (vor allem die Finnougristen) mancherorts und in zahlreichen Veranstaltungen. Erwähnt seien hier lediglich die Tagungen des Lehrstuhls für Finnougristik der ELTE Budapest, der Abteilung I der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, des Finnisch-ugrischen Seminars der Universität Göttingen und die des Lehrstuhls für Finnougristik der Sorbonne. Das wichtigste Ereignis des Jahrestages war zweifelsohne die Erscheinung der ungarischen Übersetzung des weitberühmten Werkes des Geehrten. Die Fachliteratur über Gyarmathis Schaffen ist recht umfangreich; von den Arbeiten können als wichtige das kleine Buch von János Gulya (Gyarmathi Sámuel. Bp. 1978. [A múlt magyar tudósai] = Die ungarischen Wissenschaftler der Vergangenheit; 202 Seiten) sowie die Studie von Attila Szabó T. (Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában. Nyelvészeti tanulmányok 2. Szerk.: B. Gergely Piroska. Kriterion, Bukarest, 1983. 178–202; /Sámuel Gyarmathis sprachwissenschaftliches Wirken aus der Perspektive der Wissenschaftsgeschichte. In: vgl. die ung. bibliographische Angabe!) erwähnt werden; in beiden Arbeiten wird auf weitere Literatur verwiesen. Die Literaturliste hat sich seitdem natürlich erheblich erweitert.

Die erwähnten Veranstaltungen und Arbeiten haben den Verfasser zum vorliegenden Aufsatz inspiriert. Die europäische und die heimische Rezeption von Gyarmathis Werk ist ziemlich widerspruchsvoll. Die Aktualität des Werkes wird heutzutage immer mehreren Fachwissenschaftlern offenbar; es lenkt die Aufmerksamkeit auf die sogenannten kleinen Sprachen, auf die Frage ihres Fortbestehens oder ihres Aussterbens. Gyarmathis Werk mahnt auch die sich vermehrenden Vertreter der Pseudowissenschaft: Der Vergleich von Sprachen sollte kein Spiel sein. Die 200 Jahre alte Arbeit berührt übrigens außer dem Geist auch die Seele und weckt vielleicht auch das Interesse für die Gegenwart und die Zukunft sowie für die immer noch zu wenig bekannte Kultur der kleinen Volksgruppen der finnisch-ugrischen Sprachfamilie.

A SZAMOJÉD NYELVEK TÖRTÉNETE

(AVAGY: JEGYZETEK MIKOLA TIBOR DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL)

HAJDÚ PÉTER

A Mikola Tibor váratlanul tragikus elmúltára emlékeztető könyvben – ahogyan tudom – méltó értékelés fog megjelenni e sorokkal egyidőben kedves barátunk és munkatársunk tevékenységéről, jelentőségéről [ezt követően az én megemlékezésem is megjelenik Mikola Tiborról a NyK-ben], ezért ezúttal munkásságának egy olyan szeletét szeretném taglalni, amely a mai napig kiadatlan, bár kiadása remélhetőleg hamarosan várható lesz. Doktori értekezéséről kívánok szólni, melynek címe azonos a közlemény főcímsorával, s amelynek egyik opponense voltam. Megelőzve a könyvre vonatkozó későbbi véleményeket ezúttal szeretném jelenteni a szakmai közvélemény számára e mű fontosságát. Értékelésem opponensi véleményemmel azonos szempontokat taglal, bár annak szövegével természetesen nem azonos.

Mikola említett műve előtt is tudtunk egyet-mást a szamojéd nyelvek történetéről, ám ezek az ismeretek izoláltak voltak és egységes rendszerré nem álltak össze, egy-egy nyelv valamely nyelvi kategóriájának, morfológiai-hangtörténeti speciális vonásaival foglalkoztak, de átfogó-összegező képet nem adtak (jobbára) valamennyi szamojéd nyelv történetének folyamataira vonatkozólag. Mikola munkája viszont arra törekszik, hogy az általa kialakított nyelvtörténeti eseményeket egységbe foglalja. Tulajdonképpen az első átfogó szamojéd nyelvtörténeti vázlatra vállalkozott, amely egyrészt figyelemmel van a proto-uráli (PU) és proto-finnugor (PFU) nyelvállapokra, emellett kitekint egyes szamojéd nyelvek történetének önálló alakulására is.

Az értekezés tematikailag két fő részből áll: az egyik a szamojéd hangtörténet, amely vizsgálja a közszamojéd (PS) hangrendszert, majd az egyes szamojéd nyelvek hangtörténeti fejleményeit külön-külön is tárgyalja. Ez a dolgozat hangsúlyosabb része (1–110 l.), érthető módon, hiszen erre alapul minden egyéb PS rekonstrukció – legyen az lexikális avagy morfológiai. Az említett száztiz lapon Mikola az eddigi és saját kutatásaira támaszkodva új szemléletű koncepciót vet fel. A második rész: történeti alaktan (110–118), amely eddig megfejtetlen új magyarázatokat tartalmaz, és ehhez csatlakozik kiegészítő függeléként az 1988-ban, a D. Sinor által szerkesztett *The Uralic Languages* c. gyűjtelkes kötetben megjelent szamojéd történeti alaktani összefoglalása (119–259). Az utóbbi (2.) rész jelentős kiegészítést kap az elsőtől, amely Mikola újabb morfológiatörténeti kutatásainak eredményeit tárja eléln.

Hangtörténeti újításai szervesen beleilleszkednek azokba az újabb folyamatokba, amelyek az utóbbi évtizedekben némileg új vágányokra terelték a szamojéd hangtörténeti kutatásokat. Mikola utal pl. azokra az inspiráló megállapításokra, melyekben Helimskij a tavgi morfonematikában kimutatható magánhangzótársulási jelenségekről szól, s ezek által két PS redukált *ə hang /egy veláris *â és egy palatális *ə/ létét feltételezi. Ugyanakkor Mikola egyetlen PU redukált hang két allofónjából szeretné származtatni ezeket. Gondolom: helyesen.

Mikola feltevését megelőzően a PS redukáltakat eddig PU **u*, ill. **i* hangból vezették le. Mikola mindenesetre elegendő meggyőző érvet vonultat fel e régibb vélekedés ellen. Statisztikai adatokra hivatkozik mindenekelőtt, melyek szerint az *u* magánhangzó előfordulási gyakorisága rokon nyelveinkben igen alacsony. Megjegyzem: a németből is ilyen tapasztalat vonható le, ahogyan erre Trubetzkoy is utalt (*Grundzüge der Phonologie* 233). Mikola persze konkrét etimológiai adatokra is hivatkozik: ezek szerint a PS redukált magánhangzókna PU **u*-ból való levezetése e PU hang irreális fonológiai dominanciájára utalna, amely a PU vokalizmus rekonstrukcióját nagyon kétséssé tehetné. Az etimológiai eredmények magánhangzó-rendszeretani elemzése ezután arra készíti, hogy újravizsgálja azokat a lehetséges feltevéseket, amelyeknek egy része PU **u*, ill. PU **i*-ből származtatja a PS redukált hangjait, más része viszont eleve számol egy PU **ə* létevel, amelyből a finnugor nyelvekben *u* alakult, a szamojédban viszont redukálódott vagy *a* formában jelenetkezik. Mikola – ha jól értem – az utóbbi lehetőség mellett voksol és hivatkozik az ehhez hasonló indoeurópai példákra, ahol a redukált PIE **ə* jobbára *a* (a szanszkritban *i*) alakban jelentkezik. A fejtegetés logikus és alátámasztható még azzal is, hogy egyes lineáris magánhangzó-struktúrájú nyelvekben (ahol a saját hang- v. hangszínellentét irreleváns: pl. adighe, ill. egyes kaukázusi nyelvek esetében) a 3 fonémából álló magánhangzóállomány (*a*, *e*, *ə*) hangszínét a mássalhangzókönyezet szabja meg, amivel a finnugor nyelvekben is számolni kell. Tehát az uráli redukált hang feltevése sok szempontból igen jogosult és nélkülözhetővé teszi egy-két egyéb PU magánhangzó rendszerbe illesztését (ilyen az **ü* és az **ĩ*). Mikola gondolatmenete és az előzmények latolgatása nagyon figyelemreméltó és a későbbi szintézisek számára használandó.

Mikola egyébként a főleg Janhunentől származó rekonstrukciós javaslatokhoz még további változtatásokat is javasol, melyekre itt külön nem térek ki.

Nehéz álláspontot kialakítani a diftongusok ügyében. Janhunen nem számol a PS-ban hosszú magánhangzókkal, diftongusokat viszont egyértelműen rekonstruál – főleg a tavgi etimológiai adatok alapján (ezek általában *u*, *o*, lab. *a* + redukált magánhangzó alkotta egységek). Úgy látszik, hogy Mikola talán elfogadja e tételt, amely számomra ebben a formában nehezen értelmezhető. Tapasztalataim szerint „igazi” diftongusok olyan nyelvekben lehetségesek – ha szabad általánosítani –, ahol a magánhangzók rendszerében a hosszú ~ rövid ellentét ismert, vagy azokban, amelyek mórászámlláló nyelvek (ilyen a tavgi). Kérdésem tehát az: mennyire alkalmas a tavgi magánhangzó-építkezés és prozódiai hátterének (móra vs. szótag) adaptálása a PS hangállomány rendszerére? A magam részéről járhatóbb útnak vélem Janhunen módosítását, amely a PS diftongusok mélyszerkezetében Vokális + x kapcsolatot sejt. Ennek a nevezetes **x*-nek sok olvasata és máris fontos irodalma van, amelyet a jövőben jobban ki kellene értékelnünk – különös tekintettel az esetleges prozódiai viszonyokra, amelyek a PS idejére máig bizonytalanok, tisztázatlanok.

A PU 2. szótagi vokalizmust is újraértékeli Mikola: korábbi nézetekkel szemben olyan magánhangzó-kombinációkat tesz fel, ahol a 2. szótagban az *-a*, *-ä* mellett – s ez újdonság – Mikola szerint előfordult a redukált *ə* is, nemcsak egy-egy töszón belül, hanem tö + toldalék viszonylatában is. Ennek további következménye, hogy a magánhangzó-harmónia nem a „palatális” vs. „veláris” vokálisok ellentétén alapult,

hanem a „palatális” és „nem-palatális” különbségét mutatja. A későbbiekben azonban a velarizálódás felgyorsulásával előtérbe helyezte magát a „veláris – palatális” kontraszt erősödése révén a mai palato-veláris magánhangzó-harmónia, amellyel a PS-ban már feltétlenül számolnunk kell. E méltányolható gondolatokról az jut eszembe, hogy R. T. Harms egy 1971-ben az *Encyclopaedia Britannica* számára készített tanulmányában (*The Uralic Languages*) kifejti, hogy a PU eredetűnek tartott magánhangzó-harmónia a rokon nyelvekben kései jelenség (már ahol megvan). Eredetiben e cikket nem láttam, pusztán a kézirat fénymásolata van birtokomban. Azonban Harms vélekedése figyelemre méltó és még talán a Mikola által előterjesztett gondolatokkal is összhangba hozható, ill. magyarázandó.

A PS mássalhangzórendszer rekonstruálása aránylag elfogadhatónak volt mondható a PU konsonantizmus Janhunének által történt egyszerűsítése után is. Mikola ezt a komfortos állapotot némileg megbolygatja: olyan etimológiák ellentmondásaira hívja fel a figyelmet, amelyek a mai rokon megfelelések érthetetlen és logikátlan volta miatt más interpretációra várnak. Olyan esetekről van többek között szó, ahol az MTK nyelvékbeli *k*-val szemben (= KK *k*) a szölkupban *š*, a vogulban *s-š*, az É-szamojédban *s* áll. Utal olyan etimológiákra, ahol az MTK *k*-val szemben finnugor oldalról ugyanez a mássalhangzó, ellenben a többi szamojéd nyelvben szibiláns hangmegfelelést találunk. Mikola szerint ezekben az esetekben sem PU **š*, sem PU **k* nem lehet e kettősség oka, azaz magyarázata, s ezért a dilemma megoldására van egy érdekes javaslata, az nevezetesen, hogy a PU **k* > szamojéd szibiláns, ill. MTK *k*-megfelelés mellett vissza lehetne állítani az újabban elvetett PU **č*-vel is a PFU **š* ~ szamojéd szibiláns, ill. MTK *k* (pl. m. *szív* ~ taigi *kéim*) típusú megfelelési sort. A nehézséget az váltja ki, hogy Janhunén a PS **s* – **š* ellentétpár palatális tagjának a valószínűségét óvatosságra intő kérdőjellel veszi be a rekonstrukciós rendszerbe, az affrikáták közül viszont (palatalizálttal nem, hanem) csak pusztán PS **c* fonémával számol. Mikola javaslata rendszertanilag logikusnak látszik, mert az alapnyelvre a palatalizációs korrelációt mind a szibilánsokra, mind az affrikátákra kiterjeszti, s ez érthető. Fontos azonban, hogy Mikola emellett egy más magyarázatot is megkockáztat, azt nevezetesen, hogy a PU alapnyelvre kétféle *k* hangot is lehetne rekonstruálni (**k* ~ **č*), melyek közül az utóbbi PFU **č* közvetítésével > *š* hanggá változott volna. Ezt a valószínűtlennek is vélhető magyarázatot azonban nem erőlteti, s inkább a kiválók közül is kiváló előd, H. Paasonen hagyományos magyarázatához tér vissza, nevezetesen a fent említett palatalizált affrikáta rekonstrukciós lehetőségének felélesztésével. Ennek a merészségnek az a merituma, hogy a kettősség magyarázatára megoldást talál, nohát vannak olyan jelenségek, amelyek – legalábbis engem – visszatartanak az egyértelmű állásfoglalástól, ill. elkötelezettségtől e megoldás elfogadásától. Az egyik ezek közül a példák nagyon kicsiny száma. A másik viszont az MTK nyelvelméleti adatok hangminőségének értékelése: ezeket a gyér adatokat a múlt századból származó forrásokban valóban *k*-g betűvel jegyezték-írták le (jobbára cirill írással), de vajon ez a hangjelölés mennyire megbízhatóan olvasható, értelmezhető? Elméleti szempontból semmi akadálya (avagy bizonyítéka) sincsen annak, hogy e jeleket palatalizáltaknak értékeljük: pl. **č*(*k*) vagy **t'* formában (vagy ezekhez hasonlóknak). Másrészt azonban az affrikáták és szibilánsok az eléggé zavaros és nem tisztázott összezagyválódása a különböző szamojéd nyelvjárásokban meglehetősen zavarja a tisztánlátást. E

kérdésekben csak újabb nyelvjárástörténeti kutatások után igazodhatunk el – talán, mert azt észleljük, hogy elvi lehetőség van – több nyelvjárásban is – az affrikátáknak egy régibb **t*-ből való eredeztetésére is. A **t* vagy a **k* palatalizációjáról vagy affrikációjáról vannak tapasztalataink, amelyek nyelvjárási szinten kissé megzavarják a rekonstrukciók megbízhatóságának hitelét, ugyanakkor viszont a nehezen magyarázható és kevésbé értelmezhető hangmegfelelések értelmezésére reális alternatívát nyújthatnak. Ebből kiindulva én ma a palatális affrikáta alapnyelvi (PFU, PU) létéről sokkal óvatosabban szólnék mint Mikola, noha az ő érvei is megfontolandók és nem alaptalanok. Mindenesetre én ezúttal nem érzem meggyőzőve magamat általuk.

Nagyon hasznosak az egyes szamojéd nyelvek hangrendszereit értékelő és történetileg áttekintő fejtegetései. A legrészletesebb természetesen a jurák nyelvre vonatkozó szakasz (32–64). A jurák magánhangzók rendszerének több elvi modelljét adta meg Janhunén. Ezek közül Mikola a 3. modellnél köt ki, amely az ú.n. ‘reduced – full’ alrendszereket tartalmazza 3 + 6 eloszlásban. Mikola terminológiai észrevételei világosak: ha a 3 redukált magánhangzó nyújtható, akkor nem éppen redukált. Ekképpen a velük szembenálló 6 ‘full’ mitől teljes? Lehetne éppenséggel ‘jelöletlen’-nek is minősíteni ezeket (mert közülük egyesek jellegzetes hosszú ejtéssel realizálódnak, mások nem), s ez okból talán elfogadhatóbb volna a Mikola által javasolt ‘rövid – normál’ jellemzés, mint a Janhunén-féle ‘reduced – full’. A magam részéről azonban annak sem látom akadályát, hogy a jurák vokálisok rendszerének modellezésénél Janhunén 4., ill. 5. típusát vegyük alapul (kvantitatív vs. tenseness modell), noha ezek néhány más probléma megoldását követelik.

Elfogadhatók Mikola Tibornak azok az észlelései, melyek szerint a jurák vokalizmus – sőt konsonantizmus – változásait nagy mértékben befolyásolta a PS **ə* és PS **a* > átalakulása jurák *ā* (*ā*) hanggá. Ennek az egybeesésnek mind a kvantitásra, mind egyéb magánhangzóváltozásokra is hatása lehetett. Mikolának ez az észrevétele az általa leírt fő változási folyamatok egységes hátterét hivatott bemutatni, meggyőző módon.

Egyetértéssel olvastam e könyvben a mássalhangzóváltozásokról írt megjegyzéseket. Ezek fókuszába a glottis-zárhangok kialakulása került. Örömmel tapasztalom, hogy e kulcskérdésben korábbi nyilatkozatait felülvizsgálva végülis arra az álláspontra jut, melyet én is régóta hangoztatok, hogy a jurák glottal-stopok egy fonémának minősülnek, melynek két allofónja közül az ú.n. nazalizálható jele a pont nélküli *ʔ* (= ‘), a nem-nazalizálható „kemény” változaté pedig a szintén pont nélküli *ʔʔ* (= ‘’) [A kerek zárójelben szereplő sorfeletti vesszők alkalmazása gyakorlati célú.] Mikola döntő kísérletet végzett a glottális zárhang nazalizálható és nem-nazalizálható változatának megkülönböztetésére vonatkozólag anyanyelvi informátorai között: olyan alakpárokat állított össze, melyek csak a szóvégi hangszalagzárhang nazalizálható vagy nem-nazalizálható (puha – kemény) jellegében tértek el egymástól, ámbár különböző jelentésük volt (pl. *toʔ* ‘takaró’ – *toʔʔ* ‘coboly’). A minimális párok nem egymás után következtek, össze voltak keverve s így olvasta fel őket egy jurák anyanyelvű főiskolai hallgató tanulótársai előtt – a jelentés megadása nélkül. A kísérlet többi résztvevőjének az volt a feladata, hogy a hallott szavak jelentését egymás utáni sorrendben megadják. Ha a két stop ejtéséből jelentési különbséget állapítottak volna meg, ez egyértelműen a két hangszalagzárhang fonéma-státusát erősítette volna. Azonban a kísérlet alanyai

sem a listán lévő szavak sorrendjét nem tudták visszaadni, sem a hallott szavak jelentésének érzékelésében nem tudtak különbséget tenni. A kísérlet negatív volt, vagyis a próba a hangszalag-zárhangok egyetlen fonémaként való értékelésének az értelmezését erősítette, melyet Mikola még egyéb ellenőrzésekkel is újra vizsgált – fonetikai-fonológiai szempontból. Fontosnak tartom, hogy Janhunennak a glottis-zárhangokról írt kiváló monográfiája után Mikola még mindig tudott újat mondani e hangok státusáról és történetéről. Fejtegetéseinek egyik újdonsága az is, hogy az erdei jurákban a nem-nazalizálható glottis-zár kettős realizációját észleli és nyelvtörténetileg értékeli. Analízise által bővülnek a hangszalag-zárhangok eredeti mássalhangzó-forrásai is (<*t, *š, *k, *p). E hangok (vagy hangtalanságok, azaz zörejek) kialakulását elemző módon vezeti le szóvégi és szóközépi helyzetben egyaránt. Ennek az a lényege, hogy az említett mássalhangzók stop-pá válása szótagvégi helyzetben következett be és végső soron mássalhangzó-kapcsolatok sajátos neutralizációjaként értékelhetők. Mindez azért is fontos, mert Trubetzkoy véleményének, és egyben a fonológia általános elméletében a neutralizáció fogalmának újraértékelésére készítet (55–56. l.). Itt nem részletezhető gondolatmenetéből az is kiderül, hogy a jurák (sőt PS) névszóknak nem csak egy tövük lehetett: a rekonstrukciókban tehát számolni kell kéttövűséggel. Nagyon figyelemreméltó gondolat.

Újdonságszámba megy azon észrevétele is, hogy a legtöbb jurák nyelvjárásban tapasztalható *-m?*, *-l?*, *-r?* (személyre vagy egyéb grammatikai morféma utaló) ragokat, jeleket mássalhangzókapcsolatoknak tartja s ebben a glottis-zárnak az volna a szerepe, hogy az öt megelőző nazálist vagy likvidát megmentse a lekopástól. Vagyis ezekben a glottis-zárhangnak ugyanúgy nincsen etimológiai előzménye, mint a *-j?* végű női nemzetségnévképzőkben (NyK 72: 55), melyekkel kapcsolatban 1970-ben akképp vélekedtem, hogy: „Ha a *-?* nem lenne önálló fonémája a nyenyecnek, akkor az Acc, Dat és VxISg *-m?*, *-n?* végződéseiben nem is kellene két fonéma kapcsolatát látnunk, hanem a szóvégi *-m*, *-n* hangok ejtési sajátágaiként, glottalizációnak, a szupraglottális (ejektív) képzés megnyilvánulásainak tarthatnánk őket... A rekurzív korreláció ... meglétével a nyenyecben ... nem szükséges számolnunk, de elképzelhetőnek látszik, hogy ez a korreláció a glottis-zárhangok önálló fonémává válását megelőzően esetleg jellemezte a nyenyec fonémarendszert...” (i. h. 55–56). Érdekes lett volna megismerni Mikola Tibor erre vonatkozó véleményét... Elképzelhető ui. egy fordított változási menet is, az t. i. hogy a glottisok sűrű (főleg szóvégi) használata generálhatta és tette elterjedtté a fent említett „ejektív” hangképzés jelentkezését egyéb mássalhangzóknaál is. Mindkét feltevés találgatás csupán, hiszen sem jósok, sem múltbalátók nem vagyunk.

És még két megjegyzést a glottisokkal kapcsolatban: a nazalizálható ? forrásául fentebb azért jelöltem meg a **j* (ill. talán az **ñ*) hangot, mert a duális Px-ek és Vx-ek végén ezeknek egyéb szamojéd nyelvi megfelelőiben morfémazáró *-j* hangot látunk, amely PS **-n*-ből, ill. ennek palatalizált alakjából (>**ñ*) alakult ki. Továbbá: a ChrestSam-ban azért nem tüntetem fel a jurák *-t* előtti gyöngé zöngétlenség emelt (sor fölötti) *H*, vagy *o* jeleit, mert a Chrestomathia a tundrai jurák nyelvjárások általános képét írja le. Mikola viszont ezeknek a leheletszerű jelek alkalmazásának az okát tisztázza.

Az említett fejezet végülis beavatja az olvasót abba a gyökeres fordulatba, amely a jurák mássalhangzórendszerben bekövetkezett, s amelynek eredménye az általam 'szillabikus lágysági korreláció'-nak keresztelt jelenség lett. E szakasz végső részei azután sok érdemleges, de inkább részkérdéseket megvilágító elemzéseket is adnak a mássalhangzók változási sorozataira az idő folyamán.

Újabb fejezetben taglalja ezekután az enyec (64–80), a tavgi (vagy nganaszan: 80–97) és a délibb szamojéd nyelvek hangrendszereit (szölkup 98–102, MTK 106–120). A felsorolt nyelvekről, főleg a déli ághoz tartozókról kevesebb információnk van mint a jurákról, sőt egyikük-másikuk ma már holt idiómáknak tekinthetők (MTK, a szölkup egyes dialektikusai) s ezért mintegy nyelvemléki értékük van. Ezért e nyelvváltozatok történeti értékelése is hátrányban maradt a jurákhoz képest. Viszont a jurák és egyéb szamojéd nyelvek jelenségeinek összehasonlítása lehetőséget teremtett egy PS alapnyelvi szisztéma rekonstruálásához. Ebben Juha Janhunennek elismerésre méltó kezdeményező szerepe van, amelyet Mikola e munkájában tovább fejleszt részben saját, részben mások új gyűjtései és elvileg is tisztázott nyelvtörténeti szemlélete alapján. Fontos tudni, hogy az újabban gyűjtött anyagok egy része még nem nyilvános, a szegedi finnugor tanszék számítógépes adatbázisán vannak tárolva és ezek remélhetőleg Mikola váratlan halála után tanítványai közreműködésével ugyanúgy hozzáférhetőek lesznek, mint az enyec morfológiai szótár. Mindenesetre: a Mikola rendelkezésére álló nyelvi anyag és kiváló tájékozottsága az összehasonlító-történeti, valamint elméleti nyelvészetben lehetővé tették, hogy a jurákon kívüli egyéb szamojéd nyelvek történetének sketch-ét fölvázolja. A mű számos új részletmegállapításaiból kiemeljük a szerzőnek azokat a fontosabb eredményeit, amelyek az enyec és a tavgi régies és innovációs sajátosságait sorolják fel a jurákkal szemben. Ezek egy része azt mutatja, hogy az erdei és a tundrai enyec vokalizmus szinte jelentősen eltér egymástól (pl. a tundrai enyecben a hosszú magánhangzó = V + V-nek értékelhető, az erdei dialektusban Mikola ezeket viszont másként, azaz glide- vagy egyéb kontrakcióval magyarázza). A sok érdekes észrevétel közül kiemelem az enyec archaikusságára utaló jegyeket, bár kissé tisztázatlan marad előttem a diftongusok létének (Mikola) vagy hiányának (Helimskij) vitatható ügye. Ennek tisztázása új kutatásokat igényel.

Feltűnő változások történtek az enyec konzonantizmusban: létrejöttek a glottiszárak, bekövetkezett az enyec mássalhangzókapcsolatok redukciója, ami a glide-okra és a likvidákra is kiterjedt, fontos jelei vannak a zöngésedés terjedésének, plusz még a depalatalizációnak is, hogy csak a legjellemzőbbeket említem. Ezek a tapasztalt jelenségek viszont kevésbé szólnak az enyec egy részrendszerének archaizmusa mellett.

A tavgi hangállomány bemutatása is újdonság: részben Mikola és Helimskij kutatásait egységesíti. Elég egyértelműnek látszik, hogy a tavgi diftongusok száma kisebb a korábban vártnál, s ezzel újabb bizonyosság mutatkozik arra, hogy ezek két teljes V kapcsolódásai. Itt vethető fel az a kérdés, amelyre már utaltam: hogyan lett a tavgi mórászámlláló és gradációs, nutációs nyelv? (Egyébként ilyen probléma a finn nyelvvel kapcsolatban is fölvethető.) A tavgi mindenesetre nagyon érdekes, sőt sok szempontból sajátos külön utat járó nyelv, amely még a további kutatók számára is sok meglepetést tartogat. Ezeknek egy része Mikola munkájában előre van vetítve.

Az ún. déli szamojéd között a szölkup az egyetlen ma még beszélt nyelv, noha legtöbb nyelvjárása kihalt és a gyakorlatilag létező (írással) szölkup a tazi (vagyis északi) nyelvjárás területén használt, s így „déli”-nek csak a hagyomány szerint minősül. Mégis vannak adatok a ma már nem (vagy alig) beszélt délibb nyelvjárásokból is, úgy hogy ezen idiómák összessége sok olyan konzerváló ismérvet nyújt a nyelvésznek, ami a PS alapnyelv típusának, jellegzetességeinek rekonstrukciójához megbízható alapot, és számos tájékozódási pontot nyújt. Mikola ezeket sorra ismerteti. Sajnos kevésbé mondható el ez a KK és MTK nyelvekről, amelyeket jobbra nyelvemlékekből ismerünk (beleértve ebbe K. Donner és A. Künnap kamassz adatait is): ezek kiértékelése nehéz, de amit ki lehet belőlük hozni, azt Mikola megteszi.

*

Ahogy azt már jeleztem a munka második része a szamojéd nyelvek történeti morfológiájának szintézise. Mégpedig kettős felosztásban: függelékként hasonlóan közli a Sinor által szerkesztett *The Uralic Languages* c. kötetben (1988) megjelent „Geschichte der samojedischen Sprachen” c. tanulmányának morfológiatörténeti lapjait (236–258), melyet a korábbi nyelvészeti kritika is örömmel vett tudomásul, ám ezt előzetesen kiegészíti néhány olyan megjegyzéssel, amelyek a legutóbbi évek kutatásai alapján több-kevesebb módosításra készítették a szerzőt előző állásfoglalásainak kiegészítésére. A változtatás szándéka figyelemreméltó, de koncepcióját csak annyiban érinti, hogy iparkodik azt teljesebbé, árnyaltabbá tenni. Ekképpen most pontosabban, világosabban teszi közzé itt a PS névszóragozás rekonstrukcióját, s ebben tisztázni kívánja azt a vitát, ami közte és A. Künnap között kialakult a PS latívusz eredetét illetően: Mikola meggyőzően érvel Künnap bonyodalmas feltevése ellenében, amely szerint ez a rag két részből állhatna: *n genitívuszrag + a *-i⁵ névutó társulásából. Mikola elméleti nyelvészeti és tapasztalati alapon cáfolja Künnap feltevését és a PS latívuszragot ugyanúgy két eltérő formátumú latívuszrag kapcsolatának tartja, mint a finn *-sen vagy a cseremiszk *-sk¹ (il)latívuszragokat. Ugyancsak újat tud mondani itt a közszamojéd többesi lokális esetekkel kapcsolatban: Hontival ellentétben – aki a PU fejlett többesi paradigma fejlettségéről szól – megemlíti, hogy ez a kérdés külön monográfiát érdemelne, ám addig is a szamojéd tapasztalatok és eltérőségek alapján a problémát bonyolultabbnak véli – valószínűleg helyesen. E kiegészítésben módosítja a PS Px-ek rekonstrukcióját – röviden. Ennél bővebben foglalkozik a szamojéd módjelek és az igei személyragozás ügyeivel. Fontos vélemény – melyet én már régen vallok –, hogy a tárgyas személyragozás és a birtokos személyragozás (-jelezés) nem azonosítható egymással genetikailag. Új értelmezést ad ezenkívül bizonyos igei formátumoknak, pl. a szamojéd alapján újra hangoztatja azt az álláspontját, hogy a régebben reflexívnek vélt szamojéd igeragozás voltaképpen a mediális igenem megnyilvánulása. Mindezek a megállapítások Mikola tevékenységének jellemző részei, melyeket újabb elméleti kutatások is alátámasztanak.

Ami a függelékként csatolt történeti áttekintést illeti, az voltaképpen új motívumokkal egészíti ki ismereteinket. A kevésbé jelentős nyelvi elemek kimaradnak az elemzésekből. Ez önmagában nem kifogásolható. Akad viszont hiányérzetünk lényeges ügyekben: így pl. nem lett volna haszontalan fölvetni a szölkup és kamassz -go,

ill. *-set* infinitívusz-morfémák eredetének ügyét, nincsen szó a pusztai igei infinitívusi használatáról, nem kielégítő számomra a szöveg *-k* VxIsg magyarázata, a feltételes gerundium jelenségének elhanyagolása, a szóképzésre vonatkozó információk – mondhatni futólagos – említése (bár elismerem, hogy e kérdések mind külön monográfiákat igényelnének). Mindezek ellenére a műnek ez a része konzisztens megoldásokat ajánl a szamojéd morfémák eredetére vonatkozóan, és egységességre törekszik a történeti magyarázatban. Vagyis ez az összefoglalás modern és eredeti, még akkor is, ha egyes részletekben (pl. a 2. személyű birtokos és igei jelölők ügyében nem értek mindig egyet a szerzővel).

Mikola értekezése jól egészíti ki Janhunen *Samojedischer Wortschatz* c. munkáját és egyéb hangtörténeti és morfológiai elemzéseit, s így a szamojéd nyelvek története világosabban áll előttünk, mint régebben. Tagadhatatlan persze, hogy a szamojéd nyelvek jövevényszavairól nem elégséges az átláthatóság: sem a dolgán – tavgi, sem a tunguz – északi szamojéd, sem a ket – szamojéd, sem a török – szamojéd kapcsolatok nincsenek teljesen felderítve (nem is szólva a különböző szamojéd nyelvek közötti lehetséges kölcsönzésekről), ám ez mások kutatásaira vár.

Mikola értekezésében a jelentéstan és a mondattan hiánya nem érdeklődésének passzivitását mutatja, hiszen ismert nyitottsága ilyen problémák iránt, hanem arra utal, hogy e nyelveknek ezen szintjei még leíró szempontból sincsenek kellő módon főlátva (hacsak Terescsenkonak a tavgi mondattani könyvét nem tekintjük első megközelítésnek). A végkövetkeztetés tehát az, hogy Mikola értekezésében a történeti mondattan (pláne: jelentéstan) teljesen háttérbe szorult, mert ennek a megvalósítására jelenleg semmi esély nincsen. Nyilván ez lehet az oka annak, hogy Mikola az értekezés alcíméül a „vázlat” szót alkalmazta.

Az esetleges és kiküszöbölhetetlen hiányokon tehát nem lehet lemérni Mikola művének a súlyát. Hangtörténeti és alakítási eredményein annál inkább, mert csatlakozva Janhunen, Helimskij, Samallahti és mások kezdeményezéseihez (melyeknek gerjesztője ő maga volt) jelentős újításokkal állt elő, szakított megmerevedett konzervatív hagyományokkal és egy olyan összefüggő magyarázó elv és rend kialakítását valósította meg, amely egyaránt használható a szamojéd (vagy akár uráli) nyelvi jelenségek értelmezéséhez. Nyilvánvaló azonban, hogy az alapnyelvek ‘természetrájza’ szerintem nem mutat homogenitást vagy alapvető egységet, hanem e nyelvi állapotokban a heterogenitásnak és az alternatív változatoknak is nagy szerepük lehet. Erre azonban nagyon nehéz a mai nyelvekből kiindulva konkrét bizonyítékokat találni, s ezek szerint ez a vélekedés jobbra elméleti szinten tartható fenn.

Értekelhető viszont Mikola Tibor teljesítménye, ami sajnos ma már életmű: kiváló és kimagasló alkotás, amelynek a nyomtatásban való közzététele – akár magyarul, akár idegen nyelven – nagyon kíváncsú volna.

Sőt: jó lenne különböző kiadványokban, folyóiratokban megjelent tanulmányait külön kötetben is megjelentetni, mert ezek nemcsak a szamojéd, hanem az egész uráli nyelvészetre nézve sok okos új információt tartalmaznak, sőt közelebbről a magyar és ősmagyar rekonstrukciók szempontjából is fontosak. Szemlélete új, hiszen nem csak a hagyományos vélekedéseket vizsgálja fölül új adatokkal, hanem szemlélete az elméleti nyelvészet szempontjait is értékesíti.

Tibor kiváló munkatárs és még jobb utód volt a szegedi finnugor tanszéken. Zárkózott egyénisége nyílt és egyenes jellemet takart. Tudományos feladatai mellett nagy figyelmet fordított tanítványok képzésére – igen szép sikerrel. Magánéletében pusztán családjának és hobbijainak szentelte idejét (pl. rövidhullámú rádiózás éjszakánként, újabban számítógépkezelés, mely utóbbi előnyeit jól ismerte, hiszen dékán korában ő computerizálta a kart és a tanszéket, hozzájárulva ezzel a BTK infrastruktúrájának fejlesztéséhez). Tudom: sok vesztesége volt a szegedi BTK-nak (Wittmann Tibor, Bálint Sándor, Nyíri Antal, Koltay-Kastner Jenő, Szauder József, Gazdapusztai Gyula, Halász Előd, Szauder József és mások), de az egyik legtragikusabb és legmegdöbbentőbb éppen Mikola kilépése volt életünkéből. Utódjának és tanítványainak nehéz dolga lesz, hogy egyrészt befejezzék a folyamatban lévő kutatásokat, másrészt abban is, hogy lehetőleg méltó módon folytassák és valósítsák meg saját munkaterületükön a mikolai igényességet, elkötelezettséget és konzekvenciát. Erre figyelmezteti őket Mikola Tibornak a minden uráli nyelvre kiterjedő elismert munkássága, az újabb általános nyelvészeti irodalom értékeinek adaptálását szorgalmazó tevékenysége és a tanár – tanítvány közti eredményes együttműködés, azaz a műhely megtartása. Nehéz felelősség az, ami a tanszék munkatársaira vár, de jó volna tudni, hogy az általa kezdeményezett munkának nincsen vége. Legyen ennek mércéje Mikola minden egyes könyve, cikke és főleg most ismertetett doktori értekezése egyaránt, mely további sok kutatónivalót jelöl ki, s ezek megoldásához az általa átörökített tehetség, szorgalom, meg a tudomány iránti „halálos elkötelezettség” szükségeltetik.

„THE HISTORY OF SAMOYEDIC LANGUAGES”

PÉTER HAJDÚ

The author gives an account of the late Tibor Mikola's yet unpublished doctoral dissertation hoping it will come out also as a book sooner or later. What gives special importance to this work is the fact that it is based upon the widest possible scale of sources including the most recent publications. Due to Mikola's meticulous approach the result is a comprehensive survey of the history of Samoyedic phonemes, a new reconstruction of the Proto-Samoyedic sound system and a general view of the morphology of Samoyedic languages. All these make Mikola's work an indispensable and basic opus of Samoyedic philology.

SZAMOJÉD ‘9’ ÉS ‘10’ JELENTÉSŰ SZÁMNEVEK

HONTI LÁSZLÓ

0. Mikola Tibor a hazai és nemzetközi szamojédológia kiválósága volt, aki az uralisztika szinte minden részében otthonosan mozgott, de elsősorban mégis mint szamojédológust tartottuk számon. Korai és váratlan halála arra indította legközelebbi munkatársait, hogy a szakma nem szegedi művelőit is bevonva a szó legigazabb értelmében emlékkönyvvel tiszteljenek munkássága előtt. Noha magam nem lévén szamojédológus, szerettem volna olyan témával előrukkolni, amely valamiképpen esetleg közel állhatott Mikola tanár úr szívéhez is. Ezért úgy döntöttem, hogy magyarul összegzem azokat az ismereteket, amelyeket nyelvcsaládunk számneveinek kutatása során a címben jelzett szamojéd lexémákról sikerült kiderítenem, és eddig több helyen elszórva német nyelven (Honti 1990, 1993, 1996) publikáltam.

1. Az ún. értékküszöbök¹ előtti számok neve az uráli nyelvekben gyakran a többiekétől eltérő módon, az értékküszöbhez viszonyítva képződik, az első értékküszöb (a 10) előttiak (legalább a ‘9’) esetében szinte mindig ez a helyzet. Pl. a finnben a *kahdeksan* ‘8’ és az *yhdeksän* ‘9’ eredetileg kb. ‘2 hiányzik (ti. a 10-ből)’ és ‘1 hiányzik (ti. a 10-ből)’ jelentésű kifejezés volt (Itkonen 1973: 337). Az első tízes számnevei közt az értékküszöb, a 10 előtti értékek neve, különösen pedig a 9-é okozza etimológiailag a legtöbb problémát, elsősorban a szamojéd nyelvekben (ld. Honti 1993: 117, 202–204).

1.1. A következőkben a jurák ‘9’ jelentésű számneveinek etimológiai magyarázatát adom elő. Ezért először bemutatom a kulcsfontosságú adatokat, azaz a 9 és 10 megnevezéseit idézem, de mivel a 9 és a 10 tízes szorzatainak nevében is ugyanazon szerkesztésmóddal találkozunk, szükséges bemutatnom a 90, a 100, a 900 és az 1000 nevét is.

Tundrai jurák

‘9’: *häsowaju*’, *habeiju*’ (Castrén 1854: 192), BZ *χasuju*?, *χasawaju*’ (Tereščenko 1965: 887), O *χāsawajū*?, U *χāsowajū*?, Oks. *χabejjū*’ (Lehtisalo 1956: 139), Jam. *χasawaju*’ (Tereščenko 1956: 217),
‘10’: *ju*’, *lūcaju*’ (Castrén 1854: 192), BZ *ju*?, *luca ju*’ (Tereščenko 1966a: 383), O *jū*?, U *lūca jū*?, Oks. *ju*’ (Lehtisalo 1956: 139), Jam. *lucaju*’ (Tereščenko 1956: 217),

¹ A tízes számnévrendszerben a 10 és annak hatványai az értékküszöbök, pl. 100, 1000; a 10-nél kisebb egész számú szorzataik pedig a közbülső értékküszöbök, pl. 20, 30, ill. 200, 300.

- ‘90’: *hásawajur* (Castrén 1854: 194), BZ *časawajur* (Prokofev 1937: 35), *časujur* (Prokofev 1937: 35, Tereščenko 1965: 887), *časawajūr?* (Lehtisalo 1956: 173), Jam. *časawajur?* (Tereščenko 1956: 217),
- ‘100’: *jur* (Castrén 1854: 194), BZ *jur?* (Tereščenko 1965: 887), O *jūr?* (Lehtisalo 1956: 141), Jam. *lucajur?* (Tereščenko 1956: 217),
- ‘900’: *hásawaju jur* (Castrén 1854: 194), BZ *chasujonar?* (Tereščenko 1965: 888), O *časawajonar?* (Lehtisalo 1956: 173), Jam. *časawajonar?* (Tereščenko 1956: 217),
- ‘1000’: *juonar, jōnar, ju jur* (Castrén 1854: 194), BZ *jonar?* (Tereščenko 1965: 887), O *jonar?* (Lehtisalo 1956: 138), Jam. *lucajonar?* (Tereščenko 1956: 217).

Erdei jurák

- ‘9’: T *kašem jut*, B *kaašem ju* (Castrén–Lehtisalo 1960: 311), Nj. *kāšem jut* (Lehtisalo 1956: 139, 173), *kāšemju?* (Verbov 1973: 78), *kāšemađu?* (Popova 1978: 32), *kāšemađu?* (Sammallahti 1974: 66), *kāšemajut* (Pusztay 1976: 361),
- ‘10’: T *jut*, B *jú?* (Castrén–Lehtisalo 1960: 311), Nj. *jūt* (Lehtisalo 1956: 139), *ju?*, *lūsaju?* (Verbov 1973: 78), *đu?* (Popova 1978: 27, Sammallahti 1974: 66), *jūt* (Pusztay 1976: 361),
- ‘90’: T *kašem jur* (Castrén–Lehtisalo 1960: 312), *kāšemjuł(?)* (Verbov 1973: 78), *kašemađuł(?)* (Popova 1978: 32), *kāšemjujūł* (Pusztay 1976: 361),
- ‘100’: T *jur* (Castrén–Lehtisalo 1960: 312), Nj. *jur* (Lehtisalo 1956: 141), *juł(?)* (Verbov 1973: 78), *đuł(?)* (Popova 1978: 26),
- ‘900’: *kāšemađunoł?* (Popova 1978: 32),
- ‘1000’: Nj. *juj²jur* (Lehtisalo 1956: 141), *jonar* (Lehtisalo 1956: 138), *jōnał(?)* (Verbov 1973: 78), *đōnał(?)* (P), *jōnał* (Pusztay 1976: 361).

Az idézett adatok közül a tundrai jurák *chasuju?* ‘9’ a *chasawaju?* ‘ua.’ rövidült formája (Prokofev 1937: 35). Egy, a jurákkal kapcsolatos régebbi beszámolóban a *chasawaju?* formával azonos *Hásowo-ju* mellett ilyen alak is található: *Nenjzà-ju* (Schrenk 1854: 308, közli Donner 1932: 96). Mindezen kifejezéseknek, valójában jelzős szerkezeteknek a jelentése ‘jurák 10’, vö. *chasawa* ‘Mann; Ehemann; Samojede’ (Lehtisalo 1956: 173), *heneč?* ‘Mensch, Mann’ (Lehtisalo 1956: 318). A *časbejjū?* ‘9’ szintén jelzős összetétel, amelynek szó szerinti jelentése ‘osztják 10’, ennek első eleme ugyanis a *časbi* ‘Ostjake’ (Lehtisalo 1956: 159) szóval azonos.

A tundrai jurákban a *ju?* jelentése egyszerűen csak ‘10’, míg a *lucaju?* kifejezésé ‘orosz 10’.

1.1.1. Vajon mi lehet e különös tundrai jurák ‘jurák 10’, ‘osztják 10’ = ‘9’ ⇔ ‘orosz 10’ = ‘10’ oppozíciós kifejezésmód magyarázata (amely, mint az adattárban látható, a 9 és a 10 tízszeresének és százszorosának nevében is jelentkezik)? Úgy tűnik, két magyarázati lehetőség kínálkozik e rejtélyes jelenségre.

a) Mivel az uráli nyelvek ‘9’ jelentésű és még analizálható számnevei rendszerint subtractív módon vannak képezve (vö. fi. ‘9’), nincs kizárva, hogy valaha a tundrai jurák ‘9’ jelentésű számnév is ilyen szerkezetű volt, feltéve, hogy mind a tundrai, mind az erdei jurák ‘9’ számnév *cha-*, ill. *ka-* kezdetű eleme hajdan subtractíot kifejező

komponens volt, és amelynek jelentése a tundraiban az idők folyamán elhomályosult, majd egy másik, „értelmes”, jelentéssel bíró lexéma válthatta fel. Számnévi monográfiám (Honti 1993) recenzienseinek egyike, Ago Künnap szamojédológus megerősített azon meggyőződésemben, hogy a tundrai és az erdei jurák '9' számnevének első eleme etimológiailag nem lehet azonos eredetű (Künnap 1994: 211–212). Hogy a tundrai jurákban miért éppen a 'jurák' (ill. 'osztják') jelző használatos, arra a „b”) magyarázat adhat választ.

b) A megoldás kulcsa végsősoron Strahlenberg útibeszámolójában található meg, amelyre Prokofev (1939: 17) magyarázati kísérlete hívta fel a figyelmemet. Amikor Strahlenberg a szamojédok (azaz a jurák) néphagyományában a 9-es számnak a kitüntetett (mágikus) szerepéről írt, a következő értékes információt hagyta ránk: „wenn solche [die Jurak-Samojeden; H. L.] ihren Tribut überliefern, binden sie ihre Bündlein Hermelins, Eichhörner und und Peltzereyen in 9. Stücke. Die Rußen aber, welchen diese neunste Zahl nicht so angenehm ist, binden sie diese Bündlein um, wenn sie solche in Empfang nehmen, und machen 10. Stück daraus” (Strahlenberg 1730: 78). Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a jurák valaha is kilencesével (kilences számnévrendszemben) számoltak volna, hanem csak azt, hogy az altaji népektől megismerték a 9 mágikus jelentőségét. Ehhez vö. „Die mongolischen Gesetze bestimmen von alters her alle Strafen, Abgaben u. Ähnl. in *jisün* ['9'; H. L.]... Von den turkotatarischen Völkern sollen wenigstens die Kirgisen eine ähnliche Zählmethode kennen” (Ramstedt 1907: 18). Hasonló utalásokat találunk más szerzőknél is (pl. Fekete 1956, Frolov 1974: 299, Ščerbak 1977: 140; vö. még Strahlenberg 1730: 75–78).

A jurák nyilván a 9-es szám mágikus jellegére való tekintettel csomagolták a szörméket 9 darabos kötegekbe, amelyeket a praktikus orosz hivatalnokok rögtön átalakítottak 10-es kötegekké. Egyébként a 9-nek a keleti-szláv hagyományokban is van mágikus ereje (ld. pl. Šerech 1952: 94, Stang 1964: 127), s ez orosz közvetítéssel eljutott a lappokhoz (Bergsland 1953: 46–47, jegyzet), sőt a karjalaiban is találkozunk vele: „*kolmeyheksä* lukus[ana; H. L.] (taioissa:) kolme kertaa yhdeksän” (Virtaranta 1968–1983/2: 296).

Megjegyzendő, hogy Prokofev nagyon közel járt ehhez a megoldáshoz, amikor a *jur. ju?* '10' és *ju* 'узел; запор (на реке)' között etimológiai kapcsolatot keresett (Prokofev 1939: 14). Nyilván a jurák beszélők is sejtettek valamilyen összefüggést e két, etimológiailag egymással valójában össze nem tartozó paronima közt, és ennek következtében a **χasawa/nenečʹχabej jū* '9 darabból álló jurák/osztják köteg', **luca ju* '10 darabból álló orosz köteg' kifejezésekre támaszkodva alkották meg népetimológikusan a hajdan nyilván subtractiv számnévi kifejezés helyett a *χasawa-ju?*, *nenečʹʔju?*, *χabej-ju?* '9' és *luca ju?* számneveket. Hogy a 10 valójában nem „orosz szám”, mutatja az a körülmény is, hogy a *ju?* az 'orosz' jelző nélkül önmagában is jelentheti a '10'-et.

De vajon mit kereshet a *χasawaju?*, *χasuju?*, *nenečʹʔju?* '9 (azaz: jurák 10)' mellett a *χabejjū?* '9 (azaz: osztják 10)' a '9' nevében? Ez nyilván azzal magyarázható, hogy a tundrai jurák és az északi osztjakok évszázadok óta szoros szimbiózisban élnek, igen gyakoriak a vegyes házasságok, amely körülménynek nyelvi és kulturális

következményei nyilván nem lebecsülendők, s így vált helyettesíthetővé a 'jurák' az 'osztják'-kal a jelzős szerkezetben.

Az erdei jurákban az 'orosz 10' csak egyszer van adatolva – igaz, ott viszont nem is használatos a 'jurák/osztják 10' = '9' számnévi szerkezet –, amelyet egyedisége folytán kétesnek tartok, és amely esetleg csak tundrai jurák hatásra jött létre.

1.1.2. A tundrai jurák '9' alakja *kašem jut* stb. A *kašem* előtag az északi szamojéd nyelvek számos tagadó igéje egyik származékának, közelebbről: befejezetlen aspectusú participium praeteritijének látszik, vö.

tundrai jurák: *ħaceau* 'ich – kaum' (Castrén 1854: 437, 1855: 8), *ħacāw* 'ich fast', vö. még *ħacē* 'fast, beinahe' (Lehtisalo 1956: 160); *ħāȳa(сь)* 'едва не..., чуть не...', *ħāȳna* 'хорошо, что не...' (Tereščenko 1965: 760, vö. még 909),

erdei jurák: *kašāñāt...* 'beinahe wäre ich...', *kašāmām...* 'ua.' (Lehtisalo 1956: 160),

jenyiszeji szamojéd: *hotiro* 'ich – beinahe' (Castrén 1854: 518, 1855: 82),

tavgi: *kasa'am* 'ich – kaum' (Castrén 1854: 494, 1855: 48).

A *kašem* szuffixumát és annak funkcióját illetően vö. „Причастие совершившегося действия, суфф. –*тај*, напр. *то* осн. гл. 'прийти' –*томај* 'прошедший', *сālō* 'при-, завязать', *сālōмај* 'завязавший'..." (Verbov 1973: 50); „2nd infinitive. The suffix is /ma/”, vö. *tōš* 'to come' : *tōmāj* PxSg1Akk., *tōmānt* PxSg2Akk., „Deverbal nouns ... /d'i'līma/ 'life' from /d'i'lēš/ 'to live' ... cf. the 2nd infinitive” (Sammallahti 1974: 88, 90, 96; vö. még Hajdú 1968: 51).

Ennek értelmében az erdei jurák '9' jelentésű számnevének (ill. a 9 tízszeresének, százszorosának) eredeti jelentése is ilyesmi lehetett: 'majdnem 10' = '9', 'majdnem 100' = '90', 'majdnem 1000' = '900'. E számnevek hasonló módon képződhettek a tundrai jurákban is az intenzív jurák–orosz kapcsolatokat megelőzően, vagyis mielőtt kialakulhattak volna a 'jurák 10' = '9' ⇔ '(orosz) 10' = '10' stb. párok.

Ehhez hasonló számnevek ismertek nyelvcsaládunkon kívül másutt is a (közbülső) értékküszöbök előtti számok megnevezéseként, pl. „ind. 19 (*ek-una-vimsati* '(1) fehlend (an) 20)', und so entsprechend durch alle Zehner, also 39 *una-čatvarimsati* 'fehlend 40'” (Menninger 1957: 87), csukcs '9' = 'не хватает десятого', '14' = 'не хватает пятнадцатого' (Bogoraz 1934: 26), ket *қус'әм бәхс'ан қус'* 'девятъ' (букв. 'десять без одного') (Krejnič 1968: 460; vö. még Fettweis 1927: 33, 71).

Ezen erdei jurák '9' magyarázata annyira kézenfekvőnek tűnik, hogy ma már csodálkozom, amiért monográfiám (Honti 1993) írásakor ez a magyarázati lehetőség elkerülte figyelmemet, holott a probléma megoldását az alábbi, régtől ismert tények szinte tálcán kínálták:

1. Sok nyelvben, többek közt az uráli nyelvekben a (közbülső) értékküszöbök előtti számok nevét rendszeren subtractiv módon képezik, vö. pl. fi. *yhdeksän* '9' < < '1 nincs/hiányzik', m. *kilenc* '9' < < kb. '(1) a 10-en kívül (= 10 1 nélkül)'.
2. A '9' négy déli szamojéd nyelvben, a szelkupban, a motorban, a karagaszbán és a tajgiban ugyancsak tagadó segédigével képződik (ld. alább 1.3. és Honti 1993: 211, 218).

3. Az északi szamojéd nyelvek a tagadó igéknek különösen gazdag rendszerével rendelkeznek (vö. Katzschmann 1993–1994), s ez a körülmény indokolta tette volna valamennyiüket megvizsgálni olyan szempontból, vajon szóba jöhetnek-e egy esetleges tagadó szerkezetű számnév deverbális elemeként.

1.2. A fentiek alapján arra gondolhatunk, hogy részben hasonlóan értelmezhetők a jurák *Нэсса* (Pallas 1789: 481), *Näesa* (Klaproth 1823: XI, közli Donner 1932: 48), *näessa* (Miller, közli Helimskij 1976: 92) és a jenyiszeji szamojéd Ch. *ěsā*, B *něsā* '9' (Castrén 1854: 193), *нэсамо-де* '9.' (Tereščenko 1966b: 447), amelyek gyaníthatólag egy másik, a kategórikus (egzisztenciális) tagadást kifejező igét tartalmazzák, vö. jur. *niš* (Lehtisalo 1956: 326), jen. *несь* (Tereščenko 1966b: 452) (~ fi. *ei* 'ő nem...'). A jelenlegi '9' számnévi alak egykor hosszabb, az '1' számnévet is tartalmazó lehetett, amelyből később az '1' ellipszis révén eltűnt, s a visszamaradó elem jelentése 'nincs', 'nem lévő' lehetett. A számnév és a tagadó ige szókezdő mássalhangzója közti különbség (*n-*, ill. *ñ-*) azt sejteti, hogy a számnév és a tagadó ige közti etimológiai kapcsolat idővel elherványult vagy teljesen feledésbe is merült.

1.3. A szelkup tazi nyelvjárásában több hangalaki változata van a '9'-nek, pl. *ukkir-čänkitil-köt*, *ukkir-čänka-köt* (Erdélyi 1969: 283), *ukkir-ca-köt* (Kuznecova et al. 1980: 285), amelyekben a középső elem a „*čänkiqo*, *čänki-* [Verneinungsverb], eig. *отсутствовать* | fehlen; не имеется | es gibt nicht” (Erdélyi 1969: 234) participiuma, ill. annak csonkult változata. A motor *Obdenashta* (Pallas 1776, közli Donner 1932: 15), *Obdenaua* (Klaproth, közli Donner 1932: 50), *обденашта* (Pallas 1789: 483) - *našta*, a karagasz *Obtujast* (Pallas 1776, közli Donner 1932: 15), *optinjáschto* (Miller, közli Helimskij 1987: 29) - *jast*, *-jašto*, és a tajgi *Обтаньяшто* (Pallas 1789: 483) - *jašto* eleme ugyanezen szamojéd tagadó ige származéka, amelynek összsamojéd előzményét Janhunén ekként rekonstruálta: „**jānkə* (? nom. ? **jānkā*) 'nicht, fehlend, Fehlen' ~ **jānkə-* (verb. ? **jānkā-*) 'nicht dasein, fehlen'” (Janhunén 1977: 40, még vö. 41).

1.4. A Janhunén (1977: 19) által a tavgi *ṇamajtūmə* és a kamasz *amitun* '9' számnevek összsamojéd előzményeként rekonstruált **āmajtəmə* forma azonban továbbra is megfejtésre vár. A fentiek alapján talán ebben is elhomályosult subtractio sejtethető.

2. Mivel az értékküszöb előtti értéket megnevező tagadó igés vagy egyáltalán a subtractív képzésű számnevek az értékküszöbre (explicit vagy implicit módon) utalnak, nem meglepő, ha olykor a '10' 'éppen 10' jelentésű kifejezés. A szamojéd nyelvek közül ezt látjuk a szelkupban, pl. Taz *kööt*, *köön* '10' ~ *paabu göön* 'ровно 10' (Castrén–Lehtisalo 1960: 171), *köt* '10' ~ *pəpy köt* 'ровно 10' (Kuznecova et al. 1980: 285, 286), még vö. *tōn* '100' ~ *pəpy tōn* 'ровно 100' (uo.), vö. *pāpī*, *pāpī* 'вдруг, внезапно, сразу, невзначай | plötzlich, sofort, zufällig' (Erdélyi 1969: 176). Ugyanebben a funkcióban egy másik nyelvjárásban egy másik lexéma használatos, amely ismereteim szerint nincs önállóan adatolva: N *časkal* (ровно) *šeda hāru* '20' (Castrén–Lehtisalo 1960: 172).

A finnugor nyelvek közül az osztjákban, ahol a '9' szintén subtractiv képzésű (vö. VVj. *ěj-ěr(1)-jõň* kb. '1 híján 10', ld. Karjalainen 1964: 112, 158), a '10' a fenti módon is kifejezhető: vagy *jõň, jõň*, vagy *čama jõň* 'gerade 10', még vö. Irt. *čam jõň* 'gerade 10' (DEWOS 386), vö. VVj. *čama, čamâ*, Irt. *čama* 'прямо, suoraan, geradeaus' (DEWOS 272).

Lehet, hogy a '10'-nek 'éppen/pontosan 10'-ként való kifejezése areális jelenség is, mivel a paleoszibériai nyelvek egyikében, a ketben, amely szintén subtractiv módon képezi az értékküszöbök előtti értékek nevét (esetleg még többen is, de nem néztem utána), vö. pl. *хус'әм бѣхс'ан хус'* 'девятъ' (букв. 'десять без одного'), *хус'* 'девятъ' (Krejnovič 1968: 460), *ко:с* '10' ~ *һа: ко:с'ин* 'ровно 10' (nem jelzői funkciójú változatok), *ко:* '10', *һа: ко:* 'ровно 10' (jelzői funkciójú változatok) (Dulson 1968: 129). Helimskij (1982: 245–246) szerint a fent idézett szelkup *pāpi* stb. ugyanilyen funkcióban a ketbe is átkerült.

3. A subtractiv képzésű számnevek közönségesek a világ nyelveiben, nem meglepő, hogy a mi nyelvcsaládunkban is olyan elterjedtek. A kivonás jelölésére persze többféle eszközt is igénybe vehetnek a nyelvek, de latensen szinte mindenkor az ujjakkal mint a legegyszerűbb és mindig „kéznél lévő” számológéppel való manipuláció van mögötte. E „kézenfekvő” művelet nyelvi vetületének elhomályosodása és a mágikus számok szerepe vezethetett a nyelvcsalád legkülönösebb számneveinek, a tundrai jurák '9' és '10' jelentésűeknek a kialakulásához.

Az egyes számnevek konkrét etimológiai magyarázatán kívül e dolgozat tanulságának azt is tartom, hogy a tundrai jurák '9' vagy a mágikus számnevek (és az itt nem emlegetett egyéb csalóka jelenségek) alapján döreiség lenne a finnugor és a szamojéd alapnyelvre mást, mint decimális számnévrendszert rekonstruálni.

IRODALOM

- Bergsland, Knut 1953: Numeral constructions in Lapp. In: *Liber saecularis in honorem J. Qvigstadii*. Pars II. Oslo. 31–68.
- Bogoraz, V. G. [Борараз, В. Г.] 1934: Луораветланский (чукотский) язык. In: *Языки и письменность народов Севера. Часть III*. Моцква–Ленинград. 5–46.
- Castrén, Mathias Aleksanteri 1854/1966: *Grammatik der samojedischen Sprachen*. St. Petersburg/Bloomington, The Hague.
- Castrén, Mathias Aleksanteri 1855/1974: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Samojedisch-deutsch, deutsch-samojedisch*. St. Petersburg/Kopenhagen.
- Castrén, Mathias Aleksanteri – Toivo Lehtisalo 1960: *Samojedische Sprachmaterialien*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 122. Helsinki.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- Donner, Kai 1932: *Samojedische Wörterverzeichnisse*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 64. Helsinki.
- Dulson, A. Р. [Дульзон, А. П.] 1968: *Кетский язык*. Томск.
- Erdélyi, István 1969: *Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt*. Budapest.

- Fekete Lajos 1956: *Doquz – a törökben és a perzsában*. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 647–652.
- Fettweis, Ewald 1927: *Das Rechnen der Naturvölker*. Leipzig – Berlin.
- Frolov, B. A. [Фролов, Б. А.] 1974: Представления о числе и народов Сибири и Дальнего Востока. In: *Бронзовый и железный век Сибири*. Томск. 89–93.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1976: Об одном переходном северно-самодийском диалекте (К исторической диалектологии ненецкого языка). In: *Происхождение аборигенов Сибири и их языков*. Томск. 89–93.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1982: Keto-Uralica. In: Е. А. Алексеенко (отв. ред.): *Кетский сборник*. Ленинград. 238–251.
- Honti, László 1990: Ist 9 = 10 oder umgekehrt? *Specimina Sibirica* 3. 73–78.
- Honti, László 1993: *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Budapest.
- Honti, László 1996: 9 = 9! (Ein Beitrag zur Lösung des Rätsels der 'neun' im Nordsamojedischen.) *Linguistica Uralica* 32. 124–127.
- Itkonen, Erkki 1973: Zur Geschichte des Partitivs. *Finnisch-ugrische Forschungen* 40. 278–339.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. Helsinki.
- Katzschmann, M. 1993–1994: Die Negation(sverb)en des Nganasanischen. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35. 47–68.
- Karjalainen, K. F. 1964: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Bearbeitet und herausgegeben von E. Vértés. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 128. Helsinki.
- Klaproth, Julius 1823: *Sprachatlas*. Paris. (idézte Donner 1932 alapján)
- Krejnič, E. A. [Крейнович, Е. А.] 1968: Кетский язык. In: П. Я. Скорик (отв. ред.): *Языки народов СССР. V. Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки*. Москва. 453–473.
- Kuznecova, A. I. – E. A. Helimskij – E. V. Gruškina [Кузнецова, А. И. – Е. А. Хелимский – Е. В. Грушкина] 1980: *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект*. Том I. Москва.
- Künnap, Ago 1994: László Honti, Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. In: Ago Künnap (ed.): *Minor Uralic Languages. Structure and Development*. Tartu – Groningen. 210–212.
- Lehtisalo, Toivo 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Helsinki.
- Menninger, Karl 1957: *Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl*. Band I. *Zählreihe und Zahlsprache*. 2. neubearbeitete und erweiterte Auflage. Göttingen.
- Miller, G. F.: kézirat. (idézte Helimskij 1976 alapján)
- Pallas, Peter Simon 1776: *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*. II. St. Petersburg. (idézte Donner 1932 alapján)
- Pallas, Peter Simon 1789/1978: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. Band 2. St. Petersburg/Hamburg.

- Popova, Ja. N. [Попова, Я. Н.] 1978: *Ненецко-русский словарь. Лесное наречие*. Szeged.
- Prokofev, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] 1937: Ненецкий (юрако-самодийский) язык. In: *Языки и письменность народов Севера*. Часть I. Москва – Ленинград. 75–90.
- Prokofev, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] 1939: Числительные в самодийских языках. *Советский Север* 1939/4. 5–25.
- Pusztay, János 1976: *Material aus dem Wald-Dialekt des Jurak-Samojedischen*. Göttingen.
- Ramstedt, G. J. 1907: *Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen*. Journal de la Société Finno-ougrienne 24/1. Helsinki.
- Sammallahti, Pekka 1974: *Material from Forest Nenets*. Helsinki.
- Schrenk, Alexander Gustav 1854: *Reise nach dem Nordosten des europäischen Rußlands, durch die Tundren der Samojeden, zum Arktischen Uralgebirge*. II. Dorpat. (idézte Donner 1932 alapján)
- Stang, Christian 1964: Russisch *девяносто*. *Commentationes slavicae in honorem V. Kiparsky*. Helsinki. 124–129.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Lieferung 1–15. Berlin. = DEWOS.
- von Strahlenberg, Philipp Johann 1730/1975: *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm/Szeged.
- Ščerbak, A. M. [Щербак, А. М.] 1977: *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя)*. Ленинград.
- Šerech, Jurij 1952: *Problem der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den slawischen Sprachen*. Lund.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1956: *Материалы и исследования по языку ненцев*. Москва – Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1965: *Ненецко-русский словарь*. Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1966a: Ненецкий язык. In: 376–395.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1966b: Энеский язык. In: В. И. Лыткин – К. Е. Майтинская (ред.): *Языки народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки*. Москва. 438–457.
- Verbov, G. D. [Вербов, Г. Д.] 1973: *Диалект лесных ненцев*. Самодийский сборник. Новосибирск. 3–190.
- Virtaranta, Pertti (toim.) 1968–1983: *Karjalan kielen sanakirja* 1–3. Helsinki.

DIE ZAHLWÖRTER '9' UND '10' IM SAMOJEDISCHEN

LÁSZLÓ HONTI

Die meisten Zahlwörter unmittelbar vor den „Rangschwellen“ und Zwischenrangschwellen (10, 100, 1000 usw., bzw. vor 20, 30...90 und 200, 300...900), das heißt die für 8, 9, 90, 900 usw. werden in den uralischen Sprachen subtraktiv gebildet. Die eigenartigsten unter den uralischen Zahlwörtern stellen die jurak-samojedischen dar: jurakische '10' = '9' bzw. russische '10' = '10', jurakische '100' = '90' bzw. russische '100' = '100', jurakische '1000' = '900' bzw. russische '1000' = '1000'. Einst dürften die Bezeichnungen für die Zahlenwerte unmittelbar vor den Rangschwellen mit einem Negationsverb subtraktiv gebildet worden sein. Dank der magischen Zahl '9' altaischen Ursprungs konnten die Juraken ihre Tribute an die Russen in Pelzen in Neunerbündeln entrichten, die von diesen dann Zehnerbündel machten. Die Entwicklung – begünstigt durch die Paronymie von 'bündel' und '10' – war also etwa: 'jurakisches Bündel aus 9 Stück', 'russisches Bündel aus 10 Stück Fell' > jurakische '10' = '9', russische '10' = '10'. Die '9' der übrigen samojedischen Sprachen wird immer noch mit einer Konstruktion mit Negationsverb gebildet.

ÜBER „VERBA CONJUNCTIONALIA“ UND ANDERE EIGENTÜMLICHKEITEN IM NGANASANISCHEN – U. A. EIN NACHTRAG ZU DEN NEGATION(SVERB)EN*

MICHAEL KATZSCHMANN

Aufgrund der Manuskripte Castréns zum Tawgy-Samojedischen (Nganasanischen) werden hier neue, ergänzende Angaben dargestellt.¹ Es geht im einzelnen um die sog. „Verba conjunctionalia“ Castréns (XV 195–197): *kasa"á* „чуть не“, *jamantuma* (neben: **лэзу*“-) „не могу“, *nguale* „как не“, *njinttuu* „не“, Honti (1997) gebraucht in diesem Zusammenhang den Terminus „verneinende Modalverben“, das „Verbum substantivum“ *janku* „нет“, sowie die „Conjunctionen“ *malji* „только“, *balta* „id.“, zu denen u.a. auch *kasa"á* und *nguale* zählen.

kasa"á „чуть не; ego ... vix“.² Dieses Verb ist im gesamten Nordsamojedischen verbreitet und muß als Negationsverb betrachtet werden, da es ein Bezugsverb im Connegativ erfordert (vgl. enz. *kotjio mota* „чуть не резал“ (E 99)). Es flektiert, wie *njiseáma* „nicht“, nach der I. Konjugation, in allen Tempora und Modi. Das in der „Grammatik“ gekürzte Paradigma von *kasa"á* (C54: 494, §522) erfährt hier einige Ergänzungen aus dem Manuskript:

	Vx	Sg	Du	Pl
SK ³	1	<i>kasa"am</i>	<i>kasa"ami</i>	<i>kasa"ámu</i>
	2	<i>kasa"ang</i>	<i>kasa"ari</i>	<i>kasa"áru</i>
	3	<i>kasa"á</i>	<i>kasa"agai</i>	<i>kasaá"</i>
			(<i>kasaágai</i>)	
		<i>kasa"am tjinala</i> „[я] чуть не упал“		

* Diesem Aufsatz liegen die Manuskripte Castréns zugrunde. Flüchtigkeitsfehler, wie z.B. ein fehlender Stimmbandverschußlaut oder fehlendes anlaut. *ng*, bei Castrén ~, wurden hier meist kommentarlos korrigiert. Die Originalschreibweise wurde beibehalten (Ausnahme: ~), obwohl sie teilweise nicht unwesentlich von der Schiefners abweicht. Fehler aufgrund schlecht lesbarer Vorlagen bitte ich zu entschuldigen. Für einige wichtige Hinweise (besonders bezüglich des Jurakischen) bin ich Tapani Salminen zu Dank verpflichtet.

¹ Hier wird auf einen Vortrag über die ng. Negation(sverb)en Bezug genommen, den ich auf Einladung Prof. Mikolas in Szeged gehalten habe und der anschließend in *NéprNy* 35 (1993–94) erschien. Ich bedauere, daß ich Prof. Mikola diese Ergänzungen leider nur posthum widmen kann.

² XV 197f, XVI 307, 329; vgl. enz.: (Ch) *hoi'iro* „ich – beinahe“ (C55: 82); JurW. *kaša* (Honti 1997: 84, vgl. L 160b), *кашаѝи* „почти“ (Barmič 1994: 38,198); Katzschmann 1993–1994: 53–56.

³ S[ubjektive]K[onjugation], O[bjektive]K[onjugation], für singulare, duale und plurale Objekte, R[eflexive]K[onjugation].

	Vx	Sg	Du	Pl
OKsg	1	<i>kasa"ama</i>	<i>kasa"ami</i>	<i>kasa"amu"</i>
	2	<i>kasa"ara</i>	<i>kasa"ari</i>	<i>kasa"aru</i>
	3	<i>kasa"atu</i>	<i>kasa"adi</i>	<i>kasa"adung</i>
		<i>kasa"ama matu" „[я] чуть не резал”</i>		

OKdu:	Vx1Sg	<i>kasa"akeinjä</i>	Vx2Sg	<i>kasa"akeitjä</i>	Vx3Sg	<i>kasa"akeitjü</i>
OKpl:	Vx1Sg	<i>kasa"injä</i>	Vx2Sg	<i>kasa"itjä</i>	Vx3Sg	<i>kasa"itjü</i>

	Vx	Sg	Du	Pl
RK	1	<i>kasa"ina</i>	<i>kasa"ini</i>	<i>kasa"iniü"</i>
	2	<i>kasa"ing</i>	<i>kasa"indi</i>	<i>kasa"indü"</i>
	3	<i>kasa["]i" /</i> <i>kasai"dang</i>	<i>kasa["]indi</i>	<i>kasa"inda"</i>

P(e)rf. (Prät.):

SK *kasajuam* *kasajuang* *kasajua*
kasajuam bua" „[я] чуть не сказал”

OKsg *kasajuama matu"*

OKdu *kasajuageinjä*

OKpl *kasajüinjä*

RK *kasajüina* *kasajüini*
kasajüing *kasajüiti*
kasajüi

Plqf.: *kasabatuma matu"*, Fut. I.: *kasaguama matu"*, Fut. II.: *kasasutama ngamitü"*
„[я] чуть не скажу”, Conj.: *kasabaama* ~ *kasabaadaama*, Def(ektiv):
kasamatama"äma, Imp.: *kasaguma* (sic!), *kasada*, *kasangaadu*, Part.: *kasatua matu"*
nganasang, Ableitungen: *kasatatuma* „сталу” (Inch. fut.); *kasaki"éma*;
kasanandutuma „хочу”; *kasafantuma* „иду”.

jamantuma „не могу; nicht können” findet sich allein bei Castrén (XV 197, XVI 307, C55: 52, 242), obwohl es uralische Wurzeln, vielleicht sogar einen Bezug zum Jukagirischen hat.⁴ Es liegen nur wenige aber aufschlußreiche Formen vor: (Aorist (Aor.)) SK *jamantum*, OKsg *jamantuma*, OKdu *jamantukeinjä*, OKpl *jamantanjä*, RK *jamantana*, (Prt.) *jamajuam*, *jamajuama*, (Fut. I) *jamaguama*, (Part.) *jamantua*. Auch einige entsprechende „Syntagmata” wurden von Castrén aufgezeichnet: *jamantuma jadabtu* „не могу закушать”, *jamantum jadabtu*, *jamajuama jadabtu*. Sie belegen einen Connegativ auch in anderen Tempora und setzen somit ein echtes Negationsverb voraus. Es steht in Konkurrenz zu ng. *л.: /u"- „id.” (T79: 163)⁵, das allein in späteren Texten erscheint.

⁴ Vgl. PU **jama-* „sterben” ~ juk. **jama-* „id.” (Rédei 1999: 36). Seine Bedeutung „nicht können” ist jedoch auf das Nordsam. beschränkt: jurT. я"ма(сь) sowie enz. (Ch) je"oa-.

⁵ Vgl. enz. (Ch) le"io", (B) le"iro", lo"io" (C55: 84); Katzschmann 1993–94: 60–66.

nguole „как не; ego sine dubio; certe, quidem“⁶. Damals blieb es aufgrund der Materiallage eine reine Vermutung, Castrén's (Conjunction) *nguale*(“) „sicher/in d. Tat“ (C55: 46, C54: 604) mit dem (Adv.) *nguoly* Tereščenko's zu verbinden; zumal nur ein einziger Nicht-Tereščenko-Beleg vorlag.⁷ Von gleicher Art [in Bezug auf *kasa*“a] ist – nach Castrén – das „conjunct Verb“ *ngualema*. Beim Aorist nimmt das negierte Verb den Connegativ an: *ngualema matu* „как не стану резать“ (vgl. enz.: *üngeo mota* „id.“, *tingei* „mota“ „id.“ (?) (E 99) ~ (Adv.) *tinge* „wahrhaftig/wirklich“ (E 110)). In den anderen Tempora und Modi sind diese am negierten Verb angefügt, dabei kann *nguale*“ (fakultativ, ähnlich der Partikel *njintuu*) zumindest ein Personalsuffix annehmen: (Prt.) *nguale*“ ~ *ngualema matujuama*, (Fut.) *nguale*“ ~ *ngualema matuguama*. Das Manuskript bietet folgende Belege:

	Vx	Sg	Du	Pl		
SK	1	<i>ngualem</i>				
	2	<i>ngualeng</i>				
	3	<i>nguale"</i>	<i>ngualegai</i>	<i>ngualé"</i>		
OKsg	1	<i>ngualema</i>	<i>ngualimi</i>	<i>ngualeme"</i>		
	2	<i>ngualera</i>	<i>ngualiri</i>	<i>ngualere"</i>		
	3	<i>ngualete</i>	<i>ngualidi</i>	<i>ngualedeng</i>		
OKdu	Vx1Sg	<i>ngualekeinjä</i>	Vx2Sg	<i>ngualekeitjä</i>	Vx3Sg	<i>ngualekeitji</i>
OKpl	Vx1Sg	<i>ngualenjä</i>	Vx2Sg	<i>ngualetjä</i>	Vx3Sg	<i>ngualetji</i>
	Vx	Sg	Du	Pl		
RK	1	<i>ngualena</i>	<i>ngualeni</i>	<i>ngualene</i>		
	2	<i>nugaleng</i>	<i>ngualendi</i>	<i>ngualende</i>		
	3	<i>nguale"</i>	<i>ngualendi</i>	<i>ngualende"</i>		

Syntaxbelege/Syntagmata:

[Aor.] *ngalema tadu* „visst ger jag“ (?)

[Aor.] *ngualema jadabtu* „как не закушаю (ich habe kaum gedankt/visst tacker jag)“
(?)

Im Gegensatz zu *kasa*“a, nimmt das negierte Wort bei *nguale*“ (in den anderen Tempora) eigene Tempus- und Personalsuffixe an:

⁶ XV 198, 224f., XVI 52, 307 328; vgl. Katzschmann 1993–1994: 57–60.

⁷ Heute ist offensichtlich, daß Schiefner diesen Beleg (wie viele andere auch) in der Grammatik schlicht ausgelassen hat. Ob dies an vorgegebenen Druckbogen lag oder andere Ursachen hatte, ist dabei von geringer Bedeutung. Eine (Neu-)Edition des gesamten Manuskriptmaterials wäre deshalb ein Desiderat.

[Prt.] *ngualema jadabtusuama*, *ngualera jadabtusuara*, etc.

[Fut.] *ngualema jadabtusudama*

[Fut.] *nguale* ~ *ngualema tuisjudama* (?) „ich werde bestimmt kommen“ (?)

misira? ngualema ~ *ngualema mijema* „gaf du? ja visst/Gabst du es? Ich gab es bestimmt!“

njintuu „ne; nicht, kein“ (XV 195 f., XVI 305–307), wird von Castrén als „negative Partikel“ zur Negation eines Prädikatsnomens (Nomen, Adjektive, Partizipien) bezeichnet. Es gleicht in vielem *nguale*. So sind bei beiden die Personalsuffixe (Vx) in bestimmten Positionen fakultativ, z.B.: *njinttu* ~ *njinttuum ajam* „ich bin kein/nicht Tunguse“ (vgl. *nguale* ~ *ngualema tuisjudama* „ich werde sicherlich kommen“; *ajam* „ich bin Tunguse“, *asja* ~ *ajam eisjüam* „ich war Tunguse“, etc. (XV 189)). Interessant ist die Konstruktion: *njinttu* ~ *njinttüm ajam etjatam*⁸, bei der die Vx sogar dreifach auftreten, was eine Art Kongruenz vermuten läßt.

Üblicherweise wird ein Nomen jedoch in den anderen Tempora und Modi mit dem Hilfsverb *nisa* „nicht“ gebildet (vgl. C54: 492ff, §521), wobei neben dem Connegativ *ngua* „sein“ (zu: *etjum*) hinter dem negierten Nomen (!) auch *ma* „werden“ (zu: *mu'am*) bzw. *mu* „fungieren als“ (zu: *muendum*)⁹ auftreten können.¹⁰ Eine Verbindung von Partikel und Verb zeigen folgende Belege: *njintuu jadabtumaa* ~ *njemaa jadabtu* „не закушано“; *njindem amne ngua* „ich bin nicht hier“ (vgl. jurT. *тамна янгу* „нет ещё“ (Pyterka 1948)).

janku, jangu „het; absum“, wird von Castrén als Hilfsverb (XVI 298) bzw. „Verbum substantivum“ (C54: 490f., §519; XV 186) betrachtet.¹¹ Es ähnelt in gewisser Weise der Partikel *njintuu*. So treten die Vx im Aor. zwar an den Stamm: *jangum* „меня нет“, die anderen Tempora und Modi werden jedoch (bei Castrén noch) analytisch gebildet, wobei *janku* wie eine Partikel unverändert bleibt und das hinzutretende Hilfsverb „sein“ flektiert wird, z.B.: Prät.: *janku esjuam*, Plqf.: *janku efadum*, Fut. I: *janku ekuam*, Fut. II: *janku esjudam*. Erst spät(er) entwickeln sich Formen wie z.B. das Fut. (II.) ng. *мәнә әмны даяуысузәм* „меня здесь не будет“ (MU86: 32 (246); vgl. *njindem amne ngua* „id.“), wobei die „Zusammensetzung“ mit einer Form von „esse“

⁸ Bei *etjatam* handelt es sich um eine von Castrén als „Inchoativum fut.“ bezeichnete Ableitung des Hilfsverbs „sein“ mit der Bedeutung „быть стану“ (XVI 292) (vgl. *njindatum*).

⁹ Sie treten nicht mit der Partikel auf, vgl. *njinttu(m) ajam* ~ *njindem asja mu* „ich bin kein Tunguse“, *njindem asja ma* „ich ‘fungiere’ nicht als Tunguse“ (XV 196). Sowohl *mu* als auch *ma* erscheinen nur bei Castrén als Verben (!). Die mit ihnen verbundene Problematik würde den Rahmen dieses Aufsatzes sprengen und verdient eine eigene Behandlung!

¹⁰ Vgl. Prf.: *njiseäm ajam ngua*, Plqf.: *njifeädem ajam ngua*, Fut. I: *njikuam ajam ngua*, Fut. II: *njisedam ajam ngua*, Conj.: *njifeädum ajam ngua*, Imp.: *njikudam ajam ngua*, Inf.: *njese asja ngua*, Ger.: *njibi asja ngua*, *njese efu asja ngua*, Part. Präs.: *njintteä asja ngua*.

¹¹ Vgl. Katzschmann 1993–94: 49f.; enz. (B) *jiggua* „нет“ (C54: 513f., §535; E 91); jur. *jangu* (C54: 433, §498) bei Castrén ebenfalls nur im Aor., bei Lehtisalo jedoch auch mit anderen Tempora und Modi (L 100bf.)

jedoch deutlich bleibt (vgl. enz. (Fut.) *jigutjuro* etc. (E 91)). Im Gegensatz zu *njinttuu* hat *janku* keine (fakultative) Kongruenz.

Die beiden folgenden Lexeme gehören zwar nicht in den engen Kreis der „Verba conjunctionalia“, sind jedoch als „Conjunctionen“ (zu denen Castrén auch *kasa* „a und *nguale*“ rechnet) mit ihnen verbunden, zumal sie auch Personalsuffixe sowie teilweise Tempora und Modi aufweisen. Beide stehen sich zwar aufgrund ihrer Semantik sehr nahe (sie werden von Castrén stets zusammen behandelt), gehören jedoch etymologisch verschiedenen Stämmen an. Sie sind vielleicht unter jur. bzw. enz. Einfluß entstanden:

maltji „только, tantum (nihil amplius)“, ***maltjima*** „у меня только (больше нет)“ (XV 224f., XVI 52, 307, 328f.; vgl. enz.: *moddi* „только“ (E 109)¹²):

Vx	Sg	Du	Pl
1	<i>maltjima</i>	<i>maltjimi</i>	<i>maltjimü</i>
2	<i>maltjira</i>	<i>maltjiri</i>	<i>maltjirü</i>
3	<i>maltidü</i>	<i>maltjidi</i>	<i>maltjidüng</i>

Die Satzbelege sind recht eingetümlich: *mannang maltjima njikána* „jag har få min (?) styrka/Ich habe meine ganze Kraft (dafür) verwendet [mehr ist nicht vorhanden]“. Hier liegt wahrscheinlich eine nominale Struktur zugrunde, da *-ma* zwar formal Vx ist, *-na* jedoch eindeutig als Possessivsuffix (Px) des Genitivs zum Nomen *nika* „Kraft“ (C55: 59, 243) gehört. Der zweite Beleg ist (im Manuskript) ebenso schwer lesbar wie deutbar: *set[e] maltjidüng taatu (?)* „har har få ... (?) (только олени)“. *Maltji* hat weder Perfekt noch Futur, es entlehnt sie dem Hilfsverb.

baltá „у – только; nonnisi“, ***baltáma*** „у меня только есть“.¹³ Auch *balta* kann Personalsuffixe annehmen, die im Aorist jedoch den (formal von den Vx schwer zu unterscheidenden) Px entsprechen:

Px	Sg	Du
1	<i>baltáma</i>	<i>baltámi</i>
2	<i>baltára</i>	<i>baltari</i>
3	<i>baltadu</i>	etc.

¹² Castrén scheint sich hinsichtlich der Beziehung des enz.: *moddi* zu ng. *maltji* (anders als bei enz. *bodde* und ng. *balta*) zu Unrecht nicht ganz sicher zu sein. Sein Hinweis auf jurObd. *maal* „Ende, Gipfel, Wipfel“ (vgl. L 250b), das im Genitiv ebenfalls adverbiale Bedeutung annimmt, ist etymologisch jedoch nicht begründet.

¹³ XV 224f., XVI 52, 329. Es entspricht nach Castrén enz.: *bodde* „только“ (E 109), z.B. *motabo bodde* „[я] резал только“ (E 112); vgl. jurT. *валакада* „id.“ (Pyrekka 1948) (?). Ng. *balta* findet sich zuweilen am Schluß von Erzählungen in der Bedeutung „Ende“, vgl. auch jurObd. *maal*.

Die anderen Tempora nehmen Vx an:

Prät.: *baltajuam*, *baltajuang*, *baltajua* etc.

Fut. II: *baltasudam* „только будем“, *baltasudang*, *baltasuta*, *baltasutemi* (*baltatämi*),
– *baltasudá*“ etc.

Bewertung

Somit kann kaum von einem einheitlichen System der Negation(sverb)en gesprochen werden. Die Kriterien eines Negationsverbs (Tempus- bzw. Moduskennzeichnung am negierenden Verb mit Connegativ (d.h. die Form der Vx2Sg Imp. Aor.) am negierten Verb) erfüllen neben dem allgemeinen Negationsverb *niša* nur *kasa*“am und *jamantuma* bzw. *лэзу*“cu.

Dagegen erfüllt *nguale*“ die Bedingungen eines Negationsverbs nur im Aorist, in den übrigen Tempora und Modi nimmt es die Form einer Negationspartikel (ähnlich *njinttuu*) an, wobei die Vx wie bei der Negationspartikel fakultativ verwendet werden, im Gegensatz zu *janku*, das ohne fakultative Vx in anderen Tempora als dem Aorist auskommt. In diesen Positionen wirkt es ebenfalls partikelhaft.

Da von *mal̥t̥ji* und *bal̥ta* leider nur wenig mehr als einige Personalformen vorliegen, ist eine Einordnung schwierig. Ng. *mal̥t̥ji* „только“ und enz. *moddi*“ „id.“ gehören offensichtlich zum PS **mâlā-* „endigen“ (Janhunen 1977: 85 (298). Janhunen führt lediglich enz. *moleo*, *molesi* „schon“ an. Mit *mal̥t̥ji* und *moddi*“ wären dagegen die fehlenden nordsam. Glieder zu(m „? der.“) sk. *mālcáu* „ich beende“ gefunden (? < PS **mālc̥s-*).¹⁴ Sowohl *mal̥t̥ji* als auch *bal̥ta* sind, obwohl etymologisch unterschiedlichen Ursprungs, über eine gemeinsame Semantik und ihre Personalsuffixe sekundär in einen verbalen Bereich gelangt, wobei sie deutliche nominale Wurzeln bewahren, z.B. Px im Aor. bei *bal̥ta* sowie eine „nominale“ Satzkonstruktion neben der (leider unbelegten) Bildung von Tempus und Modus mit Hilfe des Hilfsverbs bei *mal̥t̥ji*. Sowohl *mal̥t̥ji* als auch *bal̥ta* können (obwohl gemeinsam.) nur spät ins (Negations)System gelangt sein und orientieren sich eher an der „Negationspartikel“ *njinttuu* (für das Prädikatsnomen) und dem „Hilfsverb“ *janku*. Sie sind also nicht nur aufgrund des fehlenden Connegativs kaum zu den Negationsverben zu rechnen.

Zwar scheint das System hinsichtlich des Connegativs einerseits „aufzuweichen“, sich gleichzeitig jedoch lexikalisch zu erweitern und sich somit sogar den südsam. Partikelnegationen anzunähern. Die Semantik ist bei der Sprachvergleichung in den (nord)sam. Sprachen offenbar ein wichtigerer Aspekt als der (konkrete) etymologische (vgl. z.B. ng. *nguole*“ ~ enz. *üngeo* ~ *tinge*; ng. *jamantamā* ~ *лэзу*“cu ~ jurT. я“ма(сб)). Deshalb können (zumindest im Ngananischen) neue lexikalische Elemente leicht(er) integriert werden. So hat das Nganasanische aufgrund seiner Einflüsse aus dem Jurakischen und/oder Enzischen bzw. der Weiterentwicklung gemeinsamer

¹⁴ Salminen teilte mir hierzu mit: „there is nothing strange in the Forest Nenets *-nlh-* because it regularly derives from *-ll-* which comes from earlier *-lt-*, and the Selkup word is not a derivative but a regular cognate of the words in northern Samoyed reflecting the original *-lc-* consonant cluster, which must replace the single *-l-* in Juha [Janhunen]’s reconstruction.”

Wurzeln (jurW. *kaša, maal*; jurT. я"ма(сь), валакада (?), янгу; enz. (Ch) *hot'iro*"; (Ch) *je"oa-*; (Ch) *le"io", le"iro*"; (B) *jigguā*; (Ch) *moddi*"; (Ch) *bodde*) offenbar eine Sonderstellung, wie z.B. bei der Herausbildung der „Negationspartikel“ *njinttu* bzw. *janku*.

Literaturverzeichnis

Primärquellen:

Folgende Bände aus den Handschriften Castréns (Signatur: MS.MF.k.9):

E (=XIV) „Anteckningar öfver Chantaisko=Karasinska dialecten“ (S. 1–112),

„Grammatikatiska Anteckningar i Jeniseiska Samojed=dialecter“ (S. 113–191)

XV (*Ohne Titel*, jedoch ausgearbeitetere Fassung als XVI) (S. 1–229)

XVI „*Awamska dialecten*“ (1–235) („Rohvorlage“ für XV?)

Sekundärquellen:

Barmič 1994 = Бармич, М. Я. – И. А. Вэлло 1994: *Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий (лесной диалект)*. Санкт-Петербург.

Grammatik/C54 = Castrén, Matthias Alexander – Anton Schiefner (Hrsg.) 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen*. (Indiana University publications. Uralic and Altaic series 53) Bloomington 1966. [Nachdr. d. Ausg. St. Petersburg, 1854. (Nordische Reisen u. Forschungen 7)]

C55 = Castrén, Matthias Alexander – Anton Schiefner (Hrsg.) 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. Im Auftrag d. kaiserl. Akad. d. Wiss. bearb. von Anton Schiefner. Leipzig, 1969. [Nachdr. d. Ausg. St. Petersburg, 1855. (Nordische Reisen u. Forschungen 8)]

Honti, László 1997: Die Negation im Uralischen I. In: *LU* [SFU] 33. 81–96.

J77 = Janhunen, Juha (1977): *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. (Castrenianumin toimitteita 17) Helsinki.

Katzschmann, Michael 1993–1994: Die Negation(sverb)en des Nganasanischen (A tagadás néhány morfoszintaktikai kérdése a nganaszanban). In: *NéprNy* 35. 47–68.

L = Lehtisalo, T. 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 13) Helsinki.

MU86 = Методицеские указание к курсу общее языкознание (на материале нганасанском языка). (Ges. u. hrsg. von) Черемисина, М. И. u. Н. Н. Коваленко. Новосибирск. 1986.

Pyrrerka 1948 = Пырерка, А. П. (Сост.) – Н. М. Терещенко (Сост.) 1948: *Русско-ненецкий словарь*. Москва.

Rédei, Károly 1999: Zu den uralisch-jukagirischen Sprachkontakten. In: *FUF* 55. 1–58.

Tereščenko / T79 = Терещенко, Н. М. 1979: *Нганасанский язык*. Ленинград.

A „VERBA CONJUNCTIONALIA”-KRÓL ÉS EGYÉB NGANASZÁN KÜLÖNLEGESSÉGEKRŐL — T.K. UTÓIRAT A TAGADÁS NÉHÁNY MORFOSZINTAKTIKAI KÉRDÉSÉHEZ

MICHAEL KATZSCHMANN

Castrén kéziratai nyomán új, kiegészítő adatokkal szolgálunk a tavgi-szamojéd (nganaszán) un. „Verba conjunctionalia”-khoz: *kasa* „a „чуть не”, *jamantuma* (emeltett: **лэзу*“-) „не могу”, *nguale* „как не”, *njinttuu* „не”; a „Verbum substantivum”-hoz: *janku* „нет”; valamint a kötőszókhöz („Conjunctionen”): *maltji* „только”, *balta* „ua.”.

A tagadó ige kritériumainak (az idő- és igemódnak a tagadó, a konnegatívnak a tagadott igeen történő jelölése) kizárólag *kasa* „am és *jamantuma* ill. *лэзу*”-cu felel meg teljesen. Ezzel szemben *nguale*”, *njinttuu* és *janku* csak az aorisztoszbán tekinthetők tagadó igéknek; a többi igeidőben és -módban többé-kevésbé partikula jelleggel rendelkeznek. Mi több, a *maltji* és *balta* szavak a nominális kategóriákhoz állnak a legközelebb. Annak ellenére, hogy igei és tulajdon személyragok fűződnek hozzájuk, aligha lehet őket a tagadó igék közé besorolni.

A ng. *maltji* és enyec *moddi*” minden valószínűség szerint a szölk. („? der.”) *mālcāu* „ich beendige” (? < PS **mālcə*-) alapján Janhunnen által feltételezett szamojéd szócsalád északi szamojéd tagjai (l. PS **mālā*- ‘befejez’).

Az itt tárgyalt szavak három különböző tagadási típust jelképeznek, sőt esetleg három stádiumról is beszélhetünk: a valódi tagadó igétől a tagadó partikuláig (mint a déli szamojédban). Feltűnő, hogy a szemantika ebben az etimológiánál fontosabb szerepet játszik (vö. pl. ng. *nguole*” ~ enyec *üngeo* ~ *tinge*; ng. *jamantama* ~ *лэзу*”-cu ~ jurT. я”ма(сь)). Ez megkönnyítette az új lexikális elemek beépítését a nyelvbe.

A nganaszán nyelv a nyenyec (jurW. *kaša*, *maal*; jurT. я”ма(сь), *валакада* (?), *янгу*) és enyec ((Ch) *hot’iro*”; (Ch) *je”oa*-; (Ch) *le”io*”, *le”iro*”; (B) *jigguā*; (Ch) *moddi*”; (Ch) *bodde*) befolyása révén egyéni szerepet játszik a szamojéd nyelvcsaládon belül, ami a *njinttuu* (esetleg *janku*) tagadó partikula kifejlésztésében is megnyilvánul.

NYELVÚJÍTÁSI TÖREKVÉSEK AZ ÚJ MORDVIN BIBLIAFORDÍTÁSOKBAN

KERESZTES LÁSZLÓ

Az Oroszországban (és közben a Szovjetunióban) élő kisebb finnugor népek írásbeliségének kialakulása és problémái jól ismertek. E népek az ismeretlenség homályából főleg a 18. század expedícióinak jóvoltából kerültek ki, amelyek során a tudós gyűjtők és kutatók szójegyzékeket készítettek a finnugor nyelvekből is. A 19. század elején központi kezdeményezésre megkezdődött a biblia részleteinek, főként az Újszövetségnek a fordítása, a hitoktatásnak és a hit gyakorlatának céljaira pedig katekizmusok és bibliai olvasmányok készültek. Ezek a fordítások jelentik az irodalmi nyelvek kialakulásának kezdeteit.

A modern irodalmi nyelvek kimunkálásának az a célja, hogy a vallásgyakorlón túlmenően használhatók legyenek a közigazgatás, a jog és a tudományok területén is. A bibliarészletek, majd a teljes biblia lefordításától azonban igen hosszú út vezet a modern nemzeti nyelv kialakulásáig. E rögzös úton azonban minden népnek végig kellett és kell mennie ahhoz, hogy modern értelemben vett nemzetté váljon. A finnugor népek közül ezt az utat végigjárták már az önálló államisággal rendelkező észtek, finnek és magyarok is, és ma már tudjuk, milyen jelentős szerepet játszottak e finnugor népek irodalmi nyelvének kialakulásában a bibliafordítások.

A mordvinok különösen nehéz helyzetben voltak és vannak, hiszen a kedvezőtlen oroszországi (közben szovjet) viszonyokon túlmenően a nyelvi széttagoltság és széthúzás problémáival is meg kell küzdeniük. A bibliafordítók egyben mindig nyelvújítóknak számítanak. Damaszkín püspök 1785-ös erza szótára csak 1971-ben jelent meg Feoktyisztoz jóvoltából, így nem lehetett hatással a mordvin irodalmi nyelv kialakulására. Az 19. század eleji erza és moksa evangéliumfordítások és katekizmusok készítői talán ismerték Damaszkín kéziratos szójegyzékeit, e fordítások mindenesetre jelentős nyelvújítási törekvéseket tükröznek. A második hullámban készült fordítások a 19. század végén és a 20. század elején kutatásaim szerint kevesebb neologizmust tartalmaznak, több bennük az orosz terminológia, mint elődeikben. Paasonen nyelvjárási szótára nem tartalmaz általában ilyen adatokat, mert a 19. század végén a pogány hagyományok feltérképezését tartották elsőrendű feladatnak, így a szókincsnek erre a részére a finnek sem fordítottak kellő gondot. Pedig Paasonennak igen nagy volt a tekintélye: őt kérték föl az evangéliumfordítások nyelvének revideálására. Az októberi forradalom utáni irodalmi nyelvalkotási törekvések nem az egységes mordvin irodalmi nyelv irányába hatottak, hanem erős differenciáló hatások érvényesültek, amelyeknek megfelelően két mordvin irodalmi nyelv született.

Még az új irodalmi nyelvi szótárak (erza–orosz 1993 és moksa–orosz 1998) sem vették fel a hitélet terminológiáját. Nem csoda, hogy a modern bibliafordítások készítői igen nehéz helyzetben voltak, amikor tervbe vették a gyermekeknek szánt bibliai történetek fordítását. A bibliából készült egy orosz alapváltozat (Детская

Библия), amely a különböző finnugor nyelvek fordítói számára is segítségül szolgált. Ennek segítségével elkészült az erza (Библиянь ловномат 'Bibliai olvasmányok' 1993) és a moksa (Идень Библия 'Gyermekbiblia' 1999) fordítás. Azoknak a mordvin gyerekeknek, akik a falvakban még nemigen tudnak oroszul, mert csak az iskolában kezdenek tanulni, nem lehet hitet terjeszteni orosz terminológiával. Ennek megfelelően a fordítók maximálisan törekedtek arra, hogy mordvin terminológiát alkossanak. Ezek az új fordítások jóval kevesebb orosz eredetű elemet tartalmaznak, mint például a 20. század elejei.

Az új fordításokban jól megfigyelhetők azok a nyelvújítási módszerek, amelyek a finnugor nyelvcsalád agglutinatív voltából eredően, a többi finnugor nyelvekben is fellelhetők. Ezek a következők:

Erza típusok:

- 1) Az erza-mordvin szavak a bibliafordításokban új jelentésben vagy jelentésárnyalattal használatosak: E *azoms* 'áldoz, pogány áldozatot mutat be' > 'szentel', *azor* 'úr' > 'Úr', *varčavtoms* 'leselkedik; megpróbál' > 'kísért', *velmeviems* 'megfordít' > 'feltámaszt', *navams* 'márt' > 'keresztel', *vadems* 'ken' > 'felken' stb.
- 2) A szóképzés a szókincs gyarapításának igen produktív módja: *T'ejica* 'Teremtő' (< *tejems* 'csinál'), *Tonavtij* 'Mester' (< *tonavtoms* 'tanít'), *ozatks* 'trón' (< *ozams* 'ül'), *S'ormadovks* 'Írás' (< *šormadoms* 'ír'), *sodavks* 'csoda' (< *sodams* 'tud') stb.
- 3) Képző keletkezhetett ritkábban önálló szóból is: *lomañluv* 'emberiség', *vejsenluv* 'szövetség, egyezség' (< *luv* 'rend') stb.
- 4) Érdekesesek a kopulatív összetételek; ezzel a lehetőséggel a mordvin fokozott mértékben él: *meñelt'-mastort* 'mennye-föld' > 'világ', *saliča-maštñiča* 'lopó-gyilkoló' > 'lator', *ñejij-mařij* 'látó-halló' > 'szemtanú' stb.
- 5) Az egyéb összetételek jelentik a szóalkotás másik igen eleven lehetőségét: *valvel'avks* 'parabola, példabeszéd' > 'példabeszéd' (*val* 'szó' + *vel'avks* 'fordulat'), *šnamomoro* 'dicsének' > 'himnusz' (*šnams* 'dicsér' + *moro* 'ének'), *ojumariks* 'olajfa' (*oj* 'vaj' + *umariks* 'gyümölcsfa') stb.
- 6) Ritkán található elvonás: *añne* 'tisztelet' < *ar(t)ñems* 'becsül, tisztel' stb.
- 7) Egyéb módozatok: *armo* 'angyal' < ismeretlen eredetű szó vagy *čopača* 'bálvány' (régie szó felújítása).
- 8) Sokszor megmaradt az orosz szó: *jevangel'ija* 'evangélium', *Bibl'ija* 'Biblia', *apostol* 'apostol', *Meššija* 'Messiás', *rabbi* 'rabbi' stb.

Moksa típusok:

- 1) A moksa-mordvin szavak ugyancsak új jelentésben vagy jelentésárnyalattal használatosak: M *azams* 'áldoz, pogány áldozatot mutat be' > 'szentel', *azər* 'úr' > 'Úr', *velmams* 'megfordít' > 'feltámaszt', *vadams* 'ken' > 'felken', *luvams* 'olvas, számol' > 'tisztel' stb.
- 2) A szóképzés a moksában is igen eleven: *T'ijica* 'Teremtő' (< *tijams* 'csinál'), *Id'is* 'Megváltó' (< *idams* 'szabadít'), *Tonaftijəñke* 'Mester' (< *tonaftams* 'tanít'), *S'ormatf* 'Írás' (< *šormadams* 'ír'), *sotks* 'szövetség' (< *sotams* 'köt'), *kučf* 'apostol' (< *kučams* 'küld') stb.

- 3) Képző válhatott ritkán önálló szóból is: *azarkssi* 'uraság' (*ši* 'nap'), *lomañnal* 'emberiség' (*nal* 'csoport') stb.
- 4) Kopulatív összetételek itt is találhatók: *meñaləñ-mastəəñ* 'mennynek-földnek' > 'világnak', *ñajis-azəndis* 'látó-beszélő' > 'szemtanú' stb.
- 5) Az egyéb összetételek jelentik a szóalkotás legproduktívabb módját: *valvelafks* 'parabola, példabeszéd' > 'peldabeszéd' (*val* 'szó' + *velafks* 'fordulat'), *šnamamora* 'dicsének' > 'himnusz' (*šnams* 'dicsér' + *moro* 'ének'), *məlvij* 'akarat' (*məl* 'ész' + *vij* 'erő'), *vajmař* 'olajfa' (*oj* 'vaj' + *mař* 'bogyó'), *iñaru* 'szent' (*iñə* 'nagyon' + *aru* 'tisztá') stb.
- 6) Elvonásra a moksza fordításban eddig nem találtam példát.
- 7) Egyéb módozatok: *šopača* 'bálvány' egy régi szó felújítása, hasonlóképpen a *jurəm* 'nemzetség' szó is.
- 8) Megmaradhatott az orosz szó: *jevangelija* 'evangélium', *Biblija* 'Biblia', *apostol* 'apostol', *angel* 'angyal', *Mešija* 'Messiás', *rabbi* 'rabbi' stb. esetében.

Más-más megoldás található az erzában és a moksában a következő fogalmakra: 'kísért': E *varčavtoms* 'leselkedik; megpróbál', M *təřəñəms* 'igyekszik; próbálgat'; 'keresztel': E *navams* 'márt', míg a M *kəštəndəms* ~ *křəštəndəms* < az oroszból került át; 'csoda': E *sodavks* (< *sodams* 'tud'), M *ačərma* 'csoda' (nyelvjárási szó, jelentése 'gyűlölet', de a fordító nyelvjárásában 'csoda'); 'látor': E *saliča-maštñiča* 'lopó-gyilkoló', M *ñelgi-šavi* 'rabló-gyilkoló'; 'szövetség, testamentum': E *vejsəñluv* 'egyezség' (< *luv* 'rend'), M *sołks* 'szövetség' (< *sotəms* 'köt'); 'Szentlélek': E *Ojmejal* 'lélek + szél', M *Vajmakořf* 'lélek + levegő'; 'áldozat': E *anoks* (< *anoms* 'kér'), M *ozkažə* 'áldozat' (< *ozams* 'imádkozik' + *kažə* 'ajándék') stb. Ezek a szóalkotási módok a fenti típusok keveredéséből jöttek létre. – Nyilvánvalóan tükörfordítás a 'böjt': E *iñeči*, M *očuši* 'nagy nap'. A 'tenger' kifejezésére nincs a finnugoroknak ősi szavuk. Az erzában található az *iñevəd* 'nagy víz', ennek mintájára alkothatta a moksza fordító a M *očuved* szót, amely szintén 'nagy víz'. Ennek megfelelően Noé bárkája M *očuvenč* 'nagy hajó' lett. Az 'ünnep' a fordításokban általában: E *pokšči* 'nagy nap', M *ilaši* 'ünnepnap'. A különbségek ellenére jól megfigyelhetők az egységes fordítási elvek és módok.

A két évszázad bibliafordításai alapján az első – sajnos még felületes – elemzések arra engednek következtetni, hogy a 19. század eleji próbálkozások teret engedtek a nyelvújítási törekvéseknek, és ilyenképpen az irodalmi nyelvek kimunkálása is tudatosan folyt. Az orosz terminológiát mordvin kifejezések váltották fel. A század második felének termésében már több orosz kifejezés található. Ebből levonható az a következtetés, hogy a nyelvújítási elvek háttérbe szorultak. A szovjet korszakban szó sem lehetett egyházi szövegek fordításáról és kiadásáról. A peresztrojka és a glasznoszty idején már egyes mordvin kollégák suttogva el merték mondani, hogy készülnek az új fordítások. A mordvin anyanyelvű gyermekeknek szánt bibliai történetekben nem lett volna célszerű orosz szakszókincset használni. A fordítók átértékelték az anyanyelv és az ifjúság iránti felelősségüket, és bátrabban nyúltak a nyelvújítás eszközeihez. Az új kiadásokban megkíséreltek az orosz mellett mordvin kifejezéseket alkotni például az 'apostolra': E M *apostol* 'apostol', M *kučf* 'apostol' (*kučəms*

‘küld’), a ‘katakombára’: E *kevpotmar* ‘köpince’, M *pandapotmar* ‘hegypince’ stb. A majdani szövegkorpuszok számítógépes elemzése várhatóan pontosabb képet ad a nyelvújítási erőfeszítésekről.

Ilyen elemzést nemcsak a mordvinra, hanem a többi finnugor nyelvre is el kellene készíteni. A fenti szóalkotási módok minden bizonnyal fellelhetők a többi finnugor nyelvekben is. Az egységes (orosz) alapszöveg kitűnő lehetőséget teremt a fordítások összehasonlítására. A Debreceni Egyetem finnugor kutatási és doktori programja ezt a célt kívánja megvalósítani, és ezúton csatlakozásra hív föl minden finnugrista korosztályt, aki érdeklődik e téma iránt.

Érdemes lenne összegyűjteni a legfontosabb bibliai szakszavakat. Célszerű lenne nemzetközi kutatócsoportot létrehozni a bibliafordítások kutatására és a belőlük adódó tapasztalatok levonására. Fontos lenne sort keríteni egy alapos összehasonlító vizsgálat elvégzésére, a neologizmusok szótározására, hiszen a tapasztalatok minden bizonnyal hasznosak lennének az irodalmi nyelvek további csiszolásához. Igen jó lenne, ha a bibliafordítások szókinccse közkinccsévé válna a mordvin (és a többi finnugor anyanyelvű) ifjúságnak, mert ez jelentősen elősegítené a gyermekek nyelvi fejlődését, a módszerek és a magatartás visszahatna az anyanyelv nemzetivé (az orosztól elérővé) válásában a tudomány, a közigazgatás, majd a jog terén is.

IRODALOM

- Детская Библия.* (Ред. Б. Арапович и В. Маттелмяки). Москва, Российское Библейское Общество 1997.
- Библиянь ловномат.* (Перевод: Н. С. Адушкина, В. С. Щемерова, Д. Т. Нагькин). Стокгольм–Хельсинки 1993.
- Идень Библия.* (Перевод: Валентина Мишанина). Хельсинки–Стокгольм 1999.
- Новый Завет.* (Printed by: The Bible League, South Holland, USA. [sine anno])
- Újszövetségi Szentírás.* (Görög eredetiből fordította P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik). Budapest 1992.

NEOLOGISMS IN THE NEW MORDVIN BIBLE TRANSLATIONS

LÁSZLÓ KERESZTES

The development and problems of literacy among the minor Finno-Ugric peoples in Russia (and intermittently the Soviet Union) are well-known. Mordvins were, and still are in a very difficult situation, for beyond the conditions in Russia (intermittently the Soviet Union), they are faced with the problems of division and strife. Bible translations are also counted as language reformers, too. Bishop Damaskin's Erzya dictionary of 1785 was only published in 1971 in Feoktistov's edition and thus it could have no influence on the development of Mordvin literary language. The translators of the early 19th century Erzya and Moksha gospel-translations and the makers of catechisms were perhaps familiar with Damaskin's manuscript word-lists, but had to rely on themselves mostly. These translations, however, reflect significant efforts at language reform. Translations made in the second wave at the end of the 19th century and in the early 20th century contain fewer neologisms, but more Russian terminology than in their predecessors according to my research findings. Paasonen's dialectal dictionary does generally not contain such data, for in late 19th century they considered their main job to survey heathen traditions. Paasonen was, however, a great authority: he was requested to the revision of the gospel translations. Efforts of literary language training after the October revolution did not point towards a common literary language, but those were strong influences towards marked differentiation, and two Mordvin literary languages were born as a result.

Even the new dictionaries (Erzya-Russian 1993 and Moksha-Russian 1998) did not include the terminology of religious life. No wonder that the makers of modern Bible translations were in a very difficult situation. A Russian basic version of the Bible was made (Дерская Библия 'Biblical readings' 1983, 1990) which also functioned as an aid to translators of various Finno-Ugric languages with the help of this they made the Erzya (Библиянь ловномат 'Biblical readings' 1993) and the Moksha (Идень Библия 'Children's Bible' 1999) translation. Among those Mordvin children who yet know no Russian in the villages, for they only begin it at school, no religion can be taught with Russian terminology. Therefore, translators tried very hard to create a Mordvin terminology. These new translations contain much fewer elements of Russian origin than those of the early 20th century.

The new translations lend themselves to observing the methods of neologism that can be found in the rest of the Finno-Ugric languages and originate in the agglutinative character of the Finno-Ugric family of languages. The most important types are listed in my paper:

1. Mordvin words are used in new senses or with a somewhat modified meaning
2. Word-formation, derivation

3. Individual words become modifier
4. Copulative compounds came about and
5. other forms of compounding
6. Inverse derivation
7. Other possibility: words of unknown origin.
8. The Russian words remained.

The above ways of word-formation are surely found in the other Finno-Ugric languages, as well. It would be worthwhile to collect the most important New Testament words. It would be useful to form an international research team to study Bible translations and in order to draw conclusions from the findings. It would be timely to do a thoroughgoing comparative study, to lexicalize neologisms, for the results would surely be useful in further refining literary languages. It would be salutary, if the biblical vocabularies became the domain of Mordvin (or other Finno-Ugric) youths, for it would remarkably contribute to the language development of children, while the methods and behaviour would reinforce the transitions of the native language into a national (other than Russian) language, in the field of science, administration, and then law.

„A SZÓKINCS AZ NEKEM NEM ANNYIRA BŐ”¹

AZ AUSZTRÁLIAI MAGYARSÁG NYELVÉNEK NÉHÁNY LEXIKAI SAJÁTOSSÁGA A NYELVFENNTARTÁS SZEMPONTJÁBÓL

KOVÁCS MAGDOLNA

1. Bevezető

Az utóbbi évek kutatásai arra mutatnak, hogy nemcsak a magyarországi kisebbségek körében, hanem a határainkon túli és a szórványban élő kisebbségi magyarok nyelvében is észlelhetők a fokozatos nyelvváltás jelei (vö. például Gal 1979 a burgenlandi magyar nyelvről; Kontra 1990; Bartha 1995a, 1995b és 1996; Fenyvesi 1995, 1996 és 1998a, 1998b az amerikai magyar nyelvről; Borbély 1995 a magyarországi román nyelvről; Lanstyák 2000: 227–228 a szlovákiai magyar nyelvről).

Cikkemben az ausztráliai magyar nyelv néhány lexikai sajátosságát elemzem a nyelvfenntartás és nyelvváltás szempontjából. A *nyelvcseré*, *nyelvváltás* és a *nyelvesztés* szakszót a magyar szociológiai szakirodalomban néha szinonimaként, néha egymást kiegészítő terminus technicusként szokták használni (vö. Kiss 1995: 195–196; Bartha 1995b; Lanstyák 2000: 227–228). Jelen dolgozatban a *nyelvcseré* szót egy kétnyelvű közösség kétnyelvűségének teljes megszűnésére alkalmazom, a *nyelvváltást* pedig a teljes nyelvcserét megelőző folyamatra, amelyet a nyelvhasználati szinterek fokozatos szűkülése és az egyéni strukturális *nyelvesztés* (nyelvi erózió) jellemez.

2. Magyarok Ausztráliában: történeti-kulturális háttér

Magyarok szórványosan már a XIX. században is kerestek új hazát Ausztráliában, tömeges Ausztráliába vándorlásról azonban csak a második világháború után beszélhetünk. A két legnagyobb magyar bevándorlási hullám közül az első közvetlenül a második világháború után kezdődött, és csúcát a 48-as fordulat után érte el, a második hullám az 56-os forradalomhoz kapcsolódott.

Pontos adataink az ausztráliai magyarság lélekszámáról nincsenek. Ausztrál népszámlálási adatok szerint 1947-ben csak 1 227 Magyarországon született személy tartózkodott Ausztráliában, 1954-ben már 14 602, 1961-ben pedig 30 553 (vö. Jupp és York 1995; az 1961-es adat már az 1956-os forradalom után Ausztráliában letelepültek számát is tartalmazza). A legutóbbi, 1996-os népszámlálási adatok szerint 25 263 Magyarországon született személy él Ausztráliában. Ezen adatok nem tartalmazzák a határainkon túl kisebbségben élő magyarok ausztráliai bevándorlási adatait, sem pedig az Ausztráliában született második és harmadik generációs magyarok számát. A *Magyar Élet–Hungarian Life* c. ausztráliai magyar folyóirat címlapja 55 000 ausztráliai magyarhoz szól. Az 1991-es népszámlálás alapján – statisztikai becslés módszerét alkalmazva – Kunz (1997: 232) 74 482-re teszi azoknak a bevándorlóknak és

¹ Idézet egy második generációs ausztráliai magyar adatközlőtől.

Ausztráliában születetteknek a számát, akiknek legalább az egyik szüleje magyar. Az Ausztráliában élő magyarul beszélők száma 29 789 volt az 1991-es népszámlálás idején.

Az Ausztráliába bevándorló magyarok szociális-kulturális háttere jelentősen eltér a XIX–XX. század fordulóján Amerikában hazát keresőktől. Az amerikai magyar bevándorlókkal ellentétben agrár háttere ugyanis elenyészően kevés ausztráliai magyarnak van. Közvetlenül a második világháború előtt főként magyar zsidók és liberális demokraták telepedtek le Ausztráliában. A második világháború utáni bevándorlók között voltak nemesek, zsidó túlélők, jobboldaliak, de szociáldemokraták is; az ötvenhatosok között sok volt a fiatal diák, iparos, kereskedő és gyári munkás (vö. Kunz 1997: 121, 130–131, 155–56).

A ausztráliai magyarok nagy része nagyvárosokban él; a magyarul beszélők döntő többsége Sydney-ben és Melbourne-ben lakik. Az ausztráliai magyaroknak vannak saját szervezeteik, klubjaik, néptáncsoportjaik és cserkészcsapataik. A nagyobb városokban magyar nyelvű istentiszteleteket is tartanak. A magyar nyelv oktatását általában hétvégi iskolákban oldják meg; a fiataloknak a cserkészet is nyújt magyar nyelvű szabadidős programokat. A magyar nyelv választható érettségi tantárgy Ausztráliában. Az ausztráliai magyarság legnagyobb közös rendezvénye az úgynevezett 'magyar napok', amelyet háromévenként felváltva rendeznek Ausztrália különböző nagyvárosaiban. Az ausztráliai magyarság hetilapja, a *Magyar Élet–Hungarian Life* magyar nyelven jelenik meg. Dezséry adelaide-i kisebbségi kiadója több magyar nyelvű könyvet is megjelentetett. A nagyobb ausztráliai városokban magyar nyelvű rádióadásokat is sugároznak. (Kunz 1997: 171–194.)

A fent leírt szervezetek, magyar nyelvű fórumok a nyelvfenntartást szolgálják. Ennek ellenére a Clyne (1991: 67) által közölt adatok szerint az ausztráliai magyar közösséget már 1986-ban a fokozatos nyelvváltás jellemezte: a nyelvfenntartási arány az első generációnál 70,6 százalékos, a második generáció esetében 49,4 százalékos és a második és harmadik generáció határán levőké² 12,8 százalékos volt. A fokozatos nyelvváltás nemcsak a magyar bevándorlók, hanem a bevándorló kisebbségek jellemzője szerte a világon. Ausztráliában az őshonos és bevándorló kisebbségi csoportok nyelvváltási folyamatát elsősorban az 1980-as évekig gyakorolt, erősen asszimilációs politikával magyarázhatjuk (vö. Clyne 1991: 12–18; Romaine 1991: 1–5).

3. Az adatgyűjtés módszere és az adatközlők

Az ausztráliai magyar nyelvi anyag 35 ausztráliai magyarral készített, magnószalagra rögzített interjút tartalmaz, összesen 28 óra 9 percnyi időtartamban. Az anyagot 1993–94-ben gyűjtöttem nagyrészt Sydney-ben és Sydney környékén lakó magyaroktól.³ Az adatközlők egy részével különböző sydney-i magyar rendezvényeken találkoztam (pl. magyar napok, magyar iskola, cserkészet, templom), a többieket újsághirdetés útján toboroztam. Néhányan pedig „ismerősöm ismerősei” voltak. A riportok az említett rendezvényeken, az adatközlők otthonában, illetőleg a gyűjtő

² Az egyik szülő első generációs, a másik pedig második.

³ A 35 adatközlőből csak hatan laktak másutt, közülük is hárman korábban sydney-i lakosok voltak.

otthonában készültek, egyszerre általában egy személlyel. Négy esetben házaspárokat vagy barátokat együtt vettem fel magnóra (összesen nyolc személy).

Az adatközlők generációs és nemek szerinti megoszlása viszonylag egyenletes: a 18 első és 17 második generációs magyar közül 19 a nő és 16 a férfi. Első generációs magyarnak számítottam azt a személyt, aki a kivándorlaskor már betöltötte a 15. életévét. Ausztráliában született gyermekeik és a 15. évüket még be nem töltött kivándorlók alkotják a második generációt. Az adatközlők közül egy a második és harmadik generáció határán helyezkedik el: apai ágon a második, anyai ágon a harmadik generációhoz tartozik – őt a második generációhoz soroltam.⁴

Az adatközlők regionális-nyelvjárási háttere nem egységes, bár Budapest-domináns: A 35 adatközlőből 22 maga vagy legalábbis az egyik szülője budapesti lakos volt a kivándorlás előtt. A többi adatközlő nyelvjárási háttere szinte az ország valamennyi nyelvjárási területét reprezentálja; egy adatközlőnek szlovákiai, kettőnek pedig erdélyi nyelvjárási háttere van. Foglalkozásuk szerint az adatközlők heterogén csoportot alkotnak: van közöttük munkás, kereskedő, középiskolás diák, egyetemi tanár, nyugdíjas stb. Átlagos iskolázottságuk középiskolai szintű.

Az interjút eredetileg úgynevezett irányított formában terveztem. Az irányított kérdések a következő témakörökhöz kapcsolódtak: 1) a haza elhagyása, 2) az utazás és az Ausztráliába érkezés, 3) első benyomások Ausztráliában, 4) munka/tanulás, 5) veszélyhelyzet, 6) családi élet, 7) szabadidő/hobbi, 8) Ausztrália és Magyarország közötti különbségek, 9) televíziós műsor, film vagy egy könyv történetének elmesélése, 10) jeles napok, 11) a magyar nyelv használata. E témák nagy része Kontra (1990: 131–138) South Bend-i gyűjtésekor használt kérdéseken alapult. Az interjúalanyokat azonban hagytam „elkalandozni” a témáktól, így az interjúk az irányított és a kötetlen interjú ötvözetei.

Jelen cikkemben főként az interjúkon alapuló nyelvi korpusz alapján jellemzem az ausztráliai magyar nyelvet; megállapításaimhoz azonban kétéves ausztráliai tartózkodásom alatti személyes megfigyeléseimet is felhasználom.

4. A fokozatos nyelvváltás ismérvei: Elméleti háttér és módszertani kérdések

Thomason és Kaufman (1991 [1988]: 65–109) a nyelvi kontaktusok két alaptípusát különbözteti meg: *nyelvfenntartás* és *nyelvcseré*. A *nyelvcseré* szakszót egy közösség eredeti nyelvének végleges elvesztésére alkalmazzák. Thomason és Kaufman számára tehát mindaddig *nyelvfenntartásról* van szó, amíg egy nyelvet valamilyen szinten beszél egy adott közösség, akármennyi változás következézik is be az adott nyelvben. A *nyelvfenntartás* végkifejlete azonban – paradox módon – *nyelvi halál* (*language death*) is lehet. Thomason és Kaufman szerint a *nyelvfenntartási* folyamatot *nyelvi kölcsönzés* jellemzi, amely a kölcsönsszavakon kívül magában foglalhatja a strukturális kölcsönzést is. A kölcsönzési folyamatot láncreakció formájában ábrázolják: minél

⁴ Ez a fajta generációs besorolás nem problémamentes, de a határt valahol meg kellett húzni. E besorolás alapján például egy 14 éves korában Magyarországról szüleivel kivándorló személyt, aki alapiskoláit majdnem teljesen Magyarországon járta ki, a második generációhoz kellett sorolnom, annak ellenére, hogy nyelvvezete közelebb áll az első, mint a második generáció beszédéhez. Rajta kívül még egy hasonló határeset fordul elő az anyagban.

szorosabb a kapcsolat a nyelvi érintkezésben részt vevő beszélők között, annál több kölcsönzéssel számolhatunk. A kölcsönzések első szakaszát szavak kölcsönzése jellemzi, a második szakaszban a szókölcönzés mennyisége növekszik és alapszavakra is kiterjedhet, majd a következő szakaszokat az egyre nagyobb mennyiségű strukturális kölcsönzések jellemzik.

Campbell és Muntzel (1992 [1989]) a fokozatos nyelvváltás jellemzői között tartják számon a nyelvhasználati szinterek szűkülését valamint a strukturális nyelvi változásokat. Lauttamus (1992) szerint a Thomason és Kaufman (im.) által felvázolt szakaszos kölcsönzési folyamat jellemző a nyelvcserét megelőző fokozatos nyelvváltási folyamatra is.

Jelen dolgozatomban az ausztráliai magyar nyelv lexikai sajátosságait annak a nyelvváltási folyamatnak a részeként elemzem, melyet egyrészt Clyne (1991: 67) statisztikai adatai, másrészt saját gyűjtésem is alátámasztanak.⁵ A lexikai sajátosságok elemzése előtt állást foglalok a kódváltás (két nyelv, illetőleg kód váltása, váltogatása egyazon beszédaktusban, vö. Kiss 1995: 210; Auer 1998: 1) és kölcsönzés elkülönítésének kérdésében. A lexikai sajátosságoknak csak egy részére térek ki; s a szófajok közül az igei kategóriát emelem ki. Észrevételeimet összehasonlítom a kisebbségben élő magyarság szókincséről tett néhány korábbi megállapítással, főként Galnak (1992 [1989]) a felsőőri nyelvi újításokról szóló cikkével, valamint az amerikai magyar nyelv sajátosságaival.

5. Az ausztráliai magyar korpusz két lexikai sajátossága: kölcsönzés és szavak keverése

5.1. Kölcsönzés vagy kódváltás?

Az ausztráliai magyar korpusz közel ezer, a magyar köznyelvi és beszélt nyelvi formáktól eltérő lexikai jelenséget tartalmaz. Ez a mennyiség nem foglalja magában a nyelvi riportokban itt-ott felbukkanó nyelvjárási szavakat. Külön kategóriába kerültek a kódváltás esetei is, amelyeknek túlnyomó többsége egy-két szavas kifejezésből áll.

Az ausztráliai magyar nyelv szókincsére – mint a betelepülő kisebbségi nyelvek szókincsére általában is – a nagymérvű lexikai kölcsönzés jellemző. A szakirodalomban hosszas vita tárgyát képezték a kölcsönzések és az egyszavas kódváltások elkülönítésének kritériumai, valamint a kritériumok alkalmazásának problémái – a vita máig sem zárult le. A kölcsönzó és a kódváltás elkülönítésének leggyakrabban alkalmazott kritériumai a) a használati gyakoriság és b) a fonológiai és morfológiai integráció.⁶ Mivel az ausztráliai magyar interjúkorpusz nem mindig ad teljes képet egy szó használati gyakoriságáról az ausztráliai magyar nyelvben általában, a használati gyakoriság kritériumát elvetettem.⁷ Morfológiai integráció többszavas kódváltásoknál is előfordult a szövegben, ezért az egyetlen támpont a fonológiai kritérium maradt. Azokat az ausztráliai angol szavakat, kifejezéseket, amelyek fonológiaiilag nem illeszkedtek a magyar nyelvhez az

⁵ 1998-ban nyelvhasználati kérdőívek alapján is gyűjtöttem adatokat a sydney-i magyar nyelvhasználatról. A kérdőívek tanúsága szerint a magyar nyelvhasználati szinterek szűkülnek. A kérdőív adatait máshol elemzem, jelen dolgozatomban nem térek ki bővebben rájuk.

⁶ Kontra (1990: 89–93) összefoglalja az ezzel kapcsolatos legfontosabb problémákat és eredményeket magyar nyelven, ezekre itt nem térek ki bővebben.

⁷ A South Bend-i magyar korpusz hasonló problémáiról vö. Kontra 1990: 92–93.

adatközlő beszédében, kódváltásnak tekintetem, a fonológiai és morfológiai integrálódó szavakat pedig kölcsönzésnek. A „kölcsönzés” kifejezést tehát az egyszer előforduló, fonológiai és morfológiai integrálódó szavakra is alkalmazom. Ezek vagy csak egy-egy beszélő idiolektusára jellemzőek vagy csupán az interjúhelyzetben előforduló egyszeri, alkalmi kölcsönzések, de lehetnek olyan szavak is, amelyek egyébként gyakran előfordulnak az ausztráliai magyar beszédben, az interjúban azonban ritkán bukkannak fel. Az egyszerűség kedvéért ezeket a szavakat együttesen kölcsönszóknak hívom.

A fent vázolt problémákat az alábbi példákkal kívánom megvilágítani. Az első idézet (1) a kódváltás esetét mutatja be: az angol szavakat angol kiejtés szerint használja az adatközlő, a *grant* ‘pénzsegély, ösztöndíj’ szó viszont morfológiai jól beilleszkedik a magyar mondatba.

- (1) Az állam itt szokott adni ilyen ARTISTIC dolgokra UM GRANT-et. <2.1>⁸
 ang. *artistic* ‘művészeti’
 ang. *um* ‘öő (nyögés)’
 ang. *grant* ‘pénzsegély, ösztöndíj’

A második példa (2) a magyar nyelvhez fonológiai is illeszkedő angol szavakat mutat be – az ilyen típusú szavak a kölcsönzés, kölcsönszó kategóriájába kerültek a korpuszban, még akkor is, ha csak egyszer fordulnak elő a szövegekben. Az alábbi példa egyébként nem az adatközlő beszédére jellemző – a példával az adatközlő csak illusztrálni akarja, illetve ki akarja figurázni az ausztráliai magyar beszédet és ezért idézi egyik ismerősét, akinek a beszédére szerinte a következő mondat nagyon jellemző:

- (2) Megyek az én szegény görlfrendemmel, azt mondja, mert csak *hoppingol* a *bróken* *lavján*. <1.4>
görlfrend < ang. *girlfriend* ‘barátnő’
hoppingol < ang. *hop* ‘szökdel, ugrál’; itt: átv. ‘lovagol’, ‘kesereg’
bróken < ang. *broken* ‘szétszakadt, széttört’
lav < ang. *love* ‘szerelem’

A harmadik (3) és negyedik (4) példa azt kívánja bemutatni, hogy a különböző adatközlőknél ugyanaz a szó kölcsönzés és kódváltás formájában is előfordulhat. A kölcsönzéssel integrált angol szavak általában az első generáció beszédére jellemzőek, a kódváltás pedig a másodikéra.⁹ A következő két idézetben ugyanaz a szó, egyszer

⁸ A példákban a kölcsönszavakat dőlt betűvel, a kódváltást pedig nagybetűs szavakkal jelzem. A példamondatok végén levő számok, ez esetben a <2.1>, közül az első szám a generációs hovatartozást mutatja, a második pedig azt, hányas számú adatközlőről van szó. Ez utóbbi az adatközlő anonimitásának megőrzésére szolgál.

⁹ Mivel a kölcsönzés és a kódváltás elkülönítésében fonológiai kritériumot alkalmaztam, ez nem meglepő eredmény. A második generációs adatközlők, akiknek domináns nyelve a legtöbb esetben az angol és nem a magyar, ‘angolosabban’ tudják kiejteni az angol szavakat, mint némely első generációs magyar; bár több első generációs magyar beszédében is érezhető a pontos angol kiejtésre való törekvés.

kódváltás (3. példa), másszor kölcsönszó (4. példa) formájában szerepel. A harmadik példa adatközlője ugyan első generációs magyarnak számít a besorolás szerint (16 éves korában hagyta el Magyarországot), de beszéde inkább a második generáció beszédére hasonlít. A *youth hostel*-ek terjedésével a *hostel* szó a mai Magyarországon sem ismeretlen; a szót az adatközlők többsége azonban Ausztráliában ismerhette meg. A szó a szövegekben mindenütt azt a fajta szállót jelenti, ahol a bevándorlókat szállásolták el.

- (3) Volt ilyen HOSTEL, vót ilyen MIGRATION HOSTEL. <1.18>
 ang. *hostel* 'szálló'
 ang. *migration hostel* 'bevándorlók szállója'
- (4) Ott vótunk ilyen vendég*hosztel*ba. <1.19>
hosztel < ang. *hostel* 'szálló'

Az ötödik példában (5) szereplő *tép* 'magnószalag, kazetta' szó több adatközlőnél is előfordul a szövegekben, tehát ebben az esetben klasszikus értelemben vett ausztráliai magyar kölcsönszóról beszélhetünk. A szó többszöri előfordulását a korpuszban az egyik interjúkérdés provokálta („Vannak-e magyar könyvei, videói, kazettái?”), ezért a korpuszbeli gyakoriság nem feltétlenül ad választ arra a kérdésre, milyen gyakori a szó általában az ausztráliai magyar nyelvben. A hatodik idézet (6) ennek éppen az ellenkezőjére példa: a *fani* 'mulatságos, vicces, furcsa' szó csak egy adatközlőnél fordul elő a szövegekben (nála ugyan hatszor is), habár a szót gyakran hallani az ausztráliai magyar beszédben.

- (5) És rengeteg magyar könyve van, magyar *tép*je. <1.10>
tép <ang. *tape* 'magnószalag, kazetta'
- (6) Hát az *fani* vót. <1.23>
fani < ang. *funny* 'mulatságos, vicces, furcsa'

A kódváltás és a szókölcsonzés között nincs feltétlenül éles határ; több kutató, például Romaine 1993 [1989]: 114) vagy Myers-Scotton (1993: 176) a két jelenség közötti folyamatosságot hangsúlyozzák. Ez a szemlélet közel áll hozzám is; ennek ellenére a kódváltás és a kölcsönzés elkülönítését is fontosnak tartom, mivel a kölcsönzéssel keletkezett szavak a kódváltásnál legalább egy fokkal nagyobb integráltságot mutatnak.

5.2. Igekölcsönzés

Az amerikai magyar beszédnek a magyarországitól eltérő szókincsbeli sajátosságait Kontra (1990: 97–101) két csoportra osztja fel: intra- és interlingvális devianciák. Az intralingvális devianciák csoportjába sorolt példák nagy része hasonló hangzású vagy jelentésű szavak keveredését mutatja az adatközlők beszédében. Az interlingvális deviancia négy csoportját a kölcsönszavak, hibrid kölcsönszavak, jelentéskölcsönzések és tükörszavak alkotják. Bartha (1995: 35, 1996: 422–24) a(z) alapszavakra is kiterjedő kölcsönszavak magas számára, a jelentéskiterjesztésre és az idiomatikus tükörfordításokra

hívja fel a figyelmet az amerikai magyar szókincsben;¹⁰ Fenyvesi (1998: 241) szintén a tükörfordításokat valamint a rokonsági nevek kölcsönzését emeli ki.

Az ausztráliai magyar nyelvben a fent említett lexikai sajátosságok mindegyike megtalálható. Közülük kettőt kívánok itt kiemelni: a szavak keverését és a kölcsön-szavak egy csoportját. Bár a kölcsön-szavak döntő többsége névszó, itt az igéket elemzem. A korpuszban az alábbi tizenhét (a variánsokat külön számolva huszonegy) ige fordult elő, amelyeket az ausztráliai angolból kölcsönöztek az adatközlők:

aktol (1)¹¹ ‘valamilyen minőségben működik’ < ang. *to act*; *apszetol* (1) ‘kizökkent, kihoz a sodrából; felidegesít’ < ang. *to upset*; *behoppán* (1) ‘betoppán, beugrik’ < ang. *to hop*; *blaffol* (1) ‘becsap, rászed, blöfföl’ < ang. *to bluff*; *csárdzsol* (1) ‘felszámít (díjat)’ < ang. *to charge*; *csekköl* (1) ‘ellenőriz’ < ang. *to check*; *diszmisszol* (3) ‘elbocsát, felment’ < ang. *to dismiss*; *epenelol* (1) ‘esküdteket felhív, lajstromoz’ < ang. *to empanel*; *gemlizik* ~ *gemblizik* (2) ‘szerencsejátékot üz’ < ang. *to gamble*; *hoppingol* (1) ‘itt: átv. lovagol; emleget, foglalkozik’ < ang. *to hop*; *kanuzik* (1) ‘kajakozik, kenuzik’ < ang. *to canoe*; *komplénol* ~ *komplihol* (5) ‘panaszcodik’ < ang. *to complain*; *menedzsel* (1) ‘gépet kezel’ < ang. *to manage*; *nominál* (4) ‘ajánl, jelöl’ < ang. *to nominate*; *sopingol* (1) ‘bevásárol, vásárolgat’ < ang. *shopping* ‘bevásárlás’; *szpellöl* ~ *szpellol* ~ *leszPELLINGel* (4) ‘(nevet) betűz’ < ang. *spell(ing)* ‘betűz(és)’; *szpotolás* (1) ‘pecsételtávolítás (< *szpotol* ‘pecsétet kivesz, kitisztít’) < ang. *spot* ‘pecsét’.

A felsorolt igék legtöbbje egyszer fordul elő az anyagban és egyszeri, alkalmi kölcsönzésnek tűnik. A *komplénol* ~ *komplihol* ‘panaszcodik’ ige négy adatközlőnél fordul elő összesen ötször, a *szpellöl* ~ *szpellol* ~ *leszPELLINGel* ‘(nevet) betűz’ ige pedig három adatközlőnél összesen négyszer. Ezek tehát a szövegbeli előfordulásuk alapján klasszikus kölcsön-szónak számítanak¹² – s gyakran hallani őket a mindennapi beszédben is. A *diszmisszol* ‘elbocsát, felment’ ige ugyan háromszor szerepel a szövegekben, de mindháromszor ugyanannál az adatközlőnél – tehát egy adatközlő beszédére jellemző. A *gemlizik* ~ *gemblizik* ‘szerencsejátékot üz’ ige mindkét formája ugyanannál az adatközlőnél fordul elő. Ez az ige azonban gyakran hallható az ausztráliai magyar beszélők nyelvében, mivel Ausztráliában a különböző szerencsejátékoknak (fogadások lóversenyen, agárversenyen, lottó, sorsjegyek) nagy szerepük van az emberek életében. A *sopingol* ‘bevásárol, vásárolgat’ ige csak egyszer szerepel a korpuszban, habár elég gyakori szó az ausztráliai magyarok¹³ nyelvében.

¹⁰ Bartha (1995a, 1995b és 1996) kívülről és belülről indukált/induló változásokról beszél ezen sajátosságok elemzésekor.

¹¹ Itt és a továbbiakban a szó után zárójelben szereplő szám azt mutatja, hányszor fordul elő a szó a korpuszban a megadott jelentésben.

¹² A kontaktusvizsgálatoknál a kölcsön-szónak való minősítéskor általában a három adatközlőnél való előfordulást tartják a minimumnak a szakirodalomban.

¹³ S újabban a magyarországi magyarokéban is. A szó ugyan szerepel Bakos (1978 [1973]) Idegen szavak és kifejezések szótárában, de elterjedtsége az ausztráliai magyar nyelvben indokoltta teszi itteni felvételét.

A korpuszban előforduló angol eredetű igék legtöbbje a magyar nyelv egyik legproduktívabb (denominális) *-l/-Vl* igeképzőjének a segítségével vált alkalmassá igei funkcióra; a *gemlizik ~ gemblizik* 'szerencsejátékot üz' és a *kanuzik* 'kajakozik, kenuzik' igék a szintén produktív *-z(ik)* igeképzőt kapták. Ugyanez a tendencia fedezhető fel például az amerikai magyarban (vö. Vázsonyi – Kontra 1995) és a burgenlandi magyar nyelvben is (Gal 1992 [1989]). A *leszpellinglel* 'betűz' és a *behoppán* 'beugrik, betoppen' igét igekötővel is ellátta az adatközlő. A *behoppán* igehez ugyanaz az igekötő és igeképző járul, mint a neki jelentésben megfelelő, magyar köznyelvben használatos formához. Elképzelhető, hogy az alak az angol és a magyar ige szemantikai-formai kontaminációjának az eredménye.

A korpuszban a magyar igeképzők a legtöbb esetben az angol alapigéhez illeszkednek; kivételt képez a *leszpellinglel* 'betűz' és a *sopingol* 'bevásárol, vásárolgat' ige, amelyekben az angol igéből képzett *spelling* 'betűzés' és *shopping* 'bevásárlás' névszó az ausztráliai magyar ige kiindulópontja. A *szpotol* 'pecsétet kivesz' ige pedig nem igei, hanem deverbális névszóképzős formában (*szpotolás* 'pecsételtávoltítás') fordul elő az anyagban.

Az angol eredetű igék mindegyike, legyen akár alkalmi kölcsönzésről vagy klasszikus értelemben vett kölcsönszónak minősülő igeről szó, fonológiailag, morfológiailag és szintaktikailag is jól beleilleszkedik a magyar beszédbe. Ezt az alábbi két mondattal kívánom illusztrálni. A hetedik számú példában (7) az angolból kölcsönözött ige múlt idejű formában fordul elő, a nyolcadik példában (8) az angolból kölcsönözött igehez a *-hat/het* igeképző is hozzájárul.

- (7) Kapott valaki, nem tom, hatvan fontot vagy nyolcvanat, amikó még font volt, me hatvanhatba változott át dollárra, akkor, hogyha nem *gemblizett* vagy nem cigarettázott vagy nem ivott, azt megtarthatta magának. <1.19>
gemblizik 'szerencsejátékot üz'
- (8) Amint látja, jöttek a fiaim ide, úgyhogy nem *komplénolhatunk*. <1.10>
komplénol 'panaszodik'

Campbell és Muntzel (1992 [1989]: 189) a nyelvi szabályok fakultatív alkalmazásából keletkező variabilitást a fokozatosan bekövetkező nyelvváltás (ill. nyelvi halál) egyik ismérvének látja. A fent felsorolt igékhez kapcsolódó *-l/-Vl* igeképzőben a magánhangzóharmónia szabálya nem mindig érvényesül. A következő három példamondatban a 'betűz' jelentésű igehez az egyik adatközlő magas (9. példa), a másik mély hangrendű (10. példa) magánhangzót kapcsolt. A variabilitást mutatja a tizenegyedik példa (11) is, amelyben az azonos jelentésű igt nem az angol igei, hanem névszói formából képezte az informáns.

- (9) De én, én csak *szpellölöm* nekik itten. <1.18>
- (10) Azt se tudják, hogyan kell *szpellolni*. <1.11>

- (11) De legtöbbször azért, mer túl hosszú, és mikor le kell *szpellingelnie*, tudod, azért kezdetben nagyon nehezen megy. <1.7>

szpellöll/szelloll/szpellengel ‘betűz’

Az itt szereplő igék száma azonban túl kicsi ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőlük a variabilitást illetően. Az ausztráliai magyar nyelvben a variabilitást többek között az okozza, hogy ez a nyelvváltozat az amerikai magyarnál lényegesen újabb és az angol eredetű szavak (még) nem szilárdulhattak meg egységes formában.

5.3. Szavak keverése: igék

A szavak keverése szintén gyakrabban fordul elő a névszói kategóriában, mint az igeiben. Dolgozatomban igei példákkal fogok élni. Az igék keveredésének nagy része angol interferencia hatására jöhetett létre, mint például az a) csoportban felsorolt igék esetében. A *kap* és a *megy* igék gyakori használata más igék helyett (pl. *fog, folyik, lesz, tart*) angol interferenciát tükröz (ang. *to get, to go on*), ugyanakkor az igék egyszerűsödésével is jár. A c) csoportban előforduló három ige-pár keverése intralingvális devianciát jelez: a jelentésben egymáshoz közel álló alapigék felcseréléséből adódik.

a) *cserél/változtat* (3) vö. ang. *to change*; *csodál/csodálkozik* (1) vö. ang. *to wonder*, *felrak/felállít* (1) vö. ang. *to put up*; *ismer/tud* (2) vö. ang. *to know*; *(ki)bérel/kölcsönöz* (5) vö. ang. *to hire*; *mos/mosogat* (1) vö. ang. *to wash*; *néz/lát* vö. ang. *to see*; *tetszik/szeret* (3) vö. ang. *to like*

b) *kap* (11) (alvást, érettségit, iskolai órát, műsort, műtétet) vö. ang. *to get*; *megy* (13) (beszéd, érettségi, tantárgy) vö. ang. *to go on*

c) *kötődik/fűződik* (1); *(fel)ver/(fel)vág* (1), *gondoz/gondolkodik* (1)

Az alábbiakban mindegyik csoportból egy-egy igét szövegkörnyezetébe ágyazva is bemutatok. A tizenkettedik (12) példában szereplő magyar *tud* ige az angol *to know* ‘tud, ismer’ ige hatására jelentésbővülésen ment keresztül, és átvette az ‘ismer’ jelentést is. A tizenharmadik példában (13) a *megy* szó a *folyik, (vissza)tér* és a *bejön/beugrik* igéket szorítja ki a mondatokból. Ez a példa jól mutatja az angol-domináns kétnyelvű adatközlő tudatosított, szavakba öntött tusakodását a magyar nyelvvel. A tizennegyedik példában (14) a *gondoz* és *gondolkodik* ige keverése nem tükröz angol¹⁴ hatást, ez esetben a szavak keverése tehát intralingvális devianciára utal.

¹⁴ Az adatközlő ugyan két évet Svédországban is töltött, de a svéd nyelv hatása sem mutatható ki ebben a példában.

- (12) Mert mindenki, akit *tudok*, itt van, tudod. <2.21>¹⁵
tud 'ismer'
- (13) Lehet, hogy elkezdem magyarul, aztán a végén, asszem nagyon sokszor angolul, angolul *megy*. Akkor, ha észhez kapok, akkor *visszamegy* hirtelen magyarra, akkor megint hirtelen egy szó, megakadok, akkor az *bemegy* angolul. <2.22>
megy 'folyik, visszatér, bejön/beugrik'
- (14) Most nehéz nekem, mert mikor *gondozok*, svédbe *gondozok* most, nem magyarul. <2.35>
gondoz 'gondolkozik'

Külön csoportba kerültek azok az igekötős igék, amelyekben a magyar közbeszéd-től eltérő igekötő szerepel a korpuszban valamely igén (vagy egyáltalán nem szerepel igekötő) – tehát a felszínen igekötőkeverés jelenik meg. Ezen csoport azonban nem egységes: egy részük tükörfordítás eredménye (*feljön/eljön, kimegy/elmegy*), másik részük intralingvális devienciára utal (*átél/túlél, átfordít/lefordít, átmegy/belemegy, ér/elér*):

átél – túlél (1); *átfordít – lefordít* (3); *átmegy – belemegy* (1); *ér – elér*; *feljön – eljön* (1); *kimegy – elmegy* (3).

A felsorolt igék közül kettőt szövegkörnyezetével együtt is bemutatok. A tizenötödik példában (15) vagy az *elér* igét használta igekötő nélkül az adatközlő (ez a legvalószínűbb magyarázat), vagy a (vmi) *ér* (vmennyit) ige került 'elér' értelemben a mondatba. Ez utóbbi esetben vagy az *ér* szó jelentésbővüléséről beszélhetünk vagy egyszerűen szótévesztésről/-keverésről van szó. A tizenhatodik (16) példában a *kimegy* ige *elmegy* (szórakozni, vacsorázni) értelemben fordul elő a mondatban – s ez angol tükörfordítás eredménye (vö. ang. *to go out*, szó szerint: 'kimegy'). A tizenhetedik (17) példában szintén a *kimegy* ige szerepel *elmegy* értelemben; ez az idézet azt mutatja, hogy a tükörfordítás az igén kívül kiterjed a hozzákapcsolódó egész szerkezetre is, vagyis szintaktikai tükörfordításról, szóról szóra való fordításról van szó: *kimegy vacsorára* 'elmegy vacsorázni (étterembe)' < ang. *to go out for dinner* (szó szerint: 'kimegy vacsorára').

- (15) Gondolom, hogy jobb eredményt fogok *érni*. <2.33>
ér 'elér'
- (16) Hát szeretek szórakozni, *kimenni* barátokkal. <2.33>

¹⁵ Ugyanebben a mondatban a *tudod* szó esetében is angol hatással számolhatunk (ang. *you know* 'tudod'). A szó a magyar beszélt nyelvben is előfordul hasonló funkcióban, de az a tény, hogy a korpuszban főként csak a második generáció beszédében fedezhető fel, inkább angol interferenciára enged következtetni.

(17) Amikó anyu főz vagy *kimegyünk* vacsorára [...] <2.28>

kimegy ‘elmegy’

6. Szókincsvesztés vagy nyelvi újítás?

A kölcsönzött igék mindegyikének van szemantikailag megfelelő párja a magyar köznyelvben, nem kulturális kölcsönyszavakról van szó. Így ezen igék kölcsönzése a szókincsvesztés kategóriájába sorolható – amennyiben az új szó kiszorította az eredetit. Ez azonban a korpusz alapján nem állapítható meg. Az egyes nyelvek nyelvváltozataira, például a tájnyelvekre vagy a szlengre, egyébként is gyakran jellemző a köznyelvtől eltérő kölcsönyszavak használata.

A felsőöri magyar nyelvet vizsgáló Gal (1992 [1989]) arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi kontaktusok hatásainál ne csak a negatívumokat, hanem a pozitívumokat is vegyük számba. Az idegen eredetű igék *-l* igeképzővel való magyarítása például ilyen pozitív jelenségnek számíthat, hiszen arról tanúskodik, hogy a beszélők a legtöbb esetben megfelelő módon tudják alkalmazni a vonatkozó igeképzési szabályokat. A felsőöri magyarok körében fiatalok és idősebb adatközlők egyaránt éltek ezzel az igeképzési formával (Gal im.: 321, 2. táblázat). Az ausztráliai magyar korpuszban az igekölcsönzés példái azonban döntő többségükben – három igét kivéve (*sopingol*, *behoppán* és a *kanuzik*) – első generációs magyaroktól valók. Ez arra mutat, hogy a második generáció nem tudja vagy nem meri kreatívan használni ezt a fajta szóképzést.¹⁶

Gal (im.: 327–329) a szavak keverésének jelenségét a felsőöri magyar nyelvben egyrészt a szókincsvesztés negatív következményének, másrészt a kreatív innovációs készség pozitív hatásának tartja. Az, hogy Felsőőrön a fiatalabb nemzedék sokkal több neologizmust használ, mint az idősebb generáció, mégis arra mutat, hogy a szókincsvesztés a fiatalabb nemzedék körében nagyobb mérvű. Az ausztráliai magyar korpuszban az igék, igekötők keverése s az így keletkező „neologizmusok” egyértelműen a második generációs adatközlők beszédére jellemzőek: a több mint ötven igei „újítás” közül csak öt adat való első generációs adatközlőktől. Vagyis a második generációs adatközlők egy része, akiknek magyar szókincsére jellemző a címben közölt idézet („A szókincs az nekem nem annyira bő”), ezekkel az „újításokkal próbálja kompenzálni a szókincsvesztést.

Ahogy az elméleti háttér felvázolásánál bemutattam, Thomason és Kaufman (1991 [1988]: 65–109) a szakaszos nyelvi változások első jeleinek tartja a szókincs felcserélődését kontaktushelyzetben.¹⁷ A fent bemutatott igék csak töredékét adják annak a közel ezer, magyar köznyelvi formától eltérő lexikai sajátosságnak, amely az ausztráliai magyar korpuszban található. Az igei példák arra mutatnak, hogy a közvetlen kölcsönzés, amely feltételezi az igeképzők kreatív alkalmazását, főként az első generáció beszédére jellemző; a tükörfordítások, tükörszerkezetek megjelenése és a szavak keverése főként a második generációra jellemzőek. A szavak kölcsönzése

¹⁶ Második generációs adatközlők kódváltás esetében sem használták ezt az igeképzőt: csak egy második generációs adatközlőnél találjuk meg ezt a formát kódváltással együtt.

¹⁷ Thomason és Kaufman azonban nyelvfenntartásról beszél mindaddig, míg egy nyelvet valamilyen szinten fenntart egy beszélőközösség.

kétnyelvű környezetben ugyan természetes folyamatnak tekinthető, de a generációs megoszlás arra mutat, hogy a szókincsvesztés (vagy a hiányos szókincselsajátítás) a második generációs beszélőkre jellemző inkább. Ez mikroszinten (az egyes adatközlők beszédében) jelezheti azt a nyelvvesztési folyamatot, amely a szakaszosan végbemenő nyelváltási folyamat részét képezi. Clyne (1991: 67) statisztikai adataiból pedig arra következtethetünk, hogy makroszinten az egész ausztráliai beszélőközösség körében a nyelvcsere jelei mutathatók ki: a második és harmadik generáció határán levők körében a nyelvfenntartás már csak 12,8 százalékos.

A nyelv megőrzése természetesen nem mindig feltétele a magyar identitástudat megőrzésének. Cikkemet egy második generációs adatközlő szavaival szeretném zárni: „*Hát mer effektív¹⁸ akármennyire rosszul beszélek magyarul vagy, vagy ausztrál vagyok vagy itt élünk, valahogy magyarnak érzem magamat.*”

IRODALOM

- Auer, Peter 1998: Introduction: Bilingual Conversation revisited. In: Peter Auer (ed.): *Code-switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. London – New York, Routledge. 1–24.
- Bakos Ferenc 1978 [1972]: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bartha Csilla 1995a: Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest. 37–47.
- Bartha Csilla 1995b: A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptómája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 34–45.
- Bartha Csilla 1996: Social and linguistic characteristics of immigrant language shift. The case of Hungarian in Detroit. *Acta Linguistica Hungarica* 43/3–4. 405–431.
- Borbély Anna 1995: Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román közösségben. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest. 287–297.
- Campbell, Lyle – Martha C. Muntzel 1992 [1989]: The structural consequences of language death. In: Nancy C. Dorian (szerk.): *Investigating Obsolescence. Studies in the Social and Cultural Foundations of Language* 7. Cambridge, Cambridge University Press. 181–197.
- Clyne, Michael 1991: *Community Languages. The Australian Experience*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Fenyvesi, Anna 1995: Language contact and language death in an immigrant language. The case of Hungarian. *University of Pittsburgh, Working Papers in Linguistics* 3. Pittsburg, Department of Linguistics, University of Pittsburgh. 1–117.

¹⁸ A szó jelentése: ‘ténylegesen, a gyakorlatban, tulajdonképpen’.

- Fenyvesi, Anna 1996: The case of American Hungarian case. Morphological change in McKeesport, PA. *Acta Linguistica Hungarica* 43/3–4. 405–431.
- Fenyvesi, Anna 1998a: Patterns of borrowing and language attrition. American Hungarian in McKeesport, Pennsylvania. In: C. de Groot – I. Kenesei (eds.): *Papers from the Amsterdam Conference. Approaches to Hungarian* 6. Szeged, JATEPress. 229–249.
- Fenyvesi Anna 1998b: Nyelvkontaktus és nyelvvesztés az amerikai magyarban. A hasonulások sorsa a mckeesporti beszélők nyelvében. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged, JGYF Kiadó.
- Gal, Susan 1979: *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- Gal, Susan 1992 [1989]: Lexical innovation and loss. The use and value of restricted Hungarian. In: Nancy C. Dorian (ed.): *Investigating obsolescence. Studies in the Social and Cultural Foundations of Language* 7. Cambridge, Cambridge University Press. 313–331.
- Jupp, James – Barry York 1995: *Birthplaces of the Australian People. Colonial & Commonwealth Censuses, 1828–1991*. Centre for Immigration & Multicultural Studies. Research School of Social Sciences. Australian National University.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós 1990: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kunz Egon 1997: *Magyarok Ausztráliában. A Magyarságkutatás könyviára* 21. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Lanstyák István 2000: *A magyar nyelv Szlovákiában. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* 3. Budapest – Pozsony, Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lauttamus, Timo 1992: Lainaaminen ja koodinvaihto: havaintoja amerikansuomalaisten kielistä. *Virittjä* 96. 3–16.
- Myers-Scotton, Carol 1993a: *Duelling Languages: Grammatical Structure in Code-switching*. Oxford, Clarendon Press.
- Romaine, Suzanne 1991: Introduction. In: Suzanne Romaine (ed.): *Language in Australia*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–24.
- Romaine, Suzanne 1993 [1989]: *Bilingualism. Language in Society* 13. Oxford. Blackwell.
- Thomason, Sarah Gray – Terrence Kaufman 1991 [1988]: *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley, University of California Press.
- Vázsonyi Endre – Kontra Miklós 1995: *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

LEXICAL FEATURES OF AUSTRALIAN HUNGARIAN IN LIGHT OF LANGUAGE MAINTENANCE

MAGDOLNA KOVÁCS

Features of the Australian Hungarian (AusHu) vocabulary are analysed from the point of view of language maintenance and language shift. Some background information on Hungarian migration to Australia is provided and factors playing role in language maintenance are assessed.

The study is based on an AusHu linguistic interviews collected by the author in 1993–94. The data contains 28 hours and 9 minutes tape-recorded conversations with thirty-five first and second generation speakers.

The characteristics of the AusHu vocabulary show similarities with phenomena found in American Hungarian. The most visible feature of the AusHu vocabulary is the large amount of the borrowed words from Australian English (AusE). Distinction between borrowed and switched words is made using phonological criteria, acknowledging that there is no sharp dividing line but a continuum between the two phenomena (Romaine 1993 [1998]: 114; Myers-Scotton 1993: 176 etc.). Even the same English origin word can be seen somewhere as borrowing and elsewhere as code-switching. For example, the word *hoszstel* (< Eng. *hostel*) is regarded borrowing but the expression *migration hostel* code-switching because the latter is pronounced with an English pronunciation.

Although most borrowed words are nouns. This report focuses on verbs. Borrowed verbs are adapted to the Hungarian verbal system most often by adding the most productive verbal suffix *-l/-Vl* to the English origin verb, for example *gemlizik* ~ *gemblizik* (in standard Hungarian *szerencsejátékot űz*) < ang. *to gamble*; *szpellöl* ~ *szpellöl* ~ *leszpellengel* (in standard Hungarian *betűz*) < ang. *spell(ing)*. This type of borrowing is typical in the interviews with first generation speakers. Thomason and Kaufman (1990 [1988]: 50, 74–76) regard lexical borrowing as the first sign of language change in contact situation. However, the existence of borrowed vocabulary alone is not sufficient indicator of language shift.

Another feature of the AusHu vocabulary is mixing up Hungarian verbs. There are two distinct phenomena that can explain verb mixing in different situations. Certain mixes show the influence of English (for example, calques or extension of the meaning of a verb), whereas others can be regarded as intralingual deviations. Verb mixing is most common in the second generation speakers. This suggests language attrition or incomplete acquisition of the Hungarian vocabulary in the second generation. Both attrition and incomplete acquisition are consequences of the ongoing language shift from AusHu to AusE in the AusHu community.

MÉG EGYSZER AZ 1806-OS UDMURT NYELVŰ MIATYÁNK- FORDÍTÁSRÓL

KOZMÁCS ISTVÁN

Mikola Tibortól azt is megtanulhattuk, hogy korábbi munkánk eredményeinek revidálása nem szűgyen. Az alábbiakban egy korábbi írásom eredményét bírálom felül a közben megtalált források alapján, remélve, hogy ezzel egy kicsit az ő emlékének felidézését is szolgálom.

A FUD 2. kötetében jelent meg „Egy XVIII. századi udmurt nyelvű Miatyánk-fordítás” címmel írásom a J. Ch. Adelung *Mithridates*-ében közreadott udmurt imádságról (Kozmács 1991: 123–128; Adelung 1806: 547–548). Ebben az írásban Tepljasina olvasatát és elemzését (Tepljasina 1966: 229–234) kritizálva egy más megoldást javasoltam e szöveg megfejtéseként.

Az általam adott ejtés szerinti olvasat a következő volt:

*ataj mil'am, ton kud uliškod in viľin,
med todono luoz paštana tiŋad niŋiď,
ton giŋe med luod mil'am ut'išmi
tiŋad giŋe eriķiď med luoz in viľin no
mužiŋ viľin no,
keš ŋaŋ kukiŋo mil'emli šot,
sobere kiľ'ti mil'ištiŋ punem baštemmes,
mi no kiľ'tiškompunem baštišjosiz,
en no lež mil'emiz erekčani,
sobere kozma dušmonleš.*

Az eltérések az általam adott olvasat és Tepljasina olvasata között a következők:

1. K(ozmács) *giŋe* – T(epljasina) *gine*
2. K *mužiŋ viľin* – T *mžiŋ viľin*
3. K *keš ŋaŋ* ‘puszta, üres kenyér’ – T *kes ŋaŋ* ‘falat kenyér’
4. K *erekčani* – T *erekčani*
5. K *kozma* – T *vožma*

A vitás kérdéseket egy, a pétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtár kéziratárában őrzött kézirat dönti el. 1999. novemberében a kéziratárban folytatott munkám során előkerült ugyanis az udmurt nyelvű Miatyánknek egy eredeti, az Adelung könyvben megjelentnél későbbi cirill betűs lejegyzése.

A Miatyánkot először tehát J. Ch. Adelung (1732–1806) adta közre általános nyelvészetinek nevezett munkájában, amely tulajdonképpen Miatyánk fordításokat tartalmaz (Adelung 1806: 547–548). Halála után Fridrich Adelung (1768–1843), J. Ch. Adelung unokaöccse, folytatva nagybátyja munkáját. 1817-ben a *Mithridates* negyedik köteteként adja közre megjegyzéseit és javításait nagybátyja művéhez (Adelung 1817: 235).

E kötet 235. oldalán, az első kötet sajtóhibáit javítja, ahogy megjegyzi, egy másik fordítás alapján: „*Die unter No. 89 angeführte Wote übersetzung stimmt vollkommen mit einer andern überein, welche der Hr. Geh. R. v. Moderach einige Jahre später für mich in Kasan von einem Studenten der dortigen geistlichen Akademie aufsetzen liess. In dem Abdruck dieser Formel haben sich aber Folgende Druckfehler eingeschlichen.*”

E javítások érdekessége, hogy F. Adelung módosításai több esetben megfelelnek a kezében lévő fordításnak, más esetekben azonban nem javít olyan elírásokat, amelyeket a rendelkezésére álló fordítás alapján korrigálnia kellene.

Tudjuk, hogy *Mithridates*, mint nyelvtörténeti forrás nagy kritikával kezelendő, hiszen abban a sajtóhiba inkább természetes jelenség, mint kivétel. Ezt támasztja alá az udmurt szöveg is. De nem csak a sajtóhiba az oka, hogy a kötetben szereplő finnugor nyelvű szövegek kevésbé elismertek a kis nyelvek korai nyelvemlékeiként. Az első probléma abból adódott, hogy az eredetileg cirill betűkkel lejegyzett szövegeket átírták latinra. S jöllehet ennek a 18–19. század fordulóján már volt – talán nevezhető így – elfogadott normája, az átírás során már születtek tévedések. Ezeket a normákat Pallas nagy soknyelvű szótárának előszavában is megtaláljuk.

Jelen esetben is ez történt. F. Adelung hagyatékában ugyanis megtalálható a *Mithridates* negyedik kötetében említett, Moderachtól származó fordítás eredetije – két példányban. Az első egy kékes papírra, írónki írással írt korrekt fordítás, a második az erről készült másolata F. Adelungnak. Ez a másolat már eltéréseket mutat az eredetivel szemben.

Lássuk most a kazáni akadémia hallgatójának, Jegor Sztaripinszkijnek fordítását (ACC = Архив Библиотеки им. Салтикова-Щедрина, ф. 7. Аделунг Ф. П. Н. 121):

Атай милям, тонъ кудъ улыськод
 Инъ вылынъ, медь тодоно луоз пасьта-
 на тынадъ нимыдъ, тон гынэ медь
 луодъ милям утисьмы, тынадъ гынэ
 ёрыкъд медь луозъ инъ вылын-но
 музъм вылынно, кэсъ нянь кукъно
 милемлы сіотъ, собере къльты
 мылѣсьтым пунэмбасътэммесъ,
 мино къльтыськом пунэмбасътысіосызъ,
 Ень но лэзь милѣмызь Ерекцяны,
 собере козма дышмонлэсь.

Az Adelung-hagyatékban található másolat (ACC, ф. 7. Аделунг Ф. П. Н. 124) a következő helyeken tér el ettől:

пасътана – паста на
пунэмбасьтысіосызь – пуэмбасьтысіосызь
козма – кезма

Az eredeti fordítás több szempontból is nagy jelentőségű. Először is a legkorábbi olyan udmurt nyelvű szöveg, amelyben nincsenek olvasási és – ami a legmeglepőbb – helyesírási problémák. A régi helyesírás szerinti keményjeleket és *ѣ* betűt a mai helyesíráásra áttéve tulajdonképpen mai modern cirillbetűs lejegyzést olvashatunk. Ha a szöveget latin betűs fonetikus lejegyzéssel átírjuk a következő változatot kapjuk:

ataj mil'am, ton kud uliškod in viļin,
med todono luoz paštana tiṇad niimjḍ,
ton giṇe med luod mil'am ut'išmji
tiṇad giṇe eriḱed med luoz in viļin no
mužem viļin no,
keš nān kuke no mil'emli šot,
sobere kel'ti mil'eštīm punem baštemmes,
mi no kel'tiškompunem baštīšjosiz,
en no lež mil'emijz erekćani,
sobere kozma dišmonleš.

Ha összehasonlítjuk ezt az átírást a korábbi írásomban megjelent módosított olvasattal, akkor azt találjuk, hogy a két különböző eredetű fordítás (J. Ch. Adelunk közlése és a kéziratári példány) szövege tökéletesen megegyezik egymással. Az olvasatok esetében következőket látjuk:

1. A(delung) *гынэ* – K *giṇe* (T *giṇe*)
2. A *муѣм вылын* – K *mužim viļin* (T *mižim viļin*)
3. A *кэс нянь* – K *keš nān* 'puszta, üres kenyér' (T *kes nān* 'falat kenyér')
4. A *ереқяны* – K *erekćani* (T *erekćani*)
5. A *козма* – K *kozma* (T *vožma*)
6. A *кѣлты(ськом)* – K *kił'ti(škom)*
7. A *ѣрыкѣд* – K *eriḱid*
8. A *кукѣно* – K *kukino*
9. A *дышмон* – K *dišmon*

Az eredeti kézirat tehát megerősítette az általam javasolt módosításokat (1–5.). A *keš nān* 'puszta, üres kenyér' olvasatot és értelmezést ez az eredeti is kézirat alá támasztja. Palatális párral nem rendelkező mássalhangzó előtt ugyanis az -ə- betű csak olyan szóban fordul elő, amelyik ma veláris -e-t tartalmaz.

A kézirat egyértelművé teszi azt is – ahogy Tepljasina feltételezésével és olvasatával szemben már korábban is állítottam –, hogy a *kozma* alak nem sajtóhiba. A pogány imádságokból ismert szót kétszáz évvel ezelőtt átvették a keresztény imába a pogány imaszövegekből.

Ahol eltérések vannak a levéltári forrás és az én olvasatom között (2., 6–8.), ott megfigyelhetően a következő jelenségről van szó: az eredetiben *ѣ* betűvel lejegyzett alakokat Adelung rendre *ü*-vel írta át, s én magam ezt az értelmezést tartottam meg a latinbetűs átírások alapján. Az *ü*-vel való átírás oka lehetett, hogy ezekben az esetekben az írrok *ѣ* betűit Adelung rendre *ы*-nek olvasta. Tévedésének a betűk nagyfokú hasonlósága mellett nyilván az volt az oka, hogy ő maga nem tudott udmurtul. A forrás kritikusabb kezelése esetén én is elvethettem volna a *-i*-s változatokat.

A 4. pontban *А ерекцяны – К ерекцани* (*T erekcāni*) esetében indokoltnak tartom a veláris *ę* megtartását. Az udmurt nyelvelmékek esetében a legnagyobb dilemmát ennek a hangnak a lejegyzése okozta. Az általános *э* -vel való jelölés mellett sokszor találunk más betűket is, s gyakran *а*-t. A korábbi írásomban felhozott érveket (a századvégi kutatók lejegyzéseikben nincs *e*-s szókezdetű alak, a legkorábbi Máté-evangéliumban *ürekcate* alakjában *i* -s alakot feltételezhetünk) a következőkkel egészíteném ki. Egy másik kézirat adataival is alá támaszthatjuk azt, hogy jelen esetben nem *e* hang áll a szó elején. Az Adelung hagyatékban lévő orosz–udmurt szótárban (Ф. 7. No. 121. 48recto) találhatók a következő szavak (amelyek egyébként Wiedemann kérdőjelesnek tartott *arekcal*- adatát erősítik meg):

обман	арекция
обманываю	арекцияско
обманщик	арекциясь

Mindez arra utal, hogy ebben a szóban veláris magánhangzó van szó elején, s nem palatális, azaz az *erekcāni* olvasat a valószínűbb. A kéziratot szótárban más helyen szókezdő helyzetben *э* -található az *ę*- jeleként.

A 9. *А дышмон – К dušmon* eltérés oka, hogy a *Mithridates*ben közölt *-u*-s forma is megtalálható az udmurtban, semmi nem indokolta az alak helyességének kétsége vonását.

A megtalált kézirat a pontos lejegyzés miatt ezt a Miatyánk-fordítást talán a legértékesebb emlékévé tette az udmurt nyelvnek: ez az első összefüggő udmurt nyelvű szöveg, amelynek nincsenek olvasati problémái. Különösen értékes ez az emlék, ha kultúrtörténeti jelentőségét tekintjük. Az a tény ugyanis, hogy a J. Ch. Adelung által 1806-ban közreadott fordítás, melyet a jekatyerinburgi kormányzó közvetítésével kapott és a kazáni akadémia diákja által Moderachon keresztül egy későbbi idopontban F. Adelunghoz eljutott Miatyánk-fordítás tökéletesen megegyezik egymással, azt a feltételezést engedi meg, hogy a 18. század végén, a 19. század elején ez az imádság közkeletűen ismert, kanonizált szöveg volta déli udmurtok között. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha voltak, akik fordítsák a bibliát, s ha voltak, akik a szövegeket átadják. Adatunk csak arról van, hogy az északi részekben 1818-ban kezdi meg a működését egy bibliafordító bizottság Vjatkában. Ennek feladata az evangéliumok fordítása. A munkában a következő udmurt lelkészek vettek részt: Sklajev, Platonov, Blinov, Onyiszimov, Nevosztruev, Tronyin, Utrobin, Krotov és Vjatka udmurt nemzetiségű

polgármestere, Krotov (Vladikin 1994: 211). Ez a bizottság még 1827-ben is tevékenykedett, mert Sjögren beszámol róla, hogy ekkor találkozott a balezinoi lelkésszel, aki részt vesz a evangéliumok fordításában. Ez a lelkész Tronyin volt (ЦГА=Центральный государственный архив Удмуртии, Ижевск, ф. 134, оп. 2. д. 447. л. 3об: Балезино, 1826: Ерей Алексей Иоаннов сын Тронин (41), говорит по вотски. Tudjuk még, hogy A. Sklajev Szvaticckoje, I. Onyiszimov pedig Szanszkoje falu lelkésze volt. Mindkét település Vjatka és Szlobodszkoj között volt. V. Blinov Votkinszkben teljesített szolgálatot.)

Az 1806-ban közreadott Miatyánk két különböző helyről felbukkant azonos szövege azt sugallja, hogy az evangéliumok fordítása nem előzmény nélküli kezdeményezés volt 1818-ban Vjatkában.

IRODALOM

- Adelung, J. Ch. 1806: *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde t. 1.* Berlin.
Adelung, F. 1817: *Nachtrage zu dem ersten Theile des Mithridates.* Berlin.
Kozmács István 1991: Egy XVIII. századi udmurt nyelvű Miatyánk-fordítás. *FUD2.* 123–128
Sjögren A. J. 1861: *Bericht über die wissenschaftliche Reise zur untersuchung der finnischen völkerschaften in Russland. A. J. Sjögren Gesammelte Schriften.* St. Petersburg.
Тепляшина, Т. И. [Тепляшина, Т. И.] 1966: *Памятники удмуртской письменности XVIII. века.* Москва.
Vladikin, V. E. [Владыкин, В. Е.] 1994: Религиозно-мифологическая картина мира удмуртов. Ижевск. 384 с.

NOCH EINMAL ÜBER DIE UDMURTISCHE VATERUNSER- ÜBERSETZUNG VON 1806

ISTVÁN KOZMÁCS

Im Aufsatz revidiert der Verfasser die Ergebnisse einer seiner früheren Arbeiten. Auf Grund der im Adelung-Nachlass im Handschriftenarchiv der Sankt Petersburger Saltykow-Schtschedrin Bibliothek aufbewahrten Handschriften (Ф. 7. Аделунг Ф. П. H. 121, 124) modifiziert der Verfasser an einigen Stellen die in einer früheren Arbeit angegebene Lesart.

Die auf Grund des handschriftlichen Materials publizierte verbesserte Fassung dürfte als das wertvollste Sprachdenkmal des Udmurtischen gelten, da sie den ältesten zusammenhängenden, nunmehr keine Lesartprobleme enthaltenden Text in udmurtischer Sprache repräsentiert.

„NYOMÓSÍTÓ ELEMEEK” A TUNDRAI NYENYECBEN

KÖRTVÉLY ERIKA

0. A nyenyecben a többi északi szamojéd nyelvhez hasonlóan számos olyan nyelvi elem található, amely önálló jelentéssel nem, vagy alig bír, és szerepe elsősorban a beszélő mondanivalójának nyomatékosítása. Ezek között az elemek között előfordulnak az önálló szavak mellett képző-, illetve klitikumszerű morféma is. Ez utóbbiak nyelvi besorolása igen problematikus. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a tundrai nyenyec nyelv leggyakoribb nyomósító elemeit mind morfológiájukat, mind funkciójukat tekintetbe véve megvizsgáljam, majd mindezek alapján elhelyezzem őket a nyenyec nyelvtani rendszerben. Vizsgálatom elsősorban olyan – megítélésem szerint – beszédhű folklórszövegeken alapul, amelyek nagy számban tartalmazzák a csak élőbeszédre jellemző, a diskurzus menetét segítő, esetlegesen a beszélő hangulatát kifejező szavakat, szóelemeket.

0.1. Terminológia

Mivel dolgozatomban olyan nyelvi elemekkel foglalkozom, amelyek szükségképpen érintik a viszonylag világosan körvonalazott „képző” mellett a mindaddig meglegyetően homályosan definiált „partikula”, valamint „klitikum” fogalmakat, fontosnak tartom röviden ismertetni az általam elfogadott ide vonatkozó értelmezéseket.

Az Encyclopedia of Language and Linguistics (1994) által leírt három partikuladefiníció közül a legszűkebb meghatározást fogadom el: „the term ‘particle’ [...] denotes elements of uninflecting word classes [...]. In a narrow sense, particles are understood as comprising all invariable elements which are not prepositions, conjunctions, or adverbs.” (Asher et al. 1994: 2953). A partikulák tipikusan többjelentésű szócskák, így előfordulhat, hogy beszédhelyzettől függően hol tartalmaz szóként, hol figyelemfelkeltő elemként, esetenként pedig töltelékszóként jelennek meg. (Pl. német *aber* ‘de’ „Paris liegt an der Seine, *aber* Marseille liegt am Mittelmeer.”; *aber* ‘~bizony! / aztán!’ „Du kannst *aber* viel essen!”)

A partikulák a szakirodalom szerint funkcionálisan négy nagy csoportba sorolhatók: a fókuszpartikulákéba, a modális partikulákéba, a diskurzus menetét segítő partikulákéba („discourse markers”), valamint a mondatértékű partikulákéba (felelőszavak, interjekciók, stb.).

A klitikumot a szakirodalom formai kritériumok alapján határozza meg, tehát nem ad meg alapvető „klitikumi funkciókat”. Klitikumoknak (szintén az Encyclopedia of Language and Linguistics (1994) meghatározását követve) a következő morfémaikat tartom: „clitics are elements that have some characteristics of independent words and some of affixes within words (Asher et al. 1994: 571). [...] The central examples of clitics are words from the syntactic point of view but form morphological and therefore, phonological, units with adjacent syntactic words (575).” Ezt a meghatározást

kiegészíthetjük a következőkkel: a klitikumokra nem eshet hangsúly, valamint általában¹ hozzátapadnak ahhoz a szóhoz, amelyhez mind szintaktikailag, mint aktuális szerepét tekintve tartoznak. A klitikumok legtöbbször nyitó, vagy záró elemként fordulnak elő egy-egy szerkezetben, de mint Harris (2000) kutatásai kimutatták, léteznek *endoklitikumok* is. A klitikum lényeges tulajdonsága, hogy az alapszó szófajától függetlenül jelenhet meg morfológiai vagy szintaktikai szerkezetekben.

Meg kell még említeni továbbá, hogy a klitikum fogalma a szamojédológiában az általános nyelvészeti felfogástól némiképp eltérő, ugyanis Helimski (1998: 508–509) a nganaszan nyelvben klitikumnak tart olyan, főleg nyomósító szerepű elemeket, amelyek megelőzik az inflexiók morfémákat.² Ezeknek a nganaszan „klitikumoknak” a mibenlétéről Helimski véleményétől eltérően nyilatkozik Wagner-Nagy (2001), aki szerint az említett nyelvi elemek formai okokból nem, illetve csak erős megszorításokkal illenek bele a klitikum kategóriájába.

1. Az önálló szavak

A tundrai nyenyec folklórszövegekben igen gyakran fordulnak elő olyan szavak, amelyek kifejezetten a mondanivaló hangulati aláfestésére, illetve a beszélőnek az elmondottakhoz való érzelmi viszonyulására utalnak. Közülük dolgozatomban – mivel a legnagyobb számban ezek jelennek meg –, a *no*”, és a *no*” szavakat vizsgálok.

1.1. Az újabb szótárak szerint mindkettő jelentéssel bíró szó (a *no*” a *no*” rövidebb változatának minősül), ám szövegkörnyezetüktől függően igen sokféleképp értelmezhetők. Alapjelentésként a következőket adhatjuk meg: ‘és/is, bár, de’. A *no*” elem Lehtisalo szótárában (1956: 36A) mint „Verstärkungspartikel” szerepel, ám értelmezése nemcsak jelentésében, hanem alakilag is eltérő a többi forrástól. Lehtisalo szerint ugyanis nem önálló morfémának, hanem tapadósónak tekintendő, amely az őt megelőző szót nyomósítja.

A nyenyec nyelvtanok a kötőszók közt tartják számon őket. Hajdú mindkettőt ‘is, de, vagy’ (1968: 58), valamint ‘szintén, is, de, vagy, noha’ (1968: 109) jelentésű kötőszóként említi. Több, és egymással némiképp ellentétes jelentésükre Hajdú azt a magyarázatot adja, hogy mivel a nyenyecben a kötőszó kategóriája még nincs teljesen kikristályosodva, ugyanaz a morféma egyszer kapcsolatos, máskor választó, vagy ellentétes kötőszói szerepet vehet fel. Hajdúhoz hasonlóan a kötőszók közé sorolja a *no*” és a *no*” szókat Décsy (1966: 54)³, illetve Kuprijanova–Barmič–Homič (1985:

¹ A klitikumnak nem kötelező tulajdonsága, hogy a vele szintaktikai egységet alkotó alapszóval egybe is írják.

² Megjegyzendő, hogy a szakirodalom (Zwicky–Pullum 1983: 503–504; Harris 2000: 608–609) szerint klitikum csak akkor állhat szóbeljei pozícióban, ha utána további klitikum (nem affixum) szerepel. A klitikum általános meghatározástól eltér az is, hogy Helimski klitikumnak tart három olyan morfémát is, amely kizárólag névszókhoz kapcsolódhat.

³ Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy Décsy, bár chrestomathiájában a többi nyenyec nyelvtantól eltérően a partikulát mint önálló szóosztályt különbözteti meg (Décsy 1966: 56), a felsorolt elemek közt nem említi a *no*”-t és a *no*”-ot. Ennek oka minden bizonnyal a szerzőnek az enyémtől eltérő partikulaértelmezésében keresendő. (Décsy partikulaként tartja számon a

252) is. A rendelkezésre álló példák alapján elmondható, hogy a *ηo*” és a *ηod*” valóban gyakran szerepel ‘is’ (tagadó mondatban ‘sem’) jelentésben, és ritkábban ugyan, de kötőszói funkcióban is előfordul.

Нохорéú” ηод” иба ёто’ няю’ тияд”.
 ‘hattyú’+Pl. ‘is’ ‘meleg’ ‘föld’+Pl.+genPxPI3 ‘felé’ ‘elrepül’+
 reflVxPI3

‘A hattyak is délre repültek.’ (Susoj – Tereščenko 1979: 27)

тарця серм’ маниеб”нани ηод” мама
 ‘mindez’ ‘dolog’ + ‘lát’+felt. gerund. ‘mégse?/is?’ ‘mond’+nom. act.
 acc. +genPxSg3 (conj.)
серта вуни тания”.
 ‘tesz’ (inf.) ‘bizony nem’ + ‘van’ (Vt)
 0intrVxSg3

‘Хоть я и видел это, не мог громко сказать.’ (Tereščenko 1965: 396)

Salminen 1998-as modern leíró nyelvtanában nem tér ki olyan szóosztályra, amelybe a *ηo*” és a *ηod*” beletartozhatna, viszont egyéb munkáiból, szövegelemzéseiből egyértelműen kiderül hogy a *ηod*” elemet partikulának tartja:

məny° ngod°q nyid°m xanət°q.
 Pron nom. 1sg Part. ‘also’ Vtr-refl. ‘not’ ind. aor. Vintr. ‘to depart’
 subj.1sg fut. conneg.
 ‘I won’t go, eihter.’ (Salminen 1997: 136)

xurka [N_ABS_NOM_SG] *xəryiq* [PART] *tenc°xəq* [N_ABS_DAT_PL]
ngəb°tyih [V_SUBORD_POSS_3DU] *ngod°q* [PART] *ngəw°lampə°*
 [V_GER_MOD] *wato* [N_ABS_NOM_SG] *wunyi* [V_IND_AOR_SUBJ_3SG]
tənyaq. [V_CONNEG] <fol’k.>
 ‘xotjá oní i iz togó zhe róda, net zakóna ix kormít” (Tereščenko 1965: 52)

xurka [N_ABS_NOM_SG] *yənapokow°na* [N_MOD_DIM_ABS_PROS_SG]
wic°təb°qnyí [V_SUBORD_POSS_1SG] *ngod°q* [PART] *ngamtyosyəmyi*
 [N_POSS_NOM_SG1SG] *yirkadə°* [V_IND_AOR_SUBJ_3SG]
 ‘kak ni ostorózhno ja tjanúlsja, skam’já podo mnój skrípnula’ (Tereščenko 1965: 64)⁴

mondatértékű felelőszókat, illetve néhány olyan szót, amely különböző szintaktikai konstrukciókban nyomósítást fejezhet ki, ám nem sorol ebbe a kategóriába kifejezetten a diskurzus menetét elősegítő elemeket, beszédet színesítő töltelékszavakat.)

⁴ A rövidítésjegyzéket l. Salminen 1997: 153–154

1.2. Az idézett, illetve további példák alapján elmondható, hogy a *ɲo*" és a *ɲod*" elemek funkciójuk szerint az esetek többségében nem tartalmaz szóként, hanem a közlésnek hangulati többletet adó nyomósító partikulaként jelennek meg. Az alábbi példákban ez a modális szerep fejeződik ki:

<i>ɲamke</i>	<i>solpata</i>	<i>ɲo</i> "	<i>si"iwxawa</i>	<i>jale</i> "
'valami'	'szól/zeng'+felt.	part.	'hét'+nyomósító	'nap' + ?
	gerund.+PxSg3		elem	
<i>pi'libi</i> "	<i>so'no</i> ".			
'folyton,	'szól'+0intrVxSg3+			
egészen'	nyomósító elem			

'Így szólván bizony hét napon keresztül folyton szólt ám.' (Hajdú 1968: 85)

<i>ma'nswa</i>	<i>ñānan</i>	<i>jib</i> "	<i>ɲo</i> "	<i>satawna</i>
'én magam'	'-nál'+ PxSg1	'bár'	part.	'gors'+prolat.
<i>šurmbadaraxamanš,</i>		<i>jānolarajūw</i> ".		
'fut'+part.imperf.+probabilitivusII.		'elkésik'+refl koaff.		
+Imperf.IntrVxSg1		+reflVxSg1		

'Úgy tűnik, igen gyorsan szaladhattam, de bizony így is elkéstem.' (Hajdú 1968: 86)

<i>Сянд'</i>	<i>сянакоб'нани</i>	<i>ɲod'</i>	<i>тарем</i>	<i>мэнаханда</i>
'meddig'	'játszik'+felt.	part.	'így'	'megy'+part. imperf.+lat.
	gerund.+PxSg1			+genPxSg3
<i>нумда</i>	<i>ɲo'</i>	<i>пэвсюмя.</i>		
'ég'+PxSg3	part.	'besötétedik'+ 0intrVxSg3		

'Ahogy így játszottam, egyszer bizony csak besötétedett.' (Kuprijanova 1965: 613)

A a *ɲo*" és a *ɲod*" tehát funkciója szerint tekinthető modális partikulának. Egyes szövegrészletekben azonban nemcsak modális használatára, hanem a diskurzus menetét előrevivő, figyelemfelkeltő és -fenntartó szerepére is felfigyelhetünk. Ezekben az esetekben – ha lehet – még kevesebb jelentéstartalmat kell feltételeznünk, mint a fenti példáknál⁵:

⁵ A nyenyec nyelvtől egyáltalán nem idegen az a vonás, hogy (a beszélők a már leírt szövegek olvasója számára szinte érthetetlen) töltelékelemeket használnak a szövegekben. Mindez az élőbeszédben komoly szerepet játszhat, hiszen a tartalmas beszéd szüneteit kitöltve folyamatosan fenntartja a beszélő és a hallgató közti kommunikációt. A vizsgált anyagban így előfordult olyan mondat is, amely a sok töltelékészó, illetve nyomósító elem miatt kifejezetten csak a figyelem fenntartásának céljával értelmezhető. Pl.: *tikinda ti ɲamkeda xarada ɲäewi ɲäewna*. 'így aztán bizony valami módon volt, ha volt.'

<i>Тикиринда</i>	<i>ηο</i>	<i>яда</i>	<i>сыримянё.</i>	<i>Янда</i>		
‘így’+limit. képző	part.	‘föld’+	‘havas lesz’+ 0intr.	‘föld’+		
+ genPxSg3		PxSg3	VxSg3 +nyomósító elem	genPxSg3		
<i>сыримлихива</i>	<i>ηэрм</i>	<i>хад’я’</i>	<i>пили</i>	<i>ха’молыд’.</i>		
‘havas lesz’+	‘észak(i)’	‘hóvihar’+	‘egészen’	‘leereszkedik’		
limit.képző +		augment. képző+PI	(part.?)	+reflVxPI3		
nyomósító elem						
<i>Маньена’</i>	<i>хирка</i>	<i>сата</i>	<i>ηэрм</i>	<i>хад’</i>	<i>ηэб’нду</i>	<i>ηод’</i>
‘Mi	‘milyen’	‘erős’	‘észak(i)’	‘hóvihar’	‘van’+felt.gerund.	part.
magunk’			+ PI	+ genPxPI3		
<i>ηамгэхэрт</i>	<i>хадан’</i>	<i>ηули’</i>	<i>нива’</i>	<i>табанг’ [...].</i>		
‘valami’+fosztó-	‘hóvihar’+lat.	part.	‘nem’+intrVxPI1	‘megáll’ (Vt)		
képző						
‘Így aztán a földet belepte a hó. Ahogy a föld tiszta hó lett, nagy északi hóviharok kezdődtek. Mi viszont, akármilyen nagy északi hóvihar volt, bizony semmiféle hóviharban nem álltunk meg.’ (Kuprijanova 1965: 618)						

Igen kevés esetben ugyan, de találhatunk olyan példát is, amiben a *ηο*” főkuszképző elemként jelentkezik:

OP. *man’ηof_tuŋŋam*
 ‘én’+part. ‘jön’+fut.+intrVxSg1
 ‘auch ich komme’ (Lehtisalo 1956: 36A)

Ilyen szerepűnek tekinthető továbbá a következő, már idézett mondat is:

mañ ηod” nīdm’ xant”.
 ‘én’ part. ‘nem’+intrVxSg1 ‘elmegey’ (Vt)
 ‘Hát én se megyek.’ (Hajdú 1968: 78)

A bemutatott példák alapján elmondhatjuk, hogy a *ηod*” elem mind formailag, mind funkciója szerint megfelel a partikula kritériumainak. A *ηο*” szerepkörét tekintve teljesen megegyezik vele, de Lehtisalo adata alapján nem tarthatjuk teljes biztonsággal olyan szinten önálló morfémának, mint a *ηod*”-ot. A példaanyagból az is kitűnik, hogy a *ηο*” arányaiban többször szerepel állandósult szerkezetekben töltelékelemként, mint a nála fonetikailag is testesebb *ηod*”:

t’ikiirinda ηο” ‘~így hát, aztán’
t’ikiirinda ηο” *t’i* ‘ua.’
tād ηο” *ŋäes ηο*” ‘ua.’

(A *ηod*” elem ilyen és hasonló szerkezetekben a vizsgált anyagban csak a *ša*”*ni*” *ŋäebto*” *ηod*” ~akkor, egyszerre, hirtelen’ állandósult szókapcsolatban fordult elő, de ugyanez a kifejezés *ηο*”-s változatban is sokszor megtalálható.) Mindez arra enged következtetni, hogy a *ηο*” elem, bár funkciója szerint nem különbözik a *ηod*”-tól, a

grammatikalizációnak mégis egy előrehaladottabb fokán áll. Véleményem szerint ennek ellenére mindkét elem egyaránt a nyenyec nyelv partikulái közé sorolandó.

2. Affixumszerű nyomósító elemek

A nyenyecben az önálló szóként megjelenő nyomósító elemek mellett nagy számban és változatosságban fordulnak elő olyan morféimák, amelyek az alapszóhoz kötődnek. Elsődleges céljuk a fent bemutatott partikulákhoz hasonlóan a nyomósítás, a mondanivaló hangulati többlettel való felruházása, de némelyik önálló jelentéssel is rendelkezik. Közülük dolgozatomban azokat vizsgálom, amelyek a rendelkezésemre álló szövegekben a leggyakrabban fordultak elő: a *(-)ño()*, *-xVwa*, és a *-xVrt* elemeket.

2.1. A (-)ńo"

A *(-)no* elem a nyenyec nyelvtanokban általában nem szerepel. Egyedül Hajdú tesz említést róla mint igei (állítmányi) nyomatékosító partikuláról (1968: 73). Hajdú szerint a *no* a tagadó segédigének a nyomatékosító (állító értelmű) használatakor megmutakozó alakja, bár a szerző erre a formára már inkább a *partikula* meghatározást alkalmazza. Véleményem szerint érdemes ez utóbbi megnevezést elfogadnunk, hiszen a vizsgált nyelvi elem jelentése grammatikalizációja során ebben a funkcióban már meglehetősen messze került az eredeti tagadó igéétől.

A *(-)ño*” elem szoros szintaktikai egységet alkot az öt megelőző állítmánnyal, tehát elmondható, hogy helye kötött. Ez gyakran írásban is tükröződik: a *(-)ño*” a szövegekben az alapszóval egybeírva, vagy kötőjeles változatban is jelentkezhet:

<i>xāmadejda</i> "	<i>ńo</i> "
'felkészül'+ refl koaff. +reflVxPl3	nyomósító elem
'bizony felkészültek' (Hajdú 1968: 89)	

lakadtádaño"
'csattogtat/elrobg' + detVxSg3 + nyomósító elem
'elrobgott bizony' (Hajdú 1968: 85)

mās-ńo
'mond'+Imp.intrVxSg3 +nyomósító elem
'mondta bizony' (Hajdú 1968: 80)

A megvizsgált források alapján megállapítható, hogy a A (-)no" sohasem épül be az alapszó belsejébe, hanem kizárólagosan zárómorfémaként szerepel. Nem vesz részt a nyenyec nyelvben jelentkező morfofonetikai hasonulásokban sem, tehát mindig változatlan formában kapcsolódik a szavakhoz.⁶

⁶ A (-) *ňo*” gégezárhang nélküli változatban is előfordulhat, de ez nem morfofonetikai szabály miatt következik be, hanem helyesírási gyakorlat következménye.

A *(-)/ño*” elem eredeti kiemelő funkciója ellenére forrásaimban nem találtam olyan példát, ahol a *(-)/ño*”-t biztonsággal lehetne fókuszképzőként értelmezni⁷. Gyakran előfordul viszont a diskurzus menetét segítő, illetve a beszélő érzelmi felfokozottságát, meglepettségét kifejező elemként:

...*уаво пирлихана нерня' няна ханебцо' уамдорма*
 ‘kis idő múlva’ ‘elöl’ ‘bagoly’+gen. ‘ül’+nom.act.
лорца надимянэ'.
 ‘halom / domb’ ‘megjelenik’+0intrVxSg3+nyomósító elem
 ‘Egy kis idő múlva megjelent ám elől egy domb – olyan, amin bagoly szokott ülni.’ (Kuprijanova 1965: 619)

мань маманзь надыхы мят' тэвринакэв',
 ‘én’ ‘mond’+Imp. ‘idegen’ ‘ház’+lat. ‘megjön’+limit. képző+part.
 intrVxSg1 imperf.+probabil.+reflVxSg1
хар'н мякни тэвревэва'нэ'.
 ‘én magam’ ‘ház’+lat.+ ‘megjön’+limit. képző+ perf.+
 genPxSg1 reflVxSg1+nyomósító elem
 ‘Azt mondtam (=hittem?), hogy idegen házba érkezem, pedig bizony a saját házamba jöttem meg.’ (Kuprijanova 1965: 622)

A fentiek alapján elmondható, hogy a *(-)/ño*” elem formailag klitikumként viselkedik, funkciója szerint pedig a nyenyec nyelv nyomósító partikuláihoz köthető. Mivel véleményem szerint fontos, hogy a vizsgált morféma nyelvi besorolásakor ne csak formai, hanem nyelvi szerepére vonatkozó tulajdonságai is kifejeződjenek, a klitici-zálódott partikula elnevezést javaslom a meghatározására.

2.2. A *-xVwa*

A *-xVwa* morféma a nyenyec nyelv legáltalánosabb nyomósító eleme. Ennek megfelelően a nyenyec leíró nyelvtanokban is szerepel mint nyomósítást kifejező képző. Annak ellenére, hogy a *-xVwa* szófajra való tekintet nélkül kötődhet névszói és igei tőhöz egyaránt, Salminen (1998: 543) kivételével, aki “ominbased derivative”-ként írja le, minden nyelvtan mint denominális nomenképzőt említi (l. Hajdú 1968: 48; Tereščenko–Pyrerka 1948: 389; Almazova 1961: 204; Kuprijanova–Barmič–Homič 1985: 89).

A *-xVwa* elem képzőként való értelmezését támasztja alá a szóban elfoglalt helyzete: mindig megelőzi ugyanis az inflexiós morfémaikat. Pl:

jixiwxanañi ‘ész’+nyomósító képző+locat.+genPxSg1 (Hajdú 1968: 86)
tuxuwam' ‘tűz’+nyomósító képző+acc. (Hajdú: 1968: 87)
tikaxawada ‘így’+nyomósító képző+PxSg3 (Hajdú 1968: 89)

⁷ A *(-)/ño*”-elem legtöbbször nem önmagában, hanem más nyomósító elemekkel együtt jelenik meg a szón, így bár a nyomósított szó gyakran fókusz-szerepű, nem dönthető el egyértelműen, hogy ez melyik nyomósító morféma hatásának tekinthető.

Közlésbeli szerepét tekintve a *-xVwa* nem különbözik a fent bemutatott nyomósító elemektől, vagyis főként fókuszképző, modális, valamint a diskurzus menetét segítő elemként jelenik meg a mondatokban:

Ямзава *үарка'я.*
'tenger'+nyomósító képző 'nagy'+augment. képző
'A tenger az igen nagy.' (Almazova 1961: 205)

Ne һаңекеы *маһһню':* *Тайна* *һамгэхэва* *һадевы [...]*
'lány' 'mond'+ 'ott' 'valami'+ 'látszik'+perf.+
nyomósító elem nyomósító képző 0intrVxSg3
'Mondja csak a lány: valami bizony látszott ott.' (Kuprijanova 1965: 70)

Мякана *һнюде* *си'ив* *Сохо'* *ерв* *һемада*
'ház'+locat. 'fiatal' 'hét' 'Soxo' 'gazda' 'hang'+PxSg3
хае, *маһһню':* *Ne һапа,* *һиня* *мэта*
'megy'+ 'mond'+Imp. 'nővér' 'mellett' 'tesz'+part. imp.
0intrVxSg3 intrVxSg3
ханханани *һамгэхэва* *со.* *Сыркар'!*
'szán'+locat.+ 'valami'+ 'szól'+ 'néz'+precat.+
genPxSg3 nyomósító képző 0intrVxSg3 imper. intrVxSg2
'A házban az ifjú Hét Soxo gazda hangja megindult, így szólt ám: Nővérem, a szán mellől, amivel jöttem, valami bizony hallatszik. Nézd meg, légy szíves!' (Kuprijanova 1965: 112)

т'ікаxаwаxаna *tī* *tād* *mañ-jen* *mūd"* *xownda*
'így'+nyomósító 'így' 'aztán' 'én magam' 'szán- 'jut, elér'+
képző+locat. karaván' part. necess.
jārīn' *jādalkajūw".*
'föld'+limit 'gyalogol'+refl koaff.
képző+lat. +reflVxSg1
'(~)Így aztán ezek után csak arrafelé mentem, ahova a szánkaravánnak érkeznie kellett.' (Hajdú 1968: 86)

Funkciója alapján a *-xVwa* elem tehát szintén szorosan kötődik a nyenyec nyelvben gyakori partikulákhoz, amint azt Hajdú (1968: 73: „partikula jellegű nyomatékosító elem”) is megjegyzi. Morfológiai tulajdonságai miatt azonban nem tekinthető annak, hiszen a szavakban elfoglalt helyzete miatt okkal tekinthetjük valódi, önálló jelentéssel nem rendelkező, hanem az adott alapszót kiemelő képzőnek. Partikulajellegét őrzi a beszélő hangulati állapotára utaló használat (l. a fenti példában a meglepetés, gyanakvás megjelenítése), illetve töltelékelemként való előfordulása. A *-xVwa* mind szerepére, mind morfológiai viselkedésére nézve nagy hasonlóságot mutat azokkal a szintén nyomósítást kifejező nganaszan nyelvi elemekkel, amelyeket Helimski (1998: 508) klitikumoknak tekint. Mindezek ellenére úgy vélem, hogy mivel a *-xVwa* a grammatikalizációnak egy előrehaladottabb fokán áll, mint ami egy a bevezetésben

elfogadott klitikummeghatározásba beleillene, érdemesebb ezt az elemet olyan képzőként számontartani, amely egyaránt kapcsolódhat névszói és igei tövekhez.

2.3. A *-xVrt*”

A *-xVrt*” elemet a nyenyec nyelvtanok – a *-xVwá*-hoz hasonlóan – Salminen (1998: 543) kivételével megerősítő – tagadó mondatban fosztó értelmű⁸ – denominális nomenképzőnek tartják (l. Hajdú 1968: 48; Tereščenko–Pyrerka 1948: 389; Almazova 1961: 204; Kuprijanova–Barmič–Homič 1985: 89). Salminen szerint ez a képző is kapcsolódhat mind névszói, mind igei tövekhez. Bár lényegesen kevesebb esetben, mint névszóihoz, a vizsgált morféma valóban kapcsolódhat igei tőhöz is. Szóbeli helyzetét tekintve a *-xVwa*-val megegyező módon megelőzi az inflexiós morfémákat. A *-xVrt*” elemet, hogy a szintén nyomósító szerepű *-xVwa* képzőtől elnevezésében is különválasszam, a továbbiakban Salminen (1998: 543) nyomán koncesszív képzőként említem.

намгэхэртахана ‘valami’+konc. képző+ locat.:~semmiben se (Tereščenko 1965: 57)

хибяхартад ‘valaki’+konc. képző+ ablat.:~senkitől se (Tereščenko 1949: 18)

наднахарт” ‘ir’+konc. képző (inf.):~írni se (Tereščenko 1965: 432)⁹

A *-xVrt*” elem az eddig vizsgált morfémákhoz hasonlóan szintén a közlési folyamatban kap nyomatékosító, beszédszínesítő, illetve figyelemfelkeltő szerepet. Mivel a tundrai nyenyecben más ‘se’ jelentésű, hasonló szituációban használható elem nincsen, előfordul, hogy a *-xVrt*” egyszerű tagadást kifejező képzőként jelenik meg, és nem hordoz (legalábbis egyértelmű és feltűnő) hangulati vagy különös hangsúlyt adó jelentést. Erre lehet példa a következő mondat:

<i>Хибяри</i>	<i>хибяхартад</i>	<i>ниванггабья</i>	<i>нин’</i>
‘valaki’+li	‘valaki’+konc.	‘nem’+inf. fin.+ uper-	‘fél’ (Vt)
mit. képző	képző+ ablat.	probabilit.+ 0intrVxSg3	

‘Az ember egész biztos, hogy nem fél senkitől (se).’ (Tereščenko 1948: 19)

Tipikusan így van ez azokban az esetekben, amikor a *-xVrt*” elem névmási tövekhez kapcsolódik, és azokkal együtt tagadó névmási szerepet vesz fel: *xib’axart*” ‘senki’; *xan’axart*” ‘sehonnan’; *xan’serkart*” ‘sehogy’. Mivel ezek az alakok lexikalizálódtak, és bennük a *-xVrt*” funkciója a szövegkörnyezettől már független, a továbbiakban nem vizsgálom őket.

Általában azonban hangulatilag nem semlegesek azok a mondatok, amelyekben a *-xVrt*” képző előfordul:

⁸ A példák túlnyomó részében a képző tagadó környezetben, tehát fosztóképzői funkcióban jelentkezik.

⁹ Példaanyagomban nem találtam olyan adatot, ahol az igei tőhöz kapcsolódó *-xVrt*” elem után még inflexiós morfémák következtek volna.

Тикы яхана хибяхарт ягу, взнекохорт ягу.
 'ez' 'föld'+ 'valaki'+ 'nincs'+ 'kiskutya'+ 'nincs'+
 locat. konc. képző 0intrVxSg3 konc. képző 0intrVxSg3
 'Ezen a helyen nincsen ember se, nincsen kutya se.' (Almazova 1961: 205)

Тукахавар нембое сэдорахарта ехэра!
 'ez'+nyomósító 'nő'+(pej) 'varr' (inf)+ konc. 'nem tud'+
 képző+ PxSg2 dimin. képző képző 0intrVxSg3
 'Ну и женщина, даже шить не умеет!' (Tereščenko 1965: 295)

A következő részletben a *-xVrt*" képző a *-xVwa* megfelelőjeként, a mesélés feszültségét fenntartó töltelékelemként jelenik meg:

täeri jixiwxanani jib" ηo" ηuli" satawna
 'így / 'ész'+nyomósító képző 'bár' part. 'nagyon' 'gyors'+ prolat.
 bár' +locat.+genPxSg1 part.? part.
jādnaraxamanś, t'ikaxartaxana pūdana tānirtaxart" ηod" sapdam'.
 'gyalogol'+part. 'így'+konc. 'utolsó' 'rénhajtó'+ part. 'elér'+
 imperf.+ képző+ locat. konc. képző intrVxSg1
 probabilit.II.+
 Imp.intrVxSg1

'Így, bár azt képzeltem, hogy bizony igen gyorsan gyalogolok, még a legutolsó rénhajtót is csak alig értem ám el.' (Hajdú 1968: 86)

Meg kell jegyeznem, hogy a *-xVrt*" képzőnek az utóbbi használata nem számít tipikusnak, ami a többi, eddig bemutatott tulajdonságaival együtt arra enged következtetni, hogy a *-xVrt*" morféma, bár rendelkezik partikulajellegű vonásokkal, sokkal inkább képzőnek tekinthető, mint az előtte vizsgált partikulák és partikulaszerű nyelvi elemek. Ugyancsak a képzőjellegét erősíti az is, hogy a névmási tövekhez kapcsolódó *-xVrt*" az alapszavával egybekapcsolódva biztonsággal tekinthető lexikalizálódott tagadó névmásnak. Mindezek alapján olyan (leginkább negatív) nyomósító értelmű képzőnek tekintem a *-xVrt*" morfémat, amely névszói és igei tövekhez egyaránt kapcsolódhat, és kis mértékben partikulai tulajdonságokkal is bír.

3. Összegzés

Dolgozatomban a tundrai nyenyec nyelv leggyakoribb nyomósító elemeit vizsgáltam meg formai, valamint funkcionális szempontból. A vizsgált morféma a kommunikációs folyamatban betöltött szerepük alapján szinte csak árnyalni különbségeket mutatnak: amellett, hogy esetenként saját jelentéstartalmuk is lehet, feladatuk lényegében a kiemelés (fókuszképzés), a beszéd (előadott történet) hangulati többlettel való felruházása, illetve a diskurzus menetének a segítése töltelékelemként, vagy töltelék-szavakba történő beépüléssel. Funkciója szerint a legutolsóként megemlített *-xVrt*" képző áll a legtávolabb a partikulák hagyományos szerepkörétől. Ez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy mivel használata általánosnak mondható fosztóképzőként, nyomósító használata háttérbe szorult.

Formai szempontból a vizsgált tundrai nyenyec nyomósító elemek három csoportba sorolhatók aszerint, hogy a grammatikalizáció milyen fokán állnak. Legkevésbé a szintaktikailag csak kevésbé függő, ám önálló jelentéssel nemigen, vagy csak alkalmilag rendelkező *ɲod*” és *ɲo*” grammatikalizálódott. Ezeket formailag és funkcionálisan is tekinthetjük partikuláknak. A grammatikalizációs folyamat egy előrehaladottabb fokán áll a *(-)ño*”, amely formailag megfelel a klitikum kritériumainak. Bemutatott nyelvi szerepe alapján így tekinthetjük kliticizálódott partikulának. A harmadik csoportba tartoznak a már képzői ismérvekkel rendelkező *-xVwa*, és *-xVrt*” elemek. E két utóbbi képző közül a *-xVwa* fordul elő tipikusan partikulai szerepkörben. A *-xVrt*” képző ezzel szemben viszonylag ritkán jelenik meg egyértelműen ilyen céllal, és lexikalizációja is azt mutatja, hogy a képzőként grammatikalizációs folyamat végéhez közeledik.

Rövidítésjegyzék

abl.	ablativus	locat.	locativus
acc.	accusativus	nom. act.	nomen actionis képző
augment. képző	augmentatív képző	part.	partikula
conj.	kötőszó	part. imperf.	participium imperfectum
detVx	determinatív igei	part. necess.	participium necessitativum
	személyrag	perf.	perfectum
dimin. képző	kicsinyítő képző	Pl.	többes szám
felt. gerund.	feltételes gerundium	probabilit.II.	probabilitivus (raxa)
fut.	futurum	probabil.	probabilitivus (ki)
genPx	genitivusos birtokos	prolat.	prolativus
	személyrag	Px	birtokos személyrag
gerund.	gerundium	refl. koaff.	a reflexív-mediális igeragok
Imp.	imperfectum		előtt álló <j> elem
imper.	imperativus	reflVx	reflexív-mediális igei
inf.	infinitivus		személyrag
intrVx	intranszitiv igei	Sg	egyes szám
	személyrag	superprobabilit.	superprobabilitivus
konc. képző	koncesszív képző	Vt	tagadott igető (conneg.)
lat.	lativus		
limit. képző	korlátozó képző		

IRODALOM

- Almazova, A. V. 1961: *Samoučitel' neneckogo jazyka*. Učpedgiz, Leningrad.
- Asher et al. 1994 = Asher, R. E. – J. M. Y. Simpson (eds.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford, Pergamon.
- Décsy Gyula 1966: *Yurak Chrestomathy*=*Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series* 50.
- Franck, Dorothea 1979: Abtönungspartikeln und Interaktionsmanagement. Tendenziöse Fragen 3–14. In: Herald Weydt (ed.): *Die Partikeln in der Deutschen Sprache*. New York – Berlin, de Gruyter.

- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samojedica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hakulinen, Auli – Fred Karlsson 1979: *Nykysuomen lauseoppia*. Jyväskylä, Suomalainen Kirjallisuuden Seura.
- Karlsson, Fred: *Finnish Grammar*. Helsinki, Werner Söderström Oy.
- Harris, Alice C. 2000: Where in the word is the Udi clitic? *Language* 76. 593–616.
- Helimski, Eugene 1998: Nganasan. In: Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*. London – New York, Routledge. 480–515.
- Kuprijanova, Z. N. – M. Ja. Barmič – L.V. Homič 1985: *Nenetskij jazyk*. Leningrad, Prosveščenie.
- Lehtisalo, Toivo 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kuprijanova 1965: *Epičeskije pesni nencev*. Moskva, Nauka.
- Mosegaard Hansen, Maj-Britt 1998: The semantic status of discourse markers. *Lingua* 104. 235–260.
- Prokofev, G. N. 1937: *Neneckij jazyk = Jazyki i pis'mennost' narodov Severa* 1. Moskva – Leningrad.
- Salminen, Tapani 1997: *Tundra Nenets inflection = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 227. Helsinki, Suomamais-Ugrilainen Seura.
- Salminen, Tapani 1998: *A morphological dictionary of Tundra Nenets = Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 26. Helsinki, Suomamais-Ugrilainen Seura.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Leningrad, Nauka.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna – Anton Pyrerka 1948: *Russko – neneckij slovar'*. Moskva, OGIZ.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1949: *Neko' xadakenda wadako'*. Leningrad.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1965: *Nenecko-russkij slovar'*. Moskva, Sovetskaja Enciklopedija.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1966: *Samodijskije jazyki (v vedenije, nenetskij jazyk, nganasanskij jazyk, enetskij jazyk) = Jazyki narodov SSSR* 3. Moskva, Akademiya nauk.
- Susoj, E. G. – N. M. Tereščenko 1979: *Neneča' wada III*. Leningrad.
- Wagner-Nagy Beáta 2001: *Vannak-e klitikumok a nganaszanban?* kézirat, megjelenés alatt.
- Zwicky, Arnold M. – Geoffrey K. Pullum 1983: Cliticization vs. inflection. *English n't. Language* 59. 502–513.

„NACHDRUCK VERLEIHENDE ELEMENTE” IM TUNDRA- NENZISCHEN

ERIKA KÖRTVÉLY

Die Verfasserin untersuchte Form und Funktion der häufigsten Betonungsmittel des Tundra-Nenzischen. Auf Grund ihrer Rolle im Kommunikationsprozess können die untersuchten Morpheme als Partikeln aufgefasst werden.

Von der Form her können die im Aufsatz behandelten Betonungselemente des Tundra-Nenzischen in drei Gruppen eingeteilt werden je nachdem, auf welcher Stufe der Grammatikalisierung sie stehen. Am wenigsten grammatikalisiert sind die syntaktisch nur wenig abhängigen, über eine selbstständige Bedeutung kaum oder nur gelegentlich verfügenden Formen *ηod*” und *ηo*”. Sie können sowohl von der Form als auch der Funktion her als Partikeln betrachtet werden. Auf einer höheren Stufe des Grammatikalisierungsprozesses steht das *(-)ño*”, das formal den Kriterien des Klitikons entspricht. Auf Grund seiner dargestellten sprachlichen Rolle kann das Bildungselement für eine klitizierte Partikel gehalten werden. In die dritte Gruppe gehören die Bildungselemente *-xVwa* und *-xVrt*”, die schon die Kennzeichen von Bildungssuffixen aufweisen. Von den letztgenannten zwei Affixen wird *-xVwa* in typisch partikularischer Funktion verwendet. Im Gegensatz dazu tritt das Bildungselement *-xVrt*” ziemlich selten in der genannten Funktion auf; auch seine Lexikalisierung zeigt, dass es sich als Affix dem Ende des Grammatikalisierungsprozesses nähert.

A MORDVIN ROKONSÁGNEVEK EREDET SZERINTI VIZSGÁLATA

MÉSZÁROS EDIT

A rokonságnevek a mai uráli nyelvekben sok ősi eredetű elemet őriznek, ugyanakkor számolnunk kell a környező népek által gyakorolt idegen nyelvi hatásokkal is, így a mordvin rokonságnevek rendszerében elsősorban az orosz nyelv, illetve a török nyelvek hatásával.

Az alábbi táblázatban felvázolom a mordvin rokonságnevek minél teljesebb rendszerét (beleértve a nyelvjárási alakokat is), utalva az egyes elnevezések eredetére. A rokonsági elnevezéseket hagyományosan két nagy csoportra szokás osztani: a vérrokonokat és a házassági rokonokat megnevező terminusokra. Külön (a harmadik) csoportba kerültek azok a rokonsági elnevezések, amelyek olyan rokont fejeznek ki, amely sem vérrokonnak, sem pedig házassági rokonnak nem tekinthető, valamint idesoroltam magát a 'rokon'-t jelentő szavakat. Mindhárom csoportban vannak ősi eredetű, belső keletkezésű és idegen eredetű szavak, néhánynak az eredete pedig ismeretlen.

Az erza- és moksa-mordvin rokonságnevek rendszerét a különféle mordvin szótárak (EMMSz, ERV, MMSz, MRV, MW), valamint a kérdést tárgyaló szakirodalom (Babuškina 1965, Feoktistov 1965, Kočevatkina 1977, Grišunina 2000) alapján állítottam össze. A vizsgált rokonságnevek eredetének megállapításában az ismert etimológiai szótárakra (UEW, FUV, MSzFE, EV), a Paasonen-féle mordvin szótárra (MW) és az imént említett tanulmányokra támaszkodtam, több esetben viszont a saját etimológiámat közlöm. A több elemből álló belső keletkezésű szavak esetében utalok az összetevő elemekre, illetve (ahol szükséges) az összetevő elemek eredetére is.

1. Vérrokont jelölő elnevezések

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
apa	řeř'a	řař'a, řeř'a ař'a	? FV *tätä 'vmilyen rokon' ? tatár
anya	ava	řad'a	csuvas ? FV *tätä 'vmilyen rokon'
szülők	řeř'at-avat	řad'at-ař'at	řeř'a 'apa' + pl.+ava 'anya'+pl. řad'a 'anya' + pl. + ař'a 'apa' + pl.
apai nagyapa (az apa apja)	pokš't'a ař'a bod'a d'eda sife ař'a	ař'a	pokš 'nagy' + ař'a 'apó, öregember' ? FU türk or. дед 'nagyapa' sife 'öreg' < U vagy török + ař'a 'apó, öregember'

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
apai nagymama (az apa anyja)	baba sirkaj	baba	tatár síre 'öreg' < U vagy török + dem. + voc.
anyai nagyapa (az anya apja)	vasolpokšt'a, vasolo pokšt'a vasolbod'a, vasolo bod'a vasold'eda, vasolo d'eda večka d'eda		vasol, vasolo 'messzi' + pokšt'a 'nagyapa' vasol, vasolo 'messzi' + bod'a 'nagyapa' vasol, vasolo 'messzi' + d'eda 'nagyapa' večka 'szerető' + d'eda 'nagyapa'
		ščat'a	U *čečä 'nagybácsi'
anyai nagymama (az anya anyja)	mazibaba vasolbaba, vasolo baba večka baba		mazij, mazi 'szép' < FV *majsä (masä) 'ua' + baba 'nagymama' vasol, vasolo 'messzi' + baba 'nagymama' večka 'szerető' + baba 'nagymama'
		ščava	šč- < U *čečä 'nagybácsi' + ava 'nő, asszony, anya'
	avka		ava 'anya' + dem.
nagyszülők	pokšt'at-babat		pokšt'a 'nagyapa' + pl. + baba 'nagymama' + pl.
apai dédapa (az apa nagyapja)	inėpokšt'a inėat'a		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + pokšt'a 'nagyapa' inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + at'a 'apó, öregember'
		širä at'a	širä 'öreg' < U vagy török + at'a 'nagyapa'
	pokščaŋ pokšča		pokšča 'nagyapa' + gen. + pokšča
apai dédanya (az apa nagyanyja)	síre baba	širä baba	síre / širä 'öreg' < U vagy török + baba 'nagymama'
anyai dédapa (az anya nagyapja)	inėbod'a		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + bod'a 'nagyapa'
anyai dédanya (az anya nagyanyja)	inėbaba		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + baba 'nagymama'
		širä ava	širä 'öreg' < U vagy török + ava 'anya'
	síre vasol baba		síre 'öreg' < U vagy török + vasol 'messzi' + baba 'nagymama'

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
apai ükapa (az apa dédapja)	inėpokšťa		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + pokšťa 'nagyapa'
	inėat'a		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + at'a 'apó, öregem-ber'
		šifä at'ä	šifä 'öreg' < U vagy török + at'ä 'nagyapa'
apai ükanya (az apa dédanyja)	sifē baba	šifä baba	sifē / šifä 'öreg' < U vagy török + baba 'nagyamama'
anyai ükapa (az anya dédapja)	inėbod'a		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + bod'a 'nagyapa'
anyai ükanya (az anya dédanyja)	inėbaba		inė 'nagy' < U *enä 'nagy, sok' + baba 'nagyamama'
		šifä ava	šifä 'öreg' < U vagy török + ava 'anya'
	sifē vasol baba		sifē 'öreg' < U vagy török + vasol 'messzi' + baba 'nagyamama'
fia vkinek	ćora	ćora, šora	csuvas
lány vkinek	ťejťer	št'ir	balti
gyermek	ejkakš		ejd' 'gyermek' + kaka, kakš 'ua'
	ejd'e, ejd'	id', äj	? FU
	kaka, kakš		? gyermeknyelvi
	pakša	pakš	? U
	ťaka, d'aka	ťaka, d'aka	? gyermeknyelvi
		šaba	?
unoka (a gyermekem gyermeke)	bujo, pijo		FU *pojka 'fiú, fia vkinek'
	ejkakšon ejkakš		ejkakš 'gyermek' + gen. + ejkakš
	nućka		or. внучка '(lány)unoka'
	nuka	unək	or. внук '(fiú)unoka'
(a fiam fia)	ćorañ ćora		ćora 'fia' + gen. + ćora
(a lányom fia)	ťejťeren ćora		ťejťer 'lány' + gen. + ćora 'fia'
(a fiam lánya)	ćorañ ťejťer		ćora 'fia' + gen. + ťejťer 'lány'
(a lányom lánya)	ťejťeren ťejťer		ťejťer 'lány' + gen. + ťejťer
bátyja vkinek	ľe'a		FV
		paťa	? FU vagy balti
		al'ňaka	al'ä 'bácsi' + dem. + dem.
	pokš ľe'a		pokš 'nagy' + ľe'a 'báty'
	pokš al'a		pokš 'nagy' + al'a 'férfi'
(fiútestvére vkinek)	brat	brat	or. брат 'fiútestvér'

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
öccse vkinek	jalaks	pāl'nä	? török
	duga, dugan	dugan	? U *pälä 'fele vminek' + dem. tatár
		vāžnā, vāžd'nā, vāžəd'nā	vāž- 'kis' + id 'gyermek' + dem.
(fiútestvére vkinek)	brat	brat	or. брaт 'fiútestvér'
nővére vkinek	pa'a		? FU vagy balti
		aka	csuvas
		aňaka	U *aňa 'öreg rokon felesége, anya' + dem.
húga vkinek	sazor	sazər	FP *sasare 'húg'
testvér	pa'at-jalakst		pa'a 'nővér' + pl. + jalaks 'öcs' + pl.
		akat-dugat	aka 'nővér' + pl. + duga 'öcs' + pl.
lánytestvér	pa'at-sazort		pa'a 'nővér' + pl. + sazor 'húg' + pl.
apai nagybácsi	l'e'la		FV
	od d'eda		od 'új, fiatal' < FU *wuð'e 'új' + d'eda 'bácsi'
(az apa bátyja)		očā	U *ičā 'apa'
		očāňā	očā 'nagybácsi' + dem.
		očal'ā	oču 'nagy' + al'ā 'apa'
		očaka	? oču 'nagy' + aka 'nővér'
(az apa öccse)	vežeňš al'ka		vežeňš 'legkisebb' + al'a 'bácsi' + dem.
apai nagynéni	pa'a		? FU vagy balti
(az apa húga)		aka	csuvas
(az apa nővére)	pokš pa'a		pokš 'nagy' + pa'a 'nővér'
		oču aka	oču 'nagy' + aka 'nővér'
	síře pa'a		síře 'öreg' < U vagy török + pa'a 'nővér'
anyai nagybácsi	l'e'la		FV
(az anya bátyja)		ščēňā	U *čečā 'nagybácsi' + dem.
		šířā ščēňā	šířā 'öreg' < U vagy török + ščēňā 'nagybácsi'
anyai nagynéni	pa'a		? FU vagy balti
(az anya húga)		aka	csuvas

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
(az anya nővére)	sírkaj		síre 'öreg' < U vagy török + dem. + voc.
	síre pa'a		síre 'öreg' < U vagy török + pa'a 'nővér'
		oču aka	oču 'nagy' + aka 'nővér'
		ščava	šč- < U *čečä 'nagybácsi' + ava 'nő, asszony'
unokaöccse vkinek	p'lemjañnik	p'ľemäñnäk	or. племянник 'ua'
(a bátyám gyermeke)	ľe'añ ejkakš		ľe'a 'báty' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(az öcsém gyermeke)	jalaksoñ ejkakš		jalaks 'öcs' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(a nővérem gyermeke)	pa'añ ejkakš		pa'a 'nővér' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(a húgom gyermeke)	sazoroñ ejkakš		sazor 'húg' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(a bátyám fia)	ľe'añ čora		ľe'a 'báty' + gen. + čora 'fia'
(az öcsém fia)	jalaksoñ čora		jalaks 'öcs' + gen. + čora 'fia'
(a nővérem fia)	pa'añ čora		pa'a 'nővér' + gen. + čora 'fia'
(a húgom fia)	sazoroñ čora		sazor 'húg' + gen. + čora 'fia'
unokahúga vkinek	p'lemjañnica	p'ľemäñnəca	or. племянница 'ua'
(a bátyám gyermeke)	ľe'añ ejkakš		ľe'a 'báty' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(az öcsém gyermeke)	jalaksoñ ejkakš		jalaks 'öcs' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(a nővérem gyermeke)	pa'añ ejkakš		pa'a 'nővér' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(a húgom gyermeke)	sazoroñ ejkakš		sazor 'húg' + gen. + ejkakš 'gyermek'
(a bátyám lánya)	ľe'añ řejřer		ľe'a 'báty' + gen. + řejřer 'lány'
(az öcsém lánya)	jalaksoñ řejřer		jalaks 'öcs' + gen. + řejřer 'lány'
(a nővérem lánya)	pa'añ řejřer		pa'a 'nővér' + gen. + řejřer 'lány'
(a nővér lánya)		ujvəs	?
(a húgom lánya)	sazoroñ řejřer		sazor 'húg' + gen. + řejřer 'lány'
(a húg lánya)		ujvəs	?
unokatestvér	kavto řed'ej pel'ks		kavto 'két' + řed'ej 'szív' + pel'ks 'rész'
		ujmakš	?
(fiú-unokatestvér)		očañ čora	očä 'nagybácsi' + čora 'fia'

2. Házassági rokont jelölő elnevezések

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
férj	miřd'e	miřd'ä	FP *mertä 'ember, férfi'
feleség	ni		U *niŋä 'nő'
		ərvä	urä 'rab' < FP *orja 'rab' + ava 'nő, asszony'
		ava	csuvas
	kozejka, kožajka		or. хозяйка 'háziasszony'
házastárs	pola	pola	FV *pula 'fele vminek'
	vasta		? FV *wasta 'hely'
		miřt't-ərvat	miřd'ä + pl. + ərvä + pl.
(öreg házastárs)	aťat-babat		aťa 'apó, öregember' + pl. + baba 'anyó, öregasszony' + pl.
após (a férj apja)	aťavt		aťa 'apó, öregember' + suff.
		aťävəž, aťävös	aťä 'apó' + ? suff.
		lomaň řäťä / řet'a	lomaň 'idegen' + řäťä / řet'a 'apa'
anyós (a férj anyja)	avavt	avəž, avös	ava 'anya' + suff.
após (a feleség apja)	vata		?? or. авата 'a házasságkötésben szerepet játszó nőrokon'
		baťka, paťka	or. баťка 'apuska, tata'
		aťävəž, aťävös	aťä 'apó' + ? suff.
anyós (a feleség anyja)	nižaňa		niž- < FV *nisä 'nő' + U *aňa 'öreg rokon felesége, anya'
	ťošťa baba		ťošťa < or. теща 'anyós' + baba 'anyó, néni'
	ťošča		or. теща 'anyós'
		avəž baba	avəž 'anyós' + baba 'anyó, néni'
	mačka		or. маčka 'anyácska'
		matka	or. matka 'anyácska'
vő	sodamo		?
	ov	ov	U *vāŋe 'vő'
	ezna	žzna	tatár
menye vkinek	urva, ura		urē 'rab' < FP *orja 'rab' + ava 'nő, asszony'
		ərväňä, řäväňä	urä 'rab' < FP *orja 'rab' + ava 'nő, asszony' + dem.
(a legidősebb)	pokš urva		pokš 'nagy' + urva 'meny'

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
(a legfiatalabb)	vežava	veža	vež- 'kis' + ava 'nő, asszony'
	vežeńs urva	vežeńs	'legkisebb' + urva 'meny'
		jomla êrvăňă / fêvăňă	jomla 'kis' + êrvăňă / fêvăňă 'meny'
		t'ăřă	? FV *tătă 'vmilyen rokon'
menyecske (fiatalasszony)	od'írva	odêrvă, odêrvăňă	od 'új, fiatal' + urva / êrvă / êrvăňă 'meny'
menyasszony	od'írva	odêrvă, odêrvăňă	od 'új, fiatal' + urva / êrvă / êrvăňă 'meny'
	maksoń tej'teř	maksəń št'ir	maksoń / maksəń 'odaadott' + t'ej'teř / št'ir 'lány'
vőlegény	odnasum		? or. одна сум(ка) 'egy táska'
	žeńix, žeņex	šańix	or. жених 'vőlegény'
nászura, násza vkinek	kuda	kuda	bolgár
	svat	svat	or. сват 'nászúr'
	jatoń lomań		jatoń 'idegen' + lomań 'ember'
nászasszonya vkinek	kudava	kudava	kuda 'nászúr' + ava 'nő, asszony'
		kudaňă	kuda 'nászúr' + dem.
	suvaxa, svaxa	svaxa	or. свaxa 'nászasszony'
vőfély (a vőle gény férfirokona)	ufed'ev	urď'u, urăd'u	?
	ufed'ev aľa		ufed'ev 'vőfély' + aľa 'férfi'
vőfély (a menyasszony férfirokona)	urvaľa	urvăľă	urva / urvă 'meny' + aľa / aľă 'férfi'
<i>sógor</i>			
a férj bátyja	aľa		? tatár
		aľgă	aľă 'bácsi' + dem.
	kakžaľa		? kakš 'gyermek' + aľa 'bácsi'
	pokš aľa		pokš 'nagy' + aľa 'bácsi'
a férj öccse (a legidősebb)		aľńaka	aľă 'bácsi' + dem. + dem.
		mažňă, mazăd'ňă	maži, mazi 'szép' < FV *majśă (masă) 'ua' + id' 'gyermek' + dem.
(a második)	aľńe	aľňă	aľa / aľă 'bácsi' + dem.
(a harmadik)	viškaľńe		viška 'kis' + aľńe 'sógor'
(a legfiatalabb)		kefta	tatár
		văžňă, văžďňă, văžăďňă	văž- 'kis' + id' 'gyermek' + dem.
a feleség bátyja	aľa		? tatár
		aľgă	aľă 'bácsi' + dem.

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
(a feleség fiútestvére)	šufin, šufeñ, šuriñ	šufin, šufeñ	or. шурин 'sógor (a feleség fiútestvére)'
a feleség öccse	baľ'za	bažā, paľ'žā, pažā aľ'ňaka	misertatár aľ'ňā 'sógor' + dem.
(a feleség fiútestvére)	šufin, šufeñ, šuriñ	šufin, šufeñ	or. шурин 'sógor (a feleség fiútestvére)'
a nővér férje	čiče, šiče čičaľ'a, šičaľ'a	šičā šičaľ'a	U *čečā 'nagybácsi' čiče / šičā 'sógor' + aľ'a / aľ'ā 'bácsi'
	balaks		?
	ežna	āžna	tatár
a hűg férje	-	-	
a férj hűgának a férje		aľ'ňaka	aľ'ā 'bácsi' + dem. + dem.
a feleség hűgának a férje	paľ'dej		?
a feleség nővérének a férje	svojak	svajak, svajak	or. свояк 'ua'
<i>sógornő</i>			
a férj nővére	paľ'ka	akľ'ā	paľ'a 'nővér' + dem. tatár
		oču št'ir	oču 'nagy' + št'ir 'lány'
(fiatalabb)		jotksta št'ir	jotksta 'közül' + št'ir 'lány'
a férj hűga	avñe parija	avañā ulmañ kastard'ňā	ava 'nő, asszony' + dem. ? paro 'jó' + oja 'barátnő' ? tatár kastar 'hajadon (lány)' + id' 'gyermek' + dem.
(a legidősebb)	paľ'ka	št'əřd'ňā, št'əřəd'ňā	paľ'a 'nővér' + dem. št'ir 'lány' + id' 'gyermek' + dem.
a feleség nővére	balduz, paldus svojačēnica	baldəz, paldəs	tatár or. свояченица 'ua'
a feleség hűga	balduz, paldus	baldəz, paldəs	tatár
a báty felesége	uřaž	uřaž, uřaš, vəřeš, řāš maza, mažā mazaka, mazañā	uře / uřā 'rab' < FP *orja 'rab' maži, mazi 'szép' < FV *majsā (masā) 'ua' maza 'sógornő' + dem.
	pokš uřa		pokš 'nagy' + uřa 'sógornő'
	pokš uřaž		pokš 'nagy' + uřaž 'sógornő'
		aľ'ārva	aľ'ā 'bácsi' + əřvā 'feleség'

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
az öcs felesége	peñerva od ura od'irva, od urva vežeñś ura / uraś	pāl'ñarvā odərva, odərvañā	pāl'ñā 'öcs' + urva 'meny' / ərva 'feleség' od 'új, fiatal' + ura 'meny' od 'új, fiatal' + urva 'meny' / ərva 'feleség' (+dem.) vežeñś 'legkisebb' + ura / uraś 'meny'
a férj bátyjának a felesége	kijalo, kijal	kel, kijal	FP (U) *kālā(wā) 'sógornő'
a feleség bátyjának a felesége	urva, ura		urē 'rab' < FP *orja 'rab' a + ava 'asszony, nő'
az apai nagybácsi felesége (az apa bátyjának a felesége)	od baba		od 'új, fiatal' + baba 'anyó, néni'
(az apa öccsének a felesége)		vāžā	vāž- 'kicsi'
az anyai nagy- bácsi felesége (az anya bátyjának a felesége)		ščaka	šč- < U *čečā 'nagybácsi' + aka 'nővér'
(az anya öccsének a felesége)	urāž	urāž, uraś, vəreś, řaś	urē / urā 'rab' < FP *orja 'rab'
az apai nagynéni férje (az apa nő- vérének a férje)		ščəñā	U *čečā 'nagybácsi' + dem.

3. Egyéb rokonsági elnevezések

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
rokon	raške rod'ña	raškā rod'ñā	? *roskā or. родня 'rokon'
mostohaanya	od ava a rodnoj ava, avoľ rodnoj ava	od ava / řād'ā af rodnoj řād'ā	od 'új, fiatal' < FU *wuđ'e 'új' + ava / řād'ā 'anya' a / avoľ / af 'nem' + rodnoj 'rokon' < or. родной 'rokon-, édes-' + ava / řād'ā 'anya'
mostohaapa	od řet'a a rodnoj řet'a, avoľ rodnoj řet'a	od al'ā af rodnoj al'ā	od 'új, fiatal' < FU *wuđ'e 'új' + řet'a / al'ā 'apa' a / avoľ / af 'nem' + rodnoj 'rokon' < or. родной 'rokon-, édes-' + řet'a / al'ā 'apa'

jelentés	erza-mordvin	moksa-mordvin	eredet
mostohafiú	a rodnoj ćora avol' rodnoj ćora	af rodnoj ćora	a / avol' / af 'nem' + rodnoj 'rokon' < or. родной 'rokon-, édes-' + ćora 'fiú, fia'
mostohalány	a rodnoj t'ejt'er avol' rodnoj t'ejt'er	af rodnoj št'ir	a / avol' / af 'nem' + rodnoj 'rokon' < or. родной 'rokon-, édes-' + t'ejt'er / št'ir 'lány'
özvegy	dova	udavoj, ədavoj, vədavoj	or. вдова 'özvegy (fn)' or. вдовый 'özvegy (mn)'
özvegyasszony	dova-ava	udava, udavoj- ava	dova 'özvegy' + ava 'nő, asszony' udavoj 'özvegy' + ava 'nő, asszony'
özvegyember	dova-ćora	udavoj-ćora	dova 'özvegy' + ćora 'férfi' udavoj 'özvegy' + ćora 'férfi'
árva	uroz, uros	urəs	U *orpa(sä), orwa(sä) 'ua'
keresztapa	kum křestnoj t'et'a	kum křestnaj al'a	or. кум 'koma' křestnoj / křestnaj 'kereszt-' < or. крѣстный 'ua' + t'et'a / al'a 'apa'
keresztanya	kuma křestnoj ava	kuma křestnaj t'äd'ä / ava	or. кума 'komaasszony' křestnoj / křestnaj 'kereszt-' < or. крѣстный 'ua' + ava / t'äd'ä 'anya'
keresztfiú	křestnoj ćora	křestnaj ćora	křestnoj / křestnaj 'kereszt-' < or. крѣстный 'ua' + ćora 'fiú, fia'
keresztlány	křestnoj t'ejt'er	křestnaj št'ir	křestnoj / křestnaj 'kereszt-' < or. крѣстный 'ua' + t'ejt'er / št'ir 'lány'

A fenti táblázatból látható, hogy a legalapvetőbb rokoni viszonyokat jelölő elnevezések között sok ősi eredetű, illetve belső keletkezésű szó található. Uráli eredetű például a mdE *ni* 'feleség', a md *ov* 'vő', a mdM *ščäl'a* '(anyai) nagyapa'. Finn-permi alapnyelvi eredetű a mdE *sazor* ~ mdM *sazər* 'húga vkinek', a mdE *mir'de* ~ mdM *mir'dä* 'férj' és finn-volgai a mdE *l'ela* 'bátyja vkinek'. Feltételezhetően finnugor eredetű a mdE *aťa* ~ mdM *at'a* '(apai) nagyapa, apó', a mdE *paťa* 'növéré vkinek' ~ mdM *pa'ta* 'bátyja vkinek', a mdE *ej'de*, *ej'd* ~ mdM *id'*, *aj* 'gyermek'. Valószínűleg a finn-volgai alapnyelvből származtatható a mdE *t'ela* ~ mdM *t'ät'a*, *t'et'a* 'apa', a mdM *t'äd'ä* 'anya'.

A belső keletkezésű szavak közül véleményem szerint gyermeknyelvi eredetűek a mdE *kaka*, *kakš*, md *t'aka*, *daka* 'gyermek' szavak. Ugyanebbe a csoportba sorolható például az ősi elemekből álló mdE *siřkaj* '(apai) nagymama', *ineat'a* '(apai) dédapa / ükapa' és *hižaña* 'anyós (a feleség anyja)'.

A bonyolultabb rokonsági viszonyokat jelölő elnevezések között is található több olyan, amely ősi eredetű, vagy pedig ilyen elemekből áll. Uráli eredetű a mdM *očä* 'nagybácsi (az apa bátyja)' és a mdE *čiče*, *šiče* ~ mdM *šičä* 'sógor (a nővér férje)'. Az uráli vagy a finnugor alapnyelvre vezethető vissza a mdE *kijalo*, *kijal* ~ mdM *kel*, *kijal*

‘sógornő (a férj bátyjának a felesége)’. A finn-volgai alapnyelvre rekonstruált ‘szép’ szóból származik például a mdM *maza*, *mažä* ‘sógornő (a báty felesége)’ és *mažnä*, *mazədñä* ‘sógor (a férj öccse)’. (Ez utóbbiban még a finnugor ‘gyermek’ szó, valamint szintén ősi eredetű kicsinyítő képző található.) Hasonlóan ősi eredetű elemekből áll például a mdE *sire paťa* ‘nagynéni (az apa / anya nővére)’, a mdM *ščänä* ‘nagybácsi (az anya bátyja)’. A mdE *od’irva* ~ mdM *odärvä*, *odärväñä* ‘menyasszony, menyecske (fiatalasszony)’ is néhány ősi elemet tartalmaz: *od* ‘új, fiatal’ (< FU **wuð’e* ‘új’) + *urva* ~ *ärvä* / *ärväñä* ‘meny’ (mdE *urē* ~ mdM *urä* ‘rab’ < FP **orja* ‘rab’ + *ava* ‘nő, asszony’ /+ dem./).

Az idegen eredetű rokonságnevek közül a török nyelvekből származik több alapvető rokonsági viszonyt jelölő szó. Ezeknek egy része valószínűleg kiszorította az eredeti elnevezést, mert ezek az adott rokonsági viszonyra egyetlenként (nem szinonimaként) állnak: például mdE *ava* ‘anya’, mdM *baba* ‘(apai) nagymama’ (a mdE *baba* ‘ua’ mellett még él a *sirkaj*), mdE *ćora* ~ mdM *ćora*, *šora* ‘fai vkinek’, mdM *aka* ‘nővére vkinek’. Másik részük luxusjövevényszó, hiszen mellettük van más elnevezés is az adott rokonsági viszonyra: például mdE *boďa* ‘(apai) nagyapa’, mdE *duga*, *dugan* ~ mdM *dugan* ‘öccse vkinek’, mdE *ezna* ~ mdM *ážna* ‘vő’.

Az orosz eredetű jövevényszavak viszont többnyire luxuskölcsönzéseknek tekinthetők. Az ‘unoka’ jelentésű orosz eredetű szó (mdE *nučka*, *nuka*, mdM *unək* < or. *внучка*, *внук* ‘ua’) szinte kiszorította a korábbi, finnugor eredetű elnevezést (ez az erza-mordvinban még él az orosz eredetű szó mellett *bujo*, *pijo* alakban), valamint a körülírással kifejezőmódot, amelyre szintén az erza-mordvinban találtam példát (*ejkakšoñ ejkakš* ‘a gyermekem gyermeke’, *ćorañ ćora* ‘a fiam fia’, *tejtēreñ ćora* ‘a lányom fia’, *ćorañ tejtēr* ‘a fiam lánya’, *tejtēreñ tejtēr* ‘a lányom lánya’).

Az alapvető viszonyt kifejező kategóriába tartozó, orosz eredetű mordvin luxusjövevényszó például a md *brat* ‘fiútestvére vkinek’ (< or. *брат* ‘ua’) is, amely – az indoeurópai nyelvekre jellemző módon – nem jelöli meg azt, hogy idősebb vagy fiatalabb fiútestvérről van-e szó, és ezért nem pontos szinonimája a mdE *l’ela*, mdM *paťa* ‘bátyja vkinek’, illetve a mdE *jalaks*, mdM *pälñä*, mdE *duga*, *dugan*, mdM *dugan* ‘öccse vkinek’ szavaknak. Luxuskölcsönzés a mdE *kožajka*, *kožejka* ‘feleség’ (< or. *хозяйка* ‘háziasszony’) is, amelynek használata fokozatosan terjed az uráli alapnyelvi eredetű *ñi* mellett. (A moksában a ‘feleség’ szó belső keletkezésű: *ärvä* < *urä* ‘rab’ + *ava* ‘nő, asszony’). A ‘nagyapa’ jelentésű mdE *d’eda* (< or. *дед* ‘ua’) több más ugyanilyen jelentésű szó (*pokšťa*, *aťa*, *sire aťa*, *boďa*) mellett él, míg a moksamordvinban tartja magát az egyedüli elnevezésként használatos, feltételezhetően finnugor eredetű *aťa* ‘(apai) nagyapa’, illetve az uráli eredetű *ščätä* ‘(anyai) nagyapa’. Az orosz eredetű mdM *batka*, *paťa* (< or. *бабка* ‘apuska, tata’) még párhuzamosan él az eredetibb *aťävəž*, *aťäväs* ‘após (a feleség apja)’ mellett. Az ősi elemekből álló mdE *hizaña* ‘anyós (a feleség anyja)’ mellett több orosz eredetű szinonima használatos: *tošťa baba* (*tošťa* < or. *мёуа* ‘anyós’ + *baba* ‘anyó, néni’), *tošća* (< or. *мёуа* ‘anyós’), *mačka* (< or. *мачка* ‘anyácska’), a mdM *avəž baba* (*avəž* ‘anyós’ + *baba* ‘anyó, néni’) mellett pedig a *matka* (< or. *мамка* ‘anyácska’).

A mordvin rokonságnevekkel foglalkozó irodalom érdekes módon nem említi a ‘vőlegény’ szót, míg a ‘menyasszony’-t általában igen. Megjegyzendő, hogy ezek jogilag nem is számítanak rokonsági elnevezéseknek. A ‘vőlegény’-re általában két

elnevezés használatos, és mindkettő orosz eredetű. A mdE *odnasum* a mordvin etimológiai szótár (EV: 125) szerint a Don melletti kazakok nyelvjárásából származik, őket nevezték orosz eredetű szóval *odnasum*-oknak, mivel hadjáratba menvén egy szekérre, egy táskába pakoltak (< or. одна сум(ка) 'egy táska'). A másik 'völegény' szó általánosan használatos mdE *žeñix*, *žeñex* ~ mdM *šañix* (< or. жених 'ua').

A bonyolultabb, nem alapvető rokonsági viszonyokat kifejező szavak többnyire belső keletkezésűek. Ha idegen eredetűek vagy ilyen elemeket tartalmaznak, akkor azok vagy az orosz, vagy a török nyelvekből származnak.

Az 'unokaöcs' és az 'unokahűg' orosz eredetű elnevezése általában kiszorította a mordvin körülírással elnevezést, amelyre az erza-mordvinban találtam példákat: *lelañ / jalaksoñ / paťañ / sazoroñ ejkakš* 'unokaöcsém / unokahűgom (a bátyám / az öcsém / a nővérem / a húgom gyermeke)', *lelañ / jalaksoñ / paťañ / sazoroñ čora* 'unokaöcsém (a bátyám / az öcsém / a nővérem / a húgom fia)', *lelañ / jalaksoñ / paťañ / sazoroñ tejteř* 'unokahűgom (a bátyám / az öcsém / a nővérem / a húgom lánya)'. A moksa-mordvinban még él egy ismeretlen eredetű elnevezés az 'unokahűg'-ra, ha az a lánytestvér lánya: *ujvaš*. Mindezek helyett azonban inkább az orosz eredetű mdE *plemjañnik* ~ mdM *plēmāññak* 'unokaöccse vkinek' (< or. племянник 'ua'), illetve a mdE *plemjañnica* ~ mdM *plēmāññaca* 'unokahűga vkinek' (< or. племянница 'ua') használatos.

A 'nászúr', 'nászasszony' ('a gyermek házastársának apja / anyja') rokonsági viszonyra is él egy-egy bolgár és egy-egy orosz eredetű terminus. Bolgár eredetű (illetve előtagja bolgár eredetű) a md *kuda* 'nászura, násza vkinek', *kudava* 'nászasszonya vkinek', orosz eredetű a md *svat* 'nászura, násza vkinek' (< or. сват 'ua'), mdE *suvaça*, *svaça* ~ mdM *svaça* 'nászasszony' (< or. сваха 'ua'). Az erzában létezik egy belső keletkezésű, körülírással név is erre a viszonyra: *jatoñ lomañ* 'nászura, násza vkinek' (szó szerint: idegen ember').

Az egyéb rokonsági elnevezések közé sorolt szavak között feltűnően sok az orosz eredetű szó. Maga a 'rokon' jelentésre két szó használatos: az eredetibb mdE *raške* ~ mdM *raškä*, illetve az orosz eredetű mdE *rodña* ~ mdM *rodñä*. A mostoha szülőkre még él a régi mdE *od ava*, mdM *od ava / tädä* 'mostohaanya'; mdE *od teťa*, mdM *od alä* 'mostohaapa' (*od* 'új, fiatal' < FU **wuð'e* 'új' + *ava / tädä* 'anya', *teťa / alä* 'apa') az újabb mdE *a rodnoj ava*, *avol' rodnoj ava*, mdM *af rodnoj tädä* 'mostohaanya'; mdE *a rodnoj teťa*, *avol' rodnoj teťa*, mdM *af rodnoj alä* 'mostohaapa' (*a / avol' / af* 'nem' + *rodnoj* 'rokon' < or. родной 'rokon-, édes-' + *ava / tädä* 'anya', *teťa / alä* 'apa') mellett, viszont a 'mostohagyerek'-re már csak az orosz eredetű jelzővel alkotott kifejezéseket találtam: mdE *a rodnoj čora*, *avol' rodnoj čora* ~ mdM *af rodnoj čora* 'mostohafiú', mdE *a rodnoj tejteř*, *avol' rodnoj tejteř* ~ mdM *af rodnoj štir* 'mostohalány'.

A mordvin 'özvegy' az erza-mordvinban orosz eredetű főnévből származik: *dova* (< or. вдова 'özvegy /fn./'), míg a moksa-mordvinban orosz eredetű melléknévből: *udavoj*, *ədavoj*, *vədavoj* (< or. вдовый 'özvegy /mn./'). A szó használatos a 'nő' / 'férfi' utótaggal is: mdE *dova-ava*, mdM *udava*, *udavoj-ava* 'özvegyasszony', mdE *dova-čora*, mdM *udavoj-čora* 'özvegyember'.

A keresztnév eredetű rokonságnevek is orosz eredetűek, az összetetteknek pedig az előtagja orosz eredetű: md *kum* 'keresztapa' (< or. кум 'koma'), md *kuma*

‘keresztanya’ (< or. *кыма* ‘komaasszony’); mdE *křestnoj t'e'a* ~ mdM *křestnaj al'a* ‘keresztapa’, mdE *křestnoj ava*, mdM *křestnaj t'ad'a / ava* ‘keresztanya’; mdE *křestnoj čora* ~ mdM *křestnaj čora* ‘keresztfiú’, mdE *křestnoj tej'te'* ~ mdM *křestnaj š'ti'* ‘keresztlány’ (mdE *křestnoj* ~ mdM *křestnaj* ‘kereszt-’ < or. *крѣстный* ‘ua’).

A mordvin rokonságnevek rendszerének egyik feltűnő sajátossága a házassági rokonság jelölő terminusok (más nyelvekkel összehasonlítva szokatlan) gazdagága. Azokra a rokonsági viszonyokra, amelyekre például a magyar nyelvben egy-egy szót használnak (m. *sógor* ‘Schwager’, *sógornő* ‘Schwägerin’) a mordvinban rengeteg elnevezés él. A magyar nyelvben a *sógor*, *sógornő* tág fogalmat jelöl, jelenti a ‘házastárs testvére’ és a ‘testvér házastársa’ viszonyt, sőt esetleg a ‘házastárs testvére a házastársa’ és a ‘testvér házastársának a testvére’ viszonyt is (Szépe 1972: 193). A mordvinban külön-külön elnevezések élnek a házastárs nemétől és (az EGO-hoz viszonyított) korától, illetve a testvér nemétől és (az EGO-hoz viszonyított) korától függően.

Például a magyar ‘sógor’ a mordvinban lehet:

mdE *kakža'a*, mdM *al'gä* ‘a férj bátyja’,
mdE *al'ne* ~ mdM *al'hä* ‘a férj öccse’,
mdE *ala*, mdM *al'gä* ‘a feleség bátyja’,
mdE *balža* ~ mdM *baže, palžä, pažä* ‘a feleség öccse’,
mdE *čiče, šiče, čiča'a, šiča'a* ~ mdM *šiče, šiča'al'a* ‘a nővér férje’
mdE *pal'dej* ‘a feleség húgának a férje’
stb.

A magyar ‘sógornő’ a mordvinban lehet:

mdE *pat'ka*, mdM *ak'lä* ‘a férj nővére’,
mdE *parija*, mdM *ul'ma'* ‘a férj húga’,
mdE *balduz, paldus* ~ mdM *baldəz, paldəs* ‘a feleség nővére / húga’,
mdE *u'raž*, mdM *maza, mažä, mazaka, maza'hä* ‘a báty felesége’,
mdE *pe'ne'va* ~ mdM *päl'nərvä* ‘az öcs felesége’,
mdE *kijalo, kijal* ~ mdM *kel, kijal* ‘a férj bátyjának a felesége’
stb.

Az ilyenfajta rokoni viszonyt jelölő elnevezések tovább bővíülhetnek aszerint, hogy több báty / öcs / nővér / hűg közül az idősebbnek vagy a fiatalabbnak a házastársáról, vagy a házastárs fiatalabb vagy idősebb bátyjáról / öccséről / nővéréről / hűgáról van-e szó. Például:

mdM *maž'nä, mazad'nä* ‘a férj legidősebb öccse’,
mdM *väž'nä, väžd'nä, väžad'nä* ‘a férj legfiatalabb öccse’,
mdM *kefta* ‘a férj harmadik öccse’.

A ‘házastárs testvére’, a ‘testvér házastársa’, a ‘házastárs testvére a házastársa’ és a ‘testvér házastársának a testvére’ rokonsági viszonyra vonatkozó elnevezések nagy része belső keletkezésű, főleg ősi vagy tatár eredetű elemekből álló szó. Ebben a

kategóriában igen kevés az orosz eredetű szó, mindössze egyetlen olyan rokonsági viszonyt találtam, amelyre nem volt saját, csak orosz eredetű elnevezés:

mdE *svojak* ~ mdM *svajak*, *svajak* 'sógor = a feleség nővérének a férje' (< or. *свояк* 'ua').

Ezenkívül két másik szó esetében luxuskölcsonzészről van szó, hiszen még él az eredeti mordvin szó is:

mdE *svojačenica* 'sógornő = a feleség nővére' (< or. *свояченица* 'ua') vö. mdE *balduz*, *paldus* ~ mdM *baldəz*, *paldəs* 'ua',
mdE *šurin*, *šuren*, *šuriñ* ~ mdM *šurin*, *šurəñ* 'sógor = a feleség bátyja / öccse' (< or. *шурин* 'ua') vö. mdE *aľa*, mdM *aľgä* 'sógor = a feleség bátyja', mdE *baľža* ~ mdM *baže*, *paľžä*, *pažä* 'sógor = a feleség öccse'.

A mordvin rokonságnevek etimológiai vizsgálata azt mutatja, hogy az idegen eredetű elemek többnyire két nagy csoportba sorolhatók:

1. török eredetű, régebbi jövevényszavak,
2. orosz eredetű, újabb idegenszavak.

A török eredetű rokonságnevek többségükben szinonima nélküli, alapvető rokoni viszonyt jelölő szavak, amelyek az adott rokonsági viszonyra egyedüli elnevezésként szerepelnek, míg az orosz eredetű rokonságnevek nagy része luxusjövevényszó, amely mellett még él az eredeti mordvin név is, vagy pedig nem alapvető rokonsági viszonyt jelölő szó, amelyet a mordvin eredetileg körülírással fejezett ki.

A vizsgált 208 rokonságnév nagy része, 63,46%-a (132 elnevezés) belső keletkezésű: szószerkezet, összetett, képzett, egyéb toldalékos vagy gyermeknyelvi szó. Ezeknek a szavaknak az összetevő elemei többnyire ősi vagy idegen eredetűek. A rokonságnevek majdnem egynegyede, 21,15%-a (44 szó) idegen eredetű. Ebből 11,53% (24 szó) orosz eredetű, míg 9,13% (19 szó) a török nyelvekből származik, egy szó (0,48%) pedig egyéb (balti) eredetű. Az ősi eredetű rokonságnevek száma 26 (12,5%). Az ismeretlen eredetű elnevezések közé 6 szó (2,88%) sorolható.

Rövidítések:

dem. = kicsinyítő (deminutiv) képző	mn	= melléknév
fn = főnév	or.	= orosz
FP = finn-permi alapnyelvi	pl.	= a többes szám (pluralis) jele (de a mellérendelést jelöli!)
FU = finnugor alapnyelvi	suff.	= képző
FV = finn-volgai alapnyelvi	U	= uráli alapnyelvi
gen. = a birtokos eset (genitivus) ragja egyes szám 1. személyű rokonságneveknél	ua	= ugyanaz
m. = magyar	vkinek	= valakinek
md = mordvin (erza- és moksa-mordvin)	vmilyen	= valamilyen
mdE = erza-mordvin	voc.	= a megszólító eset (vocativus) ragja
mdM = moksa-mordvin	vö.	= vesd össze

IRODALOM

- Babuškina, R. V. 1965: Terminy rodstva kak fakty genetičeskoj svjazy mordvoskogo naroda s drugimi finno-ugorskimi. In: *Etnogenez mordovskogo naroda, Saransk*. 344–358.
- EMMSz: Mészáros Edit – Raisa Širmankina 1999: *Erza-mordvin – magyar szótár. Studia Uralo-Altaica Supplementum* 8. Szeged.
- ERV: Serebrennikov, B. A. – R. N. Buzakova – M. V. Mosin (red.) 1993: *Erzjan'-ruzon' valks. Erzjansko-russkij slovar'*. Moskva.
- EV: Cygankin, D. V. – M. V. Mosin 1998: *Etimologijan' valks*. Saransk.
- Feoktistov, A. P. 1965: K probleme mordovsko-tjurkskih jazykovyh kontaktov. In: *Etnogenez mordovskogo naroda*. Saransk. 331–342.
- FUV: Collinder, Björn 1955: *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Stockholm.
- Grišunina, V. P. 2000: O terminah rodstva i svojstva v mordovskih jazykah. *Finno-ugristika* 4. Saransk. 55–58.
- Kočevatkina, A. P. 1977: Terminy krovnogo rodstva i svojstva v erzjanskom jazyke. In: *Aktual'nye problemy mordovskogo jazykoznanija*. Saransk. 12–18.
- MMSz: Juhász Jenő 1961: *Moksa-mordvin szójegyzék*. Budapest.
- MRV: Serebrennikov, B. A. – A. P. Feoktistov – O. Je. Poljakov (red.) 1998: *Mokšen'-ruzon' valks. Mokšansko-russkij slovar'*. Moskva.
- MSzFE: Lakó György (szerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Budapest. 1967., 1971., 1978.
- MW: H. Paasonens *Mordwinisches Wörterbuch* 1–4. Helsinki. 1990., 1992., 1994., 1996.
- Szépe György 1972: A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8. 181–199.
- UEW: Rédei, Károly: *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Budapest – Wiesbaden. 1986 – 1991.

UNTERSUCHUNG DER MORDWINISCHEN VERWANDTSCHAFTSBEZEICHNUNGEN NACH IHRER HERKUNFT

EDIT MÉSZÁROS

Im Aufsatz wird ein möglichst vollständiges System der mordwinischen Verwandtschaftsbezeichnungen (einschließlich der dialektalen Formen) aufgezeichnet, wobei auch auf die Herkunft der einzelnen Bezeichnungen verwiesen wird. Die Verfasserin ordnet die Verwandtschaftsbezeichnungen in drei Gruppen ein: Bezeichnungen für: 1. die Blutsverwandten, 2. die durch Eheschließungen verwandten und 3. die sonstigen Verwandtschaftsbezeichnungen. In allen drei Gruppen gibt es Wörter alten; eigensprachlichen Ursprungs und auch solche fremder Herkunft; der Ursprung einiger Verwandtschaftsbezeichnungen dagegen ist ungeklärt.

Ein auffallendes Merkmal des Systems der mordwinischen Verwandtschaftsbezeichnungen ist die (im Vergleich zu anderen Sprachen außergewöhnliche) Vielfalt der ehebezogenen Verwandtschaftsbezeichnungen. Zur Bezeichnung von Verwandtschaftsbeziehungen, für die z. B. im Ungarischen je ein Wort existiert (ung. *sógor* = 'Schwager'; ung. *sógornő* = 'Schwägerin'), gibt es im Mordwinischen zahlreiche Bezeichnungen.

Von den untersuchten 208 Verwandtschaftsbezeichnungen ist der Großteil (63,46% – 132 Verwandtschaftsnamen) eigensprachlichen Ursprungs: das sind Wortgruppenlexeme, zusammengesetzte Wörter, Ableitungen, andere Derivate oder auch Wörter aus der Kindersprache. Die Komponenten dieser Wörter haben ihren Ursprung in der eigenen Sprache, ein geringerer Teil stammt aus fremden Sprachen. Beinahe ein Viertel (21,15%) der Verwandtschaftsbezeichnungen (24 Wörter) ist fremder Herkunft: 24 Wörter (11,53%) stammen aus dem Russischen, 19 Wörter (9,13%) entstammen türkischen Sprachen, 1 Wort (0,48%) kommt aus einer baltischen Sprache. Die Zahl der ältesten (ureigenen) Verwandtschaftsbezeichnungen beträgt 26 (12,5%). Zu den Bezeichnungen ungeklärter Herkunft können 6 Wörter (2,88%) gezählt werden.

ÁLD ÉS ÁTKOZ (ETIMOLÓGIA ÉS KINEZIKA)

MOKÁNY SÁNDOR

A címben megnevezett – valószínűleg azonos eredetű (EWUng. 1: 24, 57) – szópár ellentétes jelentésének keletkezésével, illetőleg ennek művelődéstörténeti (pontosabban: „vallástörténeti”) háttérével foglalkozom röviden. – A magyar nyelv történet-etimológiai szótára (1: 130) szerint az *áld* (= fgr. *ál-* + az ősmagyarban hozzákapcsolódott *-d* gyakorító képző) igének alábbi jelentései ismertek: 1. (1193) ‘áldoz’, 2. (1350 k.) ‘jóban részesít <Isten>’, 3. (1372 u./1448 k.) ‘jót kíván’, 4. (1372 u./1448 k.) ‘magasztal’, 5. (1372 u./1448 k.) ‘megszentel’, 6. (19. sz. m. f.) ‘szid’. Ez utóbbi jelentés megállapításánál a szőfejtő szótár az ÚMTsz.-re hivatkozik, ahol ui. a következő adatokat találjuk: (Kiskunhalas) Szitk.: *Aki áldotta-teremtötte!*; (Tázlár; Hódmezővásárhely; Gyula:) ‘szid, átkoz’ – (Gyula) *Áldotta az apja istenit* (1: 190). L. még: (Szeged) *Hogy a fene (az avas fene, a nehésség, a nyomorúság) áldjon meg!* (MTsz. 1: 28). Az *áld* rokon nyelvi megfelelőinek egyikében-másikában is jelen van az ellentétes jelentés; vö. osztj. V. *à l'ità* ‘(el)átkoz’; cser. *ultém* ‘imádkozik’; md. E. *alstams*, *aliams* ‘(meg)ígér, felszentel, elátkoz’; stb. (MSzFE. 1: 81). A TESz. (uo.) az *áld* ige negatív szemantikai tartalmával kapcsolatban megjegyzi: „Az ellentétes jelentések kialakulására vö. *átkoz*.” Ennek a mondatnak a lényegét az alábbi, néhány sorral lejjebb közölt megállapítás ekként világítja meg: „A N. ‘szid’ jelentés eufemisztikus, illetőleg tréfás, gúnyos szóhasználat eredménye.”

Nézzük meg továbbá, hogy miként látja a már említett szőfejtő szótárunk az *áld* igének a jelentésváltozás okait meghatározó tényezőit: e pogány kori (ti. samanista – M. S.) szellemi élet öröksége – így vélekedik a szótár – „eredetileg áldozati szertarással kapcsolatos kifejezés volt. A jelentésfejlődés feltehető útja: ‘<az ember> (jó vagy gonosz) szellemi hatalomnak felajánl’ → ‘a jó szellemnek felajánl, feláldoz, áldozatot mutat be’ → ‘a jó szellem oltalmába ajánl valakit, jót kíván valakinek’, ebből egyfelől ‘magasztal, dicsér’, másfelől ‘áldást mond fölötte, megszenteli’”, majd a kereszténység felvétele utáni századokban az eredeti jelentés fokozatos háttérbeszorultával az újabb jelentésváltozatokhoz „még egy járult: ‘<az Isten az (oltalmába ajánlott) embert> jóban részesíti’”.

Az *áld* igéből *-koz* gyakorító képzővel keletkezett *átkoz* (< **áldkoz*) 1. (1350 k.) ‘szid | átkot mond’, 2. (1372 u./ 1448 k.) ‘elkárhoztat’, 3. (1456 k.) ‘kiközösít <egyházból>’ ige első – ellentétes – jelentésének kialakulása – a TESz. (1: 194) szerint – többféleképpen is magyarázható: az *áld*-nak és az *átkoz*-nak „egy általánosabb ‘(jó vagy gonosz) szellem hatalmába ajánl’ jelentéséből kiindulva két ellentétes irányú jelentésszűkülés történhetett. Művelődéstörténeti magyarázata az lehet, hogy a szellemnek felajánlott egyén »tabu« helyzete kedvezőtlen volt, tehát akit áldozatul ajánlottak, azt voltaképpen elátkozták”. Azt a lehető magyarázatot sem zárja ki a szótár, hogy „végül egyszerűen eufemisztikus szóhasználat is vezethetett az

‘átkoz’ fogalmának ‘áld, áldoz’ jelentésű szóval való jelöléséhez. Az ‘átkoz’ jelentés előfordul a magyar *áld* némely rokon nyelvi megfelelőjében is.”

Összefoglalva: Az a vélemény tehát, miszerint az *áld*-nak és az *átkoz*-nak két ellentétes irányú jelentésszűkülését az áldozatul felajánlott egyén kedvező vagy kedvezőtlen „tabu” helyzete befolyásolta, az elmondottakból világosan megállapítható. Ennek a felfogásnak jelentéstörténeti indítékait és mozzanatait PAIS *Dezső* fejtette ki az *Áld-átkoz* című cikkében (MNy. 48: 64–65).

Az alábbi új tények ismeretében azonban az egyénnek kedvező vagy kedvezőtlen felajánlása a kereszténység felvétele előtti magyaroknál a „gyakorlatban” ugyanúgy mehetett végbe, mint még a 20. század hetvenes éveiben, de talán napjainkban is az osztjákoknál: a természetfölötti lényekkel kapcsolatban levő, azok erőivel élő varázsló – *Agrafena Szemjonovna* SZOPOCSINA (PESZIKOVA) osztják sámán leányának elmondása szerint – a szertartás alatt meghatározott cselekvést végez: ha a varázsszöveg, -ének mondása közben jobb felé forog saját tengelye körül, akkor a jó szellem segítségét, áldását kéri az emberre, ha viszont ellenkező irányú a forgása, miközben az ima szövege az előbbivel azonos, tehát változatlan, akkor a gonosz szellem hatalmába ajánlja emberét. Ebből az érdekes tapasztalati tényből viszont okkal következtethetünk arra, hogy az *áld*-nak, illetőleg az *átkoz*-nak hajdan – a varázsló rituális forgásának irányától függően – ‘áld’, illetőleg ‘átkoz’ értéke volt, s majd idővel – lényegében a kereszténység lassú meggyökeresedése, megszilárdulása idején, a sámánizmus (és vele a rituális gesztus) elhaltával – első (pozitív) jelentésként az *áld*-hoz, második (negatív) jelentésként pedig az *átkoz* ígéhez tapadt. Megjegyzem, hogy hiedelemvilágunkban ismertek a *rontás*-nak negatív célú mágikus gesztusokkal kísért elemei, például „az eljárások visszafelé, bal kézzel, visszakézből végzése, [...] bizonyos tárgyak felborítása, kifordítása stb.” (MNéprLex. 4: 370); vö. 1565: „Uissza áldották az az meg káromlották” (Mel: Jóh, 2. : NySz. 1: 56. *vissza-áld* a.). Ezeket igazolja Dal²-nak (2: 147 *кóмель* a.) orosz példája is: *Для отмищенья обиды врагу, ставят свечу комлем вверх* [= ‘Az ellenség sérelmét megbosszulandó, talpával felfele fordított gyertyát állítanak neki’ (ti. ezzel a varázslattal – a babonás hit szerint – rontást küldenek rá)].

Megállapíthatjuk tehát: 1. Az „esetleg már alapnyelvi” (MSzFE. 1: 82) ‘áld’ ↔ ‘átkoz’ kettős – pozitív, ill. negatív – rituális érték keletkezésében nemigen játszott közre sem az eufemizmus, sem pedig a tréfás, gúnyos szóhasználat; előidézője ugyanis minden bizonnyal meghatározott – nyelven kívüli (nemverbális) – rituális cselekedet, eljárás volt. – 2. Az *áld* ígének kései ‘szid, átkoz’ gúnyos jelentését viszont a kísérő hanghordozásnak, illetőleg sajátságos szövegkörnyezetének köszönheti. – 3. A szemasziológiai kutatásokban – indokolt eset(ek)ben – figyelmezní kell a kinezika jelentésmódosító, -alakító szerepére. Érdemes ezt a megállapítást az alábbi, igen szemléletes szláv nyelvi ténnyel is megtámogatni: úgy tűnik első látásra, hogy a bolgár nyelvjárási *бобоним* ‘mély torokhangon beszél’, a szerbhorvát *бобоньми* ‘dörmög, dörmög, zúg’, a cseh nyelvjárási *babónit* ‘céltalanul bolyong, jár-kel <különösen a sötétben>’, a szlovák nyelvjárási *babuňic* ‘varázsol, jósol’ és az orosz nyelvjárási *бобонить* ‘hangosan, de értelmetlenül beszél; dörmög’ egymással nem korreláló (vö. ‘hangosan, értelmetlenül

beszél', 'jár-kel', 'jósol') jelentések, pedig a jelzett szavak összetartoznak az ősszláv **baboniti* ~ **babuniti* alapszóval, melynek joggal valószínűsíthető a varázsló, jós célirányos cselekvéseinek összessége eredeti – átfogóbb, általánosabb – értelmezése (ЭтСлСлЯз. 1: 110–111). – 4. A szemügyre vett szavak jelentéstörténete a régiek hiedelemvilágába enged bepillantást, de ugyanakkor ezzel elősegíti az adatok jelentésvizonyainak a megfejtését.

IRODALOM

- Dal² = Даль, Владимир: *Толковый словарь живого великорусского языка*. (Набрано и напечатано со 2 изд. 1880–1882 гг.) I–IV. Москва. 1955. [Új lenyomat: 1956.]
- ЭтСлСлЯз = Трубачев О. Н. (szerk.) 1974–: *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд. Москва, Издательство «Наука».
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1993–1994: *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MNy. = *Magyar Nyelv* I. (1905)–.
- MNéprLex. = Ortutay Gyula (szerk.) 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon* 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MSzFE. = Lakó György (szerk.) 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MTSz. = Szinnyi József (szerk.) 1893–1901: *Magyar tájszótár* 1–2. Budapest, Hornyánszky.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest, Hornyánszky.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1979–: *Új magyar tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÁLD 'SEGNET' UND ÁTKOZ 'VERFLUCHEN' (ETYMOLOGIE UND KINESIK)

SÁNDOR MOKÁNY

Nach der Meinung des Verfassers konnte sich die entgegengesetzte grundsprachliche Bedeutung von ung. *áld* 'segnen' und ung. *átkoz* < *áldkoz* 'verfluchen / verdammen' bei den Ungarn vor der Christianisierung „in der alltäglichen Praxis“ herausgebildet haben, wie dies in den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts bei den Ostjaken der Fall war und vielleicht auch heute noch der Fall ist: Der mit den übernatürlichen Wesen in Verbindung stehende und über deren magische Kräfte verfügende Shamane führt beim Ritual bestimmte Handlungen bzw. Bewegungen aus. Wenn er sich während des Sprechens seiner Zauberworte oder beim Zaubergesang um die eigene Achse nach rechts dreht, bittet er um Hilfe und Segen des guten Geistes, wenn er sich dagegen in umgekehrter Richtung dreht – während der Text des Rituals unverändert bleibt –, wird der Betroffene der Macht des bösen Geistes empfohlen. Aus all dem schließt der Verfasser, dass ung. *áld* 'segnen' und ung. *átkoz* 'verfluchen' ehemals – in Abhängigkeit von der Drehrichtung des Shamanen – sowohl – „segnen“ als auch „verfluchen“ bedeutet hatten, und dass die eine (positive) Bedeutung mit „segnen“ (ung. *áld*), die andere (negative) Bedeutung mit „verfluchen“ (ung. *átkoz*) erst mit der Zeit – vermutlich während der allmählichen Stabilisierung und Verwurzelung des christlichen Glaubens sowie des Ablebens des Shamanismus (und dessen ritualen Handlungen) – verbunden wurden. Der Verfasser macht auch darauf aufmerksam, dass bei der Beschreibung der Entstehung und Entwicklung von Wortbedeutungen in allen begründeten Fällen auch auf die bedeutungsbildende und bedeutungsmodifizierende Rolle der Kinesik geachtet werden muss.

TARTALOM

1. kötet

MIKOLA TIBOR EMLÉKEZETE

SIPŐCZ KATALIN: Mikola Tibor (1936–2000)	5
ÁRPÁS KÁROLY: Érintkezési pontok a magyar és az észti történelemben II.....	9
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Egy szelkup hangváltozás margójára	17
BARTENS, HANS-HERMANN: Quellen zu den Samojeden und ihrer Sprache aus der Mission der Herrnhuter Brüdergemeine	23
BARTENS, RAIJA: Einige frühe Aufzeichnungen mordwinischer Folklore	35
BERECZKI GÁBOR: A cseremisiz latívuszi -γV/-kV és a komitatívuszi -ye / -ke ragok kialakulása és kapcsolataik.....	43
BERTA ÁRPÁD: Kontaminált őstörök igei bázisok	47
CSEPREGI MÁRTA: Az osztják 'néz' ige jelentéséhez	63
CSÚCS SÁNDOR: A tárgyas ragozás és a zürjén nyelv.....	69
DOLOVAI DOROTTYA: A többszörös műveltetés az obi-ugor nyelvekben	77
DOMOKOS PÉTER: Gyarmathiról – évfordulók ürügyén.....	95
HAJDÚ PÉTER: A szamojéd nyelvek története.....	101
HONTI LÁSZLÓ: Szamojéd '9' és '10' jelentésű számnevek	111
KATZSCHMANN, MICHAEL: Über „Verba conjunctionalia” und andere Eigentümlichkeiten im Nganasanischen – u. a. ein Nachtrag zu den Negation(sverb)en	121
KERESZTES LÁSZLÓ: Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban.....	129
KOVÁCS MAGDOLNA: „A szókinsz az nekem nem annyira bő”	135
KOZMÁCS ISTVÁN: Még egyszer az 1806-os udmurt nyelvű Miatyánk- fordításról	149
KÖRTVÉLY ERIKA: „Nyomósító elemek” a tundrai nyelvekben.....	155
MÉSZÁROS EDIT: A mordvin rokonságnevek eredet szerinti vizsgálata	169
MOKÁNY SÁNDOR: Áld és Átkoz.....	185

2. kötet

MIKOLA TIBOR EMLÉKEZETE

MOLNÁR JUDIT: Igeköötöszerű kapcsolatok az erza-mordvinban

МОТОРКИНА СВЕТЛАНА: Мотивированность номинаций в говорах Чувашского Присурья

Nagy Katalin: A Nap leánya

POMOZI PÉTER: Gondolatok a történeti összehasonlító mondattanról

RÉDEI KÁROLY: Nyelvi helyzet és az irodalmi nyelv problémái a zürjéneknél

SAARINEN, SIRKKA: Das finnisch-wolgaische ableitungssuffix **kse*

SIMONCSICS PÉTER: Kempelen Farkas és a szölkup alapszámsor

SIPOS MÁRIA: Zürjén jövevények vogul mezőkön

B. SZÉKELY GÁBOR: A finnugor műveltető mondatszerkezet rekonstrukciójáról

SZEVERÉNYI SÁNDOR: Az enyec *-saj / -d'aj* nomen possessoris és a *-si / -d'e, -sede / -d'ede* fosztóképző

TAMÁS ILDIKÓ: Jojka – Európa legősibb énekes hírmondója

TURUNEN, RIGINA: Színnevekből képzett igék a mordvinban

VÁRNAI ZSUZSA: Mégegyszer a nganaszan nyelv orosz jövevényyszavairól

VÉRTES EDIT: Uralisztikai hangtani rekonstrukciók problémáiról

WAGNER-NAGY BEÁTA BOGLÁRKA: Az északi szamojéd adverbiumokról

ZAICZ GÁBOR: A magánhangzók kiesése a mordvinban

NYELVTUDOMÁNY

MOKÁNY SÁNDOR: (Nép)etimológiai szógyűjtemény

NÉMETH MIKLÓS: Az *L* likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az *L* kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltozatban

ZSIGRI GYULA: Igazodások és hasonulások

MEGEMLÉKEZÉS

SZABÓ JÓZSEF: Búcsú Nyíri Antaltól

SZEMLE

HORVÁTH MÁRIA: Büky László 2000: Egy vers szóhasználati háttere

SZABÓ ZOLTÁN: Szikszainé Nagy Irma 1999: Leíró magyar szövegten

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

MIKOLA-EMLÉKKÖNYV

XLI/2.

SZEGED
2001

Kotelen

Szerkesztőbizottság
BAKRÓ-NAGY MARIANNE, BÜKY LÁSZLÓ, MALECZKI MÁRTA

Technikai szerkesztők
KECSKÉS JÚLIA
M. KORCHMÁROS VALÉRIA
SZÉCSÉNYI TIBOR

HU ISSN 0209-9543 Acta Universitatis Szegediensis Sect. Ethn.-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nytud.

MIKOLA TIBOR
EMLÉKEZETE

IGEKÖTŐSZERŰ KAPCSOLATOK AZ ERZA-MORDVINBAN

MOLNÁR JUDIT

Cikkem megírásához az ötletet azok a viták, beszélgetések nyújtották, amelyeket PhD-értekezésem kapcsán témavezetőmmel, Mikola Tibor tanár úrral folytattunk Szegeden, Göttingenben, sokszor csak telefonon. Személyében azt az embert vesztettem el, akire szakmailag és emberileg is mindig számíthattam, emléke előtt ezért egy olyan cikkel szeretnék tisztelni, amelyben valamilyen formában ő is közreműködött. A megvalósításban nyújtott segítségével köszönetet mondok Szvetlána Motorkinának, a JATE erza-mordvin lektorának.

Az uráli nyelvek közül az ugor nyelvek és néhány balti finn nyelv, pl. az észt ismeri az igekötős igéket, ugyanakkor más rokonnyelvekben is megfigyelhető egy olyan folyamat, amely akár az igekötőrendszer kialakulásához is vezethet.

A magyar igekötőrendszer gyökerei a finnugor korszakig nyúlnak vissza, de a rendszer kialakulása és kiteljesedése már a nyelv külön életében ment végbe. Az elsődleges igekötős igék határozószó + ige kapcsolatból alakultak ki. Az adverbiumok kezdetben mozgást jelentő igékhez járultak, s a mozgás irányát fejezték ki. A fejlődés további fokán újabb funkciókkal gyarapodtak: egyre absztraktabb jelentést vettek föl, s már nemcsak mozgást jelentő igékhez kapcsolódhattak. A primér igekötők elődei latívuszragos határozószók voltak, s a szekundérok jó része is latívuszi esetragot tartalmaz.

A magyar prefixumok kialakulását egyes kutatók szláv, illetve német hatással magyarázzák. E nyelvek kétségtelenül elősegítették ezt a folyamatot, ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet néhány fontos különbségre a három nyelv igekötőrendszere között.

A szláv nyelvek igekötői nem válhatnak el az igétől, viszont ún. igekötőláncot alkothatnak: ugyanahhoz az igéhez egyszerre több igekötő is járulhat. A német mind az elváló, mind a nem elváló igekötőket ismeri; az utóbbiak másodlagosak, csak összetett igékhez járulhatnak. A magyar igekötők az ige mellől mindig elmozdíthatók. Ezért Kiefer szerint ezek nem is prefixumok, hanem az ige elé tett partikulák (Kiefer 1996: 267).

A legtöbb szláv igekötőnek perfektiváló funkciója van, a magyarban viszont akcióminőséget – rezultativitást – fejeznek ki, az aspektuális jelentés szintjére csak a megjutott el (Pusztay 1993: 19; Kiefer 1996: 267).

Az osztják és a vogul igekötők a magyarokhoz hasonlóan általában a latívuszi határozószók lerövidült alakjai. Az irányjelölés mellett perfektiváló funkciójuk is kialakult, s szórendi helyük is kötött (Csepregi 1998: 36–37; Rombandeeva 1973: 180–186). Zsirai Miklós a vogulban 31, az osztjákban 27 igekötőt mutat ki (Zsirai 1933: 41).

Ezek esetében is felmerül természetesen az eredet kérdése. „Az ugor-kori örökség lehetőségére elsősorban a három közeli rokon nyelv, a magyar, a vogul és az osztják ige-kötőrendszernek terjedeleme és természet tekintetében való hasonlósága látszanék utalni. Éppolyan módszertelen túlzás volna azonban a rokon nyelvek közt található minden szerkezeti egyezést eo ipso a közös alapnyelvből eredeztetni, mint amilyen végzetes hiba idegen nyelvek szerkezeti egyezéseit csak úgy kapásból átvételre alapítani” (Zsirai 1933: 73–74). A magyar és az obi-ugor ige-kötők közös ugor eredete ellen több érv szól, mint mellette. Mindenesetre már az ugor alapnyelvben meglehettek azok a feltételek, melyek előkészítették az ige-kötők létrejöttét, melyek kialakulása már az obi-ugor alapnyelvben megindult, de a vogul és az osztják külön életében teljesedett ki (vö. i. m. 74–76).

Az észiben több ige-kötőnek van perfektiváló funkciója.

A finnben sok összetett ige – yhdysverbi – viselkedik ige-kötős ige módjára. Egyesek előtagja – latívuszi vagy ablatívuszi adverbium, illetve latívuszragos főnév – elválhat az utótagtól, pl. *otan vastaan, käsitän väärin* stb., ugyanakkor ezek az előtagok – ha úgy tetszik, prefixumok – nem rendelkeznek aspektuális jelentéssel (Pusztay 1993: 18–19). Ezeket az igéket általában idegen jövevényeknek, svédből átvett tükörfordításoknak szokás tartani. Ugyanakkor sok közülük nem lehet tükörfordítás, pl. a finn *henkivakuuttaa* régebbi, mint svéd megfelelője, a *livförsäkra*. A finn a svédből inkább a szóalkotás módját vehette át, mint az egyes szavakat. Kaisa Häkkinen mutat rá arra az univerzális tendenciára, hogy a szemantikai egységet alkotó szavak szintaktikai egység megteremtésére is törekszenek. Összetett szavak gyakran jönnek létre szintagmákból, s mivel a finnugor nyelvekben a határozó az ige előtt áll, kézenfekvő a lehetőség, hogy összetételt alkosson azzal (Häkkinen 1987: 20).

A szólkupban a latívuszi határozószók nem mozgást jelentő igékhez kapcsolódva jelentésváltozást eredményeznek, ezáltal megteremtődnek a feltételek az ige-kötős igék kialakulásához: „semantisch-funktionell ist eine solche Zusammensetzung nicht nur eine bloße Addierung der Komponenten, sondern es entsteht etwas qualitativ neues:

Beispiele:

nennä ‘nach vorne’: *n. iqo* ‘aushelfen’ (*iqo* ‘nehmen’), *n. ässyqo* ‘aufhören (etwas zu machen)’ (*ässyqo* ‘werden’);

to ‘hinaus-, ab-’: *t. iqo* ‘wegnehmen’ (*iqo* ‘nehmen’), *t. čattyqo* ‘hinauswerfen’ (*čattyqo* ‘werfen’);

šitty ‘entzwei, in verschiedene Richtungen’: *š. paktyqo* ‘auseinanderlaufen’, *š. eqo* ‘unterschiedlich sein, sich unterscheiden’;

innä ‘auf-, hinauf-’: (intensive Handlung): *i. syqylqo* ‘hinaufklettern’ (*syqylqo* id.), *i. nylläqo* ‘aufstehen’ (*nylläqo* id.);

(Entstehung, Schaffen von etw.) *i. meqo* ‘lebendig machen’ (*meqo* ‘machen’);

illä ‘hinunter’(intensive Handlung): *i. omtyqo* ‘sich setzen’ (*omtyqo* id.)” (Pusztay 1996).

A mordvinban ismeretlen az ige-kötős ige kategóriája. Több mozgást jelentő ige már önmagában is kifejezi a mozgás irányát, pl. *E lišems M lišems* ‘kimegy, kijön’; *E sovams M suvams* ‘bemegey, bejön’; *E kužems M kučems* ‘felmegey, feljön’; *E valgoms*,

M *valgəms* 'lemegy, lejön'. Ezek egy részéhez is járulhat azonban olyan latívuszi irányt jelölő adverbium, melynek jelenléte egyébként a mondatban teljesen felesleges, hiszen azt az irányt fejezi ki, amelyet az ige önmagában is, pl. E *lišems ušov* 'kimegy, kijön' (*ušov* 'ki(felé)'), *kužems veřev* 'felmegy, feljön' (*veřev* 'fel(felé)'), *valgoms alov* 'lemegy, lejön' (*alov* 'le(felé)'). Hasonlók még: E *kepeďems* 'felel' – *kepeďems veřev* 'ua.' (*veřev kepeďsi, meňel valdomi*. (MV 7/32) 'Felel, s az ég kivilágosodik.'), *valtoms* 'leereszt, letesz' – *alov valtoms* 'ua.' (*alov valtasi, mastor valdomi* (MV 7/32) 'Letesz, s a Föld világosodik ki.') stb.. Ezen szintagmák meglétét az igeköötös ige kialakulásának egyik fontos előfeltételének tartom.

Egyes latívuszi adverbiumok emellett mozgást és nem mozgást jelentő igékhez kapcsolódva jelentésváltozást idéznek elő, ez pedig, mint azt a korábbiakban már láttuk, az igeköötös igék kialakulásának másik fontos feltétele¹. Íme néhány példa:

langa (Prol.) '-n végig' (névutó); 'felül, felszínen, rajta' (határozószó):

1. *tujems* 'elkanászodik, elszemtelenedik, túl sokat enged meg magának, engedetlenne válik'; 'Veřams es přaňt beřaňste' (Širmankina 1998: 193)

a) *vaj eřiň, eřiň, mon langa tuiň*. (MV 5/177) 'Csak életem, életem, engedetlenne váltam.'

b) *ňejeň od lomaňeň, ruřa, kuvať a koda kiřďevems apak venča, vant di vant meľgast, langa ilast tuje*. (OM 59) 'A mai fiatalok, R., nem sokáig bírják ki, hogy meg ne házasodjanak, akárhogy is vigyázol rá, hogy el ne kanászodjanak.'

c) *da, šimemaňt kořas lamot langa tušť*. (OM 128) 'Bizony, az ivászat miatt sokan elfelejtették, hol a határ.'

d) *išťa, išťa, langa tušť šuvkint-varmajkint*. (OM 170) 'Bizony, bizony, S. és V. elkanászodott.'

e) *vanan-ľejan, langa uřodiť tujeme*. (OM 185) 'Látom, kezdesz elszemtelenedni.'

langs (Illat.) '-ra/-re' (névutó); 'fel, felszínre, rá' (határozószó):

1. *lišems* 1. 'kidülled': *op-řop! – šelmemenze langs lišit, sonš titňež-pitňež tulkadi*. (Sz 104) 'Hó-rukk! – szeme kidülled, sípólva-hörögve tolja.'

2. 'láthatóvá válik, feltűnik'; 'T'ejevems vešeňeň nejavikseks, sodavikseks' (Širmankina 1998, 91): *ňej vana ľeřaň ormalgadomaňt kuvalma siřečis išťa nejavikste lišť langs*. (OM 61) 'Most hát az apa betegsége miatt tűnt fel ennyire láthatóan az öregsége.'

1. *livľems* 'leleplez'; 'T'ejems mežeňt-but'i vešeňeň nejavikseks' (Širmankina 1998, 91): *pjesasoňt langs livľeviť čopodačise eřiča lomaňeň převse-ľevse zijanov kojiňe...* (Sz 78) 'A darab leleplezi a sötétségben élő emberek rossz szokásait.'

kadik beřaňeň kanthičas livľež langs... (Sz 118) 'Lelepleződjék le a rossz hordozója...' *son langs livľišš sša-ň imperiaľizmaňt...* (Sz 25) 'Leleplezte az imperialista USA-t.'

¹ A forrásmegjelölés nélküli példák adatközlőmtől származnak.

pačk 'át, keresztül' (határozószó és névutó):

p. načkoms 'átmedvesedik, bőrig ázik': *numolo pačk načks.* (RP 100) 'A nyúl bőrig ázott.'

p. kel'mems 'átfázik': *il'a jaka ušov, pačk kel'mat.* 'Ne menj ki, megfázol.'

p. nejems 'átlát vkin, vmin'; 'Kiñ-but'i, mežeñt-but'i parst'e sodams' (Širmankina 1998, 111): *pačk nejďan!* (RP 153) 'Átlátok rajtad!'

p. kaladoms 'összetörök': *lavšos pačk kaladi* (A. V. Duňasín, Sz. 26) 'A gyenge összetörök'

p. suskoms 'összeszorít (fogat)': *suskiñže pe'ta pejenze pačk-pačk.* (RP 183) 'P. összeszorította a fogát.'

p. tujems 1. 'elszégyleli magát; megijed': *ma'ta ašo lopaks velavtš, pačk tuš.* (RP 128) 'M krétafehéren (ti. mint egy fehér lap) megfordult, megijedt.'

Az első jelentés az alábbi szerkezetből alakult: *tujems mastoroñ pačk, modañ pačk* 'a föld alá süllyed (szégyenében)' (vö. Širmankina 1998, 193).

2. 'hasmenése van': *ejkakšos pačk tuji.* 'A gyerekeknek hasmenése van.'

p-pečk. kutmordams 'alaposan megölelget, szorosan magához ölel': *po'ñes- po'ñes kenžesenze, kužš kašt langš, kutmordiče pačk—pečk di mefš t'enze.* (RP 16) 'Rágtta, rágtta a körmét, felmászott a kemence tetejére, szorosan magához ölelte (a fiát) és azt mondta neki.'

Ez az adverbium olyan gyakran fordul elő ilyen és hasonló szerkezetekben, hogy a szótárak 'erősen, nagyon' jelentést is rendelnek mellé, meg kell jegyeznünk azonban, hogy a szó ebben a jelentésben csak meghatározott ígék mellett állhat.

vakska (Prol.) 'mellett el' (határozószó és névutó):

*v. jutams*² 'elnegy vki/vmi mellett, szándékosan elkerül vkit/vmit, megfedkezik vkiről/vmiről'; 'A javoms me'l kiñeñ-but'i, mežeñeñ-but'i' (Širmankina 1998, 211):

a) *ež kando t'enk ućaskaš ejďe, kudonok vakska jutáš.* (OM 201) 'Nem adott nekünk a sors gyermeket, elkerülte a házunkat a szerencse.'

b) *il'a juta vakskan, lotkavtit' šel'met' langozon.* (OM 123) 'Ne menj el csak úgy mellettem, vess rám egy pillantást!'

c) *meks ton, a'loša, vakska jutat?* (UP 3/2, 234) 'A., miért kerülsz engem?'

d) *be'rañ vakska jutazo, paro kudos sovazo.* (MV 6/98) 'A rossz kerüljön el, a jó térjen be a házadba.'

e) *di toñet'kak valit', vakska a jutatadiž.* (OM 162) 'Neked is töltenek, nem feledkeznek meg rólad.'

f) *vešeñeñ maksodo, kiñgak il'ink juta.* (OZ 127) 'Mindenkinek adjatok, senkiről se feledkezzetek el.'

² A *jutams* igének határozói bővítmény nélkül, tárgyas ragozással is lehet 'elkerül vkit/vmit' jelentése.

g) *śede tov a mežeks tařdeviems śeđej, kadik šuvkingak sodi. sonze jalat'eke a jutasak vakska.* (OM 200) 'Emiatt már nem érdemes tovább idegeskedni, hadd tudja meg S. is. Őt úgysem lehet megkerülni.'

v. *jortoms* 'félredob vmit; felhagy vmivel': *kartaso nalksemañ'kak a eřavi vakska jortoms.* (RP 152) 'A kártyázást sem kell sutba dobni.'

v. *tujems* : *siře soldat'he tuś' vakska čijež* (MV 7/46) 'Öreg katonák futottak el mellette.'

A fenti adverbiummal alkotott példamondatok jól szemléltetik azt a folyamatot, amelynek végső eredménye akár a prefixumok megjelenése is lehetne.

Egyszerű határozós szerkezet: *son jutaś kudonok vakska.* 'Elhaladt a házunk mellett.'

zaxar pškad's šumbrač di jutiksel' vakska, no varka lotkavtiže. (ERS 100) 'Z. csak odaköszönt, és már ment is volna tovább (tkp. V. mellett el), de V. megállította.

A szerkezet jelentése némiképp módosul, a szándékosság árnyalatával bővül. Ebben az esetben az ige már tárgyasan is ragozható: a – f.

A szerkezet már egyáltalán nem fejez ki mozgást: g.

IRODALOM

Csepregi Márta 1998: *Szurguti osztják chrestomathia = Studia Uralo-altaica, Supplementum* 6. Szeged.

ERS = Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. (szerk.) 1993: *Eržan-ruzoñ vaks, Erzjansko–russkij slovar.* Moskva, Russkij jazyk, Digora.

Hasselblatt, Cornelius 1990: Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica* 31, Wiesbaden.

Häkkinen, Kaisa 1987: Kontrastiivisesta tutkimuksesta. *Fennistica* 8. Åbo Akademi, Turku, 5–24.

Kiefer Ferenc 1996: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92. 257–268.

MV = Heikki Paasonen: Mordwinische Volskdichtung I–IV. *MSFOu* 77 (1938). 81 (1939). 84 (1941). 91 (1947). V–VI. *MSFOu* 161 (1977). 162 (1977). VII. *MSFOu* 176 (1980). Helsinki.

OM = Brižinskij, A. I. 1994: *Ojmeñ moro.* Saransk, Mordovskoj knižnoj izdat'eľstvas'.

OZ = D'omin, Vašil'ij (ford.) 1994: *Od zavet. Šex'te viškiñet'neñ turtov Bibl'ijan jovñemat.* Kijev.

Pusztay, János 1996: Zu den Verbalpräfixen in den uralischen Sprachen. In: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére.* Szeged, 257–259.

Pusztay János 1993: Unkarin prefiksilliset verbit ja niitten vastineita suomen kielessä, Suomunkakontut (Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkimuksia). *Specimina Fennica* IV. Szombathely, 15–46.

Rombandeeva, E. I. 1973: *Mansijskij jazyk.* Moskva.

RP = Kutorkin, Andrej 1997: *Raužo palmañ.* Saransk, Mordovskoj knižnoj izdat'eľstvas'.

Širmankina, R. S. 1998: *Fraezologijaŋ valks. (Kemekstavoŋ meàevkseŋ)*. Saransk, Mordovskoj knižnoj izdatel'stvaš

Sz = *Šatko* 1996/5–6.

Zsirai Mikós 1933: Az obi-ugor igekötők. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből* XXV. kötet. 3. Szám, Budapest, 41–82.

GIBT ES VERBALPRÄFIXE IM Ersa-MORDWINISCHEN?

JUDIT MOLNÁR

Zum Kreis der uralischen Sprachen mit Verbalpräfixe gehören die ugrischen Sprachen und einige Sprachen des balto-finnischen Zweigs, z.B. das Estnische. Es kann jedoch auch in anderen Sprachen (z. B. im Selkupischen) ein Tendenz beobachtet werden, der u. U. zur Entstehung eines Präfixsystems führen kann.

Im Mordwinischen gibt es keine Präfixverben, viele Bewegungsverben haben die Fähigkeit gleichzeitig die Handlung und deren Richtung ohne adverbiale Ergänzung auszudrücken: E *lišems* M *lišəms* 'hinausgehen, herauskommen'; E *sovams* M *suvəms* 'hineingehen, hereinkommen'; E *kužems* M *kučəms*; 'hinaufgehen, heraufklettern'; E *valgoms* M *valgəms* 'hinuntergehen, herunterklettern'. Diese Verben können jedoch eine lativische Adverbialergänzung haben, deren Anwesenheit im Satz sowohl syntaktisch, als auch semantisch überflüssig ist: E *lišems ušov* (*ušov* 'hinaus, heraus'); *kužems vērev* (*vērev* 'hinauf, herauf'); *valgoms alov* (*alov* 'hinunter, herunter') usw. Die Existenz solcher Syntagmen halte ich für eine wichtige Voraussetzung für die Entstehung der Präfixverben.

Einige lativische Adverbien rufen eine Bedeutungsänderung hervor, was ebenfalls eine Bedingung des Präfixwerdens ist. Anhand der Belege mit *vakska* + Bewegungsverb stelle ich mir den Vorgang, dessen Endergebnis sogar die Entstehung von Präfixe werden könnte, wie folgt vor:

1. Adverbialkonstruktion: *son jutaš kudonok vakska*. 'Er ging an unserem Haus vorbei.'; *zaxar pškadš šumbrači di jutiksel vakska, no varka lotkavtiže*. (ERS 100) 'S. sagte „Guten Tag“ und wollte vorbeigehen, W. hat ihn aber angehalten.'

2. Die Konstruktion verfügt über neue Bedeutungsnuancen und drückt auch die Intentionalität aus. Das Verb kann auch nach der Objektkonjugation flektiert werden: a) *ež kando t'enk učaskaš ejde, kudonok vakska jutaš*. (OM 201) 'Das Schicksal hat uns keine Kinder gegeben, das Glück hat um unser Haus einen weiten Bogen gemacht.'

c) *meks ton, ałoša, vakska jutat?* (UP 3/2, 234) 'Warum weichst du mir A., aus?'

d) *beřaň vakska jutazo...* (MV 6/98) 'Das Böse soll um dich einen weiten Bogen machen...'

e) *di toňet'kak valiť, vakska a jutatadiž*. (OM 162) 'Dir wird auch eingeschenkt, du wirst nicht umgegangen/vergessen.'

3. Die Konstruktion drückt gar keine Bewegung aus: f) *šede tov a mežeks tařdevt'ems šedej, kadik šuvkingak sodi. sonze jalateke a jutasak vakska*. (OM 200) 'Es ist weiter nicht wert sich um diese Sache Sorgen zu machen, S. soll es auch erfahren. Um ihn kommt man sowieso nicht herum.'

МОТИВИРОВАННОСТЬ НОМИНАЦИЙ В ГОВОРАХ ЧУВАШСКОГО ПРИСУРЬЯ

МОТОРКИНА СВЕТЛАНА

Лексика каждого языка представляет собой специфическое отражение действительности. Нередко происходит так, что один и тот же предмет даже в одном диалекте может быть назван совершенно по-разному. Чем мотивируется появление разного рода номинаций? Как известно, предметы и явления называются по какому-либо характерному для них признаку, выбор того или иного признака предмета может быть разнообразным и напрямую зависит от особенностей воспринимающей общественной среды.

Если древние непрозводные названия в большинстве случаев не раскрывают путей своего семантического развития, то прозводные названия позволяют выявить те моменты, которые сыграли существенную роль в формировании номинаций. Поэтому мы поставили перед собой цель подвергнуть семантическому анализу сложные и составные названия растений и животных, бытующих только в говорах Чувашского Присурья (Алтышево [Алт], Атрать [Атр], Ворошилово [Вор], Напольное [Нап], Рындино [Рынд], Сыреси [Сыр]). Каждая из этих лексико-тематических группа обладает определенным набором признаков номинации, одни из них характерны лишь данной тематическою группе, другие же характерны для многих других терминов. Поэтому, беря за основу тот факт, что основой номинации являются реальные свойства и качества самих предметов и явлений, постараемся показать общие признаки номинации зоологической и флористической тематических групп.

В зависимости от лексических значений производных названий растений и животных в говорах нам удалось выявить следующие общие признаки номинации:

1. Место обитания растения или животного. Основным компонентом номинации в таких словах служит нейтральное название растения/животного, а определяющий компонент указывает на место обитания.

(место обитания + зооним/фитоним)

(Алт, Атр, Вор) *kilangon' lopa* 'подорожник' < *ki* 'дорога' + *lanço* 'поверхность' + *lopa* 'лист';

(Атр, Вор) *oz'imbal'aga* 'василек' < *oz'im* 'озимь' + *bal'aga* 'цветок';

(Алт, Атр) *paks'ačur'ka* 'дикий лук' < *paks'a* 'поле' + *čur'ka* 'лук';

(Атр) *roz'balága* 'василек' < *roz'* 'рожь' + *bal'aga* 'цветок';

(Нап, Сыр) *tumopango* 'подберезовик' < *tumo* 'дуб' + *pango* 'гриб'.

(Алт, Атр, Нап, Сыр) *paks'aken'd'al* 'ягодный клоп' < *paks'a* 'поле' + *ken'd'al* 'клоп';

(Атр, Нап) *pekšjozne* 'медянка' < *pekš* 'липа' + *jozne* 'змея'.

Основным компонентом номинации может служить название растения или животного, по каким-либо признакам сходного с другим более распространенным растением или животным:

(Алт) *vir'buka* 'лось' < *vir* 'лес' + *buka* 'бык';

(Атр, Вор) *paks'asaraz* 'куропатка' < *paks'a* 'поле' + *saraz* 'курица'.

2. Окраска растения или животного. Основным компонентом может быть нейтральное название растения/животного или его части, а определяющий компонент указывает на цвет:

(окраска + зооним/фитоним)

(Вор) *ožo bal'aga* 'одуванчик' < *ožo* 'желтый' + *bal'aga* 'цветок';

(Нап) *raužo sen' in'z'eŋ* 'ежевика' < *raužo* 'черный' + *sen'* 'синий' + *in'z'eŋ* 'малина';

(Атр) *ožopr'a* 'одуванчик' < *ožo* 'желтый' + *pr'a* 'голова';

(окраска + деталь зоонима/фитонима + зооним/фитоним)

(Алт, Атр, Вор) *raužopr'a jozne* 'гадюка' < *raužo* 'черный' + *pr'a* 'голова' + *jozne* 'змея'.

При образовании лексем такого типа может происходить перенос наименования с одного явления на другое по признаку количественного отношения между ними: употребление названия части вместо названия целого:

(окраска + деталь зоонима/фитонима)

(Рынд, Сыр) *jaks't'er'e s'el'me* 'плотва' < *jaks't'er'e* 'красный' + *s'el'me* 'глаз';

(Алт, Атр, Вор, Нап) *jaks't'er'e tutma* 'снегирь' < *jaks't'er'e* 'красный' + *tutma* 'зоб (у птиц)'.

Основным компонентом наименования может быть более распространенное сходное с ним растение, например:

(Атр) *raužo natremks* 'чернобыльник' < *raužo* 'черный' + *nart'emks* 'полынь'.

3. Сходство формы растения/животного с формой другого растения, частью растения, животного или с каким-либо предметом окружающей среды. При наличии внешнего сходства форм двух предметов название с одного, уже известного, может переноситься на другой, вновь познанный.

(зооним + сомоним):

(Атр) *d'igan' lapa* 'папоротник' < *d'igan'* 'гусиный' + *lapa* 'лапа' (букв. гусиная лапка). Это растение получило свое название от того, что его листья по своей форме схожи с лапкой гуся;

(предмет сравнения + сомоним):

(Атр) *t'ešt'elopa* 'чемерица' < *t'ešt'e* 'звезда' + *lopa* 'лист' (букв. звезда лист). Листья данного растения по своей форме напоминают форму звезды.

(зооним + предмет сравнения):

(Сыр) *čipān' zveča* 'тростник' < *čipān'* 'цыплячий' + *zveča* 'свеча' (букв. цыплячья свеча). Тростник по своей форме напоминает свечу;

(объект действия + субъект действия):

(Нап) *salmukson'salc'i* 'стрекоза' < *salmuks* 'игла' + *salc'i* 'крадущий' (букв иглу крадущая). Тельце стрекозы по своей форме напоминает иглу, поэтому в восприятии народа она похожа на животное, которое крадет иглу.

В номинации чечевицы (Атр) *viška ksnav* 'чечевица' < *viška* 'маленький' + *ksnav* 'горох' основным компонентом наименования служит название другой сельскохозяйственной культуры – *гороха*, видимо потому, что эта культура стала известна раньше, и на основе сходства формы и величины послужила основой для наименования чечевицы.

4. Внешние признаки растения/животного. Основным компонентом является название растения/животного, а определяющий компонент указывает на те внешние признаки, которые явились доминирующими в номинации:

(Нап) *vežgūt'ka* 'болонка (маленькая комнатная собачка с длинной шелковистой шерстью)'. *Vežgūt'ka* является сложным словом, состоящим из *vež-* 'маленький' (ср. *вежаське* 'мизинец', *вежава* 'младшая сноха' (ЭРВ: 118)) + *gūt'ka* (< *kut'-ka*) 'щенок'. Вторая часть, вероятно, заимствована из русского языка ср. *кутька*, *кутя*, *кутенок* 'собачка, щенок' (ТС: 227). Отметим, что В.И. Лыткин, Е.С. Гуляев допускают финно-угорское происхождение данного слова, т.к. оно встречается в некоторых родственных языках: венг. *kutya* 'собака', манс. *kūtjuw* 'собака', коми *kuti*, *kután*, *kutú* 'собака'. Так как мы имеем дело с ономастическим словом, то оно 'могло возникнуть самостоятельно в каждом языке' (КЭСЖЛ: 147). На самом деле русское, коми, венгерское, мансийское слова, видимо, являются самостоятельными внутренними образованиями. Дело в том, что первичной функцией его было подражание скулению собачки. Кроме указанных языков подобные слова имеются и в других - родственных и неродственных - языках: эст. *kut'sikas* 'собачка', итал *siccio* 'щенок', серб-хорв. *kusa* 'щенок', укр. диал. *куцу куцу* 'подзывное для собачки' (ТЭСЗ 2: 686). Следует подчеркнуть, что вторая часть нашего диалектного слова является заимствованием из русского языка. При образовании сложного слова произошла прогрессивная ассимиляция по звонкости.

(Атр) *ponaŋ umar* 'шиповник' < *ponaŋ* 'волосатый' + *umar* 'яблоко, плод', этот кустарник название получил от того, что имеет игольчатое покрытие.

(Алт, Атр, Вор, Нап) *pondomukoro* 'паук' < *пондо* 'большой' + *mukoro* 'зад'.

5. Хозяйственное назначение. Основным компонентом наименования служит нейтральное название растения или животного, определительный компонент указывает на пригодность в домашнем хозяйстве:

(Нап) *karvon' mor'amo paŋgo* 'мухомор' < *karvo* 'муха' + *mor'amo* 'истребление' + *paŋgo* 'гриб', т. е. этот гриб использовался как средство для уничтожения мух;

(Нап) *šl'amka t'ikše* 'пастушья сумка' < *šl'ams* 'мыть' + *t'ikše* 'трава', пастушья сумка некогда использовалась для мытья, например: полов, посуды.

(Атр) *vel'en' buka* 'бык-производитель' (букв. бык села) < *vel'en'* 'сельский' + *buka* 'бык'. В селах есть общий бык-производитель, от *vel'en'* 'общий, сельский'.

6. Способность растения/животного производить болевые ощущения при прикосновении к ним. Основным компонентом является нейтральное название растения/животного, определительный компонент называет производимые ими действия, вызывающие болевые ощущения:

(Атр) *pic'ikspalaks* 'жгучая крапива' < *pic'iks* 'жгучий' + *palaks* 'крапива';

(Нап, Сыр) *purijozne* 'гадюка' < *puri* 'жалящий' + *jozne* 'змея';

7. Способность растения или животного издавать звуки. Основной компонент сложного слова – нейтральное название растения/животного, а определяющий – звукоподражательное слово:

(Атр) *lakšt umar'* 'ежевика' < *lakšt* (семантическая основа *лакиштор-* ~ *лакишта-* связывается с названием ягоды брусники путем указания на то, что при собирании плодов издается треск (*лакиштордомс* 'производить шум, трещать') (Гребнева 1997: 20-21) + *umar'* 'яблоко, плод';

(Атр) *turgul'ka* 'лесной голубь' < *tur, tur* (подражание пению этой птицы) + *gul'ka* 'голубь'.

8. Эмотивное восприятие растения или животного. Основным компонентом наименования служит нейтральное название растения или животного, а определяемый компонент несет в себе ярко выраженное эмотивное значение с отрицательным оттенком:

(Алт, Атр, Вор) *joznen' kal* 'угорь (рыба)' < *joznen'* 'змеиный' + *kal* 'рыба';

(Атр, Вор) *kiskan' umar'* 'шиповник' < *kiskan'* 'собачий' + *umar'* 'яблоко, плод';

(Вор) *kiskan' kal* 'головастик' < *kiskan'* 'собачий' + *kal* 'рыба';

(Сыр) *pin'emekš* 'слепень' < *pin'e* 'собака' + *mekš* 'пчела'.

В основном компоненте номинации может быть выражено сходство формы ягод растения с формой какого-либо предмета:

(Алт, Вор) *ver'gizen' pil'ekst* 'волчье лыко' < *ver'gizen'* 'волчий' + *pil'eks* 'серьга';

(Атр) *tataravan' pil'ekst* 'волчье лыко' < *tataravan'* 'татарка' + *pil'eks* 'серьга'.

В говорах Чувашского Присурья лексемы *ver'giz*, *kiska*, *jozne*, *tatarava* кроме прямых, указанных выше значений, имеют ярко выраженные эмотивные значения: *ver'giz* 'злой (о человеке)'; *kiska* 'нехороший человек, негодяй'; *jozne* 'злой, язвительный человек (по отношению к женскому полу)'; *tatarava* 'нехорошая, недобрая женщина'. В этих случаях произошел перенос отрицательных качеств, свойств, имеющихся у того или иного животного/человека на растения: на *шиповник*, потому что он колется; на *волчье*

лыко, потому что оно ядовито; на *угря*, потому что это трудно поймать; на *головастика*, потому что это 'странная рыба'; на *слення*, потому что он не приносит пользы и т. д.

Итак, модели семантической структуры номинаций зоологической и флористической тематических групп во многом совпадают. Это объясняется прежде всего тем, что отбираемый в результате непосредственного осмысления признак лежит в самом предмете. Доминирующим признаками в номинации зоологической и флористической тематических групп могут быть: место обитания, окраска, внешнее сходство, хозяйственное назначение, способность издавать звуки и вызывать болевые ощущения и т. д.

ЛИТЕРАТУРА

- Гребнева А. М. 1997: *Флористическая лексика мордовских языков*. Саранск.
- Даль В. 1935–1940: *Толковый словарь великорусского языка*. Москва, Т. 1–4.
- Лыткин В. И. – Гуляев Е. С. 1999: *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 430 с.
- Цыганкин Д. В. – Мосин М. В. 1998: *Этимологиянь валкс*. Москва, Мордовское книжное издательство.
- Эрзянь-рузонь валкс*. Москва, Издательство Русский язык, 1993.
- TESz 2: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- X. Paasonen 1990: *Mordwinisches Wörterbuch* 1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

MOTIVÁLT ELNEVEZÉSEK A SZURA MENTI CSUVAS NYELVJÁRÁSOKBAN

MOTORKINA SZVETLANA

Mint ismeretes, a tárgyakat és a jelenségeket valamilyen rájuk jellemző ismertetőjegy alapján nevezzük el, a tárgy ismertetőjegyének kiválasztása különféle lehet, és függ a társadalmi környezet sajátosságaitól.

Amíg az ősi, elemi elnevezések az esetek többségében nem fedik fel a szemantikai fejlődésük útját, addig a motivált elnevezések lehetővé teszik, hogy meghatározzuk, milyen momentumok játszottak közre az elnevezés megformálásában. Ezért jelen tanulmány célja egy szemantikai analízis: az olyan összetett állat- és növénynevek vizsgálata, amelyek csak a Szura menti csuvas nyelvjárásokban (Altjševo [Alt], Atrat' [Atr], Vorosilovo [Vor], Napol'noe [Nap], Ryndino [Rynd], Syresi [Syr]) találhatók meg, valamint meghatározása az ilyen elnevezések közös jegyeinek.

A vizsgálat eredményeként arra a következtetésre jutottam, hogy az állat- és növénynevek szemantikai struktúrájának modellje sokban megegyezik. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a kiválasztott ismertetőjegy a közvetlen felfogás eredményeként magában a tárgyban rejlik. A következő közös, domináló jegyek különböztethetők meg: 1) a növény vagy állat élőhelye: (Alt, Atr) *paks'ačur'ka* 'egyfajta mezei hagyma (*Allium rotundum*)' < *paks'a* 'mező' + *čur'ka* 'hagyma'; (Atr, Nap) *pekšjozne* 'rézsíkló' < *pekš* 'hársfa' + *jozne* 'kigyó'; 2) a növény vagy állat színe: (Nap) *raužo sen' in'z'eŋ* 'földiszeder' < *raužo* 'fekete' + *sen'* 'kék' + *in'z'eŋ* 'málna'; (Alt, Atr, Vor) *raužo pr'a jozne* 'vipera' < *raužo* 'fekete' + *pr'a* 'fej' + *jozne* 'kigyó'; 3) a forma hasonlósága: (Atr) *t'ešt'elopa* 'medvehagyma' < *t'ešt'e* 'csillag' + *lopa* 'levél'; (Nap) *salmukson'zalc'i* 'szitakötő' < *salmuks* 'tű' + *zalc'i* 'lopó'; 4) külső jegyek: (Nap) *vežgut'ka* '(selyemszörű bolognai) pincsi' < *vež-* 'kís' + *gut'ka* (< *kut'-ka*) 'kutyus'; (Atr) *ponaŋ umar'* 'csipkerózsa' < *ponaŋ* 'szörös' + *umar'* 'alma, termés', ez a bokor onnan kapta nevét, hogy tüskés a felszíne; 5) gazdasági rendeltetés: (Nap) *karvon' mor'amo pango* 'galóca' < *karvo* 'légy' + *mor'amo* 'irtó, pusztító' + *pango* 'gomba'; (Atr) *vel'en' buka* 'tenyészbika' (szó szerint: a falu bikája) < *vel'en'* 'falunak a ...' + *buka* 'bika'; 6) a növény/állat fájdalom okozására való képessége megérintéskor: (Atr) *pic'ikspalaks* 'nagycsalán' < *pic'iks* 'égető' + *palaks* 'csalán'; (Nap, Syr) *pupijozne* 'vipera' < *pupi* 'szűrő, csipő, maró' + *jozne* 'kigyó'; 7) a növény vagy állat hangkiadásra való képessége: (Atr) *lakštumar'* 'földiszeder' < *lakšt* (*lakštordoms* 'recseg, ropog, pattog') + *umar'* 'alma, termés'; (Atr) *turgul'ka* 'erdei galamb' < *tur*, *tur* (a galamb hangjának utánzása) + *gul'ka* 'galamb'; 8) a növény vagy állat emocionális felfogása: (Atr, Vor) *kiskan' umar'* 'csipkerózsa' < *kiskan'* 'kutya-' + *umar'* 'alma, termés'; (Syr) *pin'emekš* 'bögöly' < *pin'e* 'kutya' + *mekš* 'méh'.

A NAP LEÁNYA NGANASZÁN MESE

NAGY KATALIN

A fordítás alapja

A Nap leánya (Docs szolnca) nganaszán mesét az Északi népek meséi (*Szkazki narodov Szevera*) c. orosz és hanti nyelvű kötetből (Szankt-Peterburg, 1995) választottam. Elsősorban az orosz szöveg alapján fordítottam, esetenként a hanti szövegre is támaszkodtam.

A mese

Nem én találtam ki ezt a történetet. A legöregebbek hallották a nagyapáiktól. Nekik pedig az ő nagyapáik mesélték.

Akkor történt, amikor nem süttött a nganaszán nap, amikor a jég még nyáron sem olvadt el. Mindenkinek rossz volt az örökös sötétségben – az embereknek, a szarvasoknak, a kicsi egereknek, a lemmingeknek. Szomorkodtak az emberek, keserűen sóhajtoztak – nem tudtak sem vadászni, sem halászni. Csak ültek a tűz körül, és egymást nézték. Egyszer így üldögéltek, melegedtek, amikor váratlanul megszólalt az öregnél is öregebb rénszarvaspásztor:

– Úgy hallottam, hogy a Napocska minden nap sétálgat az égen, csak bennünket kerül el valami miatt. Azt mondják, hogy a Napnak van egy igen ravasz és szeszélyes lánya. Ha akadna közöttünk egy jó ember, aki megkérné a kezét, és elvinné őt a saját sátrába, akkor hozzánk is ellátogatna az apja!

Meghallotta e szavakat egy fiatal nganaszán. Csendben összekészülődött, felült a szánra, és elhajtott.

Sokat kellett utaznia, de sebesen futottak a szarvasok a csillogó messzeségbe. Ment, ment, majd hirtelen észrevette, hogy a tundra közepén, a fagyban és hóviharban egy ember áll, csuklya nélkül.

– Ki vagy te? – kérdezi a fiatal vadász. – Miért vagy hajadonfőtt ilyen kemény fagyban?

– Az vagyok, aki a világon mindent lát és hall. Tudom, hogy a Nap lányához igyekszel, mert meg akarod kérni a kezét.

– Eltaláltad!

– Vigyél magaddal, még hasznomat veheted!

– A tundrán mindig barátságosabb egy társsal. Ül fel mögém!

Ketten indultak tovább. A dombon váratlanul megpillantottak maguk előtt egy embert ijjal és nyilakkal.

– Adj' Isten! Ki vagy te? – kérdezi a fiatal nganaszán.

– Pontosnyílú vagyok. Bármilyen célt eltalálok, minden akadályt elhárítok.

– Én meg a Nap lányához igyekszem, hogy megkérjem a kezét, sőt, segítőtársam is akadt. Nem akarsz te is közénk állni?

– Miért ne? Együtt könnyebben veszünk minden akadályt.

Most már hárman haladtak tovább. Egy síksághoz értek. Látják ám, hogy előttük egy ember furcsán ugrabugrál. Közelebb értek, hát egy rénszarvaspásztor volt, akinek az egyik lába saját kezéhez volt szíjazva, ezért ugrált fél lábon.

– Ki vagy te, jó ember? Miért mozogsz ilyen furcsán?

– Szarvasokat legeltetek. De olyan gyors vagyok, hogyha a nyáj után eredek, minden állaton túlmegegyek. Hát ezért kellett megkötözni a lábamat, hogy ne tudjam a rénszarvasokat megelőzni.

– Mi meg a Nap lányához indultunk. Szegődj hozzánk segítőnek!

– Rendben van – mondja Villámgyors. – Ti csak haladjatok tovább, én kiszabadítom a lábamat, s egy szempillantás alatt utolérlek benneteket.

Folytatták az útjukat. Mentek, mendégéltek, mikor két magas hegyhez értek. Egy vitéz vert tanyát két fa tetején, az orrán pedig egy sas üldögélt.

Leszálltak a szánról a kényerespajtások, odamentek hozzá, de az idegen még a fejét sem fordította feléjük.

– Hát te ki vagy? Miért fekszel itt ilyen mozdulatlanul? Hogy még a madarat sem hessented el az orrodról!

– A vasgyúró vagyok. Ha megmozdítom az orromat, a hegyekbe ütközik – s azok tüstént leomlanak.

– Mutasd, milyen erős vagy!

A vitéz megrándította az orrát, a sas elrepült, a hegyek porba dőltek.

– Valóban erős vagy! Mi a Nap lányához igyekszünk. Nem tartasz velünk?

Vasgyúró is kötélnek állt, most már négy kéro csatlakozott a vadászhoz. Mentek, haladtak, a szarvasok sebesen futottak. Váratlanul előttük termett egy olyan hegyes szirt, mint a rénösztöke hátulsó vége, és egy hótakarta-hajú ember ült rajta.

– Ej, ki vagy te? Miért dugod a fejed a hóba? – tudakolták a vándorok.

Az ember egy szót sem szólt, csak megingatta a fejét: úgymond, hadd lássalak benneteket. Alighogy megrázta a fejét, szörnyű vihar kerekedett, záporozni kezdett a hó.

– Hagyd abba! – rimáinkodtak a vándorok. – Jobb, ha velünk tartasz, megyünk, hogy völegénynek komendáljuk a vadászt! Hószóró elállította a hóvihart, és közéjük állt.

Tovább mentek, elértek egy tóhoz. Látják – a parton, a víz fölé hajolva térdel egy csücsörítő ajkú ember.

– Hát, te mit csinálsz, koma? – faggatja a hat cimbora.

– Vízet hörpölök. Egyszerre ki tudom inni az egész tavat, sőt egészben le tudok nyelni egy pár óriáshalat! – feleli Vízhörpölő.

Elképedtek a vándorok.

– A hasznunkra lehetné! A Nap lányához megyünk leánykérőbe!

A csücsörítő ajkú ember kiitta a tó felét, lenyelte az óriáshal-párt, megtörülközött, és csatlakozott a társasághoz.

Hosszú ideig mentek, rövid ideig mendégéltek – a közelben megpillantottak egy hatalmas sátrat. Úgy csillogott, hogy belefájdult az ember szeme. Közelebb mentek, hát látják ám, hogy rézből van, az ajtaja ezüsből, azon pedig egy vaslakat lóg.

– Úgy fest, a Nap háza ez – mondja a fiatal vadász. Nosza, Mindentlátó-Mindenthalló, tudd meg, ki lakik itt, és mit csinál!

Mindentlátó-Mindenthalló a hatalmas sátorhoz közelített, s mit látott a rézfedélen át:

– Egy csodálatos lány aludt ott!

– Te következel, Pontosnyílú! Mutasd meg pontosságodat és nyilaid erejét! – kérte az ifjú.

Az megfeszítette íját, és két nyilat lőtt ki egymás után. Az első leütötte a vaslakatot, a második kinyitotta az ezüstajtót.

A sátorból elviselhetetlen fény áradt. Hunyorogtak a kérők, kezükkel takarták el szemüket, aztán amikor hozzászoktak az erős fényhez, bementek.

A lány felébredt és elcsodálkozott:

– Honnan, mi járatban vagytok?

– Sötét vidékről jövünk, a Nap lányát keressük. Nem tudnád megmondani, hogyan találjuk meg?

– Már hogyan tudnám! De mielőtt a vendégekkel beszélgetésbe bocsátkoznánk, a hosszú útról jötteket megvendégszolgálni szokás. Máris készíték valami harapnivalót.

Kiment, behozott egy nyaláb vörösréz rőzsét. Megint kiment vascserjéért. Híg ezüstöt lötytyintett az üstbe. Főlizzította a tüzet a tűzhelyben. Sürgött-forgott, ki-be mászkált.

Lobogott a tűz, toluult a füst, alig lehetett látni. A vendégek köhögni kezdtek, fuldokoltak. A lány viszont ég nyelte, föld nyelte. Csak nevetése hallott kintről.

A rézrőzse lobogott, a vascserje lángot fogott – a levegő majd' elfogyott. Izzani kezdett a vendégek szörmeöltözéke.

Akkor Vízhörpölő csuklott egyet, és kilötykölte magából a tó vizét, eloltotta a tüzet. A kérők meg a vőlegény ki akart menekülni a sátorból, ám az ajtó be volt csukva, sőt kívülről be is zárták. Ekkor Vasgyúró megrándította a vállát – a rézsátor falai nyomban romba dőltek.

– Mindentlátó-Mindenthalló, hol van a Nap lánya? – kérdezte az ifjú vadász.

– Egyre távolabb fut tőlünk!

– Hőszóró, támassz útjába hóvihart! – kérte.

A hótakarta-hajú ember megcsóválta a fejét – és a lány előtt áthatolhatatlan falként táncolt a hóföregteg. Karnyújtásnyira sem lehetett látni. Hótorlaszok emelkedtek.

Villámgyors keresztülugrott rajtuk. Egy szempillantás alatt eltűnt a láthatárról. Mindentlátó-Mindenthalló így szólt:

– Űzné a Nap lányát, de a lába a kezéhez van szíjazva!

– Pontosnyílú, ilyen messziről is el tudod találni a bogot?

Pontosnyílú megfeszítette az íját, majd két nyilat lőtt ki egymás után. Pontosan célzott – a szíjbog kioldódott.

– Eh, Villámgyors nem tudta utolérni a szökevényt, sikerült átjutnia a tó túlsó partjára, neki pedig nincs ladikja! – dohogja Mindentlátó-Mindenthalló.

Ekkor az ifjú vadász kitalálta, mit tegyenek.

– Vízhörpölő, hozd ide a legmegbízhatóbb szarvasomat!

A nganaszán szarvas egy pillanat alatt odaröpítette a csücsörítő ajkú embert. Az meg a tóhoz érintette az ajkát, s egykettőre kiitta a vizet. Villámgyors a száraz tófenéken ügetett, és elkapta a lányt. Hószóró hótörleszokat emelt a visszaúton. Vasgyűrő könyökénél fogva ragadta meg a lányt, nehogy kitepje magát. A kérők odavezették a völgyényhez. Azt gondolták, hogy mérgeledni fog, de a Naplány csak mosolygott:

– Ravasz vagyok, de ti összetartotok. Gyors vagyok, de ti ügyesebbek vagytok. Erős vagyok, de ha ti összefogtok, nem tudlak legyőzni benneteket. Bár ötletekből ki nem fogyok, a ti eszeteken túljárni mégsem tudok. Határozott vagyok, de van közöttetek egy valaki, aki tűzön-vízen véghez viszi a tervét, aki maga ért a célba, a többieket is maga mögé állította. Beleegyezem, hogy a ti földetekén éljek!

Visszafordultak. Elértek a csücsörítő ajkú ember lakhelyéhez. Otthagyván őt megparancsolták neki:

– Vízhörpölő bátya! Legyél a vizek gazdája. Engedd vissza a lenyelt halakat! Hadd legyen a folyók és a tavak világa az emberek javára!

Továbbmentek. Amikor a Hószóró földjére értek, így szólott a fiatal vadász:

– Köszönjük, hogy segítettél nekünk. Maradj itt, de ne feledkezz meg az emberekről: puha hóval bugyoláld be a hajlékaikat, és hóviharral söprüzd ki a gonosz erőket a szálláshelyről!

Megint szánra ültek, tovaröpültek. Feltűntek a szirtek, ahol Vasgyűrőra letek. Azt mondják neki a vándorok:

– Legyél a hegyek ura! Küldj nekünk a hegytetőről tiszta patakokat, friss szelet, madarakat meg vadakat!

Futnak a szarvasok. Egyre rövidebb hazáig az út. Felbukkant a síkság, ahol Villámgyors csatlakozott a társasághoz. Ekképpen határoztak a kenyerespajtások:

– Te vagy e tájék gazdája. Uralkodj a vadrének felett, gyarapítsd csordáikat a vadászok örömére!

Négyen utaztak. Énekeket énekeltek, tréfálkoztak. A látóhatáron felbukkant Pontosnyílú dombja. Otthagyván őt így kérelték:

– Oltalmazd a vidékünket! Pontos nyilaiddal lödd le a ragadozó állatokat. A pelyheseket, tollasokat, a zsírosra hizottakat pedig terelgesd hozzánk!

Amikor Mindentlátó-Mindenthalló földjére értek, azt mondták neki:

– Te mindent tudsz a világon. Légy szemünk és fülünk! Lásd meg, ha baj közeleg, és intsd az embereket!

A nganaszán elvitte magához a Napleányt. Felragyogott a tundra lakóinak arca. Örömmel fogadták a fiatalokat. Lakodalmat csaptak. A Nap azóta minden nyáron a Tajmír földjén vendégeskedik, és sok-sok ajándékkal érkezik: zöld fűvel, puha mohával, csillogó virágokkal, érett bogyókkal, meleggel és világossággal.

„DIE TOCHTER DER SONNE”
(EIN NGANASANISCHES MÄRCHEN)

KATALIN NAGY

Die Nganasanen (tawgische Samojuden) sind unsere – zum samojudischen Zweig der uralischen Sprachfamilie gehörenden – Sprachverwandten, die gleichzeitig – zusammen mit den Dolganen, Nenzen, Enzen, Tschuktschen, Ewenen, Ewenen, Jukagieren, Korjaken, Giljaken (auch Niwchen genannt) usw. – zum Lager der zahlenmäßig geringen ureingeborenen Völkerschaften Russlands gezählt werden können. Die Nganasanen leben auf der Tajmir-Halbinsel am nördlichen Polarkreis im „Dolgan-nenzischen Autonomen Gebiet“, ihre Zahl beträgt nach den neuesten Angaben 1262. Sie haben auch heute noch keine Schriftlichkeit, jedoch eine – die vergangenen Zeiten archivierende – immer noch lebende Volksdichtung. Dazu gehört auch das Märchen „Die Tochter der Sonne“. Es mag all den Interessenten bekannt erscheinen, die das ungarische Volksmärchen „Fanyüvő, Vasgyúró, Hegyhengergető” (in wörtlicher Übersetzung etwa: ‘Baumrupfer, Eisenkneiter, Bergwälzer’) gelesen haben. Vielleicht werden auch die Wissenschaftler aufmerksam darauf, dass dieses nganasanische Märchen eine sehr enge Verwandtschaft mit der ungarischen Variante zeigt. Es wäre nicht ohne Nutzen, sich eingehender mit der morphologischen und der semantischen Untersuchung des nganasanischen Märchenschatzes eingehender zu befassen, um auch tiefere – philosophische, psychologische und ethnokulturelle – Schichten dieser Volksdichtung zu beschreiben.

GONDOLATOK A TÖRTÉNETI ÖSSZEHASONLÍTÓ MONDATTANRÓL¹

POMOZI PÉTER

1. Néhány szó tudománytörténet helyett

Az alapnyelvet is tárgyaló finnugor kézikönyvekben – van köztük félezer lapnál is terjedelmesebb – 0–4 lapnyi mondattant találunk a történeti összehasonlító fejezetek közt. Ráadásul ezek, helyenként bármennyire érdekes részleteket tartalmaznak is, inkább csak rendszeralkotás igénye nélküli megjegyzések a leánynyelvekre többé-kevésbé általános érvényű szintaktikai jelenségekről, a mondattani rekonstrukció problémaköréről meg éppen semmit sem találni bennük. E gondolatokat akár Mikola Tibortól (1995: 251) is idézhettem volna, aki kevéssel fájdalmasan korai halála előtt több, történeti összehasonlító mondattani érdekű témát is kutatott (Mikola 1995: 251–265 és uő 1999: 109–119).

Adódhat a kérdés, van-e egyáltalán létjogosultsága akár magának a problémafelvetésnek is? A magyar mondattani kutatás hagyományainak köszönhetően nem nehéz egy-egy honi igent idézni: „Régóta tudjuk, hogy a szókincs nagyobb része a nyelvnek leggyorsabban változó sajátja, s hogy vele szemben sokkal nagyobb állandóságot mutat, sokkal több régi, eredeti vonást őriz meg a nyelvtani szerkezet. [...] Ha volt valaha két nyelv között rokonsági viszony, akkor annak az alaktan terén, a viszonyító eszközök anyagi egyezésében, a mondatalkotás módjában is meg kell mutatkoznia.” (Lakó 1959: 314) – kiemelés tőlem, P.P. (Vö. még pl. Klemm 1928; Fokos-Fuchs 1962 véleményével is, ill. pl. Bereczki 1983a, 1983b; Pusztay 1983, 1995 történeti keretbe ágyazott areális tipológiai munkáit.) Talán nem áll távol az igazságtól, hogy ezzel szemben a szakma többsége igen visszafogott álláspontot képvisel az összehasonlító történeti mondattani vizsgálatok, s ennek velejárójaként a mondattani rekonstrukció létjogosultságának ügyében, nem számítva természetesen az ide nem, vagy csak bizonyos szempontból számítható areális-tipológiai kutatásokat². A könyvek-tanulmányok vonatkozó részeinek hiányában

¹ A szerző hálás köszönetét fejezi ki az MTA Bolyai János Fialat Kutatói Ösztöndíjáért, mely ezen résztanulmány megírásához is hozzásegítette.

² Másrészt viszont az areális nyelvészeti kutatások kiegészíthetik-segíthetik és egyben kontrollálhatják a történeti összehasonlító vizsgálatokat, elválasztva a genetikai egyezéseket a csak areálisaktól, az esetleges genetikai+areálisaktól és a pusztán univerzális tipológiai háttérű egybeesésektől. Az idevágó areális kutatások fontosságát az uráli történeti összehasonlító nyelvészet szempontjából egy észt régész, Harri Moora (1956: 45) már félszázaddal ezelőtti tanulmányában megfogalmazta, gondolatait újabban a kontaktusnyelvészetben gyakran halljuk viszont: „Hangsúlyoznunk kell, hogy az ősi törzsek vagy törzsrészek új lakóterületre költözésükkor többnyire nem lakatlan földet, hanem más törzseket, nyelveket, kultúrákat találtak. [...]”

óvatosságtól a látens elutasításig terjedő véleményeket lehet érzékelni. Collinder (1960: 247) ugyan kijelenti, hogy „the vocabulary, the morphology, and the syntax are closely connected with each other”, de néhány sorral alább azt mondja: „it is often difficult to judge whether the resemblances are inherited from the common mother-tongue or have come about separately under similar conditions”. Collinder véleményét árnyalta tovább Hajdú Péter (1966: 80–84): „A nyelvhasonlítás az alapnyelv szintaxisának részletes megismerésére nem képes. Erre csak az alapnyelvből fennmaradt szövegek birtokában lehetne vállalkozni. Néhány óvatos általános jellegű következtést mégis tehetünk a rokon nyelvek alapján, amidőn az egyező szintaktikai sajátságok külön nyelvi konvergens kifejlődése valószínűtlennek látszik.”

Ha tágabb körben vizsgálódunk, tarkább a kép. Beekes (1995) bevezetésében 216 lap foglalkozik indoeurópai alapnyelvi rekonstrukcióval, melyből kerekén nulla a mondat. Szerebrennyikov és munkatársai (1986: 248–254) *Általános nyelvészet* c. munkájukban ellenben egyáltalán nem zárják ki a módszeres történeti összehasonlító mondatnani kutatások lehetőségét. Bynon (1997: 62, 70) megfogalmazása szerint „benne – ti. az ősnyelvben, P. P. – a rokon nyelvek nyelvtanainak rendszerszerű kapcsolataira vonatkozó jelenlegi tudásunk összegződik”. Sőt, Bynon (1997: 72) a szövegrekonstrukció lehetőségét sem zárja ki, persze ő nem finnugor, hanem indoeurópai szövegrekonstrukcióról beszél példájában: „amennyiben [...] az alapkérdéseket szem előtt tartjuk, egy Schleicheréhez hasonló rekonstrukciós kísérlet hasznos és tökéletesen elfogadható gyakorlatnak tűnik”. Megjegyzendő azonban, hogy irigylésre méltóan régi nyelvemlékeiktől függetlenül ezekben a nyelvekben is hasonló módszertani nehézségekkel találja magát szembe a rekonstruáló kedvű kutató³, mivel a hipotetikus alapnyelvi kor ott is nyelvemléktelen. Stedje német nyelvtörténetének őstörténeti és nyelvhasonlító fejezete (ennek ellenére) tartalmaz érdekes történeti mondatnani megjegyzéseket, a finnugrisztikában kvázi-kötelező szkeptikus felhangok

A széttrajzó törzsek nyelvének és kultúrájának további fejlődése általában nem izoláltan, önmagában, hanem az új jövevények és őslakosok közötti szoros kapcsolatban történik. Azaz a törzsek s nyelveik fejlődése nem egyszerű szétágazás útján fejlődik tovább, hanem hol rokonhol idegen törzsekkel-nyelvekkel való kereszteződés, keveredés útján. [...] Ilyen, történeti távlatú areális kutatásra példa pl. Bereczki, Pusztay a már említetteken túl is számos munkája, vagy Wintschalek 1993-ban megjelent volga-káma-vidéki areát tárgyaló könyve, ill. a szubsztrátumkutatásban Veenker 1967-es szubsztrátum-monográfiája, de a sor szinte végtelenül folytatható lenne.

³ Szövegrekonstrukcióra, ami nézetem szerint távolról sem azonos a szintaktikai rekonstrukcióval, jóllehet Bynon pl. nem különíti el konzekvensen a kettőt, az uralisztikában is akad példa. Décsy könyve uráli mondatnani rekonstrukciót taglaló ötletgazdag elemzésében szövegrekonstruálással is megpróbálkozik, és a következő – számomra erősen vitatható – megjegyzéssel zárja azt: „Proto-Uralic text-reconstruction is not a hopeless enterprise”. I. bővebben Décsy (1990: 79–83). Élénken emlékszem Janurik Tamás kandidátusi dolgozatának munkahelyi megbeszélésére is, ahol a hozzászólók többsége atyai tanácsolta mindennemű uráli szövegrekonstrukciótól, mint olyantól, ami „csak vicclapba illik”.

nélkül⁴. Feltűnő, hogy az elismert magyar germanista, Hutterer Miklós (1986: 40) monográfiájában már nem így van: könyvében alig fél lapot érdemel az összehasonlító mondattan és a rekonstrukció problémaköre, s az abban foglaltak is messze elmaradnak a finnugrisztikai monográfiák hasonló részeinek színvonalától⁵.

A uráli összehasonlító nyelvészet történetét tekintve csábító a magyarázat: sokáig a nyelvrokonság szinte kizárólagos bizonyítékául szolgáló szóegyezések s a velük járó hangmegfelelések megállapítása is fáradságos és szerteágazó munka volt. Ehhez képest a morfológiai rekonstrukció sokkal bonyolultabbnak tűnt, így az ennél is problematikusabbnak látszó mondattani rekonstrukcióról eleve lemondtak. E magyarázatnak azonban van egy hallatlan történeti gyengéje: részben is csak a Budenz–Donner-féle fonológiai-etimológiai forradalom óta igaz. S akkor is feltételezi az újgrammatikus tanítás, részben egyébként *expressis verbis* ki sem fejtett metodológiai tételeinek megmervítését. Ne feledjük, hogy a mondatcentrikus generativista elméletek grammatikai és nyelvfilozófiai gyökerei 1655-ig, Arnauld és Lancelot *Grammaire générale et raisonnée*-jéig nyúlnak vissza. Sajnovics a *Demonstratioban* minden nyelvi szintre kiterjesztette vizsgálódását. Gyarmathi Sámuel *Affinitásában* nyolc hasonlóságot alátámasztó tényezőt sorolt föl, melyekből az első hat morfológiai-morfoszintaktikai, a hetedik szintaktikai, s csak nyolcadik a később dominánssá lett lexikológiai. Ez utóbbiról Gyarmathi (1799/1999: 16) így írt: „a szavak alapján föltételezett hasonlóság az egyéb sajátosságokon alapuló hasonlósággal összevetve számomra mindig jelentéktelennek látszott”.⁶ Gyarmathi korában nem állt felfogásával egyedül.

2. Kérdések a történeti összehasonlító mondattan körül

2.1. A nyelvi szintek absztraktsági foka

A fonémák konkrét entitások, s ráadásul kevés van belőlük. A kötött morféimákból már jóval több van, melyeknek egymáshoz, ill. a szabad morféimákhöz való viszonya is összetett, de még mindig többé-kevésbé kitapintható mennyiségű nyelvi jelről van szó. A szintaxis ezzel szemben materiálisan részben rekonstruálhatatlan elemek alkotta bonyolult relációk halmaza, tehát a vizsgálat tárgya *ab ovo* lényegesen elvontabb, mint a hangtan esetében. De mi a helyzet a történeti (összehasonlító) szemantikai vizsgálatokkal, melyek legalább látens módon az etimológia szerves részei Fogelius és Sajnovics óta. Martti Rapola (1966: 5) szerint „ilman äännehistoriaa ei etymologiaa, ilman etymologiaa ei semantikkaa, ilman semantikkaa ei ovesa kielen elämän kokonaishahmoitukseen”.

⁴ 770-nél korábbi írott emlékekre a német nyelvtörténet sem támaszkodhat, ráadásul a freisingi *Abrogans* csak glosszákat tartalmaz, tehát a szintaxiskutatás szempontjából a századvégi *Hildebrand-ének* az első becses forrás.

⁵ Amit a nyelvi kategóriák kialakulásáról Hutterer mond, az legfeljebb paleolingvisztikai vita tárgya lehet, a többi, indoeurópai alapnyelvi mondatra vonatkozó megjegyzése vagy csaknem magától értetődő, vagy önellentmondással terhes, vö. i.h.

⁶ Gyarmathi véleményével a hangtörténeti és etimológiai kutatások oldaláról ma már nem azonosulhatunk, viszont kitűnően képet alkothatunk belőle arról, milyen fontosnak tartotta a morfológiai és szintaktikai hasonlóságok nyelvrokonságot bizonyító erejét.

Rapola állítását meg is fordíthatnók annyiban, amennyiben szemantika nélkül is nehéz etimológiát elképzelni, hiszen minden szóegyeztetésnek világosan van a fonológiai – és persze a nyelvföldrajzi – túl szemantikai kritériuma is⁷. Azon ágas-bogas szemantikai viszonyok oknyomozó vizsgálata, melyek során kiviláglik, hogy pl. 'mese' és 'játék'⁸, 'tol' és 'jön', 'takarít' és 'díszít' ('nyírfa(tapló))gomba' és 'szén' összetartozik, 'kutya' és 'fene' pedig nem, nem tartozik a materiálisan (nyelvemlékekkel) egykönnyen igazolható feltevések közé, hiszen e megfontolásokhoz vezető gondolatmenetek szemantikai relációk és idegen nyelvi analógiák tanúságán alapulnak. E szemantikai vizsgálódás, nem is szólva az etimológia egyik alapkövét jelentő szemantikai rekonstrukcióról, gyakorta valóban igen elvont kérdéseket érint, s olykor nem nélkülözi a szubjektivitás bizonyos elemeit sem⁹.

Karlsson (1994: 15) szerint „kielen viiden osajärjestelmän suhteet hahmotetaan usein *tasojen* hierarkkisena järjestelmänä, jossa abstraktisuus lisääntyy ylöspäin mentäessä.”

⁷ „Biztos” alapnyelvi etimológia esetén mindhárom faktornak (hangalak, jelentés, elterjedtség) rendben kell lennie. Amennyiben bármelyik vallomása bizonytalan, az a másik két szempontból mégoly ragyogó rekonstruktum hitelességét is kérdőjelessé teszi.

⁸ m. *játék* ~ mord. *joftams* 'mond, mesél', *jofsk* 'találós, mese' ~ fi. *jutella* 'beszél, mesél', *juttu* 'történet' > 'dolog' ~ é. *jutt* 'történet, mese' vö. *muinasjutt* 'népmese' ~ vót *jutõlla* 'beszél, mesél, hív, szid', *juttu* 'történet, pletyka, mese' (MSzFE II: 337; VadjKS: 340–341; SSA)

⁹ A magyar szén finnugor magyarázatához feltűnően bonyolult háromszoros névátvitel – tűzcsiholó eszközzel gerjesztett tűz (metonímia) – a tűzben elhamvadó fa (metonímia) – az elhamvadt fából keletkezett faszén (metonímia) feltételezésére van szükség, melyet az MSzFE is csak részben közöl, a második két trópusat magyarázva. A 'tapló' > 'szén', azaz az *elégett fa* (szén) olyan mint a *tapló* egyszerű vizuális hasonlóságon alapuló metaforikus jelentésváltozás azért nem valószínű, mert a. a feltehető eredeti jelentés 'nyírfatapló', amely tölgybarnás, jóval világosabb az éjfékete faszénnél, tűzcsiholó eszköznek viszont alkalmas; b. Ez a jelentésváltozás csak a magyarban játszódott volna le, tehát legkorábban a nomadizálás kezdetein, amikor az előmagyarság eltávolodott a megfelelő taplót adó erdős zónától; c. Az MSzFE német analógiája. a *zünden* igével szintén a *tapló-tűzcsiholó* eszköz metonimikus kapcsolatra, és nem a *szén olyan, mint a tapló* metaforára példa. A m. 'fene' (TESz I: 883–4) fogait dühösen fenő < fen 'vicsorgató' vadállat magyarázata ezzel szemben rémképnek hatásosabb, mint etimológiának. Ha a fene szónak – túl kifogástalan finnugor hangmegfelelésein és elterjedtségén – összehasonlító folklór-béli háttérét is megnézzük, s ennek akárcsak magyar nyelvi tükröződéseit – *ördögadta* = *ebadta*, *egy meg a kutya* = *egy meg a fene* stb. stb., akkor számomra tökéletesen elfogadhatatlan a finnugor etimológia magyar tagjának szemantikai alapú elutasítása. Bereczki Gábor (1992: 43, 60) föl is vette a fenét két kérdőjellel, (igaz a szén szót eggyel) etimológiai sora tagjai közé. az SSA (2/335, 3/173) viszont sem *peni*, sem *sieni* szócikkében nem közöl magyar egyeztetést. Nem állítom, hogy a szén-tapló megfelelés szemantikailag eleve lehetetlen, azt viszont igen, hogy a *fenét* szemantikai alapon megalapozatlan elutasítani. A két ellentmondásos példa pusztán azt illusztrálja, hogy az etimológiák összehasonlító szemantikájában – melynek rekonstruálása a mondattani szintnél nem kevésbé elvont – időnként feltűnő engedékenység uralkodik, szemben a mondattan rendkívül szigorú metodológiai megítélésével. (vö. MSzFE: 200, 580)

SEMANTIKA
SYNTAKSI
LEKSIKKO
MORFOLOGIA
FONOLOGIA



abstraktisus lisäänty.”¹⁰

A szemantika részdiszciplinaként való létjogosultságát mégsem igen vitatták kezdetben sem, eredményeit a rekonstrukció magától értetődően használja fel. Mint említettem, a jelentéstani rekonstrukció főképp szemantikai relációkkal és nyelvcsaládon kívüli analógiákkal operálhat, hiszen a jelentésváltozások nem egyszer csak nyelvek között térképezhetők fel, és nem egyes nyelvek írott történetén belül. A mondattani rekonstrukció pedig szintaktikai relációkkal és nyelvcsaládon kívüli analógiákkal operálhat, többek között¹¹. Mindezt mérlegre téve nincs okunk absztraktsági foka miatt kizárni a mondattant a történeti összehasonlító vizsgálódás köréből.

2.2. A nyelvi szintek változékonysága (konzervativizmusa)

Fokos Fuchs Dávid (1962) nagy mondattani munkájában abból a premisszából indult ki, hogy a mondattan a nyelvtan legállandóbb része. Bereczki Gábor viszont több areális-tipológiai tanulmányában (1983a: 59–72, 1983b: 227–235) is bizonyította, hogy a szintaxis változhatatlanságának kérdésével óvatosabban kell bánni, mivel huzamos ideig tartó és intenzív areális kapcsolatok esetén a mondattani kölcsönzések egészen közönségesek. Häkkinen (1985: 7) szerint „vieraiden kielten vaikutus voi ulottua myös äänne- ja lauseopin ulkopuolelle, jopa muoto-oppiin, joskaan ei yhtä helposti kuin sanastoon”. Annyi mindenesetre tény, hogy a szintaxis konzervatívabb nyelvi szint, mint a változásra vitán felül leghajlamosabb lexikai, s igen hosszú, talán több évszázados hatás szükséges ahhoz, hogy a szintaxis változzék¹².

Ezenkívül a mondattani komponens terjedelménél és variabilitásánál fogva meglehetősen nyelvspecifikus szintaxisok képzelhetők el, még a tipológiai kötöttségek-klisék feltételezhető megléte mellett is. Azon nézetnek, mely a szintaxisban valami egyedit, az egyes nyelvek jellegzetes vonásait elsősorban megadó szintet lát, réges-régiek a gyökerei. Verseghe Ferenc¹³ (1821: VII), aki magyar nyelvtanaiban különösen

¹⁰ Vö. Karlsson másik modelljével is, ahol a szemantikai komponens mind a négy nyelvi szinttel kapcsolatban áll (idem: 16).

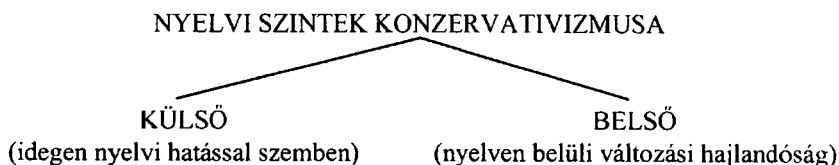
¹¹ A mondattani rekonstrukció esetében vannak olyan komponensek, amelyek a rekonstrukció uráli specifikusságát ugyan csökkent(het)ik, de további kutatási és ellenőrzési szempontokat kínálnak, pl. a nyelvtipológiai összefüggések vizsgálata.

¹² A nagyvárosi magyar nyelvet érő félangol médiahalandzsza gyorsan és jelentősen változtatja meg a szókincset, a morfológiára és a szintaxisra azonban jóval kisebb hatást képes gyakorolni. Két *x* anyanyelvű *y* nyelvet is beszélő *y* nyelvi közegben – akár játékból is – tökéletesen kommunikálhat *x* nyelven úgy, hogy a lexémák túlnyomó többségét *y* nyelvből veszi, ha *x* nyelv morfológiai és szintaktikai szabályait alkalmazza.

¹³ A Verseghe-idézetet az eredeti szóalakok hangulatát megőrizve, a mai helyesírási szabályokhoz igazítva közlöm.

büszke volt, hogy szakítva a latinos leíró hagyománnyal adekvát közelítésmódot dolgozott ki a magyar nyelvre, így vallott erről: „Mely helytelen példázat a magyar nyelvnek tanításában a deák grammatika és szintaxis, csak az ítélheti meg voltaképpen, ki a napnyugoti és a napkeleti nyelvek között való mivolti különbségeket átlátni, s mindenik emberi nyelvben a nemzeti részt az emberi nyelvnek mivoltához tartozó résztül helyesen megválasztani (értsd: elválasztani) tudja. Már a grammatikában is akadnak elő számos nemzetiségek (értsd: nemzeti jegyek), [...] de a szintaxisban, mely mindenik emberi nyelvnek **nemzeti lelke**, oly messze távozik anyanyelvünk a deáktól, sőt még a többi napnyugoti nyelvektől is, hogy mihelyt ezeket követi, azonnal nevetséges szokatlanságokat, és érthetetlen természetlenségeket is szül. Ezeknek eltávoztatására elkerülhetetlenül szükségesnek ítélem, hogy a határozott princípiumokra épített grammatikában a szintaxis voltaképpen (értsd: a maga teljes mivoltában) előterjesztessen.”

Nézetem szerint nem lehet azonban egyszerűen nyelvi szintek konzervativizmusáról beszélni, ez túlságos szimplifikálás lenne. Egy nyelv fonémarendszere igen nehezen alakul át idegen nyelvi hatásra, – nagyon hosszú idő vezet a hanghelyettesítéstől egy idegen fonéma meggyökeresedéséig adott nyelv hangrendszerében, különös tekintettel a vokalizmusra¹⁴ – ugyanakkor adott nyelv egyes vokálisai a nyelven belül szinte szabadon váltokozhatnak egymással, a magyar magánhangzók pl. a LAB-ILLAB, VEL-PAL, eggyel nyíltabb vagy zártabb nyílásfok oppozíciók mentén. Éppen ezért a nyelvi szintek változatlanóságát célszerű önmagában (belső, nem kívülről indukált változás) és idegen nyelvi hatások tükrében (külső, kívülről indukált változás) különválasztva is megvizsgálni.



¹⁴ A nyelvek természetes változási tempóját követve. Ma azonban egyre kevésbé beszélhetünk erről; hiszen az általánossá váló idegennyelv-tudás, és az információs társadalom jelenleg még modellálhatatlan mértékben változtathatja meg a nyelvváltozásokról szerzett hagyományos ismereteinket. Ha a fonémakészlet természetes változásának tempójára keresünk példát, nézzük a vokalizmus említett ellenállóképességét idegen vokálisokkal szemben. A lengyel, a lett és az észti nyelv is átvette a német *Möbel* ‘bútor’ jelentésű szót. Azonban a lengyelben és a lettben a sok évszázados német hatás, jövevényszók sokasága ellenére sem gyökeresedett meg palatális labiális magánhangzó, így az adott szóból hanghelyettesítéssel a lengyelben *mebel*, a lettben pedig *mēbel(es)* lett. Az észti viszont *mööbel*, mivel ennek vokalizmusa ismeri a német szó első szótagi magánhangzóját.

Mgh. hangszíne	Magyar	Vogul	Osztjak	Zürjén	Votjak	Cseremis	Mordvin	Vot	Liv	Vepsze	Észt	Finn	Karjalai	Lapp
u			DN <i>uj</i>						vui					Kld. <i>vuij</i>
o	† <i>woj</i>	P <i>wōj</i>	V <i>woj</i>				E <i>oj</i>			voi	eR <i>voi</i>	voi	voi	N. <i>vuoggjá-</i>
a	<i>vaj</i>	Tl <i>wāj</i>	O <i>vaj</i>				M <i>vaj</i>							
i				<i>vij</i>										
e					<i>vej</i>			<i>vej</i>			<i>vōi</i>			
ɪ				<i>vi</i>										
ü						<i>ūj</i>								
o (ō ^o)					<i>vōi</i>									

1. ábra Első szótagi (hangsúlyos) magánhangzók változékonysága a leánynyelvek között és az egyes leánynyelvek nyelvjárásaiban a ‘vaj’ szó megfeleléseiben¹⁵ (FU *woje)

2.3. Ontogenetikai aspektus: Paleolingvisztika – alapnyelv – nyelvi kategóriák

Az indoeurópai történeti összehasonlító kutatás *Ursprache*-ja, szemben az uralisztikában ma honos, semlegesebb *alapnyelv* terminussal, *ősire*, arra az igen régire utal, ami maga a kezdet. Ma már sokkal távolabbi múltban sejtjük a nyelvi kezdeteket, a kezdetleges nyelveket. Régebben az uráli alapnyelvről, sőt az egyes relatív alapnyelvekről és leánynyelvekről szóló történeti-összehasonlító munkák többségében is két-négyezer évbe sűrített be a prekategoriális, primitív ősnyelvtől a „mai” árnyalt nyelvtani rendszerek kialakulásáig vezető nyelvfejlődési folyamat. „Indem wir den Gang der Sprachgeschichte zurückverfolgen, vermindert sich der unterschied zwischen Wort und Satz, Wortarten und Satzteilen immer stärker, am Ende ist er gar nicht vorhanden...” mondotta előadásában Benkő Loránd (1970: 37), amivel egyet is érthetnénk, ha tízezer években mérte volna az időt. Azonban talán helyes, ha világosan különbséget teszünk a paleolingvisztikai érdekű – egyébként hallatlanul izgalmas, bár szükségszerűen rendkívül hipotetikus – és a történeti összehasonlító kutatások között.

Ma a régészet, az antropológia, a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika eredményeinek köszönhetően sok új ismeret áll rendelkezésünkre. Látjuk, hogy az ember fajspecifikus nyelvi képességének kialakulása legkevesebb százezer, esetleg több-százezer évet igénybe vevő folyamat volt. De azt is látjuk, a mentális reprezentáció

¹⁵ A hosszúság és a másodlagos kettőshangúsodás, ill. ultrarövidség figyelembe vétele nélkül, melyeknek nincs igazolható történeti jelentősége a vokális hangszínére nézve. Adatok forrása MSZFE: 666; UEW: 578; SSA: 3/467; Häkkinen 1985: 53. Máshonnan származó nyelvjárási és régies adatok: m. *wojos* 1075/†1124/†1217 (MonStrig. I.: 55; TESz III: 1069); északkeleti-tengerparti észt *voi* (Must 1987: 129).

fontosságát cseppet sem alábecsülve, hogy a beszédfolyamatok agyi szerveződéséről, egyes nyelvi funkciók agyi lokalizációjáról egyre többet tud meg a pszicho- és neurolingvisztika. Végezetül azt is látjuk, hogy a *homo sapiens sapiens* gyakorlatilag több tízezer – legalább negyvenezer – éve a mienkéhez lényegileg hasonló agyi felépítéssel rendelkezik. Ezen tényekből elég világosan kirajzolódik, hogy uráli elődeink és azok preuráli elődei a mienkéhez hasonló, igen fejlett kódrendszert használtak, amely pontosan olyan gazdag volt, amilyenre társadalmilag szükségük volt¹⁶. Nem beszélhetünk hát alapnyelvi keretek között prekategoriális viszonyokról, Hajdú Péter klasszikussá lett gondolatával (1966: 81) szólva „Azokkal szemben, akik a kéttagú mondat kialakulását az uráli alapnyelv viszonyai között keresik, s a mondatrészek kifejlődésének mozzanatait is ezen a korszakon belül kutatják, mi ezeket a problémákat a paleolingvisztika hatáskörébe utaljuk”. Nos, mindebből egy evidens dolog következik feladatunkra nézve: amilyen fejlett szintaktikai rendszerrel kell az alapnyelvben számolni, csak olyan lehet a rekonstrukció. A meglepő, hogy tudományunkon nem pontosan így van. A fonológiai és morfológiai rekonstrukció fejlett szókincsű és grammatikájú, dominánsan agglutináló nyelvet körvonalaz előtünk, a szintaktikai megjegyzésekben pedig tovább élnek a paleolingvisztikai babonák az alapnyelv prekategoriális vagy legalábbis fejletlen voltáról¹⁷, néha csodálatos módon nyelvpresztízs-problémáktól füszerезetten, holott a rekonstruált alapnyelv igazán eléggé elméleti konstruktum ahhoz, hogy ne legyenek problematikus szociolingvisztikai vetületei. Ennek illusztrálására álljanak itt egy különben kitűnő tanulmány (Alvre 1983: 25) bevezető gondolatai, kicsit hosszabban idézem, mert szimptomatikusaknak érzem őket: „Konjunksioonid on neid väheseid sõnaliike, mille olemasolust veel uurali keelkonna varajases arengujärgus rääkida ei saa. Omaaegsest primitiivsest konjunksioonideta lausestustest on säilinud jälgi kõigis soome-ugri keeltes, kuid kõige visam on olnud see püsima samojeedi keeltes. Praktiliselt eksisteerivad seal veel tänapäevalgi (konjunksioonideta) lihtlauseid. Oma konstruksioonilt jagunevad nad siiski lihtsamaiks ja keerukamaiks. Viimased annavad edasi mõtte, mille väljendamiseks arenenumais keeltes läheb vaja rind- või põimlausest.”¹⁸

¹⁶ E megállapítás tehát nemcsak a történeti összehasonlító nyelvtudomány által valamelyest belátható periódusra, hanem az utóbbi néhány tízezer évre is feltehetően igaz.

¹⁷ Vagy mi mással lenne magyarázható, hogy a morfológia évtizedeken át tanította a fejlett uráli névszó- és igeragozást, s mindeközben makacsul tartotta magát az uráli mondat nominális voltáról (verbum finitum-nélküliségéről) szóló tanítás.

¹⁸ „A kötőszók egyike azon kevés szófajnak, melyről az uráli nyelvcsalád fejlődésének korai szakaszában még nem beszélhetünk. Az alapnyelvi primitív, kötőszók nélküli megfogalmazásoknak – az Alvre használta *lausestama*, *lausestus* tkp. ‘megfogalmaz, mondatszerű formába önt’, P.P. – minden finnugor nyelvben megtaláljuk a nyomát, legmakacsabban azonban a szamojéd nyelvekben őrződtek meg. Azokban gyakorlatilag még ma is léteznek (kötőszó nélküli) egyszerű alapnyelvi primitív megfogalmazások. Szerkezetük szerint mégis egyszerűbbekre és bonyolultabbakra oszthatjuk fel őket. Utóbbiak olyan gondolatot közvetítenek, melyekhez a fejlettebb nyelvekben mellé- és alárendelő mellékmondatokra van szükség.”

2.4. Nyelvelmékek – nyelvi szintek

Viszonylag kis terjedelmű nyelvelmék alapján elég sokat meg lehet tudni adott nyelv valamikori fonémarendszeréről a fonémák csekély száma miatt. Ugyanabban a szövegben a lehetséges lexémáknak, viszonyító elemeknek, szintaktikai szerkezeteknek csak elenyésző része lehet képviselve. Az összehasonlító mondattani kutatások ebből következően nem azért vannak hátrányos helyzetben a fonológiával szemben, mert nincsenek alapnyelvi, relatív alapnyelvi vagy épp közfinn, netán ősmagyar vagy őscseremiszi szövegeink, hanem legfeljebb a ténylegesen létező jóval későbbi nyelvelmékek kis száma és csekély terjedelme miatt. Az egyes szintek kutathatóságában tehát nem időbeli, hanem sokkal inkább mennyiségbeli eltérések mutatkoznak. Bármely nyelvi szint kutatása ugyanúgy csak a legkorábbi írásos adatokból, a nyelvjárások tanúságtételéből, a kölcsönzésekből és areális vizsgálatok eredményeiből, a rokon nyelvek és nyelvjárások történeti egybevetéséből meríthet, mint a szintaxis. Így számomra nem világos, miért kellene szövegek hiánya miatt bármely rekonstrukciós szint lehetőségét megkérdőjelezni. Ha alapnyelvi szövegekkel rendelkezniénk, akkor a rekonstrukció célját és értelmét vesztené, mert bizonyossággal állna előttünk mindaz, amit most rekonstruálni vagyunk kénytelenek. Arról nem is beszélve, hogy ősi alapnyelvi szövegeket hiányolva *parole*-t kérünk számon a *langue* helyett. A fonológiai és morfológiai rekonstrukció esetében azonban – igen helyesen – megelégszünk a rokonnyelvek egybevetéséből adódó *langue*-adatokkal!

Az első finnugor nyelvelmékek csekélyebb terjedelme a szintaxis szempontjából tehát mennyiségileg hátrányos. A fonológiának viszont érzékeny veszteség a létező kései nyelvelmékek tökéletes némasága. A fonológiai interpretáció ugyanis erősen ki van téve a helyesírási norma hiányának, a hangjelölés esetlegességeinek. Nem hinném mégsem, hogy emiatt a fonológiai rekonstrukciót alapnyelvi hangfelvételekhez kötné bárki is. Az ugyanis *parole*-jelenségek (rekonstrukciómentes) kutatását célozná meg, hasonlóan ahhoz, aki szövegektől teszi függővé a mondattani rekonstrukciót.

Néhány megjegyzés: a. „Alapnyelvi primitív kötőszó nélküli megfogalmazások”: az alapnyelv sem primitív, mint ahogy a kötőszó nélküli megfogalmazás sem az. A legnagyobb, flektáló és izoláló európai kultúrnyelvekben is gyakran előforduló stílári eszköz ez, az egyébként dominánsan agglutináló magyarról nem is beszélve. (A hitetlenkedő olvassa el pl. Tamkó Siráti Károly *Laboda*, vagy Weöres Sándor *Őszi éjjel* c. versét, a folklórműfajokról nem is beszélve.) b. Nem makacsság, hanem nyelvtípus, nyelvi érintkezések, a XX. századtól pedig részben nyelvpolitika kérdése, melyik nyelvben mennyi igenévi szerkezet van. c. Ezek feltételezett analitikussá bomlása nem fejlődés, hanem változás, az analitikus nyelv nem fejlettebb a szintetikusnál. Rosszmemlékű nyelvtudományi asszociációkat kelthet a *fejlettebb nyelvekben így van* kitétele. d. Ha már a szerkezetek fejlettségi fokát pedzegetjük, akkor a strukturálisan tömör, nagyobb információértékű, grammatikailag bonyolultabb – használatukban jobb verbalitást kívánó! – szintetikus (igenévi szerkezetes) szerkesztésmódot éppen fejlettebbnek is tekinthetnénk, mint az analitikus (kötőszó+mellékmondatos) szerkesztésmódot, azonban nem ez a lényeg.

2.5. A kényelmi „szempont”

Minden fiatalabb vagy kevésbé művelt tudományterület esetében fokozottabb a veszély, hogy körültekintő kutatások eredményeként is tévutat jelölünk ki a további vizsgálódás számára. Ez következhetik abból, hogy kezdetben természetszerűen paradigmakijelölő, de legalábbis paradigmabefolyásoló kutatások folynak, melyekben sokszorosan ellenőrzött metodológiai vértetű klasszikus alterületek (mikro)filológiai bűvárlataihoz képest lényegesen nagyobb a tévedés valószínűsége. Az elővigyázatosság és ennek álorcája mögött a kutatásról való eleve lemondás között, eredjen utóbbi agnoszticista avagy hiperkritikus közelítésből, azonban világos mezsgyét kell húznunk, mert az utóbbit követve a ma magától értetődőnek számító rész tudományok alapjait sem rakták volna le tudós elődeink. E „körültekintés” problémáját pedzegeti Horváth László (1999: 75) szegedi előadásában: „Az uráli nyelvészet hang-, alak- és szóképzéstan eredményei jóval gazdagabbak a mondattani jellegűeknél. Ennek magyarázata elsősorban éppen a régi nyelvemlékek, összefüggő szövegek hiánya, bár kétségtelenül hozzájárul bizonyos kényelmesség és egyoldalúság is.” (Kiemelés tőlem – P. P.) Emellé kívánczik Ligeti Lajosnak (1986: 27), bár nem mondat- hanem szóképzéstan kérdés kapcsán papírra vetett, de általános érvényű és tömör gondolata: „E nehézségekkel szemben a negáció kényelmes, sőt a helyes kritikai szemlélet hamis nimbuszával kecsegtet”.

3. Néhány módszertani megfontolás

Szerebrennyikov (1986: 252) szerint „nihilista nézet [...], amely szerint az összehasonlító-történeti módszer egyáltalán nem alkalmazható a szintaxis kutatására, mivel ehhez egészen más módszerek szükségesek”. Csak egyetérthetnek Szerebrennyikovval. Az ilyen nézet a nyelv rendszerei közti összefüggést, végsősoron a nyelv rendszerszerűségét is kétségbe vonja, amennyiben a szintaxisban teljesen független, különálló egységet lát. (Ilyet még a strukturalizmus sem látott a szintaxisban, nem is szólva a történeti-összehasonlító nyelvtudomány elméleti gyökereiről.)

3.1. Az alapnyelv természetéről

A 2.3. pontban már körüljártunk egy ezzel kapcsolatos alapvető kérdést: a minket érdeklő alapnyelvi kor – melynek a klasszikus finnugrisztika csak legvégső stádiumáról beszél – az emberi nyelvfejlődés szempontjából olyan kései időszak, amelyben a szó szoros értelmében vett paleolingvisztikai megfontolásoknak nincs helye. Az alapnyelv – e végső időszakának – jellegzetességei tehát nem fejletlenségéből, hanem tipológiai sajátosságaiból következnek. Ezért nem fogadható el Alvre idézett okfejtése sem, vö. 2.3. szakasz és 18. lábjegyzet, mely azon régi indoeurópai babonának a lecsapódása, mely szerint a szintaktikai struktúrák általános „fejlődési” tendenciája, hogy a mellérendeléstől az alárendelés felé haladnak. Másképp szólva a fejletlen agglutináló nyelvek a fejlett flektálók felé haladnának, lévén némely, a legutóbbi évszázadokban nagy presztízsű indoeurópai nyelv „véletlenül” dominánsan flektáló¹⁹.

¹⁹ Hogy mennyire nyelvpresztíztől, sőt olykor politikai motivációktól függ egyes szerkesztésmódok, s egyes nyelvtípusok ún. fejlettségi szintje, azt a marizmus története – sajnos –

Hogy egy nyelvben a szintetikus vagy analitikus szerkesztésmód-e az uralkodó, az teljesen az adott nyelv tipológiai sajátosságainak függvénye. Ha a szerkesztésmódok aránya bármilyen hatásra eltolódik, az nem fejlődés, hanem tipológiai változás eredménye.

3.2. A szintaktikai megfeleltetés hármaskritériuma

Az eddig mondottak alapján ki lehet jelenteni: a történeti vizsgálat sok mindent föltárhathat az alapnyelv szintaktikai viszonyaiból, és a rekonstrukció során mindebből – optimális esetben – a rendszer körvonalai is kirajzolódhatnak, azonban mindez semmiképp sem azonos a szövegrekonstrukcióval. Szintaktikai funkciókat meglehetősen biztonsággal feltehetünk, egyes esetekben kérdőjeles formákat is, azonban forma és funkció összeházasítása alapnyelvi szinten csak egészen kivételes esetben lehetséges. (Ahhoz a vitathatatlan elterjedtségen túl nyelvenkénti és nyelvek közötti pontos forma-funkció megfelelésre lenne szükség, ráadásul mindig illenék tekintettel lenni forma és funkció polivalens viszonyára is.) Ritka „szerencse”, feltűnő forma-funkció egyezés pl. a **-ma/-mā* ágensparticipium esete, amely a leánynyelvekben meggyőző elterjedtségű is ahhoz, hogy PFU-ként rekonstruálhassuk²⁰. Más részről valószínűsíteni lehet pl., hogy az alapnyelv ismerte a célhatározói mellékmondatértékű igenévi szerkezetet, de hogy e funkciót milyen formá(k)hoz rendelték hozzá, annak eldöntése a rokon nyelvek tarka formai vallomása alapján csaknem lehetetlen.

Két etimológia megfeleltetésének kétségkívül van legalább három, jól elkülönülő kritériuma: fonológiai (hangalak) – szemantikai (jelentés) – és disztribúciós (elterjedtség). Az is kétségtelen, hogy egy szintaktikai struktúrának nemcsak formája (hangalakja), hanem funkciója is van/funkciói is vannak, s emellett természetesen és vitathatatlanul fontos kritérium a szintaktikai forma és/vagy funkció elterjedtsége is. Az alábbi ábra együtt szemlélteti a két hármast, ami példázni szeretné, mennyire nem állja meg a helyét, hogy a történeti összehasonlító nyelvészet módszertani alapelvei eleve alkalmazhatatlanok a mondatokban.

fényesen bizonyítja. A mezei cseremiszi irodalmi normából 1937-ben néhány, valaha a nyelvjárásokban széltében élt, rendkívül kifejező és tömör igenévi szerkezet „eltűnt”, pl. a negatív fináliszi -мо деч: JO. *kür'ñö pečəm pečəm osal pürümüleč*. ‘Vaskerítést keríték, hogy a gonosz be ne jöjjön.’; M. Таза лийнэт гын, адак шкэндым кылымэн чэрланымэ дэч аралэ. ‘Ha egészséges szeretnél lenni, védj magad, nehogy megfázz!’ (Pomozi 1995: 94–95; Pomozi 1997: 94). Vajon véletlen-e, ha meggondoljuk, hogy olyan kategóriáról van szó, mely az orosz nyelvben hasonlíthatatlanul szegényesebb?

²⁰ A finnugor nyelveket tekintve forma-funkció megfelelés van a finnben, lappban, csere-miszben, zürjénben, votjákban, vogulban és osztjákban. Az észten és a mordvinban mind a forma, mind a funkció megtalálható, azonban az észtenben az etimológiai megfelelő a csak a *-ma* infinitívusz illatíviszaként használatos, míg az erzában-moksában a *-ma* participium praesens passivi. A megfelelő funkcióban az észten *Sx -tud/-dud*, az erzában pedig *-vi/-vi'*. A magyarban nem mutatható ki az **-m* participium folytatása, azonban a funkció megvan, s az is érdekes, hogy ennek hordozója, a *-t(t)*, a megfeleléssor több tagjához hasonlóan befejezett melléknévi igenévi *Sx*.

Szintaktikai kritériumok az egybevetésben**Lexikológiai kritériumok az egybevetésben****1. Forma****1. Hangalak****2. Funkció****2. Jelentés****3. Elterjedtség****3. Elterjedtség****2.3. A fonológiai/morfológiai rekonstrukcióból következő szintaktikai megállapítások**

A szintaktikai kutatások során bizonyos mértékben fölhasználhatók a fonológiai és morfológiai összehasonlítás eredményei is, nagyobb részben az utóbbiak. Továbbá a szintaktikai rekonstrukció nem mondhat ellent annak, ami a fonológiai és a morfológiai rekonstrukcióból egyenesen következik. Ugyanis bármennyire is hipotetikus, elvont és természetes módon sohasem létezett nyelvet tár fel a rekonstrukció, csak egyetlen esetben van értelme: ha lehetséges, beszélhető nyelvet tár fel, hiszen rekonstrukciónk elvont voltától függetlenül a mai leánynyelvek mindegyike valaha beszélhető és beszélt nyelvre megy vissza. Vegyünk egy példát: ha fejlett ige- és névszórágózást, fejlett névmásrendszert rekonstruálunk, akkor minden bizonnyal a névmásragozás meglétét is fel kell tennünk. Ha emellett agglutinatív szóképzési lehetőségeket rekonstruálunk, akkor erősen agglutináló rekonstruktrum mellett tettük le a voksot. Ezzel azonban mindenképpen föltettük a konverzió bizonyos fokú lehetőségét is, amelynek már egyenes szintaktikai következményei vannak az állítmány szófaja, de általában a mondatrészek lehetséges szerepei szempontjából is.

Vagy nézzünk egy ennél is messzebbre mutató mondattani példát: az alapnyelvre fejlett névszórágózást és fejlett névmásrendszert teszünk fel. A leánynyelvek nagy többségében szintén fejlett névszórágózás és fejlett névmásrendszer van. Az is jellemző a leánynyelvekre – bár ez nem uráli-specifikusan, hiszen ez univerzális vonás, hogy ha van vonatkozó névmás, az legalább részben homonim a kérdő névmással. Mármint azokban a leánynyelvekben is – pl. cseremisiz és permi nyelvek –, ahol kicsi a kötőszavas alárendelések aránya, előfordul a vonatkozó névmás kötőszóként. Ha a hármas szintaktikai kritérium szerint kontrolláljuk a leánynyelveket, halvány bár, de érdekes kérdőjelet tehetünk az uralisztika azon tanítása mellé, mely szerint az alapnyelv ugyan ismerte korlátozott mértékben a mellé- és alárendelést is, de egyáltalán nem voltak kötőszók benne, vö. legutóbb pl. Rédei (1997: 40), Bereczki (1998: 87). Végül még egy apró észrevétel: bizonyos kategóriák közös formáinak kimutathatlansága nem jelenti *a priori* azt, hogy ezek a kategóriák az alapnyelvben nem is léteztek. Kétségtelen tény persze, hogy – az esetleges vonatkozó névmásokat nem számítva – (biztos etimológiájú) kötőszót az alapnyelvből nem mutathatunk ki.

4. A rendszeres történeti összehasonlító mondattani vizsgáldás esetleges hozadékaról

Egyetlen nyelveírás sem lehet teljes szintaxis nélkül. A rekonstrukcióval sincs másképp, mégha a szintaktikai rekonstrukció lehetőségei korlátozottak is. A kiteljesedő rekonstrukcióval nőne az egyes szintek közötti oda-vissza ellenőrizhetőség mértéke is.

A finnugrisztikában több szempontból is a paradigmatisz viták korát éljük. Nyilvánvaló ellentmondás feszül a balti finn népek őstörténete és a szűk területen létezett, egységes uráli alapnyelvről szóló tanítás²¹, ill. az alapnyelv és a relatív alapnyelvek felbomlásának kronológiája között. Ugyanakkor számomra az is nyilvánvaló, hogy a finnugor, sőt az uráli nyelvek közismert egyezéseinek (fonológiai, morfológiai) valamilyen módon genetikai rokonság az alapja. Az izgató ellentmondás magyarázatához, amennyiben az egyáltalán magyarázható általunk elérhető eszközökkel, a történeti összehasonlító mondattan is hozzájárulhat. Újabb szempontokkal, a maga eszközeivel. Semmilyen alapnyelvi modell mellett nem kell koncepciózusan elkötelezze magát – ilyen posztulátumra²² egyszerűen nincs szüksége –, ezért remélhető eredményei objektíven segíthetik a tisztázó vitákat.

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban: a történeti összehasonlító mondattan hozzájárulhat a (kisebb) finnugor nyelvek adekvátabb mondattani modelljeinek kidolgozásához. Viszonylag kevésből is meglepően sok bontakozhatna ki, olyan szintaktikai keret, mely új szempontokat szolgáltatva „mellesleg” kitágíthatná a közepes nagyságú finnugor nyelvek orosz szintaxis-modellálta (oktrojálta) kereteit. A mari, udmurt, komi, erza-moksa leíró mondattanok bizonynyal profitálhatnának ebből²³. A rekonstrukciós keret történeti távlatánál fogva lélektanilag is alkalmas lehet arra, hogy széles körben bizalmatlanság nélkül viszonyuljanak hozzá (Pomozi 2001a).

Tisztában vagyok vele, hogy e tanulmány elméleti jellegű. Azonban nem is volt céloom egyetemi előadásaim során megvitatott, konkrét szintaktikai rekonstrukciós javaslatokat ehelyütt közölni, mivel azok oroszlanrésze még további kutatást igényel. Másrészt tárgyalásuk messze meghaladta volna ezen írás kereteit. Remélem, hogy az elmondottak ennek ellenére hozzásegíthetnek ahhoz, hogy az eddigieknél árnyaltabban közelítsünk egy érdekes és nem kis horderejű tudományos problémához.

²¹ „... az alapnyelv nem egysíkú és mozdulatlan képződmény volt, hanem a kölcsönös megértést felmutató kisebb-nagyobb törzsi nyelvek láncolata”, írja Hajdú Péter egy 1995-ös tanulmányában.

²² Történeti összehasonlító részterületként egyetlen nyilvánvaló, már említett posztulátuma van: a finnugor (uráli) nyelvek rokonsága.

²³ Viszonylag új, örvendetes példaként említhető Abukajeva 1996-os szintaktikai modell- és esettanulmánya.

FORRÁSOK

Csak a dolgozatban idézett vagy említett művek adatait közlöm, nem célom az uráli történeti összehasonlító mondattan történetének bibliográfiáját adni. Ezt másutt meg fogom tenni.

- Abukajeva, Ljubov 1996: Složnopoščinennye predloženiya nerasčlenennoj strukturi v marijskom jazyke. *Finno-ugrovedenie* 3/1. Joskar-Ola. 23–39.
- Alvre, Paul 1983: Vene laenudest uurali keelte konjunksioonides. In: Janhunen – Pereniitty – Suhonen (szerk.): *Symposium saeculare Societatis Fenno-ugricae* = *MSFOu* 185. Helsinki, SUS. 25–49.
- Beekes, Robert Stephen Paul 1995: *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Benkő, Loránd 1969: Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte. In: Wolfgang Schlachter (szerk.): *Symposion über syntax der uralischen Sprachen*. Göttingen, Wandenhoek & Ruprecht. 36–45.
- Bereczki Gábor 1983a: A török nyelvek hatása a magyarra. In: Janhunen – Pereniitty – Suhonen (szerk.): *Symposium saeculare Societatis Fenno-ugricae* = *MSFOu* 185. Helsinki, SUS. 59–72.
- Bereczki Gábor 1983b: A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki, Gábor 1998a: *Fondamenti di linguistica ugrofinnica*. Udine, Forum. Különösen 87–89, 153–156.
- Bereczki Gábor 1998b: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Universitas.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris.
- Collinder, Björn 1960: *Comprehensive Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- Décsy Gyula 1990: *The Uralic Protolanguage: A Comprehensive Reconstruction*. Bloomington, Indiana, Eurolingua.
- Fokos-Fuchs, Dávid 1962: *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft...* Wiesbaden, Otto Harrasowitz.
- Gyarmathi Sámuel 1799/1999: *Affinitas...* = *Bibliotheca Regulyana* 3. Budapest, Tinta.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1995: Másodlagos egyezések. (Kivezetés az uráli nyelvészetbe). *Magyar Nyelv* 91. 129–140.
- Horváth László 1999: Felderítetlen részletek a szószerkezetek történetében. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *Magyar és finnugor mondattörténet. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 1. Szeged, JATE. 75–80.
- Häkkinen, Kaisa 1985: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiaallista taustaa* = *Fennistica* 6. Turku, Åbo Akademi.
- Karlsson, Fred 1994: *Yleinen kielitiede*. Helsinki, Yliopistopaino.
- Klemm Antal 1928: Az összehasonlító nyelvvizsgálati módszer szerepe a mondattanban. In: *A mondattan elmélete*. Budapest, MTA. 145–164.
- Lakó György 1959: --- (Emlékbeszéd Sajnovics János emléktáblájának avatásán). *Magyar Nyelv* 55. 312–315.

- Lakó György 1991: *A magyar mondat szerkezet finnugor sajátágai*. Pécs, Universitas Qiuquecclesiensis.
- Markus, Kaija – Pomozi Péter 1994: Rektiotutkimus: Semanttisia huomioita unkarin ja suomen verbien ryhmittelystä. In: Pusztay János (szerk.): *Kaukovertailuja = Specimina fennica* 5. Szombathely, BDTF. 87–94.
- Mikola, Tibor 1995: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen. *Néprajz és nyelvtudomány* 36. 251–265.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *Magyar és finnugor mondat történet. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 1. Szeged, JATE. 109–119.
- Moora, Harri 1956: Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. In: H. Moora (szerk.): *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjandus. 41–119.
- MSzFE = Lakó György (szerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Must, Mari 1987: *Kirderannikumurre*. Tallinn, Valgus.
- Pomozi, Péter 1995: Eine typologische Veränderung oder etwas anderes? – Über einige nicht mehr benutzte satzwertige Partizipien des Marischen. In: Heikki Leskinen (szerk.): *Summaria acroasium in sectionibus et simposiis factorum = CIFU 8 II*. Jyväskylä, Moderatores. 94–95.
- Pomozi, Péter 1997: *Satzwertige Partizipien im Tscheremissischen... Problematik und Klassifikation = Bibliotheca Ceremissica* 2. Szombathely, BDTF.
- Pomozi Péter 2001a: A huszonötödik óra. In: Pusztay János (szerk.): *VADE MECUM! A huszonötödik óra*. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 9. Szombathely, BDF. 191–198.
- Pomozi Péter 2001b: *Cseremisz-magyar nyelvhasznítás. = Budapesti Finnugor Füzetek* 17. Budapest, ELTE.
- Pusztay János 1983: Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó. 237–328.
- Pusztay János 1995: *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung... = Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica* 43. Wiesbaden, Harrasowitz. Különösen 103–108.
- Rédei Károly 1997: A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi. 25–42.
- SSA = Ulla-Maija Kulonen (szerk.): *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. Helsinki, SKS–KOTUS.
- Stedje, Astrid 1989: *Deutsche Sprache gestern und heute*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Szerebrennyikov, B. A. és mtsai 1986: *Általános nyelvészet...* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz = Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológia szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- UEW = Rédei Károly (szerk.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VadjKS = Valmen Hallap (1.) – Elna Adler–Merle Leppik (2, 3.) (szerk.): *Vadja keele sõnaraamat 1–3. (A–M)*. Tallinn, Eesti Keele Instituut.
- Veenker, Wolfgang 1967: *Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache* = *Indiana University Uralic and Altaic Series* 82. Bloomington, Indiana University.
- Verseghe Ferenc 1821: *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány...* Buda, Királyi Magyar Universitas.
- Wintschalek, Walter 1993: *Die Areallinguistik am Beispiel syntaktischer Übereinstimmungen im Wolga-Kama-Areal* = *Studia Uralica* 7. Wiesbaden, Harrasowitz.

THOUGHTS ON HISTORICAL-COMPARATIVE SYNTAX

PÉTER POMOZI

The paper examines the methodological and theoretical problems of syntactic reconstruction. Giving an overview of the Finno-Ugric traditions and practice, and the methodological difficulties concerning the interpretation of data in documented and non-documented languages, the author argues that syntax has its particular and important role in historical-comparative linguistics.

NYELVI HELYZET ÉS AZ IRODALMI NYELV PROBLÉMÁI A ZÜRJÉNEKNÉL

RÉDEI KÁROLY

1. A Komi Köztársaság területe 415 900 km², lakosságának száma 1979-ben 1 119 000 volt (ma kb. 1 200 000). A komi-zürjének lélekszáma 1989-ben 344 519, közülük megközelítően 300 000 (ez a lakosság 25%-a) lakik a köztársaság területén. A Komi-Permjak Autonóm Nemzetiségi Körzet területe 32 000 km², a lakosság száma 250 000. A komi-permjákok száma 1989-ben 152 000 volt, kis részük a Nemzetiségi Körzet határain kívül lakik. A Komi-Permjak Nemzetiségi Körzet lakosságának kb. 60%-a permjak nemzetiségű. 1926-ban a Komi Köztársaság lakosságának 87%-a volt komi-zürjén, ez a szám 1939-ben 70%-ra, 1959-ben pedig 30%-ra csökkent.

2. A demográfiai és ezzel összefüggésben a szociológiai változások természetének megértéséhez kanyarodjunk vissza röviden a múlt század végi állapotokhoz. Az első világháború előtt Oroszországban igen nagymérvű volt az analfabétizmus. 1897-ben a zürjéneknek 15%-a (a férfilakosság 26,2%-a, a nők 3,2%-a) tudott írni-olvasni. Ez a lehangoló statisztikai adat mégis viszonylagos pozitívumot takar: Oroszország népei között írni-olvasni tudás dolgában a zürjének harmadik helyen álltak. A múlt század második felében már volt gyér számú zürjén értelmiség (A. A. Cember, I. A. Kuratov, G. S. Lytkin, K. F. Žakov stb.). Jóllehet az írásbeliség kezdetei a 14. századig nyúlnak vissza, a komi-zürjén és a komi-permják irodalmi nyelv az orosz forradalom utáni szovjet korszakban fejlődött ki. És itt mindjárt egy szociológiai ellentmondással találjuk magunkat szemben. Az első világháború előtt, gyakorlatilag az analfabétizmus korában, a cári feudális és nemzeti elnyomás alatt a zürjén etnikum nem volt olyan veszélyeztetett helyzetben, mint amilyenbe 1939-ben, de még inkább 1945 után jutott.

A komi föld rendkívül gazdag természeti kincsekben (erdő köcsén, olaj, vas). A 20-as évek végéig a lakosság sűrűsége nagyon kicsiny volt. Emlékeztetőül megismétlem: 1926-ban a komi föld lakosságának 87%-a volt komi-zürjén! A szovjet iparosítás kezdetétől fogva nagy arányú migráció indult meg észak felé, így a Komi Köztársaság területére is. Sok orosz, ukrán, fehérorosz stb. bevándorló jött az ipari létesítményekbe. Az idegen munkaerő erősen eloroszosította a lakosságot. Ehhez járult még az is, hogy a komi földön hozták létre a Szovjetunió európai felének legnagyobb büntetőtábor-rendszerét (GULAG), központja Vorkuta volt. A legintenzívebb, szinte katasztrofális lakosságnövelés a 30-as, 50-es évek folyamán történt, amikor is a GULAG-szisztéma virágzott az országban. A munkatáborokból kiszabaduló emberek tekintélyes része nem tért, nem térhetett vissza hazájába, hanem a komi földön telepedett le. Az idegen lakosság tehát tovább nőtt. A komi föld a szovjet terjeszkedés és gyarmatosítás áldozata lett.

A 20-as évek elején a fiatal zürjén értelmiség munkálkodása révén fejlődésnek indult a komi-zürjén és komi-permják irodalmi nyelv, a szépirodalom, megindult az anyanyelvi oktatás, a színjátszás. A hatalom birtokosai és irányítói, akiknek célkitűzése és eszménye az internacionalista-kommunista eszmeiségű szovjet ember (homo sovieticus) megteremtése volt, nem nézték jó szemmel a kis népek, így a zürjének nemzeti törekvéseit. A 30-as években az ún. tisztogatások (чистка) keretében megkezdődött a zürjén értelmiség üldözése és likvidálása. A cél a nemzeti kultúra tönkretétele, a nyelv és a tradíciók lerombolása, a nemzeti történelem meghamisítása volt. Az 50-es évek közepe táján bizonyos keretek között engedélyezték és elősegítették a szovjet típusú, vagyis „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” kultúra fejlődését. Érthető, hogy ilyen körülmények között a zürjén nemzeti tudat egyáltalán nem vagy csak csökevényesen tudott kifejlődni. A nemzeti tudat meghatározói a közös nyelv, a közös történelmi múlt, a szülőföldre való ragaszkodás: a hazaszeretet. Nos, a közös nyelv, a zürjén csupán a nagyorosz nyelv árnyékában, annak szárnyai alatt fejlődhetett. Legfőbb hatóterülete a szépirodalom, de az anyanyelv mind a mai napig nem vált az egyetemes kultúra, a tudomány, a politika és a közélet nyelvévé a Komi Köztársaságban. A hazaszeretet és a történelem csak a Szovjetunió vonatkozásában érvényesülhetett. A saját föld szeretete és történelmének megismerése lokálpatriotizmusra és tájismeretre (краеведение) szorítkozhatott, melynek a szovjet internacionalizmusban kellett feloldódnia és elvegyülnie. Nem véletlen, hogy zürjén nemzeti történelmet mind a mai napig nem tanítottak az iskolákban.

3. A peresztrojának nevezett gazdasági reformok és politikai enyhülés kezdetekor 1989/90-ben kezdődött a zürjén nemzeti tudat újbóli felébredése. Milyen ma a zürjén nemzeti tudat? A. Konjučov (1993: 58, 62) szerint egy vizsgálat kimutatta, hogy az önazonosság döntő tényezőjének a zürjének 79,6%-a a nyelvet tekintette. A zürjén nép mai reneszánszát illetően a vélemények nagyon megoszlanak: a férfiak, a városok és a kerületi központok lakói optimistábbak, mint a nők és a falusi lakosság. Egyáltalán az idősebbek optimistábbak, mint a fiatal és a középgeneráció. Ez a szociológiai körülmények figyelembevételével könnyen megérthető: a fiatal és a középgeneráció a városokban és a nagyobb településeken egyáltalán nem vagy csak rosszul beszél zürjénül. Nem részesült anyanyelvi oktatásban, nem ismerhette meg nemzeti történelmét és kultúráját. Így zürjén nemzeti identitástudata nem fejlődhetett ki. A falusi lakosság beszél ugyan zürjénül, de a tudatosan alacsonyan tartott nemzeti kulturális ismeretek nem teszik lehetővé a nemzeti öntudat kibontakozását.

Milyen alapokra és forrásokra támaszkodhat tehát ma a zürjén nemzeti ébredés? 1924-ben a zürjénésítő bizottság elhatározta, hogy két hivatalos nyelv van komi földön: zürjén és orosz. Akkor az alsó osztályok tanítási nyelve a zürjén volt. Az 1950-es években a zürjén iskoláknak csak a fele volt zürjén nyelvű. 1989-ben 600 iskolá közül 193-ban volt zürjén nyelvű tanítás. A felsőbb osztályokban a legutóbbi időkig a zürjén nyelv és irodalom szaktárgyként szerepelt, vagyis a zürjén nyelv helyzete az idegen nyelv oktatásával volt azonos. A fővárosban évtizedeken át egyáltalán nem volt zürjén nyelvű oktatás. Ma a nemzeti iskolákban az ötödik osztálytól kezdve a tanítás nyelve zürjén. 1992 óta Syktyvkarban zürjén gimnázium működik. 1989-ben 1 044

óvoda közül 250-ben tanítottak zürjén nyelven. Az elkövetkező években még 200 óvodában vezetik be a zürjén nyelvű nevelést.

1932 óta a zürjén tanítókat/tanárokat a főváros Pedagógiai Intézetében képezték ki. A Syktyvkari Egyetemet 1972-ben alapították. A Nyelvtudományi Karon zürjén nyelvet, irodalmat és finnugor filológiát oktatnak. Az Orosz Tudományos Akadémiának a fővárosban Komi tagozata (másképp: Komi Tudományos Központ) van, ahol egyebek közt a zürjén nyelv és irodalom, történelem, néprajz, folklór, régészet kutatásával is foglalkoznak.

A zürjén nyelvű hírszolgálat nem mondható kielégítőnek. Naponta csak 1–2 óra zürjén adás van a rádióban és a televízióban. Az újságok, folyóiratok száma nem nagy. A fontosabbak a következők: *Komi mu* (Komi föld) (korábban *Jugid tuj* (Világos út), 1918 óta jelenik meg, hetente háromszor); *Vojviv Kožuv* (Északi csillag) irodalmi folyóirat (1926 óta); *Čuškan-zi* (Darázs) satírikus lap; *Bi-kiñ* (Szikra) gyermeklap; *Jelega* (Visszhang) ifjúsági lap. Két színház van Syktyvkarban: drámai és zenei színház (zürijén és orosz nyelvű programmal).

1989. december 1-én alakult meg a syktyvkari drámai színházban a *Komi kotir* (Komi fészek) nevű társaság. A társaság elnöke G. Juškov költő és író, a Komi Írószövetség elnöke. A társaság célkitűzése a komi nyelv és kultúra ápolása, saját gazdasági rendszer bevezetése, természetvédelem, stb.

1992-ben lépett életbe a nyelvtörvény. Eszerint a Komi Köztársaságban a hivatalos nyelv a zürjén és az orosz (ebben a sorrendben). A nyelvtörvény szerint a zürjének alapjogai kiszélesednek. Minden hivatalos írást (személyi igazolványokat, útleveleket is) két nyelven kell kiállítani, a helynevek kétnyelvűek. Fokozatosan be kell vezetni a zürjén nyelv használatát a hivatalokban. Meg kell szervezni a kétkamarás országgyűlést: 1) a Köztársaság Háza, 2) a Komi Nép Háza. A nyelvtörvény érvényre juttatását három fokozatban kívánják megvalósítani. Az első fokozatban (3–5 év) megteremtik a zürjén nyelvű oktatás kereteit (az alap-, közép- és felső oktatást). A második fokozatban lényegesen növekedni fog a zürjén nyelvet használók száma. A harmadik fokozatban a zürjén lesz a köztársaság hivatalos nyelve. A nyelvtörvény megvalósításához a tervek szerint 10–15 év szükséges.

4. A komi-zürjén és a komi-permják irodalmi nyelv problémái. – Az irodalmi nyelv korszakolása: A 20. század 20-as éveitől nem beszélhetünk külön komi-zürjén és komi-permják irodalmi törekvésekről.

1) Ózürijén irodalmi nyelv. A zürjén írásbeliség kezdete a 14. század végéig – a 15. század elejéig, Permi Szent István és misszionáriusai tevékenységéig nyúlik vissza. Permi Szent István a zürjének számára külön, ún. abur-jegyves írásrendszert alkotott. Ez az írásrendszer a cirill, görög, héber, örmény betűk módosítása és a zürjén tulajdonjegyek (*tamga*-jelek, zürjénül: *pas*) felhasználása révén jött létre: Permi Szent István és paptársai irodalmi tevékenységének az eredményei ózürijén nyelvre lefordított bibliai szövegtörödékek, liturgikus szövegrészek és imádságok. E nyelvmélekek egy része ikonfeliratok formájában őrződött meg, más része másolatban – cirillbetűs átírásban – maradt fenn. Ez a vallási témakörre szorítkozó írásbeliség a 15–16. század után fokozatosan elapadt. A töredékes miseszöveget a 17. században írták át cirill betűkkel.

2) Zürjén írásbeliség a 18. században. – A beszélt nyelv lényegesen eltért a számos neologizmust (szokatlan szóképzéseket, tükörfordításokat) és óegyházi szláv szintaktikai szerkezetet tartalmazó ózürjén nyelvtől. Ez a körülmény lehetett a fő oka annak, hogy a 18. században az ózürjén nyelvet olyan irodalmi nyelvi próbálkozással helyettesítették, amelynek alapját az élő nyelvjáráások képezték. Fennmaradt nyelvműlékek: Божественная служба (istentisztelet), 1779–1789-ben volt használatban; Разговорник (Társalgás: példamondatok, szókapcsolatok, szójegyzék). I. I. Lepechin tette közzé 1780-ban. Eme irodalmi nyelv szintén az AV nyelvjáráson alapult, miként az ózürjén nyelv is, de már *l ~ v* váltakozással.

3) Zürjén irodalmi nyelv a 19. században és a 20. század elején. – E korszak első felének főbb termékei nyelvtanok (Flërov 1813, Savvaitov 1850, Popov 1868) és A. Šergin Máté-evangélium fordítása (1823). A 19. század második felében kezdte meg működését I. A. Kuratov (1839–1875), a zürjének első klasszikus költője. Életében csupán néhány költeménye jelent meg folyóiratokban, összegyűjtött művei kiadására először 1939-ben került sor. A zürjén irodalmi nyelv normáinak megteremtésében kimagasló érdemeket szerzett G. S. Lytkin. A. A. Cember az első világháború előtt zürjén népmeséket és egy orosz–zürjén szótárt adott ki. Még az első világháború előtt indult M. N. Lebedev (1877–1951) költői munkássága is. Ebben a korszakban a legtöbb mű Szkr.-KV nyelvjárásban íródott, I. A. Kuratov az Sz. nyelvjárást használta, A. Popov katekizmusfordítása pedig I nyelvjárásban jelent meg.

4) A komi-zürjén irodalmi nyelv megteremtése a forradalom után. – Fentebb röviden vázoltuk, hogy az irodalmi nyelv normáinak kidolgozói nem minden előzmény nélkül kezdtek meg tevékenységüket. Az irodalmi nyelv, az anyanyelvi oktatás problémáit a zürjén tanítók és tanárok tanácskozásain vitatták meg: 1918. júniusában Jarenszkban és 1918. augusztusában Ust-Vymben. Az irodalmi nyelv alapjává a már publikációs hagyományokkal rendelkező Syktyvkar környéki nyelvjárást tették meg. Ezt a KV-Szkr. nyelvjárást beszéli a komi-zürjén lakosságnak kb. a fele (48%-a), közel áll hozzá az AV, FV és a Sz. nyelvjárás. A tanácskozások résztvevői V. A. Molodcov cirillbetűs, fonematikai elveken alapuló írásrendszerét fogadták el. V. A. Molodcov a maga korában nagy tekintélynek örvendett: L. V. Ščerbánál tanult Szentpétervárott, a zürjén helyesírási problémákat vele tanácskozta meg. Ez az írás volt használatban a 30-as évek elejéig. 1930-ban a latin ábécére tértek át, majd 1939-ben újból a cirill írást vezették be. – A komi-zürjén irodalmi nyelv kiválasztott, megalkotott és elfogadott normáival a nyelv különböző síkján (hangtan, alaktan, szintakszis, szókincs) itt nem foglalkozunk, mivel ezek közismertek. A komi-zürjén irodalmi nyelvtervezés és nyelvújítás több évtizedes múltra tekint vissza és ma is folyik. Kíváncsok, hogy ez a munka a mai szabadabb légkörben tovább folytatódjék: további nyelvtervezésre és -újításra van szükség, hogy a zürjén nyelv az élet minden területén (szépirodalom, politika, tudomány stb.) a modern idők követelményeinek megfelelő kommunikációs eszközzé váljék.

5. A komi-permják irodalmi nyelv kérdése. – A 20-as évek elején a zürjénség déli csoportja, a komi-permjákok számára a szovjet nagyhatalmi divide et impera elv alapján külön irodalmi nyelvet alkottak. Az irodalmi nyelv alapjává az eredeti / helyén

v, w hangot használó Kudymkar-Inva környéki nyelvjárást választották, azzal az eltéréssel, hogy az / hang esetében a komi-zürjén / ~ v váltakozást fogadták el. Az északi permják nyelvjárások az / típusba tartoznak. A komi-permják irodalmi nyelv megteremtésére semmiképpen nem lett volna szükség. A megosztást sugalmazó és támogató külső erők és a tévesen értelmezett komi-permják identitástudat tették lehetővé ezen külön irodalmi nyelv megteremtését. Egységben az erő: régi alapelv. Valljuk, hogy a saját permják önazonosságtudatot, együvé tartozást, lokálpatriotizmust semmi sérelem nem érte volna, ha az egész zürjén nemzet számára egységes irodalmi nyelv jöhetett volna létre. Még rágondolni is szörnyű, hogy pl. mennyivel inkább a sors kénye-kedvének kiszolgáltatott volna az észti nemzet, ha az egymást alig értő északi és déli nyelvjárások alapján annak idején két irodalmi nyelvet hoztak volna létre. A nyelvjárások eltérése, a nehéz megértése meglehetősen primitív érv az egységes irodalmi és köznyelv ellen. Ha ilyen elveket követtek volna más nemzetek, akkor ma nem volna egységes angol, finn, német, olasz stb. irodalmi nyelv. Még nem késő, pontosabban még megvolna a lehetőség arra, hogy a zürjénség egyetlen irodalmi nyelvet fogadjon el. A komi-zürjén és komi-permják nyelvjárások közötti hangsúlyozásbeli, hangtani, alaktani és szókincsbeli eltérések nem jelentenek áthidalhatatlan akadályt. A beszélők számaránya, a történelmi és irodalmi hagyományok, továbbá a nyelv fejlettsége révén (ne feledjük: a komi-permják irodalmi nyelv át- és át van itatva orosz hatásokkal) az egységes irodalmi nyelv a mai komi-zürjén irodalmi nyelv kell, hogy legyen. A majdani egységes irodalmi és köznyelv az egész zürjén nemzet érintkezési eszközévé kell, hogy váljon, amelyet mindenkinek az iskolában kell elsajátítania. Persze emellett – ha óhajtja – mindenki beszélheti szűkebb szülőföldje saját nyelvjárását is (Ud., I, Vym., ÉP, DP stb.), hogy vidéke vagy faluja lakóival való érzelmi összetartozását ezáltal is kifejezhesse.

Az idézett zürjén nyelvjárások rövidítései

AV = alsó vicsegdai nyelvjárás

DP = déli permják nyelvjárás

ÉP = északi permják nyelvjárás

FV = felső vicsegdai nyelvjárás

Y = izsmi nyelvjárás

KV = közép vicsegdai nyelvjárás

Sz. = sziszolai nyelvjárás

Szkr. = Syktyvkar = (Sziktivkár) környéki nyelvjárás

Ud. = udorai nyelvjárás

Vym. = vymi nyelvjárás

IRODALOM

- Baraksanov, G. G. 1964: *Formirovanie jazykovykh norm komi literaturnogo jazyka*. Syktyvkar.
- Baraksanov, G. G. 1986: *Istorija komi literaturnogo jazyka i problemy jazykovej normy*. Syktyvkar.

- Kokkonen, Paula 1992: Komit eli syrjäänit. In: Johanna Laakso (red.): *Uralilaiset kansat*. Juva.
- Kokkonen, Paula 1993: Permiläiset kielet tänään. In: Tapani Salminen (red.): *Uralilaiset kielet tänään*. Kuopio.
- Konjuchoy, A. 1993: Historic Consciousness of Komi People (A Sociological Approach). In: Pusztay János (red.): *Specimena Sibirica* 8. Szombathely (Savariae).
- Lytkin, V. I. 1969: Komi-zyrjanskij jazyk. In: N. A. Baskakov (red.): *Osnovnye processy vnutri-strukturnogo razvitija tjurkskich, finno-ugorskich i mongolskich jazykov*. Moskau.
- Markov, V. 1993: Ethnopolitical situation in the Republic of Komi. In: Pusztay János (red.): *Specimena Sibirica* 8. Szombathely (Savariae).
- Zsirai, Miklós 1937: *Finnugor rokonságunk*. Budapest.

DIE SPRACHLICHE SITUATION UND DIE PROBLEME DER SCHRIFTSPRACHE BEI DEN SYRJÄNEN

KÁROLY RÉDEI

Zuerst werden die politischen, demographischen, wirtschaftlichen und soziologischen Zustände und Umwandlungen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts untersucht. Danach folgen die Fragen der Zweisprachigkeit und des syrjänischen Erwachens in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Probleme der komi-syrjänischen und komi-permjakischen Schriftsprache: 1) Altsyrjänische Schriftsprache; 2) Syrjänisches Schrifttum im 18. Jahrhundert; 3) Syrjänische Schriftsprache im 19. Jahrhundert und am Anfang des 20. Jahrhunderts; 4) Die Schaffung der modernen syrjänischen Schriftsprache nach 1920; 5) Die Frage der komi-permjakischen Schriftsprache.

DAS FINNISCH-WOLGAISCHE ABLEITUNGSSUFFIX **kse*

SIRKKA SAARINEN

Der aus der finnisch-ugrischen Ursprache in die Tochtersprachen übergegangene Wortschatz konnte von seiner Lautstruktur her recht genau rekonstruiert werden, wenngleich der geringe Umfang des gemeinsamen Wortschatzes andererseits darauf hindeutet, daß ein großer Teil des Lexikons verschwunden ist oder sich so radikal verändert hat, daß er mit der heutigen lautgeschichtlichen Methode nicht aufzudecken ist. Die Bedeutung der auf die Ursprache zurückgehenden Wörter anhand ihrer Entsprechungen in den heutigen Sprachen genau zu definieren, ist schwierig, sofern es sich nicht um eindeutige Grundbegriffe wie zum Beispiel Bezeichnungen für Körperteile handelt. Noch schwieriger ist die Rekonstruktion der ursprünglichen Bedeutung alter Ableitungssuffixe. In seiner Betrachtung der Struktur der uralischen Ursprache stellt Juha Janhunen denn auch fest, daß insbesondere die ursprüngliche Semantik der denominalen Ableitungssuffixe undurchsichtig bleibt und daß man in diesem Zusammenhang nur auf eine gewisse Diminutivität verweisen kann; unter den deverbalen Ableitungssuffixen finden sich einige – wenngleich nicht viele –, für die man eine klare ursprüngliche Bedeutung skizzieren kann (1982: 28–29, 34). Die Derivationssuffixe des heutigen Finnisch zum Beispiel sind zum größten Teil sog. strukturelle Ableitungssuffixe, d. h. sie sind semantisch leer und haben nur die Funktion, die Wortart zu verändern, also ein Wort vom Substantiv zum Verb oder Adjektiv zu machen oder umgekehrt. Zu dieser Gruppe gehören vor allem die interkategorialen verändernden Suffixe, häufig auch die innerkategorialen verändernden Suffixe, während die – vor allem verbalen – Modifikatoren eine feste Bedeutung haben (zu den Termini s. Kangasmaa-Minn 1987: 7–8).

Das als finnisch-wolgaisch geltende Ableitungssuffix **kse* tritt sowohl denominal als auch deverbal auf. Im folgenden betrachte ich Belege und Funktionen dieses Suffixes.

Im Finnischen ist das Ableitungssuffix **kse* im Wortauslaut und nach Konsonant zu *s* geworden, während vor einem Vokal die Konsonantverbindung erhalten blieb. Das wortauslautende *-e* ist zu *-i* geworden: *-ksi*. In vielen Wörtern geht dem Suffix ein *U* voran, das historisch auf den Stamm zurückgeht, aus der Sicht der heutigen Sprache jedoch als Teil des Suffixes gelten kann. So haben sich in der Sprache zwei Suffixe entwickelt: *-Us* : *-Ukse-* und *-s* : *-kse-*. Sie können sogar an den gleichen Stamm treten, die dabei entstehenden Ableitungen haben jedoch in der Regel unterschiedliche Bedeutungen (zumindest innerhalb der gleichen Sprachform), z. B. *jalka* 'Fuß, Bein' > *jalus* '(dial.) Schuhwerk' und *jalas* 'Schlittenkufe' oder *kanta* 'Ferse, Absatz' > *kannas* 'Ende der Schlittenkufe' und *kannus* 'Sporen'. (Hakulinen 1979: 140.) Das gleiche Ableitungssuffix mit beiden Varianten begegnet auch in den anderen

ostseefinnischen Sprachen, wenn auch zum Teil in anderen Lautvarianten (Laanest 1975: 141, 147, 148).

Im Finnischen wie auch in den anderen ostseefinnischen Sprachen tritt das Ableitungssuffix **kse* sowohl denominal als auch deverbale auf. Als denominales Suffix ist es als Modifikator einzuordnen, denn mit seiner Hilfe werden von Substantiven neue Substantive abgeleitet, die etwas bezeichnen, das zum Designat des Grundwortes gehört oder ihm ähnelt, z. B. *reuna* 'Rand' > *reunus* 'Kante', *rinta* 'Brust' > *rinnus* 'Hemdeinsatz'. Die Ableitung kann auch auf einen Bestandteil des Designats des Grundwortes hinweisen oder auf etwas, das für das Designat des Grundwortes bestimmt ist, z. B. *harja* 'Bürste, Besen' > *harjas* 'Borst', *aita* 'Zaun' > *aidas* 'Zaunholz'. Das Ableitungssuffix *-us* begegnet häufig in negativ gefärbten Bezeichnungen für menschliche Wesen, z. B. *hutilus* 'Stümper', *köntys* 'Knasterbart' (das Grundwort dieser Bezeichnungen existiert in der Sprache nicht), daneben aber auch in einigen stilistisch neutralen Ableitungen wie *vanha* 'alt' > *vanhus* 'Greis'. Im Plural wird das Ableitungssuffix verwendet, um Menschen zu bezeichnen, die zu einer Gruppe untereinander gleichartiger Verwandter oder Bekannter gehören, z. B. *veli* 'Bruder' > *veljekset* 'Gebrüder', *ystävä* 'Freund' > *ystävykset* 'Freunde'. Vor allem dialektal können auch die seltenen Fälle begegnen, in denen mit Hilfe des Suffixes *kse* aus einem Substantiv ein Adjektiv gebildet wird, z. B. *veri* 'Blut' > *veres* 'frisch, neu'; das Suffix kann in diesem Fall als innerkategoriales veränderndes Suffix gelten (wie oben im Fall *vanha* > *vanhus*). (Vgl. Hakulinen 1979: 137–140).

Lauri Hakulinen vermutet die ursprüngliche Bedeutung des Ableitungssuffixes in der Diminutivität, auf die seiner Ansicht nach die heutigen Funktionen des Suffixes zurückgeführt werden können (1979: 140). Allerdings wird gerade die Diminutivität in den heutigen Bedeutungen nicht sichtbar.

Mit dem deverbale Ableitungssuffix *kse* werden Bezeichnungen für Tat oder Zustand gebildet, z. B. *menestyä* 'Erfolg haben' > *menestys* 'Erfolg', *rikkoo* '(zer)brechen' > *rikos* 'Verbrechen'. Bei vielen Zustandsbezeichnungen mit unvollständigem Paradigma, die häufig nur im Plural der inneren Lokalkasus auftreten, wird das in ihnen enthaltene Derivatium nie im Nominativ verwendet, z. B. (*suuttua* 'zürnen' >>) *suutuksissa* 'zornig', (*torkkua* 'dösen' >>) *torkuksissa* 'im Halbschlaf'. Bisweilen können deverbale *kse*-Ableitungen auch das Ergebnis einer Handlung bezeichnen, z. B. *sitoo* 'binden' > *sidos* 'Verband', *leipoa* 'backen' > *leivos* 'Gebäck'. In den zuletzt genannten Beispielen gehört vor dem Ableitungssuffix stehende *o* zum Stamm des Verbs. In den ostseefinnischen Sprachen gibt es jedoch auch das als sekundär geltende deverbale Ableitungssuffix *-Os* : *-Okse-*, das historisch gesehen aus zwei miteinander verbundenen Ableitungssuffixen besteht, aus *-O* und *-s*; mit diesem Suffix werden sowohl Bezeichnungen für eine Handlung gebildet, z. B. *pettää* 'betrügen' > *petos* 'Betrug', *syöttää* 'beschuldigen' > *syöttös* 'Beschuldigung', als auch Bezeichnungen für das Ergebnis einer Handlung, z. B. *kaivaa* 'graben' > *kaivos* 'Bergwerk', *kääntää* 'übersetzen' > *käännös* 'Übersetzung'. (Hakulinen 1979: 201–201, 218–219; Laanest 1975: 147.)

Sowohl im Finnischen als auch in den anderen ostseefinnischen Sprachen ist das Ableitungssuffix **kse* ferner zum Kasussuffix geworden, das ursprünglich wohl eine

Art lokalen Wohin-Kasus zum Ausdruck brachte. In dieser Funktion begegnet der Kasus nur noch in einigen alten Adverb- und Postpositionsstämmen, z. B. *kauaksi* 'weithin', *kauemmaksi* 'weiter weg', *taakse* 'hinter'. In der heutigen Sprache wird der Translativ meist als prädikativer Wohin-Kasus verwendet, der ausgedrückt, was oder wie jemand wird oder in was er sich verwandelt, z. B. *hän tuli opettajaksi* 'er wurde Lehrer', *vesi muuttuu höyryksi* 'Wasser verwandelt sich in Dampf'. Im Estnischen kann der Translativ auch als prädikativer Wo-Kasus verwendet werden, wenn es um eine vorübergehende Tätigkeit in einem Beruf oder einer Funktion geht, z. B. *praktikant Järv on praegu polikliinikus kirurgiks* 'Praktikant Järv ist jetzt an der Poliklinik als Chirurg'. Bei Zeitangaben drückt der Translativ den sog. futurisch-finalen Durativ aus, bezeichnet also den für eine Tätigkeit vorgesehenen Zeitraum, z. B. *sain työtä päiväksi* 'ich bekam Arbeit für einen Tag', oder den Termin für den Abschluß der Tätigkeit, z. B. *teen sen huomiseksi* 'ich erledige es bis morgen'. Im heutigen Finnisch wird der temporale Translativ allerdings zunehmend durch den Allativ (finale Dauer) oder Postpositionen (Termin) ersetzt. Im Livischen hat sich die Funktion des Translativs auf die Komitativität erweitert, z. B. *nàizâks* 'zur Frau (werden), mit einer Frau' (Laanest 1975: 106). – Daß sich ein Ableitungssuffix, das ursprünglich einen Bestandteil des Designats des Grundwortes oder etwas für das Designat des Grundwortes Vorgesehenes bezeichnete, in einen Wohin-Kasus und speziell in einen prädikativen Wohin-Kasus verwandelt, ist eine semantisch sehr einleuchtende Entwicklung.

ks begegnet im Finnischen auch als Verben bildendes Ableitungssuffix in zwei zusammengesetzten Suffixen. In Verbindung mit dem kontinuativen Ableitungssuffix *i* ist *ks* ein deverbalen Modifikator, die mit ihm gebildeten Ableitungen sind also ihrem Wesen nach frequentativ, z. B. *lukea* 'lesen' > *lueksia* '(immer wieder mal kurz) lesen', *kulkea* 'umherwandern' > *kuljeksia* 'herumlungern'. Hakulinen verbindet dieses deverbale Ableitungssuffix mit dem äußerlich gleichen „diminutiven“ Nominalderivans. Die Ausgangsbasis des frequentativen Ableitungssuffixes *ks* ist jedoch offensichtlich **kš* (~ **kč*), also dasselbe Suffix, das im estnischen und lappischen Konditional auftritt. (Hakulinen 1979: 264–265; Korhonen 1981: 254–255.)

Das denominalinterkategoriale verändernde Suffix *ksU*, bei dem das *U* historisch gesehen ein reflexiv-passivisches Ableitungssuffix ist, kann Hakulinen zufolge direkt mit der Translativendung in Verbindung gebracht werden, denn seine Bedeutung ist censiv, d. h. es bringt zum Ausdruck, daß etwas für das gehalten oder angesehen wird, was das Designat des Grundwortes bezeichnet, z. B. *kumma* 'sonderbar' > *kummeksua* 'für sonderbar halten', *paha* 'schlecht' > *paheksua* 'für schlecht halten, mißbilligen'. Das Ableitungssuffix *ksU* weist die Besonderheit auf, daß es trotz seiner reflexiv-passivischen Komponente transitiv verwendet wird, z. B. *paheksun häntä* 'ich mißbillige ihn'. (Hakulinen 1979: 298.) Im finnischen Verbalderivans *ks* sind also zwei Ableitungssuffixe verschiedenen Ursprungs zusammengefallen.

Im Lappischen finden sich die historisch gleichen zwei auf das Suffix **kse* zurückgehenden Varianten des Nominalderivans wie im Ostseefinnischen, wenngleich der Klusil in beiden geschwunden ist: *-s* und *-us*, wobei das letztere also dem

ostseefinnischen Ableitungssuffix *Os* entspricht. Das erstgenannte ist ein denominales Modifikatorsuffix und bezeichnet den Rohstoff des Designats des Grundwortes oder etwas für das Designat des Grundwortes Vorgesehenes, z. B. *bátni* 'Zahn; Rechenzahn' > *bánis* 'Zahnholz, Material des Rechenzahns', *suorbma* 'Finger' > *suorpmas* 'Ring'. Das gleiche Ableitungssuffix wird auch in Verbindung mit Numeralia verwendet, um die vom Zahlwort benannte Gruppe zu bezeichnen, z. B. *golbma* 'drei' > *golmmas* 'Trio'. Das labialvokalische Ableitungssuffix *us* wiederum ist ein deverbales interkategoriales veränderndes Suffix, mit dem Substantive gebildet werden, die eine Handlung sowie Objekt, Instrument und Ergebnis einer Handlung ausdrücken, z. B. *borrat* 'essen' > *borus* 'Essen, Speise', *bivdit* 'fangen' > *bivddus* 'Fanggerät', *juohkit* 'teilen' > *juogus* 'Abteilung'. (Korhonen 1981: 319–320; Sammallahti 1998: 90.)

Das Censivverben bildende lappische Ableitungssuffix *š* wurde bisweilen mit dem Suffix **kse* in Verbindung gebracht, z. B. (*guhke*- 'lang' >) *guhkášit* 'für (zu) lang halten', (*nuorra* 'jung' >) *nuorašit* 'für jung halten'. Korhonen nimmt an, daß das Ableitungssuffix aus dem oben erwähnten finnischen Verbalderivans *ksi* entlehnt wurde, das auf den Translativ zurückgeht (1981: 338). Die Lautentwicklung *ks* > *š* ist jedoch regelwidrig. Offenbar aus diesem Grund schlägt Sammallahti als ursprüngliche Form des lappischen Ableitungssuffixes ein in seiner lautlichen Entwicklung besser den Regeln entsprechendes finnisch-lappisches Suffix **kše* vor. Gleicher Herkunft wären im Lappischen auch das kontinuativ-frequentative Ableitungssuffix *š* und das äußerlich gleiche Moduszeichen des Konditionals. (Sammallahti 1998: 83–84, 93.) Offensichtlich läßt sich das lappische Censivsuffix also trotz identischer Bedeutung nicht mit dem entsprechenden finnischen Suffix in Verbindung bringen. Es ist natürlich möglich, daß die Form des Frequentativ- und Konditionalsuffixes das aus dem Finnischen entlehnte Censivsuffix *ks* lautlich beeinflusst hat, das im Lappischen nicht durch eine gleichartige translative Form gestützt wurde wie im Finnischen.

Im Mordwinischen hat das hier zu behandelnde Nominalderivans die Form *-ks*, es tritt sowohl denominal als auch deverbal auf und gilt als produktivstes Nominalderivans. Als denominales Ableitungssuffix bezeichnet es das Material des Designats des Grundwortes oder etwas für das Designat des Grundwortes Bestimmtes, z. B. E *jam* 'Brei' > *jamks* 'Graupen', E *čev* 'Kienspan' > *čevks* 'Spanholzblock', E *sur* 'Finger' > *surks* 'Ring'. Ein Sonderfall sind die Bezeichnungen für die von verschiedenen Pflanzen gewonnenen Beeren u.ä. Produkte, bei denen das Produkt als primär angesehen und der Pflanzennamen aus der Bezeichnung für das Produkt abgeleitet wird, z. B. E *pižol* 'Vogelbeere' > *pižolks* 'Vogelbeerbaum', E *l'enge* 'Lindenbast' > *l'engeks* '(junge) Linde'. Das Ableitungssuffix kann auch eine anders geartete feste Verbindung zwischen den Designaten des Grundwortes und seiner Ableitung anzeigen, z. B. E *lango* 'Oberfläche' > *langaks* 'Dach, Deckel'. Mit dem deverbalen Ableitungssuffix *ks* werden von Verben Bezeichnungen für das Ergebnis oder das Instrument einer Handlung abgeleitet, z. B. (E *prom*- 'sich versammeln' >) *promks* 'Versammlung', (E *jovt*- 'erzählen' >) *jovks* 'Geschichte, Märchen', (M *veL't*- 'zudecken' >) *veL'ks* 'Decke', (M *tavad*- 'zudecken' >) *tavatks* 'Dach'. (GMJa 1980: 105–106; Serebrennikov 1967: 68–69.)

Als lautliche Variante des Ableitungssuffixes *ks* gilt das unproduktive Suffix *kš*, z. B. E *šel'me* 'Auge' > *šel'mukš* 'Brille', M *morga* 'Platz vor dem Ofen' > *morkš* 'Tisch'. In diesen Beispielen handelt es sich also um etwas für das Designat des Bezugswortes Bestimmtes, doch die mit *kš* gebildete Ableitung bezeichnet häufig eine Art Ähnlichkeit, z. B. E *at'a* 'alter Mann' > *at'akš* 'Hahn', *ava* 'Frau' > *avakš* 'Huhn', in diesen Beispielen ist das Geschlecht der verbindende Faktor. Bei vielen Ableitungen mit *kš* fehlt das Grundwort, z. B. *kenkš* 'Tür'. (Vgl. GMJa 1980: 105.)

In einigen Fällen kann vor das deverbale Suffix *ks* noch E *v*, M *f* treten, im allgemeinen dann, wenn der Verbstamm vokalisch auslautet, z. B. (M *laka-* 'kochen' >) *lakafks* 'Schaum', (E *keä-* 'hacken' >) *keävk* 'Holzeinschlag', (E *pona-* 'zwirnen' >) *ponavks* 'Schnur', oder wenn es phonotaktisch unmöglich ist, ein Suffix an den Konsonantstamm anzufügen, z. B. (E *šime-* 'trinken' >) *šimevks* 'Trunk', (E *ñeje-* 'sehen' >) *ñejevks* 'Traum'. U.a. Itkonen und Hakulinen haben die Vermutung geäußert, das Ableitungssuffix *vks* sei alten Ursprungs und sogar in die ostseefinnischen Sprachen und das Lappische eingegangen, die labialvokalischen Varianten dieser Sprachen würden also auf die gleiche Grundform zurückgehen wie das mordwinische *vks* (vgl. Hakulinen 1979: 219; Itkonen 1954: 189–190; Sammallahhti 1998: 90). Wiedemann vermutete, die Wurzel dieser Ableitungen sei die reflexiv-passivische Ableitung mit *v* (1865: 18–19). Itkonen hält diese Erklärung für möglich, aber nicht für wahrscheinlich, da ein Teil der *vks*-Ableitungen kein reflexives Grundverb hat (1954: 189–190). Zudem lautet z. B. die Reflexivableitung vom Verb *ñejems* 'sehen' *ñejavoms* (aber dennoch *ñejevks*!). Andererseits setzt die Existenz einer *vks*-Ableitung nicht unbedingt das Vorhandensein des entsprechenden reflexiven Verbs voraus; die Ableitungskette kann lückenhaft sein und Formen enthalten, die analog zu anderen Ableitungsketten entstanden sind (vgl. auch Bartens 1999: 107).

Auch im Mordwinischen hat sich das Ableitungssuffix *ks* zur Kasusendung des Translativs entwickelt. Im Mordwinischen wird der Translativ wie in den ostseefinnischen Sprachen als prädikativer Wohin-Kasus verwendet, z. B. E *janoñt' langso lovoš t'ejevš večana kusl'aks* 'auf dem Weg verwandelte sich der Schnee in dicken Brei', M *daj toñ t'ih'tä eR'kaks, a moñc aran jakšargaks* 'laß mich dich in einen Teich verwandeln, und ich selbst verwandle mich in eine Ente'. Im Mordwinischen wird der Translativ auch als prädikativer Wo-Kasus verwendet, z. B. E *traktoristeks roboti son kolmo kovt* 'als Traktorist arbeitet er drei Monate', M *jakšt'er pačkalgaks viřt' eškssta kepəd's šis* 'die Sonne stieg wie eine rote Bratpfanne hinter dem Wald auf'. (GMJa 1980: 175–176.)

Das gleiche *ks*-Element begegnet auch in einigen denominalen zusammengesetzten Ableitungssuffixen (*-ksom(o)-*, *-kst(omo)-*, M *-ksn-*), deren Grundwort häufig ein Adjektiv ist, z. B. E *paro* 'gut' > *paroksomoms* 'gut werden, besser werden', *parokstomoms* 'id.', E *či* 'Sonne, Tag' > *čikstomoms* 'anbrechen (vom Tag)', E *keme*, M *kemä* 'stark' > E *kemekstams* 'stärken', M *keməksnəms* 'stärker werden'. Man nimmt an, daß das *ks* in diesen zusammengesetzten Ableitungssuffixen auf die Translativendung zurückgeht, was semantisch einleuchtend ist; der zweite Teil des zusammengesetzten Ableitungssuffixes vermittelt seinerseits die auf das Verb bezogene Information (Transitivität / Intransitivität usw.). (Vgl. Serebrennikov 1967: 222.)

Im Tscheremissischen begegnet das hier behandelte Ableitungssuffix in der Form *aš*, im Nordwestdialekt gelegentlich (aber nicht ganz regelmäßig) *-akš*. Es bezeichnet das Material des Designats des Grundwortes oder etwas für das Designat des Grundwortes Bestimmtes, z. B. *tuwâr* 'Hemd' > *tuwâraš* 'Hemdstoff', *jol* 'Fuß, Bein' > *jolaš* 'Hose'. (Im Tscheremissischen gibt es ein zweites, gleich aussehendes Suffix, in dem im ganzen Sprachgebiet kein Klusilelement vorkommt. Es tritt u. a. an Numeralia und bildet aus ihnen eine Ableitung, die die gleiche Menge an Geld bezeichnet, z. B. *kumât* 'drei' > *kumâtaš* 'Dreirubelmünze', oder es wird zur Bildung von Adjektiven verwendet, die angeben, daß etwas den Umfang des Designats des Grundwortes hat, z. B. *arña* 'Woche' > *arñaš* 'eine Woche lang, eine Woche dauernd, für eine Woche reichend'.) (Alhoniemi 1985: 157; Wichmann 1913: 2–6.)

Zur Kasusendung hat sich das Ableitungssuffix im Tscheremissischen nicht entwickelt. Auch als Verbalableitungssuffix oder auch nur als Teil eines solchen tritt es nicht auf.

Einige Forscher halten das Ableitungssuffix **kse* für finnisch-permisch oder sogar für finnisch-ugrisch. Tatsächlich können sich vor allem in den permischen Sprachen Entsprechungen finden, hinter denen sich jedoch auch das klusillose Suffix **s* verbergen kann. In den permischen Sprachen hat die Verbindung *ks* regelmäßig den Klusil verloren. Von den zahlreichen permischen Ableitungssuffixen gleicher Gestalt gehören semantisch am deutlichsten in diesen Kontext syrjänisch *-es*, wotjakisch *-es*, das u.a. das Material des Designats des Grundwortes oder etwas für das Designat des Grundwortes Bestimmtes bezeichnet, z. B. syrj. *šjd* 'Suppe' > *šjides* 'Graupen', wotj. *pos* 'Handgelenk' > *poskes* 'Armreif', *purt* 'Messer' > syrj. *purtes*, wotj. *purtes* 'Scheide', und das deverbale, Bezeichnungen für das Ergebnis u.ä. bildende Suffixsyrj. *-as*, wotj. *-os*, z. B. syrj. *gižtinj* 'eine Linie ziehen' > 'Linie', wotj. *potinj* 'herauskommen' > *potos* 'Furunkel, Abszeß' (A. Kövesi 1965: 293–309; Bartens 2000: 126–127; Wichmann 1913: 3).

Das Ableitungssuffix **kse* wird häufig bis auf die finnisch-ugrische Ursprache zurückgeführt, und eindeutige Nachkommen dieses Suffixes finden sich zumindest in allen finnisch-permischen Sprachen. Ein Eigenleben begann das Ableitungssuffix in den finnisch-mordwinischen Sprachen zu führen, wo es auch in anderen Funktionen auftritt. Im Ostseefinnischen und im Mordwinischen hat sich aus dem Ableitungssuffix ein Kasusuffix entwickelt, dessen Bedeutung und Verwendung in diesen Sprachen sehr ähnlich ist: Es tritt als prädikatives Adverbial auf. Zusätzlich begegnet das Suffix im Ostseefinnischen wie im Lappischen und Mordwinischen auch als Verbalableitung. Die semantische und funktionale Entwicklung des Ableitungssuffixes **kse* in diesen Sprachen erweist sich als außergewöhnlich homogener Prozeß.

LITERATUR

- A. Kövesi Magda 1965: *A permi nyelvek ősi képzői*. Budapest.
 Alhoniemi, Alho 1985: *Marin kieliooppi*. Helsinki.
 Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 232. Helsinki.

- Bartens, Raija 2000: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Helsinki.
- GMJa 1980 = Dm. Cygankin (red.) 1980: *Grammatika mordovskih jazykov*. Saransk.
- Hakulinen, Lauri 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Helsinki.
- Itkonen, Erkki 1954: Über die suffixalen Labialvokale im Lappischen und Ostseefinnischen. *Scandinavica et fenno-ugrica*. Stockholm.
- Janhunen, Juha 1982: On the Structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44. Helsinki. 23–42.
- Kangasmaa-Minn, Eeva 1987: Functional Derivation in Finno-Ugric. *Papers on Derivation in Uralic*. Szegeder und Turkuer Beiträge zur uralischen Derivation. *Studia Uralo-Altaica* 28. Szeged.
- Korhonen, Mikko, 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
- Laanest, Arvo 1975: *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Tallinn.
- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Kárášjohka.
- Serebrennikov, B. A. 1967: *Istoričeskaja morfologija mordovskih jazykov*. Moskva.
- Wichmann, Yrjö 1913: Beiträge zur tscheremissischen Nominalbildungslehre. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30. Helsinki.
- Wiedemann, F. J. 1865: *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache*. St. Petersburg.

A FINN-VOLGAI **kse* –KÉPZŐ

SIRKKA SAARINEN

A **kse*-képzőnek, amelynek legalább finn-volgai eredetét biztosnak tartják, denominális és deverbális funkciója van. A cikkben ennek a képzőnek a használatát és fejlődését vizsgáljuk.

A balti finn nyelvekben ezzel a képzővel főnevekből olyan főneveket képeznek, amelyek az alapszóhoz közel álló jelentést hordoznak, vagy hasonló dezinátumot fejeznek ki. A képzővel létrehozott származékkal kifejezhetjük azt a tárgyat, amire az alapszó dezinátumát használjuk, ill. a dezinátum anyagát. A deverbális *kse*-képzővel pedig cselekvést és állapotot kifejező főnevek jönnek létre. – A finnben és a többi balti finn nyelvekben a **kse* képző esetraggá is vált, ami eredetileg a lokális „hová” kérdésre válaszolt. A mai nyelvben ezt az esetragot, a transzlátívust, predikatívusi esetként „mivé, milyenné” kérdésre válaszolva használják.

A lapp nyelvben is két névszóképzővariáns megtalálható, mint a balti finn nyelvekben. Az egyik denominális képző, és a képzővel létrehozott származékkal kifejezhetjük azt a tárgyat, amire az alapszó dezinátumát használjuk, ill. a dezinátum anyagát. A másik már deverbális képző, amivel cselekvést, a cselekvés tárgyat, eszközét vagy eredményét fejezhetik ki.

A mordvinban ennek a legproduktívabbnak tartott névszóképzőnek az alakja *-ks*, denominális és deverbális funkciója van. A denominális képző az alapszó dezinátumának az anyagát vagy azt a tárgyat fejezi ki, amire az alapszó dezinátumot használjuk. A cselekvés eredményét vagy eszközét pedig deverbális képzővel képezik. – A mordvinban is transzlátívusi esetraggá vált a *ks*-képző. Ezt ugyanúgy predikatívusi esetként használják „mivé, milyenné” kérdésre felelve, mint a balti finn nyelvekben. A mordvinban a transzlátívust predikatívusi esetként „miként” kérdésre válaszolva is használják.

A cseremiszennek ennek a képzőnek az alakja *-aš*, az északnyugati nyelvjárásban olykor *-akš*. Az alapszó dezinátumának az anyagát vagy azt a tárgyat fejezi ki, amire az alapszó dezinátumát használjuk.

KEMPELEN FARKAS ÉS A SZÖLKUP ALAPSZÁMSOR

SIMONCSICS PÉTER

1791-ben jelent meg Bécsben Kempelen Farkas könyve, *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása* német és francia nyelven [német címe: *Wolfgang von Kempelen, k.k. wirklichen Hofrats Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Mit XXVII Kupfertafeln. Wien bei I.B.Degen 1791.] 2 év híján 200 év múltán, 1989-ben adta ki a Szépirodalmi Könyvkiadó a könyvet Mollay Károly fordításában, amely a fonetikus Tarnóczy Tamás szakmai felügyelete mellett készült. Kettejük és a szerkesztő, Szilárd Gabriella együttműködésének eredményeképpen kiváló kiadvány született, amely egyaránt kielégíti a szűkebb szakma, a nyelvészet és a tágabb értelemben vett művelt publikum érdeklődését. Az elkövetkezőkben magam is ennek a kiadásnak az adataira támaszkodom, ámbar tisztában vagyok azzal, hogy a tudományos hitelességet az eredeti kiadás használata biztosíthatná teljes mértékben – ha ilyen elérhető. Most azonban nem vagyok abban a helyzetben, hogy felkutassak egy eredeti példányt, amelyből Tarnóczy Tamás becslése szerint mintegy 20–30 darab létezhet az országban.

Kempelen Farkas (1734–1804), a sakkozó automatájáról elhíresült zseniális föltaláló a fölvilágosodás tipikus alakja, garabonciás, akit elbűvölnek a gépek, s aki gépeivel elkápráztatja a közönséget, akit vonz távoli világok egzotikuma, és izgatnak a múlt kódéba burkolt teremtés titkai. Teremtés és megismerés, mechanika és egzotikum, racionalizmus és misztika, agyafűrt szerkezetek és szemfényvesztő csalafintaságok jellemzik működését, mint kortársaiét: Mozartét, Csokonaiét, Sajnovicsét, Gyarmathiét és Casanovaét is (ahogy Fellini láttatta velünk). E szellemi háttér előtt kell szemlélnünk Kempelelnél a nyelv (és a nyelvek) létrejöttének a kérdését (makrokozmosz), s ettől nem függetlenül a nyelv működésének a mikéntjét (mikrokozmosz). Kempelen talán az első kortársai között – Ausztria–Magyarországon mindenképpen –, aki együtt szemléli a nyelv (nyelvek) genezisének és mechanizmusának a problémáját. A nyelvi genezist illetően lényegében fölveti a nyelvészetben ma is egymással vitatkozó két elvet, hogy ti. a nyelv lehet velünk született, de lehet elsajátított képességünk is (innatista vs. behaviourista fölfogás). Megfogalmazásánál jobbat, hogy „a legtágabb értelmezés szerint a nyelv az a képesség, hogy érzéseinket és gondolatainkat másokkal jelek útján közöljük” (Kempelen 1791/1989: 39) ma sem találni. Megközelítése, amelyben nem választja el az állati „nyelvet” az emberitől, megelőlegezi a modern szemiotika (humán- és zooszemiotika) felfogását. Naivan, mégis ésszerűen hangzik, amit olvasunk: „Ha a kakas mereven leeresztett szárnyakkal fordul a tyúk egyik oldala felé – ha a hím galamb szokása ellenére egyszerre páros lábbal szökell a nőstényhez, szökellés közben pedig farkával súrolja a földet, ha bűgátva meghajol előtte, majd egészen felegyenesedik – mit akarnak ezek a mozdulatok kifejezni? Ó, a következmények nagyon szépen mutatják, hogy a tyúk is, a

nőstény galamb is, a néző is megértette. [...] Ez a nem megtanult, hanem természetadta hang- és mozdulatnyelv az embernél még gazdagabb kell, hogy legyen, hiszen az ember szellemi fölényben van az állattal szemben az utánzási készség tekintetében is, ami mindenféle nyelvnek az alapja, tehát mindenképpen előnyben van. Ennek a természetes nyelvnek továbbá, éppen mivel természetadta, minden ember számára érthetőnek kell lennie. Hogy valóban létezik ilyen univerzális nyelv, az száz példával is bizonyítható. Az a sok tengeri hajós, aki felfedezésekre indult, világtengereket szelt át, egészen új népeket talált, s ott bizonyára nem akadt tolmácsra, mégis beszélt velük, anélkül hogy hangnyelvüket megértette volna. A közös nyelv pedig taglejtésekből, valamint fejükkel és kezükkel adott jelekből állt, amelyekhez néha még hangokat is hallattak, és szükségleteikhez képest megértették egymást” (Kempelen 1791/1989: 45–47).

Ma már tudjuk, hogy a gesztusnyelvek is különböznek kultúráról kultúrára, azaz végső fokon bennük is megvan – a motiváltság mellett – a „megegyezés”, a konvencionalitás, amelynek Kempelennél jobb megfogalmazását a beszélt nyelvre vonatkoztatva ma sem olvashatni: „A nyelv első feltalálói maguk között megegyeztek abban, mit jelentsen minden egyes ilyen hangjel. Ez a megegyezés azonban nem tényleges megbeszélés alapján történt, hanem megszokás alapján, ami ellen senki nem emelt óvat, s így lassanként általánossá és végül törvénné vált”. A beszélt nyelvet – mint a fenti idézetből is láthatjuk – Herder nyomán emberi alkotásnak fogja föl: „Herdernek jutott osztályrészül, hogy ebben a sötétségben világosságot gyűjtsen, és alapjaiban bizonyítsa be, hogy az ember maga találta ki a nyelvét – magának *kellett* kitalálnia” (vö. Herder 1789). Ha a nyelv teremtett volna (monogenezis), akkor a mai nyelvek visszavezethetők volnának erre az egyetlen alapnyelvre, márpedig tessék megnézni a következő szólistákat [olvasd: szó+listákat], mondja Kempelen, ezek között semmiféle etimológiai összefüggést nem lehet találni: „Nyilván megfigyelhető, hogy az egyes nyelvek leginkább a számok megnevezését kölcsönözték egymástól. Ha összehasonlítjuk az európai nyelveket egymással – a magyart és néhány orosz tartományát kivéve – feltűnő hasonlóságokat vehetünk észre. Ha azonban tovább megyünk és egymástól távoli népeknél – amelyek más-más világrészben élnek és egymást föltehetően sohasem ismerték – megnézzük a számokat, akkor ugyanolyan feltűnő különbségeket fogunk találni. Számos olvasóm bizonyára szívesen veszi, ha itt néhány meggyőző példát talál arra, hogy más népek milyen különbözően nevezik meg a számaikat” (Kempelen 1791/1989: 63–64).

Kempelen gondolatmenete plauzibilis ugyan, ma mégsem érthetünk vele egyet. A nyelv, ill. a nyelvek eredete olyan távoli múltba vész, ameddig az összehasonlító nyelvészet nem képes eljutni. A mai értelemben vett jól artikulált nyelv(ek) lehetséges kezdetét a régészeti, az összehasonlító antropológia, a humángenetika, az agykutatás és a kognitív pszichológia összhangra hozott eredményei folyamatosan pontosítják az időskálán, de a feltételezett kezdetek bármelyik időpontját válasszuk is az utóbbi évtizedek kutatásaiból – százezer évvel ezelőtől másfél millió évvel ezelőtig –, áthidalhatatlan az időbeli távolság ezek és az összehasonlító nyelvészet módszerével elérhető maximum tízezer évvel ezelőtti kor között. Ezt a tudást nem kérhetjük számon Kempelenen. Ő a mai, verifikálható ismereteinkig vezető út legelején állott, és csak csodálni lehet, hogy milyen széles horizontot fogott be pillantása, hogy milyen jól tette

föl kérdéseit, röviden: hogy milyen jól tudott gondolkodni. Az összehasonlító módszer, amellyel ellenőrizhette volna elképzeléseit, éppen akkor kezdett kiforrni, tehát nem volt még közkincs, amelyet használhatott volna.

Kempelen szemléletének nyitottságát és jó ítélőképességét mutatja a magyar nyelvről adott tömör és lényegre törő jellemzése: „A magyar nyelvnek előjárószók helyett leggyakrabban csak ragjai vannak, amelyek a főnevekhez kapcsolva velük egységet alkotnak. Az *Erdő* jelentése ‘Wald’, *Erdőben* ‘in dem Walde’. A *Vass* jelentése ‘Eisen’, ‘aus Eisen’ pedig *Vassból*. Az igéknél egyetlen szóval fejezi ki a cselekvő és a szenvedő személyt, tehát ‘ich liebe’ *szeretem*, ‘ich liebe dich’ *szeretlek*. A névmást a főnév különböző végződése jelölik, *Szív* ‘Herz’, ‘mein Herz’ *Szívem*, ‘dein Herz’ *Szíved*, ‘sein Herz’ *Szive*.

A német *ich kann*, *ich lasse* igék, ha segédigék gyanánt használjuk őket, a magyar nyelvben teljesen ismeretlenek, mindkettő jelentését maga az ige fejezi ki, mégpedig az igébe betoldott szótaggal. *Látok* ‘ich sehe’, *láthatok* ‘ich kann sehen’. *Csinálok* ‘ich mache’, *csináltatok* ‘ich lasse machen’. Ha egy cselekvést egymagában akarok megjelölni, például ha azt akarom mondani ‘ich schreibe’, anélkül hogy határozottan utalnék arra, mit írok, akkor az igének *k*-ra kell végződnie, tehát írok, ha ellenben azt akarom mondani ‘ich schreibe diesen Brief’, akkor mindig *-m*-mel kell végződnie, *ezt a levelet írom*. A német ‘ich habe’ a magyarban hiányzik, ehelyett azt mondják ‘ist mir’, *va*gyon; ‘ich habe es nicht’ az egyetlen *nincs* szóval fejezhető ki. Csak egyetlen névelő van mindegyik nem számára egyes számban és többes számban egyaránt, ez: *az*.

Az igenlés (német *ja*), amelyet a legtöbb egyéb nyelv ismer, a magyarban nem található: ha megkérdezik az embert, vagy a kérdés igéjét kell megismételni, például ‘bist du gewesen?’ felelet: ‘ich bin gewesen’, vagy pedig csak azt mondja az ember *úgy* ‘so’ vagy *igenis* ‘und zwar sehr’. A német szavak előtagjainak a magyarban utótagok felelnek meg, azaz ‘glücklich’ *szerencsés*, ‘unglücklich’ *szerencsétlen*. A legkülönösebb, ha nagy mennyiségről vagy akár meghatározott számról van szó, akkor a főnevet egyes számba tesszük. Nem azt mondjuk ‘in diesem Stall sind sechs Pferde’, hanem ‘ist sechs Pferd’. Vannak szavak, amelyek tökéletesen kifejezik azt, amihez minden más nyelvben három szó kell: ‘mein älterer Bruder’ *Bátyám*, ‘mein jüngerer Bruder’ megint egy egészen más szóval *Eötsém*. Ugyanúgy ‘mein ältere Schwester’ *Néném*, viszont ‘mein jüngere Schwester’ *Húgom*. E nyelvnek még számtalan hasonló sajátossága van, amelyekkel azonban nem akarom az olvasót fárasztani. Elég az hozzá, a hivatkozott példák alapján is meggyőződhet arról, hogy a magyar nyelvnek sajátos szavain kívül saját, nem más nyelvektől kölcsönzött szerkezete van” (Kempelen 1791/1989: 66–68). Az idézet egyúttal fényt vet arra a XVIII. századot jellemző, de sokszor figyelmen kívül hagyott körülményre is, hogy a diakronikus szemléletű kutatások megindulásának előfeltétele a szinkronikus felfogás általános ismerete volt – a nyelvészetben is, amit e néhány soron túl Kempelen fonetikai tudása is bizonyít.

*

Kempelen tizenkét nyelven adja közre könyvében a számokat 1-től 10-ig. Forrása Benjamin Schulz tranquebari (?) dán királyi misszionárius *Orientalisch- und*

Occidentalisches A-B-C-Buch (Naumburg és Zeitz 1769) c. műve volt. A Kempelen által fölörölt nyelvek a következők: magyar, török, lamui, lauri, formozai, feku, guineai, hottentotta, szibériai-osztják, kalmük, tanguti, avar. Ezek közül a magyart, a törököt, a kalmüköt, egy Kelet-Európában beszélt mongol nyelvet és az avar, ami egy kaukázusi nyelv (és nem azonos a honfoglalás előtti Pannoniában élt nép török nyelvével), tudtam könnyen azonosítani. A lamui képzeltetleg azonos a tunguz nyelvek egyikével, a lamuttal, saját nevükön evennel, a lauri talán a luoravetlannal, amit csukcs néven ismer a világ. A formozai az ausztrónéz eredetű tajvani őslakók valamelyik nyelve, atajal, coni, pajvan, ez utóbbin belül ami, bunun, pajvan vagy szároa lehet (forrás: *Britannica Hungarica*). A guineai talán a mai Guineában beszélt nyolc nyelv egyike (baszari, pular, kisszi, koniagi, kpelle, loma, malinke vagy szuszu), a hottentotta pedig valószínűleg a Namíbiában beszélt khoisan nyelvek közé tartozó khoikhoi nyelvek egyikét (namát, korát, grikvát) jelöli (forrás: *Britannica Hungarica*). A tanguti talán a tunguz, saját nevükön evenki. Azonosítatlan marad a feku.

Utójára hagytam a szibériai-osztják elnevezést, ami pedig kezdettől fogva, amióta csak e könyv a kezembe került, leginkább izgatta fantáziámat. Már maga az elnevezés, szibériai-osztják föltűnt, mert szokatlan, ill. ismeretlen a szakmában. Van ugyanis jenyiszeji-osztják – ez a rejtélyes eredetű ket, és van továbbá osztják-szamojéd – ez pedig a szőlkup korábban használt elnevezése. Szibériai-osztják elnevezéssel azonban eddig még nem találkoztam, ami érthető is, ha meggondoljuk, hogy nincs nem-szibériai osztják, mert minden osztják szibériai. Utólag persze könnyű tisztán látni. Annál nehezebb volt a XVIII. században, amikor az a kevés tudósítás, ami első kézből származott, többszörös áttétellel juthatott csak el a felhasználóhoz, esetünkben Kempelenhez. Akkor és ott, Ausztria–Magyarországon – ahogy Mikszáth mondaná – a „szibériai-osztják” elnevezés is hír volt. Márcsak azért is, mert a pontatlan elnevezés létező nyelvet jelölt, a szőlkupot. Az alábbi táblázat 1. oszlopában a számok, 2. oszlopában a (Schulz 1769 nyomán) Kempelen megadta szőlkup neveik szerepelnek, a 3. oszlopban a tazi nyelvjárás megfelelő nevei (Helimski 1980 nyomán), a 4. oszlopban a különböző váltakozások, az 5. oszlopban pedig az általam helyreállított alak.

Szám	Kempelen (Schulz nyomán)	A tazi nyelvjárás (Helimski nyomán)	Váltakozások	Helyreállított alak	Jelentés
1	Oker	<i>ukkyr</i>	<i>o ~ u; -e ~ -y</i>	<i>oker</i>	
2	Schida	<i>šitty</i>	<i>-a ~ -y</i>	<i>šida</i>	
3	Nakor	<i>nōkyr</i>	<i>-o ~ -y</i>	<i>nakor</i>	
4	Thett	<i>tetty</i>	<i>-ø ~ -y</i>	<i>tett</i>	
5	Nomblach	<i>sompyla</i>	elírás: <i>n-</i> helyett <i>s-</i>	<i>somblay</i>	
6	Mocktin	<i>muktyt</i>	<i>o ~ u</i>	<i>moktyn</i>	
7	Hälsch	<i>sel'cy-sēl'cy</i>	<i>s- ~ h-</i>	<i>helž</i>	
8	Stagwet	<i>šitty-ca-kōt < šitty-caŋkitil'-kōt</i>	szinkópa; <i>kwet ~ kōt</i>	<i>šta-ž-wet</i> [šida-ža-kwet]	'kettő híján tíz' < „kettő hiányzó tíz”
9	Okrasiawet	<i>ukkyr-ca-kōt < šitty-caŋkitil'-kōt</i>	szinkópa; <i>kwet ~ kōt</i>	<i>okra-ža-wet</i> [oker-ža-kwet]	'egy híján tíz' < „egy hiányzó tíz”
10	Pawoget	<i>kōt / pōpy kōt</i>		<i>pawo get</i> [papo kwet]	'kereken tíz'

A Kempelen közölte számsor nyelvjárási sajátosságai világosan a szölkup ún. középső nyelvjárására utalnak. Ezek a következők:

- szemben az északi nyelvjárásokkal itt nyíltabb magánhangzók az első és a második szótagban: *u-* helyett *o-*, *-y* helyett *-a* ill. *-o*,
- *s-* helyett *h-* szókezdő helyzetben ld. a 7-es számot [de: az '5' szókezdő *s-*sze megmaradt!], ez különösképpen narimi és vaszjugáni sajátosság,
- intervokális helyzetben a gemináták egyszerűsödnek, a feszes zárhangok és affrikáták lazakká lesznek, ld. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10.,
- szemben az északi *kę-*, *kő-*, *qę-*, *qä-* (továbbá *cö-*, *cü-*, *cę-* ill. *tö-*, *tę-*) szekvenciákkal a déli és a középső nyelvjárásokban *kwe-*, *qwe-*, *kwa-*, *qwa-* (továbbá *cwe-*, *cwe* ill. *twe*) található,
- ellentétben a középső nyelvjárások várható orális variánsával a 6 itt szereplő alakjában szóvégi nazális szerepel neutralizációs helyzetben, *moktyn*,
- a szóvégi felső nyelvvállású magánhangzók lekopása megkezdődött, ld. a 4-es és a 7-es számot.

E vonások közül több mutat arra, hogy az északi (tazi) nyelvjárás perifériális voltához képest ez a centrális nyelvjárás, számos újítással (szókezdő *s > h* változás, feszes > laza zárhangok és affrikáták, szóvégi felső magánhangzók kopása), de csaknem ugyanannyi megőrzött régiséggel (melyek közül a legfontosabb a nyíltabb magánhangzók megőrzése, a *t/c* és *k/q* labializációja).

A Kempelen által megjelölt forrás kiadási éve (1769) azonos a *Demonstratio* első, koppenhágai kiadásának évével. A szölkup számok forrását – a rendelkezésemre álló bibliográfiai adatok szerint – Philipp Johann Strahlenberg *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* (1730) c. könyvében, Johann Eberhard Fischer *De origine Ungarorum* (1756) c. kéziratában és *Sibirische Geschichte* (1768) c. könyvében, továbbá s talán legvalószínűbben *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quattuor gentium...* c. kéziratot szójegyzékében kell keresnünk. Bárki is volt a följegyző, Ausztria–Magyarországon ez az első híradás a szamojédookról, hiszen Gyarmathi Sámuel Affinitasa csak 1799-ben jelenik meg (s az sem itt, hanem Göttingában).

Szamojéd számok tízig

Janhunén így rekonstruálja a proto-szamojéd alapszámsort:

ø = redukált magánhangzó

„	1	*o(-)p	az *o(-) '1' képzett alakja
	2	*kitä	< proto-uráli *kektä/*käktä
	3	*näku(-r)	? azonosít(hatat)lan elemekkel képzett alak
	4	*tettø	
	5	*sompø-längkø	egy máshonnan ismeretlen töből képzett alak
	6	*møktu(-)t	? azonosít(hatat)lan elemekkel képzett alak

7	<i>*seytwø</i>	< <i>*seyptø</i> < pre- <i>proto-tokhár</i>
8	<i>*kitä(-y-n) + tettø</i>	'2x4', a <i>*kitä</i> és <i>*tettø</i> összetétele
9	<i>*ämäy-tumø</i>	az <i>*ämäy</i> 'másik' továbbképzett alakja
10	<i>*wüøt</i>	< <i>proto-uráli *wixti</i> '5'
[...]		

Azok között a számnevek között, amelyeknek nincs finnugor megfelelőjük csak a '4' tűnik egyetlen oszthatatlan eredeti morfémából állónak, a többiek vagy összetételek, vagy képzett alakok vagy pedig kölcsönszók. A számrendszer általános szerkezete arra enged következtetni, hogy egykor a számlálás csak 1-től 6-ig tartott, amelyben az eredetileg '5' jelentésű szám talán '10'-ként is funkcionált. A '7'-es átvétele után a '8'-ast és '9'-est olyan későn alkották meg, hogy képviselőjük a modern nyelvekben valójában nem teljesen egységes. Jelesül a '9'-es kifejezései különböznek egymástól jelentős mértékben, a *proto-szamojéd* szerkesztésmód megbízható módon csupán két nyelvből igazolható (a *nganaszanból* és a *kamasszból*)" (Janhunen 1998: 476–477).

Honti László monumentális monográfiája (Honti 1993) minden részletre kiterjedően tárgyalja a címben jelzett témát beleértve az idevágó irodalmat is, miközben ugyanakkor számos invenciózus magyarázattal gazdagítja az uráli számnév-etimológiákat. Munkája hosszú évekre meghatározója és bőséges forrása lesz a kutatásnak. Az itt következő eszmefuttatásban magam is merítek Honti munkájából, ami a szerzőtől megszokott szorgalmas gyűjtő és rendszerező munka következményeképpen a kérdés egész hagyományát is jelenti természetesen. Honti figyelme nem korlátozódik szűken vett nyelvi kérdésekre, hanem kiterjed a téma más diszciplínákkal kapcsolatos területeire (aritmetika), ill. általános szemiotikai aspektusára is (gesztusnyelv). Itt következő ötleteimet én is ez utóbbi aspektusból vezetem elő, és elsősorban gondolatpezdítőnek szánom. Nem állítom, hogy véglegesen leszűrt eredményeket közlök. Itt következő fölvetéseimben sok a föltevés, és hiányzik mögülük a helyszínen szerzett, bennszülöttektől származó ismeret, ami pedig az olyan jellegű kultúrkinés esetében, mint a számlálás, nélkülözhetetlen. Remélem, hogy spekulációim mégsem teljesen hiábavalóak, hanem egy elkövetkezendő terepmunka cáfolatot vagy megerősítést váró előmunkálatai lehetnek.

Számolás és számlálás, bár rokon fogalmak, nem teljesen azonosak. Az itt következőkben a számláláson van a hangsúly, s abból a föltételezésből indulunk ki, hogy a primitív ember saját testét, mindenek előtt két kezét és ujjait, de olykor más testrészeit is abakuszként, egyfajta természetes számlálógépként használta. Számára egész és rész, az emberi test szimmetriája szemléleti evidencia volt, s bámulatra méltó kreativitással használta föl az emberi test adta természetes lehetőségeket a számlálás-számolás varázslatos technikájához. Számlálásról szólván elsősorban nem gyakorlati eseményekre gondolunk, mint pl. az elejtett vadak megszámlálása, hanem sokkal inkább az olyan rituális vonatkozású jelenségekre, mint a tánclépések vagy az énekelt hangok száma, s velük összefüggésben az énekelt szövegegységek (= verssorok) szótagszáma (vö. Helimski 1989; Niemi 1998).

A Janhunen-adta *szamojéd* számsor-rekonstrukció nyelvészeti szempontból annyira megbízható, amennyire egy ilyen rekonstrukció csak lehet, a hozzáfűzött

kommentárnak azt a részét azonban, hogy a „[szamojéd] számlálás [esetleg] csak 1-től 6-ig tartott” (Janhunén 1998: 476), szakmai naivitásnak kell tartanom. Az idevágó szakirodalom áttanulmányozása után Honti arra a következtetésre jut, – véleményem szerint helyesen – „dass die verbreitetsten Zahlssysteme auf der Erde auf der ‘10’, ‘5’, ‘20’ und ihren Mischvarianten (z.B. 10er- und 20er-System, s. das französische und das dänische) aufbauen, also auf der Summe der Finger einer oder beider Hände und der Finger und Zehen” (Honti 1993: 30–31). A Janhunén és Honti képviselte álláspont közti feszültség úgy fogalmazható meg egyszerűen és tömören, hogy „habár az uráli alapnyelvben a számoknak csak 6-ig volt neve, számolni ennek ellenére mégis tízig tudtak”. (Természetesen tovább is, de az áttekinthetőség kedvéért a 10 fölötti számokkal, s annak többszöröseivel most nem, illetőleg csak kivételesen foglalkozunk.)

A Janhunén-féle számsor-rekonstrukcióból csak a ‘kettő’ és a ‘tíz’ jelentésű etimónról lehet biztonsággal kijelenteni, hogy uráli eredetű. A kettő közül az izgalmasabb a ‘tíz’ jelentésű etimon, amennyiben a szamojédban mindenütt ebben a jelentésben használatos, míg a finnugor nyelvekben mindenütt ‘öt’ a jelentése. Elfogadom Sammallahti magyarázatát (Sammallahti 1988: 478–554), miszerint az ‘öt’ jelentésű finnugor számnevekben egy **wix*- ‘utolsó, vég’ jelentésű tö rejtezik. Ez az összefüggés pedig egyfajta ujjal számolási ~ számlálási technikára utal, amelyet csak megerősítenének az UEW PFU **kutte* ‘6’ alakjai, amennyiben ezek etimológiailag összefüggének a PU ‘hatol, előre megy; dringen, vorwärtsgehen’ jelentésű UEW-ben **katt3*-ként rekonstruált alakjával. Éppen ezért hajlok Lehtisalo véleményére (Lehtisalo 1953), aki a PS **møktu*(-)*t* ‘6’ jelentésű számait egy **møca*- ‘schneiden; über das Wasser gehen’ jelentésű igével hozza kapcsolatba, s tételét eszkimó párhuzamosságokkal támasztja alá (annak értékelésétől – mint lényegtelen részlettől – most eltekintek, hogy Lehtisalo összetételnek fogta fel ezt a számnevet, melynek második eleme ráadásul osztják jövevényszó lett volna). Ezzel kapcsolatban megemlíthető még a latin *sex* számnév és az ‘utánamegy, követ’ jelentésű *sequor* ige etimológiai kapcsolata is (Tálos Endre szóbeli közlése), mint támogató párhuzamosság. Talán még a ‘három’ jelentésű PS rekonstruktum első fele is uráli eredetűnek tartható, ha elfogadjuk a föltevést, hogy a **näkur* képzett szó, amelynek előtagja PS **n3*(-) valamiféle közelre mutató demonstratív névmás lehetett, s képzője azonos a tazi szölkup ‘1’ és ‘3’ = *kvr* morfémájának előzményével (? választóképző). Mellékesen megkockáztatom a föltevést, hogy a finnugor ‘4’ (UEW **heljä* ~ **neljä*) ugyanennek a demonstratív névmásnak lehetne esetleg a továbbképzett alakja.

És nem áll tőlem távol az a gondolat sem, hogy a proto-szamojéd **tetto* tövében is egy **tä*~**te*- demonstratív névmás rejtőzhet, s hogy maga a szóbanforgó alak reduplikáció eredményeképpen állhatott elő, melynek eredeti jelentése olyasféle lehetett, mint a magyar **remonstratív** névmási ‘emez’. (A **remonstratív névmás** terminus technicus Lotz Jánostól származik, aki a magyar demonstratívumok 3 osztályát különbözteti meg: demonstratív, pl. *ez*, remonstratív pl. *emez*, identatív pl. *ugyanez*, Lotz 1939: 109). Ha a proto-szamojéd **sømpø-längkø* ‘5’ első tagját kapcsolatban állónak vélem a proto-szamojéd **søma* ‘jó’ tövével, akkor a **sømpø*-ban is képzett alakot kell látnom, ahol a **-p(ø)* olyasféle komparatívumképző, mint ami az ‘1’ proto-szamojéd alakjában is szerepel, **o*(-)*p*. A második tag **-längkø* pedig valamilyen duális

választóképző lehet (vö. tazi szölkup *-la*, *-laqy* középfokképzőt). Az ‘5’ számnév PS alakjának jelentése tehát ilyesféle lehetett ‘a jobbik [kéz]’. A PS számsor jelentése 5-ig tehát ez lehetett: ‘egy’, ‘kettő’, ‘ez’, ‘emez’, ‘jobbik [kéz]’.

A PS **møktu(-)t* ‘6’ sem választanám el a szintén PS **møca-* ‘elvágni ill. vízen átmenni’ jelentésű igeitől, mert az eszkimó, a latin, nem utolsó sorban a finnugor példák, köztük a magyar bátorságot öntenének belém. Vitakoznék Janhunén és a MTESz felfogásával, melyek szerint „a számlálás egykor 6-ig tartott” ill. „a *hét* rendszerint mint a sokaság kerek száma szerepel [az ugor nyelvek népköltészetében]”. Tekintettel a magyar *húsz* számnév és vogul, osztják, zürjén, votják és mordvin megfelelőinek művelődéstörténeti hátterére, hogy az ti. az ‘ember’ jelentésű etymonnal azonos (Fabricius-Kovács 1959, 1960), vagy akár a magyar *öt* és finnugor megfelelőinek eredeti ‘utolsó, végső’ jelentésére, ami – ha az ujjal számolás technikai terminus technicusaként fogjuk föl – föloldhatja a szamojéd megfelelők ‘10’ jelentésével kapcsolatos aggályokat.

Példák az ujjon való számlálásra

Abból indulok ki, hogy finnugor őseink illetőleg szamojéd rokonaink egészben látták a világot, s benne önmagukat (ld. ‘húsz’ = ‘ember’), és nyilvánvaló volt számukra az emberi test, testrészek szimmetriája. A norvég lapp Filip Mikkelsen például úgy számolt ujjaival háromig, hogy – miközben többi ujját zárva és maga felé fordítva tartotta – először jobb kezének mutatóujját, ‘1’, utána középső ujját, ‘2’, s végül hüvelykujját, ‘3’ mutatta föl. Itt tehát az ‘1’-t képviselő mutatóujj alkotja a szimmetriatengelyt. Sematikusan valahogy így:

‘1’	‘2’	‘3’
○ ○	○	/

A szölkup számsor első három tagjának nyelvi megformáltsága viszont egy olyan szimmetriát mutat, ahol a szimmetriatengelyt a ‘2’ alkotja:

‘1’	‘2’	‘3’
<i>ukkyr</i>	<i>šitty</i>	<i>nōkyr</i> ,

ahol a *-kyr* képzővel jelölt ‘1’ és ‘3’ alkotnak szimmetrikus párt.

Az előbb már láttuk azt is – a *hat* finnugor megfelelőinek ‘átmegy a vízen’ jelentésére gondolok –, hogy a másik kéz ujjaira való *átmenet* elnevezése más népek kultúraiban is kapcsolatban áll a ‘6’ jelentésű szám nevével. Hogy a szamojéd rokonoknál hogyan lett a **wixti* etymon jelentése ‘10’, ami a finnugor ősóknál még ‘5’ volt, annak okát szerintem megint csak az ujjal való számolás technikájában kell keresni. Mondottam, hogy e szó eredeti jelentése ‘végső, utolsó [ujj]’ volt. A két kéz egymáshoz való viszonya szimmetrikus akár kifordított, akár lefordított tenyérrel nézzük is őket. Többféle ujjal való számolás létezik, van, amelyik a kisujjon kezd, s a hüvelykujjon végzi (norvég lapp, orosz, román, angolszász), van amelyik a hüvelykujjon kezd, s a kisujjon végzi (magyar, török), de mindkettőre jellemző, hogy

a másik kézen is ugyanott fejezi be, ahol az elsön. (A jobb kéz, a jobb kéz felőli irány stb. az értékek skáláján a proto-szamojéd korban is magasabb rangú volt, mint a bal. Erre utal, hogy a 'bal' jelentésű tö összefüggésben áll a 'nevel, etet' jelentésű igetövel – gondoljunk egy anyára, aki bal kezében tartja gyermekét, s jobbal főz, házimunkát végez, állatot terel stb. –, míg a 'jobb' azonos az 'igazi'-val, amivel dolgozni lehet. A nyenyecéknél például a jobb és a bal, 'hát felőli irányként' és 'arc felőli irányként' van megkülönböztetve minden bizonnyal a kezek nyilazásban játszott szerepe alapján – ez is szimmetria.) A számláló tehát a szimmetrikus rendet követi, s nem a lineárisat. Lássunk egy ilyen lehetséges számolást a jobb kézen kezdve (magyar rendszer; adatközlő: Simoncsics Dániel, 7 éves)

6	7	8	9	10		5	4	3	2	1
\										/
bal						jobb				

vagy egy másikat (norvég lapp rendszer; adatközlő: Filip Mikkelsen, 52 éves)

10	9	8	7	6		1	2	3	4	5
\										/
bal						jobb				

Mind a – kezdő – jobb, mind a – befejező – bal kéz kis-/hüvelykujjára illik **wixti* 'végső, utolsó [ujj]' megjelölés. Meg kellett tehát különböztetni az egyik 'utolsó'-t a másiktól. A jobb kéz dominanciáját reprezentálja a proto-szamojéd **sompə-längkə* '5' rekonstruktum (eredetileg talán '[a kettő közül a] jobbik' volt a jelentése, s az egész öt ujjat mutató kézre vonatkozott), amely miután szerepét a számolásban betöltötte, „fölszabadítja” az 'utolsó' jelentésű etymon fölhasználását a '10' jelölésére.

Finnugor számok tízig

Az 1-től 10-ig terjedő számsor ugyanakkor egészként, a két kéz együttes egészeként is létezett az ősök szemléletében, s ennek a számsornak a két vége 1 és 10 volt. E két véget szimmetrikusnak fogták föl: 1, 2 | 10-2, 10-1, ahol az 1 szimmetrikus párja 9, a 2-é pedig 8. Ezt a szakirodalom szubtraktív számképzésnek nevezi. A számsor másik végének – érdekes módon – a finnugor nyelvek nem találtak egy nevet, hanem ellenkezőleg, túl sokat találtak. Túl sok név, mint itt is, inkább a jelöletlenség, mint a jelöltség indikációja. Az egész skála, 1-től 10-ig tehát két pilléren nyugszik, a kezdő pillér, '1' jelölt, a befejező pillér '10' jelöletlen. (Ebben az összefüggésben a jelölt a konkrét, a jelöletlen az absztrakt szinonímájaként fogható föl.) A soknevű '10'-et jelentő pillérnek két osztályát különböztethetjük meg: az önálló és összetételben szereplő morfémák osztályát. Önálló '10'-ek: permi *das* és magyar *tíz* < IE **deksan*; finnégi *kymmenen* és mordvin *kemeń* < FW **küme(-ne)*; lapp *lqge*, cseremiszi *lu* és vogul *low* < FU **luke* 'szám' [~ 'olvas']; valamint osztják *jöj* < ?. Összetételben szereplő '10'-ek: permi *-mīn* ~ vogul *-man*, magyar *-vān* < (IE~FU) **mon(e)-*; magyar

-c, -nc < -mīs zürjén, votják < ősspermi *mīs, más magyarázat szerint magyar -(n)c < magyar tíz < iráni (pl. oszét) *dæs*.

A '10' mint egész létezett a szemléletben, de nem szükségszerűen jelölt (konkrét) fogalomként, hanem mint a tizes számsor másik (jelöletlen ~ absztrakt ~ homályba vesző) vége, szimmetrikus megfelelője, viszonyítási pontja. Ilyennek mutatják a szubtraktív módon megformált '8' és '9' a permi, volgai, közfinn nyelvekben. Az utóbbi nyelvcsaládban a '8'-ban és '9'-ben a viszonyítási pont '10' nem is szerepel, jelöletlen, ld. **AktA e-k-sä-n* (*) TWO NEG.VERB-PRES-3-DUAL (Abondolo 1998: 5). De a szamojéd nyelvekben is ez a helyzet, amint a tazi és a vaszjugáni szőlőkup számok neve is mutatja 10-től 8-ig: 10 = 'kerek tíz', 9 = 'egy híján tíz', 8 'kettő híján tíz'. És alapvetően ugyanez a helyzet az ugor nyelvekben is. A sorozat voltaképpen három jelzős szerkezetből áll, mindháromnak alaptagja 'tíz' (a 'tízek társasága'). A magyar etnolingvisztika kiváló képviselői, Munkácsi és Mészöly úgy vélték, hogy a vogul *low* '10'-hez képest, *ontllow* '9', „oldal[só] tíz”, *ñollow* '8', „orr tíz” lenne, vagy a magyar *kilenc* [*kile* < **kele* ~ **kēle* 'Zunge'] = „nyelv tíz”, *nyolc* = „orr tíz”, ahol a jelzők testrészek, ill. szervek nevei, jeléül annak, hogy az ujjal való számolás során esetleg megérintették őket. Az osztják számokat elemezve Abondolo (Abondolo 1998: 371) – Rédei nyomán – úgy vélekedik, hogy a vogullal szemmeláthatólag rokon osztják '8' alak vagy a magyar *nyaláb* számlálószó etimológiájába tartozik, vagy – kevésbé valószínűleg – a négy osztják megfelelőjének elhomályosult ablautos duálisa. Ez utóbbihoz hasonló szerkezet, mint a szubtraktív megoldás alternatív variánsa, létezik a szőlőkupban is: a '8' multiplikatív [2x4] változata. Honti úgy véli, hogy a '9' jelentésű vogul alak egy **änt-täl löy*, 'seitenlose Zehn' privatív képzővel ellátott jelző (+ számnév szerkezet)-re vezethető vissza. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a nyenyec '9' és '10' egymáshoz való viszonya is: '9' = „nyenyec tíz”, '10' = „orosz tíz”. E két jelző ahhoz hasonlóan minősíti a szóbanforgó számokat, ahogyan a nyenyeczek magukat jellemzik – az oroszokhoz képest, azaz kevesebbnek, csökkent értékűnek. Távoli analógiaként hadd említsem a Hold metaforikus elnevezését a finneknél, *torpparien aurinko* „a zsellérek Napja”. A metafora arról beszél, hogy a zsellér, miután befejezte napi robotját az uraság földjén, a Hold (= csökkentett értékű Nap) fénye mellett láthatott csak neki saját kis földjének megmunkálásához.

Bármelyik megoldás mellett döntsünk is, mindnek közös vonása, hogy a 8–9–10, de legalább a 9–10 nyelvileg jelzős szerkezetek vagy ha nem azok, akkor azonos módon megformált párhuzamos szavak, amelyek sorozatot alkotnak, melynek origója a nyelvileg kifejezett vagy kifejezés nélküli (jelöletlen) '10'. A '10'-ből alakított szubtraktív számok „csálé” szimmetriája (hogy ti. az '1' szimmetrikus párja nem '10', hanem '9', a '2'-é nem '9', hanem '8') szabályos-szabálytalanul utal a „primitív világgép” szimmetriájára (vö. Simoncsics 2001).

A '6', „átmegy” után és a 'tízek társasága' (melynek origója a „soknevű” '10') között van egy ür, egy 'névtelen' ujj/szám (vö. finn *niimetön sormi*). Ellentétben a '10'-et jelentő szám sok FU nevével, a '7' esetében a FU, sőt a S nyelvek is mindenütt ugyanazt az egyetlen IE számnévet veszik át, bár az egyes átdó nyelvek mások és mások. Ez a megnevezetlenség (~ nyelvi zérus jel ~ kultúrális tabu) lehet az egyik oka annak, hogy a 7 szent szám az uráli kultúrákban is.

Abondolo a '20' permi, ugor és ?mordvin közös nevét, amely az egyik 'ember' jelentésű etimonnal tart rokonságot a központi helyzetű finnugor nyelvek közös újításának látja (Abondolo 1998: 370). Az 'ember' és a 'húsz [ujjú]' azonosítása és az ezen alapuló névátvitel mögött nem nehéz fölfedezni az eredeti szemléletet. A '10'-nek ilyen szemléletes ikonja nincs, hacsak a két kéz együtt nem az. Ebben a vonatkozásban támogatom az Eropaeus által fölvetett etimológiát, hogy ti. PFU **kāme(-ne)* 'tenyér' és PFW **kūme(-ne)* 'tíz' összefügg – az előbbi a finnből, ?lappból, osztjából, az utóbbi a finnségből és a mordvinból van rekonstruálva. (Nem érdektelen e szópárral párhuzamba állítani az UEW PU **kattz* 'hatol, előremerg' és a PFU **kutte* '6' alakjait. Az első szó mindkét párban időb^o eli elsőséget jelent, jelentésüket is – a tesrészt, ill. cselekvést a számhoz képest – eredetibbnek tartjuk, s ezzel hangalakjuk is összhangban áll, amennyiben az időben korábbi alakok első szótagi magánhangzója alsó (T), a későbbieké pedig felső nyelvállású (L), bizonyára ez is az egy számsorhoz tartozó számok együttes változására mutat, mint ahogy a rekonstruktumok szóbelseji egyszerű (nazális) és geminata (orális) zárhangjainak fordított képviseletei a mai nyelvekben is olyan szabályos szabálytalanságokra utalnak, amelyek nem lehetnek véletlenek, azaz függetlenek a számsortól.) Jelentésanilag a 'tenyér' és '10' összekapcsolása csak akkor lehetséges, ha a 'tenyér' eredetileg mindkét tenyeret jelentette (ahogy a *félkéz, félláb, félszem* kifejezések is azt mutatják, hogy *kéz, láb, szem* páros testrészeket jelent). Honti a 'tenyér' etymonját, mint ami a '10' etimológiájának alapja lehetne, azzal utasítja el, hogy nem a tenyérnek, hanem a kéznek vannak ujjai, s hogy az '5 → 10' jelentésfejlődés lehetetlen (Honti 1993: 123). Ez utóbbi, mint láthattuk fentebb, nem áll meg. Az előbbihez pedig megjegyzem, hogy a kézzel számolás egyik lehetséges technikájánál látható, hogy a megszámlolt ujjakat „behajtják” a tenyerükbe, s akkor érnek a számolás végére, ha már mind a tíz ujj „tenyérben” van. A „tenyér” tehát igenis szerepet játszhat a számolásban. Ha e kettő etymon valaha egy volt, csak mint közös finnségi újítás jöhet számításba, a lappból és az osztjából ugyanis a 'tíz' jelentése hiányzik, a mordvinból pedig a 'tenyér'. Hogy mi az oka annak, hogy a '10' „közös” ikonja legfőljebb csak a „periférikus” finnségi nyelvekre korlátozódott? Talán az, hogy a két kéz (~ ? tenyér), noha szimmetrikus, mégsem egészen egyenrangú, mégsem alkot tökéletes egységet (szabályos szabálytalanság ill. szabálytalan szabályosság).

A számsornak, s vele kapcsolatban a számlálásnak rituális háttere is van, gondoljunk a magyar *ráolvas*, a finn *lukea loitsu* kifejezésekre. Szinte minden nyelv számsorában találunk versszerű darabokat, párhuzamosságokat pl. finn *yksi, kaksi...viisi, kuusi...kahdeksan, yhdeksän*; magyar *egy [...] négy... öt, hat, hét... nyolc, kilenc*, szölkup *ukkyr [...] nõkyr... šitty-ca-kõt, ukkyr-ca-kõt*. Továbbá: a számsor egyes részeinek e versszerű (paralellisztikus) megformáltsága, mint pl. a szölkup 'kettő híján tíz' – 'egyhíján tíz' – 'kereken tíz' sorozata emlékeztet egy másik szamojéd nyelv, a nyenyec tagadó igéi alkotja sorozatára, 'épphogy nem' – 'kicsit nem' – 'nem', amennyiben csak a sorozat utolsó tagjának, az alaptagnak van határozott profilja (jelentése), a megelőző kettőnek nincs, illetőleg profiljuk elmosódott, sőt az alaptaggal éppenséggel ellentétes is lehet. Van a nyenyec tagadóigék sorozatának szimmetrikus konstellációja is, 'kicsit nem' – 'nem' – 'nagyon nem', ahol a jelöletlen (prefixum

nélküli) középső tag áll szemben a jelölt (prefixumos) szimmetrikus párokkal (vö. Simoncsics 1996). Sorozat, növekvő vagy csökkenő, ill. szimmetrikus felállásban, ahogy a tagadásban megvolt, ugyanúgy megtalálható az alapvető számsorban is. A háttérben az embernek a világra vetített mitikus képe rejtőzik, ahol a sorozat-szerűségnek és szimmetriának, általában a szóbanforgó egész lehető legegyszerűbb áttekintésének van jelentősége.

*

Bár a '10'-nek mint főtebb láthatuk prominens szerepe van az uráli nyelvekben, nem beszélhetünk aritmetikai értelemben decimális számrendszerről. Ez csak írásbeliséggel rendelkező, fejlett technikájú civilizációban jelenhet meg, amely fokra a magyar vagy más uráli kultúra legkorábban is csak a reformáció korában léphetett. Voltak más prominens számok, amelyek jelentős szerepet játszottak a természeti népek kultúrájában. Ilyen volt pl. a '7', amely a híd szerepét töltötte be a természeti népek számlálórendszerei és a kozmikus beágyazottságú magasabb civilizációk aritmetikája között. „A szellemi munkának a fizikai munkától való különválása megfelelő szabad időt biztosított a szellemi munkát végzőknek, és lehetővé tette számukra az égitestek mozgásának következetes, hosszú időn át tartó megfigyelését. Ezáltal egyre világosabbá vált, hogy a természet jelenségei kapcsolatban állanak bizonyos csillagászati jelenségekkel – az égitestek mozgásával –, s ennek alapján a naptári számítás is nem a durva tapasztalatokra, hanem pontos számításokra helyezhető” – írja a munkamegosztáson alapuló magasabb civilizációk „ kozmikus beágyazottságú” számrendszereinek kialakulásával kapcsolatban Hahn István (Hahn 1960: 12). A nagyobb számok, évbeosztás, a kör fokai, a hónapok, napok száma, az órabeosztás és a velük kapcsolatos 12-es, 60-as számrendszerek egy az ősfinnugor és összamojéd társadalomnál lényegesen fejlettebb civilizáció termékei, amelyeket csak egy differenciált, nagymértékben szakosodott, jól szervezett államgépezetre támaszkodva fedezhetett föl és fejleszthetett ki az ember. Az alapszámsor és a kozmikus beágyazottságú számrendszerek közötti kapcsolatteremtés története az emberi műveltség fejlődésének története a természeti népek kultúrájától a városi civilizáció kifejlődéséig.

IRODALOM

- Abondolo, Daniel 1998: *Khanty*. In: Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*. Routledge, London and New York.
- Fabricsius-Kovács Ferenc 1959: A magyar *húsz* 'viginti' számnév etimológiájának kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 61. 65–78.
- Fabricsius-Kovács Ferenc 1960: Az uráli számnevek problémája. *Nyelvtudományi Közlemények* 62. 111–120.
- Hahn István 1960. *Az időszámítás története*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Helimski, Eugene 1989: Glubinnó-fonologicheskij izosillabizm nenetskogo sticha. *JSFOu* 82. 223–268.

- Helimski, Eugene – A. I. Kuznetsova – E. V. Grupishkina 1980: *Očerki po selkupskomu jazyku*. Moskva.
- Herder, J. G. 1789: *Abhandlung über den Ursprung der Sprache, eine von der k. Akademie der Wissenschaften in Berlin gekrönte Preisschrift*. Berlin
- Honti László 1993: *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Janhunen, Juha 1998: *Samoyedic*. In: Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*. Routledge, London and New York
- Kempelen, Wolfgang von 1791: *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Mit XXVII Kupfertafeln. Wien bei I.B.Degen.
- Kempelen Farkas 1989: *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépezének leírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Lehtisalo, Toivo 1953: Samojedien 'kuutta' merkitysävistä lukusanasta. *Virittäjä* 128–129.
- Lotz, János 1939: *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm.
- Niemi, Jarkko 1998: *The Nenets Songs*. Acta Universitatis Tamperensis 591.
- Rédei Károly (szerk.) 1986–90: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schulz, Benjamin 1769: *Orientalisch- und Occidentalisches A-B-C-Buch*. B. Sch. tranquebari dän királyi kommisszárius által. Naumburg és Zeitz [évszám].
- Sammallahti, Pekka 1988: *Historical Phonology of the Uralic Languages*. In: Denis Sinor (ed.): *The Uralic Languages*. Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Simoncsics Péter 1977: *Reconstructio sequentiae litterarum *kš linguae Proto-Uralicae in linguis Samoyedicis demonstrata*. In: D. Sinor (ed.): *Studies in Finno-Ugric Linguistics in Honor of Alo Raun. = Uralic and Altaic Series* 131. Bloomington, Indiana. 311–318.
- Simoncsics Péter 1996: *Modus tollens, modus ponens. A nyenyec tagadóigékről és állító párjaikról*. In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. Janus Pannonius Tudományegyetem, PSZM Programiroda, 2. kötet. 246–261.
- Simoncsics Péter 2001: *The Verbal Art of Nenets Shamanism*. *Eurasian Studies Yearbook* 73. Bloomington, Indiana. 43–125.

WOLFGANG VON KEMPELEN AND THE SELKUP NUMBERS FROM 1 TO 10

PÉTER SIMONCSICS

In his *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechender Maschine* from 1791 Wolfgang von Kempelen publishes the numbers from 1 to 10 in twelve languages, among them also in Selkup under the name „Siberian Ostyak”. It is the first – though not quite correct – reference to a Samoyedic language in the Austro–Hungarian Empire. In connection with the names of the basic numbers in Selkup the author discusses the problem of Samoyedic and Finno-Ugric numerals in respect to their Uralic background. Specific focus directed on the gap between numerals 6 and 10, i. e. on numerals 7, 8, 9 including 10 which lack autochthonous names in most cognate languages. Attempts are made to solve the Proto-Uralic paradox of „how to count from 1 up to 10 without having indigenous names for 7, 8, 9 and 10.”

ZÜRJÉN JÖVEVÉNYEK VOGUL MEZŐKÖN

SIPOS MÁRIA

Bevezetés

Az alábbiakban a vogul nyelv zürjénből átvett jövevényszavainak áttekintésével, valamint más uráli nyelvek jövevényelemeire történő hivatkozással a szókincs bővülés sajátságaiból igyekszem egyet kézzelfoghatóvá tenni.

A vizsgálat azon a feltételezésen alapul, hogy az átvett szóanyag összetétele sem egyforma attól függően, hogy laza, erősebb vagy különösen intenzív kapcsolatokról van-e szó, célja pedig az, hogy olyan sajátságról adjon számot, ami független az érintkező népek életmódjától, kultúrájától.

A nyelvi kapcsolatok vizsgálata természetesen nem szorítkozhat pusztán az átvett szavak vizsgálatára, hiszen – a kontaktus szorosságától függően – az idegen nyelv hatása általában a nyelv más moduljaira is kiterjed. Éppen ennek alapján állította fel Thomason és Kaufman¹ azt a nevezetes skálát, amely mentén a nyelvi kapcsolatok intenzitása kifejezhető, a számbelileg nem jelentős lexikális kölcsönzéstől egészen a hangkészlet módosulásához, tipológiai váltsáshoz vezetőig. A finnugrisztikában sem ismeretlenek azok a munkák, amelyek a kontaktusvizsgálatokban több modulra is kiterjednek (pl. Bereczki 1983; Sherwood 1997).

Az elemzés hosszú idővel ezelőtt lezárt korpuszok feldolgozásain (monográfiákon) alapul, vagyis élőnyelvi kutatásokat távolról sem tesz lehetővé. Ugyanakkor ezek a szóanyagok egyrészt nagyságukban, másrészt az átvétel (földrajzi, történelmi stb.) körülményeiben különböznek egymástól, így többféle kontaktust reprezentálnak.

1. A szakirodalomban a szókölcsonzés általános vonásairól megfogalmazottakból az alábbiak fontosak a feldolgozott anyag szempontjából.

1.1. Általában a főnevek, mégpedig a konkrét jelentésű, főként tárgyakat jelölő főnevek teszik ki az átvételek döntő hányadát.² Részletes elemzések olyan jelenségről is beszámoltak, hogy a belőlük képzett szavak tömegével azonban az átvevő nyelv igeállománya gyarapodik jelentősen.³

¹ Thomason–Kaufman 1988: 74–100.

² Kálmán 1961: 106: „Unter den in die erste Gruppe gehörenden russischen Lehnwörter gibt es von 583 Einheiten, ohne die Eigennamen, nur 46 für die Verben, also insgesamt kaum 8%.”

³ Bakos 1982: 455. „A meghonosodottság egyik fontos kritériuma az idegen eredetű tömorfémák produktivitása, különösen a gazdag szócsalád (főnév–melléknév–ige) kialakulása. Míg az átvett elemek szófajuk szempontjából túlnyomórészt főnevek és jóval kisebb arányban melléknévek és igék, a magyarban létrejött származékok szófaji megoszlása éppen a fordított.”

1.2. Az ún. alapszókincs ellenállóbb a jövevényszavakkal szemben, mint a marginálisabb vagy speciálisabb jelentésű szavak⁴, illetve a szófajok vonatkozásában: nehezebben cserélődik ki az alapszókincshez tartozó főnévi alak, mint a belőle képezhető melléknév vagy ige.⁵

1.3. Az ún. nyitott vagy nyílt szófajokból a kölcsönzés viszonylag laza nyelvi érintkezés, a kétnyelvűség alacsony foka mellett is lehetséges, a zártakból való átvétel azonban intenzívebb kontaktusra jellemző⁶, bár pl. nem a kötőszó átvétele jelenti okvetlenül a mondatszerkesztési szabályok azonnali vagy feltétlen megváltozását.⁷

1.4. Hosszantartó nyelvi kapcsolatok tanulmányozásakor megfigyelhető, hogy míg kezdetben jól körülhatárolható az átvételeket motiváló a gazdasági-művelődéstörténeti háttér, tartós érintkezés után a kölcsönzések előtt szinte minden szemantikai csoport nyitva áll.⁸

⁴ A testrésznevek átvételét a nyelvi kapcsolatok intenzitására utaló tényként említi pl. Kakuk Zsuzsa a honfoglalás előtti török jövevényszavak mennyiségének és jelentőségének megítélésakor: Kakuk 1976: 164.

⁵ Hock 1986: 385.

⁶ Bynon 1997. „A kölcsönzött egységek szófaja azonban a kölcsönzés társadalmi körülményeitől is függ. Kétnyelvű közösségekben kötőszavak és határozószók kölcsönzése is ismert (vö. Rayfield 1970 – az amerikai jiddisről), ám ugyanez kevésbé valószínű például jóval korlátozottabb kereskedelmi érintkezéseknél. Közismert, hogy az angol nyelv a *they* és *them* névmásokat a skandinávól kölcsönözte, lecserélve velük az óangol (...) névmásokat. Amikor azonban ez történt, az angolszászok és a dánok valószínűleg még jól értették egymás nyelvét. Amíg tehát a zárt szófajokból való kölcsönzés, mivel a mondatnapi minták nyelvközi megfeleltetését feltételezi, csak igen nagy mérvű nyelvi kapcsolat keretein belül lehetséges, (213) addig a nyílt szófajokból való, egyszerű szótári kölcsönzés az átvétel folyamatához a lehető legkevesebb kétnyelvű beszélőt igényli.”

⁷ Sherwood 1997: 212: „Again, Kálmán generalizes from the borrowing of Russian adverbs, conjunctions, interjections etc. to the syntactic influence of Russian: (... Kálmán 1961: 134). In the first place, even his own count does not put T(avda)V(ogul) ahead in this respect; rather, the non-Northern dialects are opposed to the non-Northern. In the second place, it is clear that the presence of form-words does not necessarily imply profound syntactic influence and vice versa: there may well be Russian syntactic influence without any tell-tale form-words, as reported by Bátorfi 1980.”

⁸ Bakos 1982: 455: „Nem kevésbé tanulságos, ha azt nézzük meg, hogy az egyes századokra milyen fogalomkörök a jellemzőek, hogyan alakul a hozzájuk tartozó jövevényszavak száma. A magyar–román nyelvi kapcsolatok első századaira (14–16. sz.) a tágabb értelemben vett vlach terminológia (a legelőváltó juhászok és a rá jellemző életmód) átvétele a meghatározó, de már megjelennek egyes más fogalomkörök (állattenyésztés, fámesterségek, ortodox vallás, román személyek megnevezése, növénynevek) elemei is. A 17–18. század során a juhtartás román eredetű szókincse – bár kisebb mértékben és kevésbé fontos elemekkel – tovább gazdagodik, de mind jelentősebb lesz a már említetteken kívül a földműveléssel és a románság szellemi és tárgyi

2. A finnugrisztikában bizonyos értelemben egységesen járnak el a jövevény-szavakat tárgyaló munkák, amennyiben a fonológiai és lexikológiai szempontú feldolgozásnak rendre része az átvett lexémák tárgyköri felosztása is. E csoportosítás a kölcsönzést előidéző tényezőkre (művelődéstörténeti tényekre, pl. vallás, írásbeliség stb., tárgyi kultúrára) mutat rá, illetőleg arra vall, hogy az átadó nyelv/nép presztízse sokkal nagyobb⁹. Ugyanakkor ezek a rendezett szóanyagok nem vethetők össze, mert a feldolgozás nem állandó keretben történik, hanem az elemzett szóhalmazból adódó témaköröket nevezi meg. A kirajzolódó csoportok után általában ott áll az előbbiekre be nem sorolható „egyéb” szavak jegyzéke.

Az aktuálisan feldolgozott szóanyagtól független, a mezőelméleti munkák hősorában természetes (ti. a német) nyelv alapján kidolgozott, az egész szókincset mezőkre osztó keretbe helyezte Bakró-Nagy Marianne az U/FU alapnyelvre rekonstruált szavak jelentését¹⁰, később fiatalabb alapnyelvekre is elkészült ugyanez a fogalomköri felosztás¹¹. Ezekben az áttekintésekben a fogalomköri csoportok kitöltöttsége/kihasználtsága több tekintetben hasonlóan mutatkozott.¹² Ezt elméletileg kétféleképpen magyarázhatjuk, bár a másodikként említendő valószínűbbnek tűnik:

néprajzával kapcsolatos kölcsönzések száma és szociális értéke. A 18. században már számottevő a lelki és szellemi tevékenységgel kapcsolatos elemek, közöttük sok melléknév is, megjelenése; mindez a két nép egymás közti érintkezésének intenzitásáról tanúskodik. A 19. századi szóanyagban már mind a 22 fogalmi körbe tartozó szavak megtalálhatók, sőt megnő az ezekbe nem besorolhatók száma. Az arányok további eltolódása jellemzi a 20. századi átvételeket. Az utóbbi évtizedek során megjelenő jövevénytiszta fogalmi körökkel kapcsolatos súlypontozása már nem releváns: az átvételek az élet minden területére kiterjednek, a szemantikai szféra teljesen nyitott.”

⁹ Az obi-ugorok esetében pl. az eredetileg halász-vadász-gyűjtőgető életmódot folytató népesség vesz át szavakat a letelepedett, a földműveléshez, állattenyésztéshez, kereskedelemhez, kézműiparhoz, különféle megmunkálásokhoz nálánál jobban értő másik (orosz, zürjén, tatár) népességtől.

¹⁰ Bakró-Nagy 1991. Természetesen Dornseiff rendszerének adaptációjáról van szó, vagyis csak azok a fogalomkörök és alcsoportok jelennek meg, amelyekbe legalább egy rekonstrukciót békésen lehetett sorolni, de az adaptált verzió állandóan kiegészíthető az eredeti munkából, amennyiben más alapnyelvek szókincse indokolja.

¹¹ Sipos 1999, m.a., valamint a finn-volgai alapnyelvnek az ugyancsak az UEW alapján és a Dornseiff-Bakró-Nagy-féle keret segítségével elkészített fogalomköri felosztása megtekinthető a MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor osztályán.

¹² A megvizsgált 4 alapnyelv tanúsága szerint mindig a (02) Organische Welt a legnépesebb csoport (31–38%), amit a táblázat középső szakaszában hat másik követ 5–12% körüli adatokkal (3) Raum. Lage. Form, (4) Größe. Menge. Zahl. Grad, (1) Anorganische Welt, (8) Ortsveränderung, (15) Geräte. Technik és (07) Sichtbarkeit. A többi csoportban, vagyis a táblázat alsó szakaszában – (14) Gesellschaft, (10) Sinnesempfindungen, (17) Religion, (06) Zeit, (09) Wollen. Handeln, (13) Zeichen. Sprache, (16) Wirtschaft, (11) Fühlen, (12) Das Denken, (05) Wesen. Sein – pedig mindig nagyon kicsik a százalékos arányok (0,5–3%). Azonnal felismerhető továbbá, hogy a legutóbb említettek közt szerepel minden elvontabb kategória, ami biztosan összefügg az idetartozó szavak jelentésféjlődésének általános vonásaival, valamint e mezők nagyságával.

a) a szókincs bővülése hozzávetőlegesen a tapasztalt arányok szerint történik folyamatosan, ami összefügg a fogalomkörü felosztásban alkalmazott kategóriák eleve különböző nagyságával, azaz a természetes nyelvekre általában jellemző arányokról van szó;

b) a tapasztaltak a rekonstruálható alapnyelvi lexémák halmazára jellemzőek, nem pedig a mindenkori alapnyelv teljes szókincsére. Másképpen fogalmazva: az alapnyelvi örökségek áttekintése arról ad képet, hogy milyen – különféle szempontok szerinti – szócsoportokat tudunk rekonstruálni. Amennyiben a vizsgált szóállományokat mindig ugyanazon, természetes nyelvekkel való összevetést lehetővé tevő keretbe helyezzük, az is kiderülhet, hogy általában milyen jelentésű szavak nem maradnak rák az alapnyelvek korából¹³.

A jövevényszavak elemzésétől nem várhatunk ugyan választ a fenti kérdésre, de a jellemzően belső keletkezésű szavak egyik-másik csoportjáról többet tudunk meg, ha a szóátvételek tanulságaival vetjük össze. Az alábbiakban a nganaszan nyelv orosz (3), a vogul nyelv zürjén (4) és orosz (5), a finn nyelv régi germán (6), majd a magyar nyelv román eredetű elemeinek áttekintése (7) következik.

3. A Dornseiff–Bakró-Nagy-féle keretben készült el a nganaszan nyelv orosz eredetű szavainak besorolása.¹⁴ A szóanyag 221 lexikai egységet foglal magába, ami az alapnyelvi szókincsekkel összevethető mennyiséget jelent; az igék aránya a névszókhoz képest elenyésző (kb. 3%).

1. Élettelen anyagok: 2
2. Élőlények, növények, állatok, ember: 34
3. Tér, helyzet, forma: -
4. Nagyság, méret, mennyiség, szám, fok: 10
5. Létezés: -
6. Idő: 8
7. Láthatóság, fény, szín, hang, hőmérséklet, súly, halmazállapot, szag, íz: -
- 8: Helyváltoztatás: -
9. Akarat, cselekvés: 1
10. Érzékelés: -
11. Érzés: -
12. Gondolkodás: -
13. Jel, nyelv: 23
14. Társadalom, közösség: 50
15. Eszközök, technika, tevékenység: 71
16. Gazdaság: 17
17. Vallás: 2

¹³ Ilyen szócsoport vizsgálatára példa Saarinen 1999.

¹⁴ Az orosz–nganaszan kapcsolatokról részletesebben ld. Várnai 1997, illetve Várnai Zsuzsa e kötetben szereplő írását. Az eredeti csoportosításon csak jelentéktelen mértékben változtattam.

Azonnal átlátható, hogy az arányok és sorrend nem hasonlít az alapnyelvekre: azok a fogalomkörök, amelybe sok átvétel sorolható, a kontaktus szociológiai, kultúrantropológiai háttéréről, vagyis a szókincs gyarapodásának nyelven kívüli okairól vallanak. Listavezető a (15) Geräte. Technik, második helyezett a (14) Gesellschaft, és csak a harmadik helyen következik a (02) Organische Welt. Mindez nem meglepő, hiszen egy természetközeli életmódot folytató nép olyan nyelvből vesz át szavakat, amelynek kifinomult terminológiája van a háziipari, nagyipari termékekre, készítyártási folyamatokra, a domináns társadalmi rend jellemző intézményeire, stb. Jó néhány fogalomkörben nem regisztráltak jövevényt. A 2. csoportban, ahová sok, a biológiai léttel kapcsolatos lexéma tartozhatna, a magas szám tkp. a megvásárolható élelmiszereknek köszönhető. Az üresen maradt fogalomkörök és az adott nyelvi kapcsolatok intenzitásának összefüggéséről egyetlen áttekintés birtokában nem lehet általánosítani, de annyi leszögezendő, hogy egyetlen orosz jövevény sincs a vizsgált anyagban, amely a létezés, helyváltoztatás, érzékelhető minőségek, érzékelés, érzés, gondolkodás mezőjéhez tartozna, valamint csupán egy-két kölcsönző szerepel a (01) Anorganische Welt, (03) Raum. Lage. Form, (09) Wollen. Handeln kategóriákban. Mindez lazább, felületesebb kontaktus eredményének tűnik.

4. A vogul és a zürjén kapcsolatok századokra tekintenek vissza, és történetükben több szakasz is elkülöníthető.¹⁵ A jövevénytiszavak feldolgozását leegyszerűsítette, hogy a monográfia egyes csoportjait egy-az-egyben át lehetett emelni a Dornseiff-Bakró-Nagy-féle keretbe, lényegesebb munkát csak a 8.23. *Elementarerscheinungen, -handlungen und Sinneswahrnehmungen* és az „egyéb” (8.24. *Sonstiges*) szavai jelentettek. A csoportosításban – amely a Függelékben található – csak a sorszám, a nyelvjárási megoszlás és a jelentésmegadás szerepel, a nyelvi adat azonban nem, mivel ezek a monográfia adattárából könnyen kikereshetők.

Az alábbi táblázat az ismert alapnyelvi százalékarányokat és a két jövevénytiszóanyag fogalomkörök szerinti megoszlását hasonlítja össze.

A jelentéskör megnevezése	U/FU, Ug. és obi- ugor alapnyelvi %	orosz- nganaszan %	zürjén- vogul %
02. Organische Welt	37,4–31,3	15	24
03. Raum. Lage. Form	11,4–4,6	0,5	3,6
04. Größe. Menge. Zahl. Grad	13–8	4,5	8,4
01. Anorganische Welt	8,75–3,7	1	5,4
08. Ortsveränderung	11–7,6	-	5,7
15. Geräte. Technik	10–7,4	32	15
07. Sichtbarkeit	10–5,9	-	4,2
14. Gesellschaft	1,7–3	23	6
10. Sinnesempfindungen	2,3–0,6	-	2,4

¹⁵ Rédei 1970: 68–77.

17. Religion	2,8–1,2	1	5
06. Zeit	3,8–1,5	3,5	1,5
09. Wollen. Handeln	3,3–1,2	0,5	5,7
13. Zeichen. Sprache	2,5–1,2	10,5	3
16. Wirtschaft	1,7–1	8	3,3
11. Fühlen	2,5–0,5	-	1,5
12. Das Denken	1,7–0	-	1,5
05. Wesen. Sein.	0,5–0	-	2,7
18. Sittlichkeit. Recht	-	-	1,2

A zürjén–vogul kölcsönzések szemantikai eloszlása az orosz–nganaszan átvételektől és az alapnyelvekben tapasztaltaktól is különbözik. Elsősorban azért más, mert sokkal több fogalomkörbe hatoltak be jövevényszavak, sőt új kategóriára is szükség volt (18). Olyan fogalomkörben is találunk zürjén eredetű elemeket, amelyeket absztraktabbnak tartanak: (11), (12) és (05). Mivel a zürjén–vogul érintkezés hosszabb, mint az orosz–nganaszan kontaktus, igazolódni látszik Bakos már említett megfigyelése, amely szerint huzamos kapcsolatok esetén a mezők kitöltöttsége kiegyenlítődik. A számadatok között pedig találunk jelentős pozitív és negatív eltéréseket is.

A pozitív eltérés – vagyis amikor a jövevényszavak számadatai magasabbak az alapnyelveknél – általában könnyen magyarázható. A legtöbb jövevényszó ugyan itt is a teljes élővilágot magába foglaló (02) csoportban található, de ez már csak az összes jövevényszó negyedét teszi ki. A táblázat középső és alsó szakaszának számai első pillantásra rapszódikusnak tűnhetnek, a kiugró adatok megjósolhatóan az ismert gazdasági-művelődéstörténeti vonatkozásokkal hozhatók összefüggésbe: a (15) *Geräte. Technik* 15%-ot mutat fel, de a maga helyén – ti. táblázat alsó szakaszában – a 6%-kal szereplő (14) *Gesellschaft* is figyelemre méltó, a (09) *Wollen. Handeln* ugyanígy (5,7%). A (17) *Religion* viszonylag magas értékeit egyrészt a kereszténység terminológiájának átvétele magyarázza, másrészt tudjuk, hogy bizonyos zürjén jövevények a tabu alá eső szavak helyettesítőiként a medveműnyelv részévé váltak.¹⁶

A negatív eltéréseket – nevezetesen a (03) *Raum. Lage. Form.*, és (07) *Sichtbarkeit* fogalomkörök kicsiny számadatait külső tényezőkkel nem lehet magyarázni.

A jövevényszavakat nem, vagy csak kis számban befogadó fogalomkörök közül kísérletképpen a (03) *Raum. Lage. Form* mezőhöz tartozó szavak áttekintése következik. Ez a fogalomkör az alapnyelvi rekonstruktumok osztályozásában előkelő helyet foglal el, a jövevényszavak esetében azonban nem. Olyan szemantikai mező, amely sok meglehetősen elvont jelentést foglal magába, mert ide sorolandó az embert körülvevő tér tagolása, részeinek megnevezése (3.1.), a térhez képest való elhelyezkedés, fekvés, különféle térbeli relációk (3.2.), a térbeli formák, alakok nevei (3.3.); főnévként vagy melléknévként egyaránt absztrakt jelentések, valamint az illető saját-ságot felmutató jellegzetes tárgy neve is. Ide sorolandók továbbá azok az igék is,

¹⁶ Sz. Bakró-Nagy 1979: 111–112; Rédei 1970: 87.

amelyek a formával, térrel, helyzettel kapcsolatos változásokat és változtatásokat nevezik meg. Sokkal kevésbé szerteágazó kategória tehát, mint pl. a (02).

Az alábbiakban a zürjén átvételek e fogalomkörhöz tartozó lexémáinak részletezése következik.

A vogul nyelv zürjén jövevénytiszavai

3.1. Raum: 227 NWO 'Raum hinter etwas, abseits gelegener Ort'. **3.2.11. Unten:** 211 NWO 'Boden, Grund, Ende'. **3.3.2. Furche:** 192 NWOS (lásd még 15.7.). 'durchbohren', 73 N 'bohren' (lásd még 15.7.). **3.3.4. Kurve:** 134 N 'sich krümmen, sich verbeugen'. **3.3.9. Ebene. Glatt:** 8 NOS 'glatt'. **3.3.10. Rauh:** 301 NWO 'ritzen, aufschneiden, streifen', 266 NOS 'abbrechen (intr.), sich abreiben', 268 NO 'reiben, schmieren'. **3.3.11. Scharf. Spitz:** 157 NO '? stumpf', 160 NO '?stumpf werden', 121 O 'schleifen' (lásd még 15.7.).

SLW szavai közt az igék vannak többségben (lásd alább). Ez önmagában véve a kapcsolatok mélyebb voltára utal, hiszen közismert, hogy a nyelvek legkönnyebben főneveket vesznek át egymástól, és a kétnyelvű beszélők nagyobb száma szükséges ahhoz, hogy igéket is kölcsönözzenek, illetve a jövevénytiszavak nem azonnal veszik fel az átvévő nyelv képzőit, a meghonosodáshoz idő kell, stb. A 338 átvett zürjén szónak egyébként 32 %-a ige, amelyek egy része főnévre vezethető vissza.¹⁷

Ami a felsorolt szavak jelentését illeti, a 3.1. és a 3.2. alcsoportban szereplő két főnév esetében nem árucikkek, eszközök és más tárgyak neveiről van szó, hanem elvontabb jelentésekről. A 'glatt' és a 'stumpf' képviseli a melléknéveket, e négy szón kívül nyolc igei jelentés tartozik még ide. Az SLW-beli igéknek pedig – különösen a 3.3. pontban –, mivel a velük kifejezett cselekvések ágense, páciense, eszköze is benne foglaltatik a jelentésben, más szóval a jelentés több komponens által írható le, sokkal kézzelfoghatóbb a szemantikája, konkrét cselekvésekhez, műveletekhez, munkafolyamatokhoz kapcsolódnak.

A fentiek arra utalnak, hogy olyan nyelvi kontaktus esetén, ahol az érintkezés huzamosnak mondható, továbbá a jövevénytiszavak minden fogalomkörbe behatoltak, valamint a szófajok aránya is tartós kapcsolatokat sejtet, már inkább jellemző, hogy másik nyelvből, ha nem is nagy számban, de kölcsönöznek a tér, a helyzet és a forma fogalomköréhez tartozó névszókat. Ezzel az is egybeesik, hogy a vogul nyelv általában absztraktnak tekintett szavakat is vett át a zürjénből: 'sinnen' (59 N), 'denken' (103 O), 'können, mächtig sein' (326 N), stb.

5. Ezután a a mennyiségileg jelentősebbnek ható orosz eredetű vogul jövevénytiszóanyag (RLW) a tárgyalt fogalomkörhöz tartozó elemeit tekintem át. A több mint 500 kölcsönstót (amelynek csak kis része, 8%-a ige) regisztráló RLW teljes anyagának mezők szerinti elrendezése – a szóanyag pusztá átolvasása alapján – valószínűleg olyan eredményt produkálna, ami a kontaktus mélységét illetően valahol a orosz-nganaszan és a zürjén-vogul közé helyezné el, vagyis nem az összes fogalomkörbe

¹⁷ Rédei 1970: 65.

hatoltak be az orosz eredetű szavak. Ellenőrzésképpen azonban csak az alkalmazott fogalomkörü felosztásba automatikusan be nem helyezhető halmazokat¹⁸ vizsgáltam meg: 28. Bildung, Seelenleben, valamint 29. Sonstiges.¹⁹

28. Bildung, Seelenleben

92 Buch; 439 Siegellack; 341 Brief; 393 Schule; 546 Telephon; 342 und 283 Dank; Begrüßung; 218 Friede; 212 locken; 235 ?befragen; 512 meinen, denken; 539 ärgern; 573 froh; 64 bereuen; 413 Mitleid; 19 beleidigen; 203 sich plagen; 230 stören; 233 peinigen; 321 verzeihe; 466 beneiden; 457 zanken.

29. Sonstiges

a) Substantive

24 Gesellschaft; 110 Eile; 216 Welt; 330 Pistole; 329 Mörser; 349 Unglück; 347 Ranzen; **381 Reihe**; **471 Ritze**; 494 ? Leben; 207 Kreide.

b) Adjektive

201 faul; 335 bunt; 453 genug, satt; 543 wild; 477 blau; 274 weiß; 569 ? braun.

c) Verben

139 wachen; 247 ist unbekannt; 297 rasieren; 416 stechen; 458 begegnen.

d) Adverbien, Konjunktionen, Interjektionen usw.

Ezek között csak a félkövér betűkkel kiemelt néhány jelentés tartozik a Raum. Lage. Form főcsoportba, ami a kb. 550-es szóanyaghoz képest elenyésző.

6. A finn nyelv régi germán jövevényszavait tartós és intenzív nyelvi kontaktus eredményének szokás tekinteni²⁰, az átvételek tükrében az átadó nyelvet beszélő etnikum kulturális fölénye hatalmasnak tűnik, a szavak száma jelentős, a *ja* és a *jo* átvétele a másik nyelv ismeretének magas fokáról árulkodik, stb. A szóanyag minősítését nehezíti, hogy (a) számolnunk kell a tényleges érintkezés óta eltelt hosszú idő miatt az átvételek valamilyen hányadának kiveszésével²¹; (b) a SKRK felsorolásából

¹⁸ Automatikusan besorolhatók: 1. Körperteile, 2. Tierwelt, 3. Pflanzenwelt, 4. Naturerscheinungen, 5. Mineralwelt, Metalle, 6. Jagd, 7. Fischerei, 8. Viehzucht, 9. Ackerbau, 10. Handel, 11. Verkehrswesen, 12. Mannarbeit, 13. Frauenarbeit, 14. Kleidung, 15. Wohnung, 16. Beköstigung, 17. Getränke, 18. Gefäße, 19. Rauchen, 20. Verwandtschaftsnamen, 21. Staatliches und gesellschaftliches Leben, Verwaltung, 22. Eigennamen, 23. Unterhaltung, Spiel, 24. Krankheit, Heilung, 25. Religion, Aberglaube, 26. Zeitrechnung, Feste, 27. Maße.

¹⁹ Kálmán 1961: 133.

²⁰ Hakulinen 1967: 282–288.

²¹ Az átvételek kiveszésének mikéntjéről, arányairól és gyorsaságáról Kakuk Zsuzsa a magyar nyelv török eredetű szavain végzett kalkulációiból alkothatunk fogalmat. Oszmán-török kölcsönszavaink (a korabeli adatoltság és a mai magyarbeli megléte, helyzete vagy éppen hiánya alapján megállapítható) kiveszési aránya arra enged következtetni, hogy az átvett szavak száma megnegyedelődött. „De ha azt is figyelembe vesszük, hogy oszmán-török jövevényszavaink száma alig két és fél évszázad alatt apadt le egynegyedére, a 270 régi török jövevényszó pedig

hiányoznak a bizonytalan és a kifejezetten nyelvjárási minősülő szavak. A listában mindezzel együtt találunk a (03) Raum. Lage. Form fogalomkörhöz tartozó jelentéseket: *kaita* 'keskeny, szűk', *kasa* 'rakás, halom', *laita* 'széle valaminek', *laita* 'irány', *latoa* '(sorba) rak', *?muoto* 'alak, forma, idom', *tila* 'hely', *tiukka* 'szoros, szűk, feszes'. Ez a kép az eddig tapasztaltakkal egybevág: tartós és rendszeres, az élet gyakorlati színterein zajló nyelvi érintkezés esetén hatolnak be ilyen jelentésű szavak egyik nyelvből a másikba. Külön kiemelendő, hogy ami a szófajokat illeti, a főnevek fölénye ellenére találunk mellékneveket is.

7. Utolsó példaként mint hatalmas átvett szóanyagra (2333 szó)²² a magyar nyelv román eredetű jövevényszavaira hivatkozom. E hosszú évszázadok és különböző típusú nyelvi kapcsolatok eredményeképpen átvett szóanyag nagyon heterogén: a teljes magyar nyelvterületen meghonosodottaktól kezdve a néhány ízben, egy-két helyen adatoltakig mindenféle jövevényelem megtalálható benne. A szerző saját fogalmaköri kategóriáinak fele is százas nagyságrendű. A „Vegyes, közelebből nem csoportosítható” szavak listája is 220-at tesz ki²³, de meglepően kevés a tér, helyzet és forma fogalmához tartozó jelentés: *cepp* 'hegye, csücske valaminek', *cínerenđibe* 'sorjába', *gránic* 'határ', *gvezsgyukálódik* 'héjából kifejlik', *kalácsol* 'lábat keresztbe vet', *kator* 'csonk, valaminek a vége', *koda* 'valaminek a vége, az alja', *mukuc* 'valaminek a vége'. A felsorolt kölcsönzések túlnyomórészt főnevek, előfordulnak igék is, melléknév azonban egy sincs.

Összegzés

A fentiekben különböző nagyságú és összetételű jövevényanyagokat tekintettünk át. A kölcsönzóanyagok több tekintetben is különbözőek: az átvételek számában, a kölcsönzések szófajában, a szintaktikai szerepű elemek meglétében, valamint abban, hogy milyen és mennyi fogalomkörbe hatolnak be a másik nyelv elemei. A nganaszan orosz eredetű elemeinek szemantikai és szófaji megoszlása nem különösebben erős nyelvi kapcsolatokat körvonalaz: az elvont jelentéseket tartalmazó fogalomkörökbe nem hatoltak be jövevények, kevés az ige és a melléknév. E kölcsönzések egy az egyben feleltethetők meg az orosz oldalról érkező kulturális, közigazgatási és gazdasági fölénnel, de nem tükröz mindennapos érintkezést a két nyelv beszélői közt. Azt sem jelenti sajnós, hogy a nganaszan nyelv helyzete, jövője biztos, hiszen jól tudjuk, hogy e nyelv eltűnése úgyszólván napjainkban zajlik. Az RLW és a SLW anyagának tanulságai azt igazolják, hogy az átvételek számát nem lehet direkt összefüggésbe hozni a kapcsolatok mélységével: a zürjénből átvett lexémák mennyiségileg 3/5-ét teszik ki az oroszból átvettekének, de az előbbieket szemantikai és szófaji

tizenkét évszázad után is létezik nyelvünkben, továbbá, hogy oszmán-török jövevényszavaink mind műveltségzavak, régi török jövevényszavaink között pedig még testrésznevek is találhatók (*kar, térd, ?nyak*), a régi török nyelvi hatást egészen más arányokban kell elképzelnünk.”

Kakuk 1976: 164.

²² Bakos 1982: 407.

²³ Bakos 1982: 450–451.

szempontból is jóval változatosabbak. A zürjén eredetű elemek bizonyos mértékig behatoltak az elvont jelentésű szavak közt általában nem hangsúlyozott, a térhez, a helyzethez és a formához kapcsolódó fogalmak és tulajdonságok megnevezései közé, ami nem jellemző a nyelvi kontaktusok minden típusára. Ehhez hasonló képet mutat a finn nyelv régi germán jövevényszavainak csoportosítása. Tovább árnyalando ezek szerint a bevezetésben említett megfigyelés, amely szerint huzamosabb kontaktus eredményeképp minden szemantikai csoport nyitva áll. Bizonyos fogalomkörökben vannak ugyanis olyan szócsoporthoz, amelyek elsősorban belső keletkezésű szavakból állnak és korlátozott mértékben bővülnek átvételekkel. Gyaníthatóan a (03) Raum. Lage. Form fogalomkör is ilyen, és erre a szóanyagok mezők szerinti elrendezésének mennyiségi különbségei irányították rá a figyelmet. A Dornseiff-féle osztályzás azonban önmagában nem lehet vizsgálati módszer, hiszen egy-egy mező lexikológiai, szemantikai, szófaji szempontból rendkívül vegyes. A vizsgálatokat tehát más, pl. szófajszemantikai irányban kell folytatni.

A fenti áttekintés mindenesetre igazolta azt a gyanút, amely szerint az átvett szóanyag szemantikai összetétele más lazább kontaktus esetén, valamint más, ha a kölcsönzés két különböző nyelvű lakosság több évszázados együttélésének, mindennapos gyakorlati érintkezésének köszönhető. A térrel, helyzettel, formával kapcsolatos lexémák átvétele a szakirodalomban gyakran felbukkanó kritériumok közül a kölcsönzött elemek szófajiságáról megfigyeltekkel látszik összefüggésben lenni, és nem az átvételek számával, nem a grammatikai, szintaktikai funkcióval bíró átvételek meglétével korrelál. A jövevényelemeknek ellenállóbb, jellemzően belső keletkezésű szavak csoportjának körvonalazása ezzel természetesen nem ért véget, valamint az átvételekre vonatkozó észrevételeket is alá kell még támasztani más anyagok elemzésével.

Függelék

A vogul nyelv zürjén jövevényszavainak fogalomkörök szerinti elrendezése

1. Anorganische Welt.

1.4. Witterung: 313 N 'Sturm', 50 N 'bedecken mit Reif, Schnee od. Eis', 14 N 'herbstliches Eis', 110 WO 'gut, schön (Wetter)'. 1.5. Festland: 79 NW 'Anhöhe', 69 W 'Flußbucht', 2 N 'Ufergelände eines Flusses', 7 NW 'sumpfige Stelle', 114 N 'sumpfige Weise', 215 N 'Wald', 1.6. Bodenschichte: 158 O 'Schlamm'. 1.7. Wasser: 299 NWO 'Meer', 33 NWO 'offene, nicht gefrorene Stelle auf den mit Eis bedeckten Gewässern'. 1.11. Mineralien: 16 NWOS 'Kupfer', 265 NWO 'Gold', 37 NWOS 'Stahl'. 1.14. Metalle: 244 NWOS 'Rost', 249 WOS 'rostig werden'

2. Organische Welt. Pflanze. Tier. Mensch

2.1.1. Pflanzenarten: 10 NWOS 'Himbeere', 23 NWS 'Himbeere, Ahlkirsche', 55 O 'Bärenklau, Bärenkraut', 159 NO '? Moos, Flechte', 234 W 'Zunderstaub' (lásd még 7.4.2.) Kulturpflanzen: 300 NWO 'Rübe', 224 WS 'Roggen', 12 N 'Erbse'. 2.1.2. Pflanzenteile: 241 NW 'Baumrinde'.

2.1.3. Ackerbau: 258 N (lásd még 15.7.), 26 S 'pflügen', 254 O '? Getreidespeicher'.
2.2.1. Tierarten. Wilde Tiere: 67 NO 'Drossel, Specht', 71 N 'Tauchente, Spießente', 285 WOS 'Tetrao bonasia', 77 NO 'eine Art Vogel', 255 OS 'ein großer Schwarzer Vogel', 327 N 'ein Raubvogel', 291 NWOS 'eine Entenart', 117 O 'Vielfraß', 221 N 'Luchs'. Haustierte: 70 NWOS 'Huhn', 182 NWOS 'Schwein', 164 N 'Lamm', 138 NW 'Kuh', 25 NWOS 'Ochs', 123 N 'Wanze', 161 N 'miauen' (lásd még 10.6.),
2.2.2. Tierzucht: 279 N 'Wallach', 11 N 'Sattel', 298 NO 'Zaum', 312 N '? Heu, Gras', 65 NW 'Heuschober', 257 N 'Heuschober', 200 N 'Einzäunung zum Fangen der Rentiere und Pferde'. **2.3. Jagd. Fischerei:** 336 NWO 'Zobelnetz', 193 O 'Flinte', 195 NW 'Flinte', 60 NWO 'Reuse', 87 NWOS 'Schleppangel', 267 NW 'eine Art Fischnetz'. **2.6.1. Körperteile:** 81 NWO 'Klumpen geronnenen Blutes', 317 N 'Bart', 155 N 'Drüse', 133 N 'Buckel, Höcker', 183 N 'Pferdemähne', 222 N 'der untere Teil der Feder', 152 NWOS 'nackt', 280 NWO 'locking', 153 NW 'kahl werden', 278 N 'kraus'. **2.6.3. Leben. Alter:** 190 NWOS 'alt', 325 NWOS '? jung', 185 N 'alt werden'. **2.6.5. Essen. Trinken:** 104 N 'sich berauschen', 39 NWOS 'nagen', 303 N, 228 N 'kühl, nüchtern, nicht berauscht'. **2.6.6. Speisen:** 151 NWO 'Brot', 321 N 'Brei', 51 NW 'Fladen', 175 NWOS '? Pirogge', 251 NWOS 'gefüllter Fladen', 214 N 'Quark', 74 N 'ausgelassenes Bärenfett', 213 N 'Bodensatz von gekochtem Fett', 144 NWO 'Sahne', 18 NW 'Kwaß', 259 NWS 'Bier', 248 W 'kneten'. **2.6.7. Schlaf:** 229 N 'erwachen', 230 N 'aufwecken'. **2.6.8. Gesundheit:** 204 NWOS 'Kraft, Gesundheit', 288 N 'Kraft', 186 N 'Medikament', 307 N 'stark'. **2.6.9. Ermattung. Krankheit:** 208 WO 'kraflos', 15 N 'abmagern', 262 NW 'zittern, beben' (lásd még 10.1.). **2.6.10. Sterben:** 24 N 'untergehen, sterben', 196 N 'sterben', 294 WO 'begraben'.

3. Raum. Lage. Form

3.1. Raum: 227 NWO 'Raum hinter etwas, abseits gelegener Ort'. **3.2.11. Unten:** 211 NWO 'Boden, Grund, Ende'. **3.3.2. Furche:** 192 NWOS (lásd még 15.7.) 'durchbohren', 73 N 'bohren' (lásd még 15.7.). **3.3.4. Kurve:** 134 N 'sich krümmen, sich verbeugen'. **3.3.9. Ebene. Glatt:** 8 NOS 'glatt'. **3.3.10. Rauh:** 301 NWO 'ritzen, aufschneiden, streifen', 266 NOS 'abbrechen (intr.), sich abreiben', 268 NO 'reiben, schmieren'. **3.3.11. Scharf. Spitz:** 157 NO '? stumpf', 160 NO '?stumpf werden', 121 O 'schleifen' (lásd még 15.7.).

4. Größe. Menge. Zahl. Grad

4.1.3. Kleiner werden: 281 NWO 'zusammenschrumpfen', 282 N 'zusammenschrumpfen, sich schlängen'. **4.1.7. Eng. Schmal:** 314 NO '? Enge, Raummangel'. **4.1.10. Hoch:** 78 NO 'hoch'. **4.3. Zahl:** 122 NW 'zahl, Maß'. **4.2. Menge:** 58 N 'Art, Quantität'. **4.2.1. Viel:** 28 N 'viel'. **4.4. Gesamtheit:** 31 N '? ganz, gesamt'. **4.4.2. Trennen:** 38 N 'getrennt', 225 O 'auseinandergehen, zerfallen', 239 N 'zerbrechen (tr.)', 235 NW 'Stück'. **4.4.2.2. Teilen. Schneiden. Spalten:** 136 NWOS 'messen', 284 OS 'Brocken, Schnitte, Scheibe', 263 NWO 'Schnittchen', 189 NW (lásd még 15.7.). **4.4.2.3. Schinden. Abhäuten:** 156 NWO 'schaben', 6 NWS 'abschälen'. **4.4.2.4. Brechen:** 239 N 'zerbrechen (tr.)', 237 N 'zerbrechen, zerreißen (intr.)', 220

NO 'zerbrechlich, brüchig werden'. 4.4.3. **Verbinden**: 335 N 'zusammenfügen', 308 N 'befestigen'. 4.4.4. **Hinzufügen**: 246 NW 'hineinstopfen', 276 N 'einstecken, hineinstecken'. 4.4.5. **Verbrauchen**: 29 N 'verlieren'.

5. Wesen. Sein

5.4. **Zerstörung**: 238 N 'verderben (intr.)', 240 NW 'verderben (tr.)'. 5.5. **Erzeugung**: 318 NWOS 'fertig, bereit', 64 N 'geraten', 173 N 'zu etwas gelangen', 22 N 'gelingen, geschehen, werden', 275 NS 'werden (zu etwas)', 126 N 'sich treffen, sich finden, geraten'. 5.6. **Glück**: 272 NWOS 'Glück'.

6. Zeit

6.1. **Zeit**: 20 N 'Zeit', 4 N 'Zeit haben'. 6.2. **Zeitraum**: 47 NO 'Zeitraum, Alter'. 6.3. **Dauer**: 56 NW 'Augenblick, Moment', 286 S '? wenig, auf kurze Zeit'.

7. Sichtbarkeit. Licht. Farbe. Schall. Temperatur. Gewicht.

7.2. **Farbe**: 9 NWO 'Farbe'. 7.3. **Schall**: 242 N 'klirren'. 7.4.1. **Wärme**: 165 NWO 'Wärme, Hitze, Heiß'. 7.4.2. **Feuer**: 148 NWOS '? Lagerfeuer (in Walde)', 106 NO 'Glut', 108 NWO 'Feuer, Flamme', 109 O '? anzünden', 107 NO 'auflodern', 234 W (lásd még 2.1.1.). 7.5.1. **Schwer**: 210 N (lásd még 9.14.). 7.5.2. **Leicht**: 66 N 'leicht' (lásd még 9.15.). 7.6.3. **Spröde**: 216 NW 'spröde (vom Holz), leicht zu spalten'. 7.6.6. **Flüssigkeit**: 322 W 'tröpfeln', 206 NO 'sickern, ausdrücken' (lásd még 8.15.).

8. Ortsveränderung

8.3. **Schnell. Langsam**: 72 NO 'flink, hurtig'. 8.5. **Näherung. Ankommen**: 273 NWO 'herauskommen'. 8.7. **Hinabgehen**: 116 N 'herabgehen, -fahren'. 8.8. **Fallen. Sinken. Hinauf**: 149 NWO 'rutschen', 112 NWO 'sich erheben'. 8.13. **Weg**: 306 NS 'Schlitten', 323 N 'Schlitten'. 8.15. **Drücken**: 206 NO. 8.16. **Streuen. Schütteln**: 176 N 'sich schütteln', 179 NO abschütteln, 212 NO 'schütteln, gebären'. 8.17. **Antrieb. Stoß**: 147 NWOS 'schieben'. 8.18. **Werfen**: 217 WOS 'werfen, gebären'. 8.20. **Drehen**: 177 N 'sich drehen', 178 N 'sich wenden, sich drehen'. 8.23. **Schiff**: 315 N 'Querholz', 132 NW 'Spant des Bootes'. 8.24. **Im Bogen. Kreisbewegung**: 194 W 'auswinden', 199 NO 'auswinden'.

9. Wollen. Handeln

9.2. **Wille**: 85 NWOS 'Wille, Lust, Freude', 90 NO 'einwilligen, wünschen (etwas zu tun)'. 9.6. **Geschicklichkeit**: 326 N, 203 NWO 'Kniff, Art, Kunst'. 9.8. **Aufhören**: 172 NO 'aufhören, enden'. 9.10. **Rein**: 119 NW 'ausbessern, reinigen, fegen', 269 N 'sauber', 303 N 'frisch, klar (Wasser)', 270 N 'säubern'. 9.11. **Gute Qualität**: 137 NWS 'angemessen'. 9.13. **Wollen. Handeln. Gegenwirkung**. 45 NO 'Hindernis, Barrikade, Hecke' (lásd még 15.1.). 9. 14. **Vollenden**: 318 NWOS, 30 NWOS 'endigen (intr.), fertig werden, Zeit oder Muße haben', 319 NWOS 'fertig machen, zubereiten'. 9.15. **Leicht**: 66 N (lásd még 7.5.2.). 9.16. **Schwierig**: 210 N 'schwer, beschwerlich' (lásd még 7.5.1.). 9.17. **Versuch**: 21 N 'untersuchen, prüfen'. 9.18. **Wahl**: 174 NWO 'wählen'. 9.19. **Eifer**: 35 N 'Eifer, Heftigkeit, Energie'.

10. Sinnesempfindungen

10.1. Körperliches Gefühl: 262 NW (lásd még 2.6.9.), 180 WOS 'leiden, aushalten'.
10.2. Tastgefühl: 54 W 'kitzeln'. **10.4. Geschmacks-, Geruchssinn:** 82 N 'herb, scharfen Geschmack habend', 245 N 'sauer werden'. **10.5. Sehen. Schauen. Finden.** 34 N 'schauen (unausgesetzt, glotzend)', 88 NWOS 'erblicken', **10.6. Hören:** 161 N (lásd még 2.2.1.).

11. Fühlen

11.2. Zorn: 124 NW 'Wut', 135 N 'wütend'. **11.4. Trauer:** 94 NO 'traurig', 95 NO 'traurig werden', 320 N 'trauern, besorgt sein'.

12. Das Denken

12.1. Verstand. Gedächtnis: 233 NWOS 'Verstand, Gedanken, Empfindung, 231 N 'verrückt werden', 103 O 'denken', 59 N 'sinnen'. **12.5. Wahrnehmung:** 91 N 'bemerken'.

13. Zeichen, Sprachen

13.1. Zeichen: 187 NWOS 'Zeichen, Merkmal'. **13.2. Name:** 223 NWO 'Russe'.
13.3. Sprache. Rede: 102 NWOS 'fragen', 130 NWOS 'erzählen, fabeln', 129 NWOS 'Märchen', 329 N 'flüstern', 167 NO 'vielen Dank', 205 NWO 'se begrüßt!, begrüßen'. **13.8. Geheimhalten:** 274 N 'einsam, heimlich, still'. **13.9. Schrift:** 146 NWO 'Papier, Schrift'.

14. Gesellschaft. Gemeinschaft

14.2. Gemeinschaft: 92 N 'sich das Gesicht bedecken (die Frau vor der Männern)'.
14.3. Herrscher: 62 NW 'vornehm, Barentöter, Fürst'. **14.4. Familie. Verwandtschafts-bezeichnungen:** 226 N 'Geschlecht', 328 N 'Geschlecht', 1 N 'Mann, Ehemann, Gatte, Greis', 98 N 'Hauswirt'. **14.5. Freundshaft:** 43 NWOS 'Genosse, Freund', 46 NO 'der Genosse, der Kompagnon jemand's werden', 316 N 'fremd', 13 N '? fremder Mensch'. **14.6. Spiele. Fest:** 89 NW 'Spielkarte', 297 NW 'hölzerner Ball, Kegel', 105 N '? Ball, eine Art Sportgerät, das mit dem Fuße gestoßen wird', 166 NWO 'Unterhaltung, Lustig'. **14.7. Kampf:** 324 N ? herumhauen, 201 W 'besiegen, vermögen'. **14.9. Zwang:** 191 NWOS 'vertreiben', 44 N hindern, 154 N 'hetzen, necken'. **14. 20. Verpflichtung:** 209 N 'Steuer'.

15. Geräte. Technik. Tätigkeit

15.1. Wohnung. Haus: 289 W 'Hütte, Zelt', 264 NO 'Wand', 188 S 'Vorbau vor dem Hause mit Wänden und Dach', 27 N 'Fenster', 57 N 'Dachboden, Boden', 127 NO 'Riegel', 202 N 'Riegel', 309 N 'Schloß', 140 O 'Stützpfeiler unter dem Firstbalken', 170 NWO 'Dachbalken', 68 NWOS 'Ofen', 197 NWO 'Tisch', 5 N 'Sessel, Bank', 125 N 'Wandbank', 113 N '? Schrank', 48 W '? Kiste, Kästchen', 76 WO 'Kiste, Kästchen', 3 NO 'Puppe', 131 NO 'Seife', 80 N 'Badebesen', **145 N '? an den Rand des Rucksacks gebundenes, aus Birkenrinde oder Bast bestehendes, mit einem Rahmen aus Ahlkirschholz versehenes breites Gitter'**, 61 N 'Kessel', 75 NWO 'Topf, 86 W 'Schöpföffel', 83 NWO 'Hof', 243 NWO 'Speicher', 45 NO (lásd még

9.13.), 128 N '? zuhaken, hämmern', 295 O 'Straße'. 15.4. **Behälter**: 305 NO. 15.6. **Bekleidung**: 41 N 'Seide', 143 NW 'Tuch', 302 N 'Seidentuch', 96 N 'Unterhosen, eine Art Weibergürtel', 256 NWOS '? eine Art Bauernrock od. -kittel', 115 N 'eine Art Schulterüberwurf der Jäger', 150 N 'aus Tuch genähte Socken', 101 NW 'eine Art Schuh', 293 NW 'Tasche', 198 W 'an den Rand der Fellstiefel der Frauen (und Männer) genähter, einen Zoll breiter Tuchstreifen', 311 N 'Rand der Mütze', 219 NO 'Lumpen, Lappen', 218 N 'Franse', 247 N 'Falte'. 15.7. **Werkzeuge. Waffe**: 189 NW 'Spalte, Gabel'(lásd még 4.4.2.2.), 253 NW 'Pfahl', 260 NW 'Stange', 296 N 'Stange', 120 NWO 'Schleifstein', 271 O 'Schleifstein', 184 WOS 'Brecheisen', 258 N 'Spaten'(lásd még 2.1.3.), 121 O 'schleifen' (lásd még 3.3.11.), 334 N 'Querband', 207 NO 'zwicken, kneifen, kneipen'. 15.8. **Tätigkeit**: 283 N 'sich beschäftigen', 36 N 'Fuhrmann', 192 NWOS 'bohren' (lásd még 3.3.2.), 73 N 'bohren, wühlen' lásd még 3.3.2.), 287 N 'durchstechen, stoßen'.

16. Wirtschaft

16.1. **Reichtum**: 292 NOS 'wohlstand, Reichtum'. 16.2. **Gebe. Kauf**: 118 N 'freigebig, gut', 141 NWO 'Miete, Lohn', 142 NWO 'vermieten, sich verdingen', 330 N 'loskaufen, auslösen'. 16.4. **Preis**: 232 NO 'Rubel', 84 N 'Pachtgeld'. 16.5. **Wegnehmen**: 337 O 'Betrug', 338 O 'betrügen'. 16.6. **Armut**: 63 NO 'arm', 40 NWO 'in Not geraten, bedürfen, stecken bleiben'.

17. Religion

17.1. **Seele**: 19 NO 'Schemen, Schattenseele des Menschen'. 17.2. **Geister**: 32 NW '?eine Art Geist, Waldgeist', 53 NWOS 'Teufel'. 17.3. **Gottheit**: 52 N 'Name einer Göttin'. 17.4. **Zauberei**: 255 N 'Zauber', 93 NW 'ein großer schwarzer Vogel', 17 N 'mythologisches Wesen, böses Vorzeichen'. 17.7. **Kultgebäude. Geräte**: 181 NWOS 'Kreuz', 252 N 'Kirchenglocke', 331 NO 'Fasten', 333 NW 'fasten', 42 N 'beten, sich bekreuzen', 162 N 'bitten, beten, flehen', 168 NWO 'Popanz, Bär, (eine von den Frauen gebrauchte Bezeichnung)', 169 N 'Bär, (eine von den Frauen und Kindern gebrauchte Bezeichnung)', 97 N 'Bärenzunge', 250 NW 'Nasenloch des Bären'.

18. Sittlichkeit. Recht.

18.1. **Rechtschaffenheit**: 332 N 'recht, richtig, ehrlich'. 18.2. **Unredlichkeit**: 99 N 'Geschenk, Gabe zur Bestechung', 100 N 'schenken, bestechen', 261 O 'lügen'.

IRODALOM

Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest.

Bakró-Nagy, Marianne 1992: Die Begriffsgruppen des Wortschatzes im PU/PFU. *UAJb. N. F.* 1992. 13–40.

Bereczki Gábor 1983: A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest.

Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.

Dornseiff, Franz 1959: *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin.

Hakulinen, Lauri 1967: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Helsinki. Otava.

- Hock, Heinrich 1991: *Principles of Historical Linguistics*. Mouton.
- Kakuk Zsuzsa 1976: Idegen szó, kihalt szó, jövevénytípus. In: Benkő L. – K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere*. Budapest. 161–164.
- Kálmán, Béla 1961: *Die Russische Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest.
- Kiss Lajos 1966: Müveltségyszók, vándorszók, nemzetközi szók. *MNy.* 62. 179–188.
- Rédei Károly 1970: *Die Syrjänische Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest.
- RLW = Kálmán 1961.
- Saarienen, Sirkka 1999: Motivations of the Uralic Verbs for „understanding”. In: C. Hasselblatt – P. Jääsalmi-Krüger (Hrsg.): *Europa und Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougriischen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 51. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag. 381–385.
- Sherwood, Peter 1997: The Death of Tavda Vogul. Notes on the Nature and Extend of Russian influence. In: Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – László Honti – Paul van Linde – Osmo Nikkilä (Hrsg.): *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen* 21.–23. November 1996. Maastricht.
- Sipos Mária 1999. Az ugorkori szókincs fogalomkörök szerinti csoportosítása. *NyK* 96. 158–169.
- Sipos Mária: *Az obi-ugor alapnyelvi lexikális innovációk fogalmaköri felosztása*. Megjelenik a 9. Nemzetközi Finnugor Kongresszus előadásai között (Tartu).
- SKRK = Hakulinen 1967.
- SLW = Rédei 1970.
- Thomason, S. – T. Grey Kaufman 1988: *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- Várnai Zsuzsa 1997: *A nganaszan nyelv orosz jövevénytípusainak fonológiai aspektusai*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE.

ZYRIAN LOANWORDS IN VOGUL SEMANTIC FIELDS

MÁRIA SIPOS

The present paper deals with some characteristic features of words resulting from language contacts. On the basis of their meanings the loanwords were organized into semantic fields set up originally for natural languages but modified for the lexicon of reconstructed languages. It is proposed that the density of certain fields are due to the intensity of contacts. As these fields are rather different, lexemes belonging to them should be analysed in other theoretical frames as well.

A FINNUGOR MŰVELTETŐ MONDATSZERKEZET REKONSTRUKCIÓJÁRÓL

B. SZÉKELY GÁBOR

A finnugor nyelvek közötti rokonság bizonyítékaiként a közös szókincset (a bennük feltárható szabályos hangváltozásokat), valamint a közös grammatikai rendszert tekintik, újabban azonban lehetségesnek látszik egy olyan megközelítés is, amelyik túllép a lexikális (fonológiai) és morfológiai szinten és a magasabb (összetettebb) nyelvi rendszert próbálja meg rekonstruálni (Campbell 1990; Kulonen 1990). Az elnevezés talán nem is olyan fontos (morfoszintaxis, szintaxis, mondat szerkezet), mint inkább az a szemlélet, hogy figyelemmel kell lennünk nemcsak a kötött morfémák hangalakjára és jelentésére, hanem az általuk alkotott szintagmatikus kapcsolatokra, a többi nyelvi elemmel való összefüggésekre.

A műveltető szerkezet elemzése során így tekintetbe kell vennünk három névszói szerkezet morfológiai jelölését, az ige morfológiájában pedig a műveltető képzőt (Györke 1934: 14–15, 38–39, 42–43). A finnugor nyelvek szerkezeti szempontú vizsgálata csak nemrég kezdődött (Dolovai 1994; Mikola 1995, 1999; újabb nyelvtipológiai összefoglalók: Itkonen 1997: 219–227; Whaley 1997: 192–198; Payne 1997: 175–186), de máris látszik, hogy egyfelől a kiválasztott téma, másfelől a szerkezeti megközelítés maga nagy jelentőségű. A vizsgált három névszói szerkezet a következő: a kezdeményező alany (causer, N1), a kivitelező vagy cselekvő alany (causee, N2) és a tárgy (object, N3): *A férfi (N1) a fiával (N2) a réneket (N3) terel–tet–i*.

Mikola megállapítása szerint a causee morfológiai jelölője a legtöbb uráli nyelvben a dativus/lativus jelentésű határozórag, ezért ez lehetett az ősi kifejezőmód (Mikola 1995: 263). A nyelvek többségében valóban ez a helyzet, de a finn, észt és magyar példák más képet mutatnak, mint minderre Mikola is kitér. Ezekben a nyelvekben a causee adessivus, genitivus (finn), adessivus, partitivus (észt), comitativus (magyar). Szerintem itt egy másik ősi műveltető szerkezettel állunk szemben, amelynek lényege, hogy a causee jelölőjének egyes nyelvekbeli jelentése ‘Adess, Gen, ? Part, Comit’ egy ‘Loc’ absztrakt jelentésre vezethető vissza. Ezt a jelöltség :: jelöletlenség oppozíciójában az irányhármasság másik két kifejezőjével szemben a nem irányított, a nem marginális és a fókuszált jegyekkel jellemezhetnénk: míg a ‘Lat’ nem marginális, nem fókuszált, de irányított, az ‘Abl’ marginális, irányított és nem fókuszált. Erről bővebben egy másik tanulmányomban szeretnék beszélni, most csak az a fontos, hogy a ‘Loc’ nem irányított, statikus eset. Két lehetőség áll tehát egymással szemben, egy irányított, dinamikus eset és egy nem irányított, statikus eset. A továbbiakban azt szeretném bizonyítani, hogy a ‘Loc’ jelentéssel alkotott causee szerepe nagyobb volt a finnugor alapnyelvben annál, hogy periférikus szerkezetnek gondoljuk.

A magyar comitativusrag eredetével kapcsolatban több helyen is szóltam arról, hogy ez nem lehet kapcsolatban az ablativusi PUG *-l raggal, hanem ősi uráli locativusrag (B. Székely 1996: 173–174, 1999: 158). Ezt elfogadva a magyar műveltető

szerkezetben a causee óm. *-el, -al; -vel, -val* ragos comitativus (MargL. 63. *õmagát ostoroztattya vala szõrõr Szabínával* (Mikola 1999: 114; R. Hutás 1995: 273–276), miként a finn, észt adessivus *-l-* eleme is ide tartozik (fi *-lla, é -l, -ll*).

A vogulban látszólag tényleg a lativusrag alakja szerepel ebben a helyzetben, de szerintem ez csak alaki egybeesést jelent a határozószókban megtalálható locativusraggal (vogK *kwän-n* künn), így a vogulban is 'Loc' jelentésű a causee. Ennek további közvetett bizonyítéka lehet, hogy az osztjákban a locativus (*-na*) fejezi ki a szenvedő szerkezet agensét, miként a vogulban is ugyanez az alakú morféma használatos. Erről már korábban kimutattam, hogy 'Loc' jelentésű (B. Székely 1996: 176–179). Tehát a morfémák szintaktikai szerkezetben való előfordulását figyelembe véve, és nem az egyoldalú paradigmatisz morfológiai besorolást tekintve kiindulópontul sikerült kimutatni, hogy a szerzteágazó és jelentéstani vagy alaktani különbséget mutató morfémák (? m *-l* 'Abl' ~ ? vog *-na* 'LatDat' ~ ? osztj *-na* 'Loc') a morfoszintaktikai elemzéssel összefüggésbe hozhatók. Fontos bizonyíték még, hogy a vogulban a causee a *jot* '-val, -vel, együtt' (MK 179a) és *χosit(əl)* '2. útján, által, segítségével!' (MK 110b–111a) névutóval is kifejezhető (Rombandejeva 1962: 240, 242), és mint látható, jelentése a magyaréval azonos.

Ha kapcsolat van a tárgyas, a szenvedő, és a műveltető mondat szerkezet között; akkor a morfoszintaxisuk is összefügg. A 'Loc' jelentésű raggal nemcsak a szenvedő szerkezet agense jelölhető, hanem a műveltető causee-ja is:

- tárgyas mondat: *A fiú a lovakat õrzi.* (N1–Nom N2–Acc V2Act)
- szenvedő mondat: *A lovak a fiúval (által) õriztetnek.* (N1–Nom N2–Comit V2Pass)
- műveltető mondat: *A férfi a lovakat a fiával õrizteti.* (N1–Nom N2–Acc N3–Comit V3)

A causee morfoszemantikai kifejezőjének azonossága alapján a finn és az észt adessivus (balti finn * *-l-na* > fi *-lla, é -l, -ll*), valamint a fenti magyar és vogul adatokat figyelembe véve az ősi (PFU) műveltető szerkezetet rekonstrukciójára a következő morfoszintaktikai és morfoszemantikai formát javaslom:

PFU * N1–Ø N2–*m/t* N3–*n/l* V3Caus

PFU * N1–Nom N2–Acc N3–**Loc** V3Caus

A többi uráli nyelvben a causee 'Dat/Lat' jelentésű, mint ezt Mikola kimutatta (Mikola 1996), ezért javaslom egy másik szerkezetpárt is.

PU * N1–Ø N2–*m/t* N3–*k/j/h/s/η* V3Caus

PU * N1–Nom N2–Acc N3–**DatLat** V3Caus

Noha ez az utóbbi rekonstrukciós javaslat a nyelvi adatok alapján valószínűnek látszik, ám mégis előfordulhat, hogy a morfoszintaktikai szemlélettel vizsgált ragok más képet fognak mutatni. Például a mordvin anyanyelvi informátor alapján megadott szerkezetben a névutón 'Abl' rag van (*ked'-ste*) (Mikola 1995: 262–263), a lapp 'Dat/Illat' megingathatatlanul látszik. Az osztják 'Dat' viszont már összefüggésbe hozható az Instr raggal: párhuzamos példa: PO * *-na* 'InstrCom' > *-nat ~ na ~ PO **

-At 'InstrFin' > -A 'szerkezetes Instr', az északi osztják nyelvjárásokban ennek a szerepét a -na 'Loc' veszi át: osztjŠer. *ášetna ontapna wersa* 'az apja bölcsőt csinált neki, tkp. az apjával, az apja által bölcsővel csináltatott' (ChO 96).

A votják kettős 'Acc' műveltető használata megfejtésre vár, nem beszélve a csere-misz -l-an 'Dat', és a zürjén -l-i 'Dat' ragokról, amelyeknek -l- eleme a magyarral összefüggésbe hozható, de ragkapcsolódásról lévén szó, a 'Lat' rag megjelenése a 'Dat' szerkezet típus mellett szól. A szamojéd adatok is 'Dat' ragot mutatnak (Mikola 1995: 260), de ezekben a nyelvekben sem volna felesleges a morfoszintaktikai és morfoszemantikai szempont érvényesítésével megvizsgálni, hogy milyen eszközök vannak a jelölt cselekvő kifejezésére. A szamojéd szenvedő szerkezet agense 'Loc' jelentésű raggal jelölt: nyeny *sira-χana ja tondawj* 'a hóval a föld beborított' (Tereščenko 1967: 296–297). Ha összefüggés van a szenvedő szerkezet agensének és a műveltető szerkezet causee-jának jelölője között, akkor a szamojéd formák ennek ellentmondanak. Lehetséges, hogy finomabb elemzéssel a PS * -ntA 'Lat' története is másként mutatkozik meg (Mikola 1988: 236–238; Janhunen 1998: 469).

Mint érzékelhető volt, az elemzés igyekezett több szempontot kombinálni az ősi finnugor műveltető szerkezet rekonstrukciójához, amelynek két formáját adtuk meg, az egyikben a causee 'Comit' ragos volt, a másikban 'Dat/Lat' ragos. Főként a magyar nyelvi intuíciónk alapján az első szerkezetet gondoltuk ősibbnek, mivel a cselekvők a cselekvést lokálisan együtt végzik 'valaki valakivel valamit csináltat' jelentésben, míg a másik formában a 'valaki valakinek ~ valakihez valamit csináltat' jelentésű szerkezetben az irányulás nehezen megmagyarázható. Természetesen, ha az adatokból ez olvasható ki, akkor kézenfekvőnek látszik ez az elemzés. De egyrészt ismeretes, hogy milyen nehéz nyelvi példákat találni ezekre az összetettebb mondat szerkezetekre (Mikola 1995: 259, 260), így lehetséges, hogy a morfoszintaktikai részekre is rákérdező terepmunka során, gazdagabb anyagon esetleg más eredményre jutnánk, másrészt ha rendszerszerűen és összefüggésükben vizsgáljuk a mondat szerkezeteket (tárgyas, ergatív, szenvedő, műveltető), akkor a morfológiai szemléletmód egyoldalúsága nyilvánvalóvá válhat.

IRODALOM

- Campbell, Lyle 1990: Syntactic Reconstruction and Finno-Ugric. In: Henning Andersen – Konrad Koerner (eds.): *Historical Linguistics 1987*. Amsterdam, John Benjamins. 51–94.
- ChO = Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dolovai Dorottya 1994: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35. 243–255.
- Györke József 1934: *Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungs-suffixe)*. Tartu, O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II. A kései ómagyar kor. 2. Mondattan. Szövegrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 247–317.
- Itkonen, Esa 1997: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Helsinki, Gaudemus.

- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic. In Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*. London and New York, Routledge. 457–479.
- Kulonen, Ulla-Maija 1990: Obinugrilaisten kielten syntaksin yhtäläisyyksistä. *Virittäjä* 94. 49–56.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Denis Sinor (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Leiden, E. J. Brill. 219–263.
- Mikola, Tibor 1995: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36. 251–265.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondat történet*. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 109–119.
- MK: Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Payne, Thomas E. 1997: *Describing Morphosyntax. A Guide for Field Linguists*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rombandejeva, Jevdokija 1962: Kauzativnyje glagoly v aktivnyh i passivnyh sintaksičeskich konstrukcijach mansijskogo jazyka. *Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija*. Moskva – Leningrad. 235–256.
- B. Székely, Gábor 1996: Ob analize nekotorych obsko-ugorskich padežnyh sintagm, opredeljajuščih prostranstvennyje otnošeniya. *LU* 32. 171–186.
- B. Székely Gábor 1999: Participiumok jelzőként – participiumok állítmányként. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondat történet*. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 153–161.
- Tereščenko, Natalija 1967: Vyraženiye subjektno-objektnyh otnosenij v strukture predloženiya (na materiale samodijskich jazykov). In: *Ergativnaja konstrukcija predloženiya različnyh tipov*. Leningrad. 289–296.
- Whaley, Lindsay J. 1997: *Introduction of Typology: The Unity and Diversity of Language*. Thousands Oaks, California.

ÜBER DIE REKONSTRUKTION DER FINNOUGRISCHEN
KAUSATIVKONSTRUKTION

GÁBOR B. SZÉKELY

Der morphologische Marker für den causee von Kausativkonstruktionen ist laut der Analyse finnougri-scher Sprachen, wie ausführlich von Mikola dargestellt (1995), das Flexionssuffix mit der dynamischen Bedeutung DatLat. Das Finnische, das Estnische und das Ungarische verwenden in der ähnliche Rolle die Flexionssuffixe in der Bedeutung Adess, Gen und Comit. Verfasser weist darauf hin, dass die ursprüngliche Bedeutung *-vEl* trotz der allgemeinen Meinung nicht der Lativ, sondern der Lokativ ist. Wogulisch *-n* in dieser Konstruktion kein Lativsuffix, sondern ein Lokativsuffix, und diese Bedeutung lässt sich dadurch unterstützen, dass im Wogulischen in dieser Rolle auch die Postposition *jot* 'mit, zusammen mit' und *χosit(əl)* 'durch, vermittelt' gebräuchlich sind. Auch der ostjakische Agentmarker *-n* kann angeführt werden, da er dem Ursprung nach ein Lokativ ist. Nach all dem rekonstruiert Verfasser auch eine andere finnougri-sche Kausativkonstruktion, deren causee das Flexionssuffix mit der Bedeutung Loc (jemand lässt jemand etwas machen) ist, und er hält in den finnougri-schen Sprachen weitere Untersuchungen zum Ursprung des Markers für den causee für notwendig.

AZ ENYEC *-saj* / *-d'aj* NOMEN POSSESORIS ÉS A *-si* / *-d'e*, *-sede* / *-d'ede* FOSZTÓKÉPZŐ

SZEVERÉNYI SÁNDOR

0. Bevezető

A szamojéd nyelvek névszóképzőinek kutatása elhanyagolt. Különösen vonatkozik ez az enyec nyelvre. Ennek egyik oka a rendelkezésre álló írásos anyagok csekély volta, illetve az a tény, hogy megbízható enyec anyanyelvű adatközlőt ma már nehezen találni. A másik oka talán a nyenyec nyelvvel való szoros kapcsolata, amely gyakran már „első ránézésre” nyilvánvalónak tűnik, és ezért – valamint a lényegesen nagyobb mennyiségű írásos anyag miatt – a nyenyecel, illetve a másik két élő szamojéd nyelvvel foglalkoznak többen, lévén ami a nyenyecre vonatkozik az többé-kevésbé az enyecre is igaz, habár ez a megállapítás nem mindig igazolódik be.

Dolgozatom célja kettős. Egyrészt a rendelkezésre álló írásos anyagok alapján megpróbálok bemutatni leíró és történeti szempontból két denominális nomenképzőt, másrészt pedig a két képző struktúrája közötti párhuzamra szeretném felhívni a figyelmet.

Munkámat nagyban megkönnyítette Mikola Tibor morfológiai szótára (Mikola 1995), ennek segítségével az egyes adatok felkutatása már nem okozott nehézséget.

1. A nomen possessoris képző: *-saj* / *-d'aj*

1.1. Leíró alaktani kérdések

Castrénál a képző alakja *-sae*:

siesae ‘löcherig’ (C91)

ši B ‘Loch, Öffnung, dyra, otverstie, prohod’ /VS123/ (Ga88)

jârasae Ch ‘sandig’ (C82)

jâra Ch ‘sand’ (C82)

A képzőt Prokof'ev (1937), Tereščenko (1973) és Mikola (1995) is kétalakúként tartja számon. A *-d'aj* a gégezárhangos tövekhez kapcsolódik, míg a többi tőhöz a *-saj* alak járul.

tod'äj B ‘haarig’ (Pu33)

to B ‘Haar, Fell’ /Pu32/ (C88)

met'aj B ‘čumom obladajuščij’ (P79)

me B ‘cum’ (T441)

tunīsaj, *tūnīsaj* B ‘s ružjom’ (Ta129, 260)

tunī K ‘Gewehr’ (Pu13)

tusaj, *tusāj* K 'feurig, mit Feuer' (Pu13)

tu K 'Feuer' (Pu13)

Kivételesnek tekinthető a következő adat:

nəhd'aj K 'schmutzig' (M232)

nóhi – 'Schmutz' (C86), K *nəhil* (M232)

1.2. Jelentéstani kérdések

Az így képzett szó kifejezheti egy tárgy vagy tulajdonság birtoklását:

met'aj B 'čumom obladajuščij' (P79)

nəhd'aj K 'schmutzig' (M232)

nəhil K 'Schmutz' (M232)

nəsaj kāsā B 'ženatj čelovek, ženoj obladajuščij' (Ta207)

d'ere pisaj Ch 'zwei Tage und Nächte' (La278)

1.3. Történeti alaktani kérdések

Györke (1935: 23–24) az enyec *-sae* képzőt egy uráli eredetű *-ś• ~ -ž•* denominális nomenképzőből származtatja. A többi szamojéd nyelv közül csak a szölkupot említi.

N. Sebestyén Irén a szamojéd jelzős szerkezetekről írott tanulmányában külön figyelmet szentel a nyenyec *-sawaj / -sawej / -cawaj / -cawej* nomen possessoris képzőnek (N. Sebestyén 1959: 80–82). Megjegyzi, hogy Lehtisalo nem foglalkozik ezzel a képzővel. Mint összetett képző ősszamojéd eredetű, amelynek első eleme akár a protouráli korra is visszavezethető **-śa*, **-śe* (Beitr. 248. alapján). Ez etimológiailag megfelel az enyec *-saj / -d'aj* nomen possessoris képző első elemének, valamint a szölkup *-sīmīl'* és a kamassz *-zebi / -zəbi / -z^əbi / -zaβi / -s^əβi / -sebi / -s^əbi* képző első elemének (idézi Donner–Joki 1944: 135 nyomán).

Tereščenko is úgy véli, hogy az enyec *-saj* képző megfeleltethető a nyenyec *-sawej* és a szölkup *-sīmīl'* képző első elemének (1973: 207). Ezek a képzők valamely tárgy vagy tulajdonság birtoklását fejezik ki. A szamojéd nyelvek közül csak a nganaszan fejezi ki mindezt ettől eltérő módon, analitikus szerkezettel:

ŋamtu"tə kopta"a 'rogatj (s rogami) byk-olen''

1.4. A nomen possessoris képzős szavak mondattani szerepe

A nomen possessoris képzős alakok a mondatban jelzői, ill. határozói szerepet tölthetnek be.

(a) Jelző:

nadosaj katę"ę B

szarvas rénbika

'rogatj /bukv. s rogami/ byk-olen'' (Ta207)

busesaj nɜ B
 férjes nő
 'zamužnaja ženšina' (T446)

nesaj k̄asa B
 nős férfi
 'ženatjy čelovek' (Ta207)

Előfordul, hogy a jelző a jelzett szó után található:

Mole śide d'ere pisaj ed'uđaba". Ch
 már két nap éjjel utazunk
 ('Wir fahren schon zwei Tage und Nächte.') (La278)

(b) Határozó:

– társhatározó

Kezer" kora kučisaj tubik omaza. B
 A vadrán (hím) a füvel együtt az egeret megette
 'Dikij olen'-samec vmeste s travoj s"el myšku.' (Ta9)

naronuju te pon'ida" (pon'da") te v̄aj toj elađadu" kan'iga" B
 tavasszal a réntenyésztők a rénekkel nyári helyre mennek
 'Vesnoj olenevody s olenjami na letnie mesta idut.' (Gc146)

mod' pagiśaj kajja. B
 én a ruhával (ruhástul) maradtam
 'Ja s odeždoj ostalsja.' (Gc156)

– eszközhatózó

korusaj tuo. Ch
 a késsel elment
 'Ona podošla s nožom.' (Lb13)

otuznóju, naranóju kad'ada" bad'id' kanibutu" tuńisaj d'azuŋa. B
 ősszel tavasszal mennek vadászni vadránre puskával megy
 'Kogda ohotniki uežžajut ohotitsja osenju i vesnoj, uežžajut s ružjami.' (Ta129)

– módhatározó (tk. eszközhatózó)

d'oa d'ogakuda mione kinu v̄aj poñigada kínuta d'oriru". B
 D'oa a folyó mentén dalolva (dallal) utazik dalt mond
 'D'oa po rečonke vdol' s pesnej edet, pesnju govorit.' (Gc148)

2. A fosztóképző: *-si / -d'e, -sede / -d'ede*

2.1. Leíró alaktani kérdések

Az enyec nyelvben a fosztóképzőnek két alakja van: egy rövidebb *-si/-d'e* és egy hosszabb alakú *-sede/-d'ede*. Mindkettő főnevekhez járul. Melléknévhez vagy közvetlenül az igetőhöz kapcsolódó alakot nem találtam.

-si/-d'e

<i>bi</i>	'Verstand'	B	<i>bisi</i>	'unverständlich'	(C297)
<i>teñi</i>	'Verstand'	Ch	<i>teñisi</i>	'unverständlich'	(C88)
<i>ne</i>	'Weib'	B	<i>nesi</i>	'ohne Weib'	(C88)

Gégezárhangra végződő tövek esetén jelentkezik a *-d'e* alak:

<i>to"</i>	'Haar'	B	<i>tód'ae</i>	'haarlos'	(C88)
<i>ñi"</i>	'Name'	Ch	<i>ñid'i</i>	'namenlos'	(C255)
<i>me"</i>	'čum'	B	<i>met'ede</i>	'bezčumnyj'	(P79)

-sede/-d'ede

<i>lođo</i>		Ch	<i>lođoseđe</i>	'nazvanie roda, „bestorsyj”'	(Hc123)
<i>d'ebi</i>	'list'	B	<i>d'ebeseđe</i>		(Ku49)
<i>page</i>	'odežda'	B	<i>pagišiza</i>	'bez odeždy'	(Gc156)
			<i>page'suđ</i>	'ua.'	(Gc151)
<i>sei</i>	'glaz'	B	<i>sejšiđa</i>	'slepoj'	(Ta208)
<i>maha</i>	'spina'	B	<i>mahašiza</i>	'gorbatyj'	(Ta85)

Egy példát találtam a gégezárhangos töveknél jelentkező *-d'ede* képzőre:

ñid'ede 'namenlos' B (C87)

A chantajkai nyelvjárásban Castrénnál még *-sere* alakot találunk, Helimskinél azonban már *-seđe* alak áll. Ez a változás (*r > đ*) szabályos hangváltozás eredménye.

<i>nesere</i>	Ch	'unbeweibt'	(C86)
<i>nesede</i>	B	'unbeweibt'	(C86)
<i>lođoseđe</i>	Ch	'nazvanie roda, „bestrosyj”'	(Hc123)

2.2. Jelentéstani kérdések

Az így képzett szó kifejezi valamilyen tárgy vagy tulajdonság hiányát.

(a) Jelölheti valamilyen tárgy, tulajdon hiányát:

<i>met'ede</i>	B	'bezčumnyj, bezdomnyj'	(P79)
<i>tiašuzi</i>	Ch	'bezolennyj'	(Lb5)
<i>nesede</i>	B	'neženatyj, bežžennyj'	(P79)

<i>ñid'ede</i>	B	'namenlos' (C87)
<i>d'ebeseðe d'iri</i>	B	'sentjabr'' (Ku49)
vö. <i>d'ebi</i>	B	'list' (Gd11)

(b) Jelölhet emberi fogyatékoságot:

– testi

<i>uðaðiða</i>	B	'bezrukij' (Ta85, 207)
<i>tod'ae</i>	-	'haarlos' (C88)
<i>ñoðda</i>	K	'lahm (ohne Fuss)' (M232)

– érzékszervi

<i>nad'iða</i>	B	'nemoj, bezrotyj' (Ta85)
<i>sejšiða</i>	K	'blind (ohne Augen)' (M233)
<i>kõšiða</i>	B	'gluhij, bezuhij' (Ta208)

– értelmi

<i>ceñisi</i>	-	'unverständlich, unklug' (C88)
---------------	---	--------------------------------

(c) Gyakran fordul elő nemzetségnevekben:

<i>āseða</i>	B	(Hc124)
<i>loðoseða</i>	Ch	(Hc123)

2.3. Történeti alaktani kérdések

Az enyec fosztóképzőnek először Tereščenko szentelt jelentősebb figyelmet (Tereščenko 1973: 207–208). Ő csupán a nyenyec és az enyec képző közös eredetéről ír. Véleménye szerint a nyenyecben egy *-ša-š*, az enyecben pedig egy *-ši-š* ige kapcsolódik a főnevekhez, ám ezek az igék nem önállóan fordulnak elő (az enyecből nem említ példát):

Tne *ñuda* 'ruka' – *ñudaša(š)* 'byt' bezrukim' (Ta207)

Jóval részletesebben foglalkozott a témával Molnár Judit és Nagy Beáta (Molnár–Nagy 1996), amikor kísérletet tettek az uráli, finnugor és szamojéd fosztóképzők rekonstruálására. A protoszamojéd alapnyelvre **-kă*, **-kăj* alakot következtettek ki, amely egy uráli **-kV* alakra megy vissza. A primer alakok csak az északi szamojéd nyelvekben fordulnak elő. A többi nyelvben továbbképzett alakokat találunk, a kapcsolódó képző általában participiumképző (a nganaszan kivételével az összes szamojéd nyelvben megtalálható), illetve egy *-IV* elemű képző.

Helimski elfogadja Molnár és Nagy álláspontját (Helimski 1997: 174–175). A mator alapján PS **-kă-ta* / *-kă-te*, **-kă-ta-j* / **-kă-te-j* alakokat rekonstruál, valamint egy **-kă-j-ta* / **-kă-j-te* alakot. A **-ta* / **-te* képző a már említett participiumképző.

2.4. A fosztóképzős szavak mondattani szerepe

Fosztóképzős alak a mondatban lehet jelző vagy határozó, illetve állítmány.

(a) Jelző:

Ekke d'ere ū nod uoasiōa eñče' moa. B
 a mai napon hozzád kéz nélküli férfi jött
 'Sevodnja k tebe prihodil bezrukij čelovek.' (Ta85)

Ni mambu pagišiza pernyi tone. B
 te nem mondtad nekem, hogy ruhátlan nemzetséged van
 'Ty ne govorila mne, što u tebja bez odeždy rodnja est'.' (Gc156)

Bitiza d'ahon d'ireā"
 víz nélküli vidéken lakunk
 'My živem v bezvodnoj mestnosti.' (Ta85)

(b) Határozó:

– állapot

D'oa pag'ešuō kajja. B
 D'oa ruha nélkül maradt
 'D'oa bez odeždy ostalsja.' (Gc151)

(c) Egy adatot találtam állítmányi szerepre:

pagiōi' d'agu, pagišihi'.
 Ruhájuk nincs, ruhátlanok (ők). (M226)

(d) Nehezen elemezhető a következő mondat:

D'oa kañi d'ašiit (Lat.). B
 D'oa elment egy lakatlan helyre /erdőbe/. ??
 'D'oa ušol na pustoe mesto /v lesu/.' (Gc150)
 - vö. *d'a B* 'zemlja, mesto' (Ta207)

3. A fosztóképző és a nomen possessoris képző kapcsolatáról

A *-saj / -d'aj* nomen possessoris képzős főnevek és a *-si / -d'i, -sere / -sede / -d'ede* fosztóképzős főnevek szemantikailag szemben állnak egymással: az egyik valamilyen tárgy vagy tulajdonság meglétét, másik hiányát fejezi ki.

Mint már említettem, Molnár és Nagy az összamojéd alapnyelvre a fosztóképzőnek **-kă* és **-kăj* alakot rekonstruálnak, azaz a képző palatális magánhangzót tartalmaz. Ehhez a nganaszan kivételével az összes szamojéd nyelvben egy **-ta/-te* participium-képző is kapcsolódhat, amelynek Künnap elméletét tovább gondolva lehet tagadó funkciója (említi Molnár–Nagy 1996: 242). Ehhez a szölkupban még egy *-l'* melléknévképző kapcsolódik.

A nomen possessoris képző morfológiai felépítettsége helyenként hasonló a fosztóképzőéhez. A szamojéd nyelvekben a következő nomen possessoris képzőket találjuk:

Tne	-sawaj / -cawaj (-sawej / -cawej)
Wne	-saměj (Verbov 1973: 49)
en	-saj / -d'aj
szölk	-sijmil'
kam	-zebi / -zəbi / -z ³ bi / -zəβi / -s ² βi / -sebi / -s ² bi (vö. fosztóképző: -žet / -ž ² t / -žət / -sət / -šet / -š ² t / -šät)

A nganaszan -saptə noha nem nomen possessoris képző (a nganaszanban négy különböző nomen possessoris képzővel számolnak), de szemantikája (jelentése nagyjából megfelel a magyar -stUl képnék) és első, -sə- eleme miatt talán ide tartozhat.

A veláris vokalizmus miatt a nomen possessoris képző összamojéd alakja nem kezdődhet *k-val, hanem *s-szel. Ezt jól szemléltetik a szölkup példák:

- fosztóképzős: kō-kijil' 'fül nélküli' (Ha142)
- ellátottságot kifejező képző: or-sijmil' 'erős' Ha142)

Véleményem szerint az összamojéd alapnyelvre kikövetkeztethető egy *-sə, *-səj, és/vagy egy *-sə-mə-j ellátottságot kifejező képző, amely etimológiailag nincs kapcsolatban a fosztóképzővel. A nyenyec, enyec, kamassz és szölkup alakokban fordul elő a PS *-mə partícipiumképzős változat, amelyhez egy PS *-j relatív melléknévképző kapcsolódik (Helimski 1997: 177). Ez a *-j képző egyes szölkup nyelvjárásokban -l' alakú lett (ugyanúgy, mint a fosztóképzős alakoknál). A szamojéd nyelvekben a folyamatos melléknévi igenév alakja általában a már említett PS *-ta / *-te képzőre vezethető vissza (Helimski 1997: 174–175), a befejezett melléknévi igenevek képzői pedig PS *-mə alakra (Helimski 1997: 170). A *-mə partícipiumképző nyoma az enyec alakokban is felfedezhető: szóbelseji, ill. szóvégi w, j, η és m gyakran kiesett vagy vokalizálódott (Mikola 1997: 76), így hangtanilag a *-sə-mə-j > *-səj változás helytálló lehet.

Az érintett nyelvekben azonban eddig nem sikerült PS *-sə- valamivel való ellátottságot jelentő igének a nyomára bukkannom, de úgy gondolom, hogy ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az összamojéd korban nem fordulhatott elő.

A rövidítések jegyzéke

A források jelölésére rövidítéseket használtam, míg a szakirodalmi hivatkozásokat a hagyományos módon jelöltem.

en	enyec	Wne	erdei nyenyec
B	bahijai nyelvjárás	Tne	tundrai nyenyec
Ch	chantajkai nyelvjárás	kam	kamassz
K	karaszinói nyelvjárás	szölk	szölkup

C	Castrén 1855	Ku	Kuznecova 1976
Beitr	Paasonen 1917	La	Labanauskas 1987
Ha	Hajdú 1968	Lb	Labanauskas 1992
Ga	Gluhij 1973	M	Mikola 1980
Gb	Gluhij 1977	P	Prokof'ev 1937
Gc	Gluhij 1981	Pu	Pusztay 1978
Gd	Gluhij 1978	T	Tereščenko 1966
H	Helimskij 1982	Ta	Tereščenko 1973
Hc	Helimski 1981	VS	Volodin–Sorokina 1985

IRODALOM

- Castrén, Matthias Alexander 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Donner, Kai – Aulis Joki 1944: *Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. = *Lexika Societatis Flenno-Ugricae* 8. Helsinki.
- Gluhij, Ja. 1973: O nekotoryh assimiljativnyh javlenijah v éneckom jazyke. *Proishozhdenie aborigenov Sibiri*. 87–88.
- Gluhij, Ja. 1977: Konstitutivno – differencialnye priznaki soglasnyh fonem v éneckom jazyke. *Jazyki i toponimija* 4. Tomsk. 15–28.
- Gluhij, Ja. 1978: *Konsonantizm éneckogo jazyka po éksperimental'nyh dannym*. Avtoreferat. Leningrad.
- Gluhij, Ja. – V. A. Susekov – I. P. Sorokina 1981: Eneckie teksty. In: *Skazki narodov sibirskogo severa* 4. Tomsk. 144–159.
- Györke József 1935: *Die Wortbildungslehre des Uralischen Bibliotheca Hungarico-Estica*. Tartu, O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. 1. kiadás. Szeged. [3. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó. 1989.]
- Helimskij, Evgenij 1981: Étimologičeskie zametki po éneckoj onomastike. *Sovetskoe Finnougrovedenie* 17. 119–130.
- Helimskij, Evgenij 1982: *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovie parallely*. Moskva.
- Helimski, Eugen 1997: *Die matorische Sprache*. = *Studia Uralo-Altaica* 41. Szeged.
- Kuznecova, A. I. 1976: Kalendarnye nazvanija v samodijskih jazykah. *Jazyki i toponimija* 1. Tomsk. 45–49.
- Labanauskas, Kazys 1987: Die probabilitiven Formen des Enzischen. *Sovetskoe Finnougrovedenie* 23. 275–283.
- Labanauskas, Kazys (Red.) 1992: *Éneckij fol'klor*. = *Fol'klor narodov Tajmyra* 1. Dudinka, Tajmirskij Okružsnoj Centr.
- Mikola Tibor 1980: Enyec és nganaszan nyelvi adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 223–237.
- Mikola Tibor 1995: *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen* = *Studia Uralo-Altaica* 36. Szeged.

- Mikola Tibor 1997: *A szamojéd nyelvek története*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- Molnár Judit – Nagy Beáta 1996: Az uráli nyelvek fosztóképzőinek eredete. In: Mészáros Edit (szerk.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged. 235–244.
- N. Sebestyén Irén 1957: Szamojéd jelzős szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 59. 46–101.
- Paasonen, Heikki 1917: *Beiträge zur Finnischugrisch-Samojedischen Lautgeschichte*. Budapest, Druck des Franklin-Vereins.
- Prokof'ev, G. N. 1937: Ёneckij (Enisejsko-samodijiskij) dialket. In: *Jazyki i pismennost' narodov severa* 1. Moskva – Leningrad, Učšpegdiz. 75–90.
- Pusztay János 1978: Kleines Jenissej-samojedisches Material. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 2. 3–34.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanova 1966: Ёneckij jazyk. In: *Jazyki narodov SSSR* 3. Moskva, Akademii nauk. 438–457.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanova 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Leningrad, Nauka.
- Verbov, G. D. 1973: Dialekt lesnyh nencev. *Samodijskih sbornik*. Novosibirsk, 3–190.
- Volodin, A. P. – I. P. Sorokina 1985: Vyraženie translativnosti v ёneckom jayzke. *Leksika i grammatika jazykov Sibiri*. Barnaul. 119–127.

ÜBER DIE ENZISCHEN PRIVATIVEN AFFIXE
(VERNEINUNGSSUFFIXE) *-saj / -d'aj* (NOMEN POSSESSORIS) UND
-si / -d'e, -sedel -d'ede

SÁNDOR SZEVERÉNYI

In meinem Aufsatz beschäftige ich mich mit zwei, einander gegenüberstehende Bedeutungen ausdrückenden Bildungssuffixen nominalen Ursprungs der bisher wenig erforschten enzischen Sprache. Auf Grund des verfügbaren schriftlichen Materials untersuche ich Form und Formvarianten der Bildungselemente, die Bedeutungen der abgeleiteten Wörter sowie deren syntaktische Funktion; darüber hinaus befasse ich mich auch mit der Etymologie der Bildungselemente.

Nach der Analogie des ursamojedischen Verneinungssuffixes versuche ich das Bildungssuffix des nomen possessoris zu segmentieren und auf dieser Grundlage die ursamojedische Form zu rekonstruieren. In beiden Fällen haben wir es mit einer verblassten Bildungsart zu tun: dem Verb wird ein Partizipialsuffix (in dem einen Fall ein imperfektives, im anderen ein perfektives) und zuletzt ein relatives Adjektivbildungssuffix angehängt.

JOJKA – EURÓPA LEGŐSIBB ÉNEKES HÍRMONDÓJA

TAMÁS ILDIKÓ

Előljáróban:

A lappok ősi énekeiről, a jojkákról szóló írások szinte mindegyikében található egy lényeges megállapítás, miszerint ezek a dallamok az emberiség nagyon korai, kezdetleges viszonyairól szóló tudósítások, és egy ősi, arktikus énekkultúra nyomait őrzik – jöllehet e lényeges állításhoz sohasem fűződik kielégítő magyarázat. A népzene kutató nincs könnyű helyzetben, amikor egy elszigetelt kultúra hagyatékát veszi nagytője alá, hiszen legnagyobb részben a mai állapotból kiindulva és néhány korábbi – általában sok kívánni valót maga után hagyó – gyűjtésre alapozva kell megállapítani az adott dallamkincs archaikus és modern jellemzőit, elkülöníteni a reliktum és a jövevény elemeket, motívumokat. A komparatív kutatás az etnomuzikológiában nélkülözhetetlen, úgy mint a különböző segédtudományok: a nyelvészet, a néprajz, az antropológia, a régészet, a szemiotika bevonása, valamint ezek eredményeinek, sőt esetenként módszereinek az alkalmazása. Jelen írás célja részben néhány segédtudomány ide tartozó eredményeinek az ismertetése, illetve annak bemutatása, hogyan dolgozhat egy népzene kutató ezeknek az ismereteknek a birtokában. A cikk konklúziójaként elméletben megkísérlem bizonyítani, hogy a jojkálás földrészünkön a legrégebből megőrződött, sok ezer évre visszatekintő énekes hagyomány.

1.1. A dallam írásos rögzítésére irányuló igény jóval az írás megjelenése és széleskörű elterjedése után jelentkezik. Minél távolabbi múltba szeretnénk betekinteni, annál kevesebb a konkrét adat a tájékozódáshoz. Még a korai középkor világi zenéjéről is szegényesek az ismereteink, régebbi kultúrák zenéje javarészt vagy a feledés homályába merült, vagy beépült a rátelepedő fiatalabb vokális kultúrákba.

1.2. Legkorábról az antropológiai kutatások eredményei tudósítanak (pl. mikorra tehető a hangképzés, a beszéd biológiai feltételeinek a kialakulása), a régészeti ásatások során előkerült tárgyak, képzőművészeti alkotások – esetleg zeneszerszámok – már jóval több információt közvetítenek egy adott kultúrköréről, míg el nem jutunk időben az írott forrásokig, majd a IX. századi neumák¹ által rögzített dallamvonaltól a ma is használt ötvonalas rendszerben rögzített kottafejekig.

1.3. Ma élő társadalmak kulturális kontextusán alaposan átszürt dallamhasonlítások igazolják, hogy bizonyos hasonlóságok nem véletlenszerűek. Minden művészet társadalmi környezetben jön létre, és kulturális tartalma van (Firth 1951). Egy társadalom

¹ A dallam ívét mutató jelek, eleinte a szöveg fölötti vonalak, később dó-vonalhoz igazított, majd négy vonalas rendszerbe foglalt kottafejek.

struktúrája, tagjainak életvitele, valamint a földrajzi és az etnikai környezet alapjaiban határozza meg egy zenei kultúra milyenségét. Vadászó-halászó közösségek kiválóan utánozzák az állatok hangjait és ezeket motívumokként akár az énekeikbe is beépítik, ez jellemzi pl. a busmanok énekes kultúráját (Bodrogi 1997). G. Acerbi a következő szavakat jegyezte fel 1799-ben tett lappföldi utazása során a lappok énekeiről: „inkább szarvasbögés, farkasüvöltés, madárdal, szélzúgás, mint népdal” (Acerbi 1963). Bede Anna, a számi népköltészet nagyszerű tolmácsolója így vall a jojkákról (Domokos 2000: 33): „Európa legősibb kultúráját őrzi elevenen a ma is élő lapp népköltészet. A jojkában benn zúg az erdő, jajgatnak a madarak, farkas üvölt, medve csörtet.”

1.4. Nagy kiterjedésű sík területen élő népek zenéjére sokszor a tág ambitus és az erőteljes hangzás jellemző, hiszen kiszámítható terepen élnek, ahol a veszélyt messziről észre lehet venni, és egymásnak nagy távolságba kell üzenetet továbbítani. Az erdővel borított hegyvidékek lakói ezzel szemben a vadállatoknak, ellenségnek is sok rejtékhelyet kínáló, visszhangoktól zengő környezetben általában szűkebb hangterjedelemben és kevésbé dinamikus stílusban énekelnek (Szomjas-Schiffert 1976). Vannak tehát olyan földrajzi környezet-, kultúra- és társadalom-függő zenei jellemzők, melyeket ha nem is kezelhetünk univerzálékként, sokat segítenek a távoli múltban élt emberek vokális kultúrájának a feltérképezésében. Nagy segítséget jelent az is, hogy vannak még olyan kultúrák, amelyek egészen ősi állapotokat konzerváltak, és vizsgálatuk felér egy időutazással.

2.1. A címben szereplő témával kapcsolatban a továbbiakban effajta kérdéseket kell megvizsgálnunk: Mikor és honnan történt a betelepedés Skandináviába? Milyen adalékokkal szolgál a régészet és a nyelvészet? Milyen életmódot folytattak a félsziget őslakói, milyen kultúrákat hoztak létre? Lezajlott-e általánosan a „neolitikus forradalom”? Tudósíthat-e a lapp jojka azokról a vadászó-gyűjtőgyűjtő csoportokról, akik elsőként vetették meg a lábukat Skandináviában? Beszélhetünk-e viszonylagos állandóságról egy írásbeliséggel nem rendelkező, csupán szóbeli hagyományon alapuló kultúrában?

2.2. Véleményem szerint a lapp etnogenezis ma már nem nevezhető túlságosan problematikusnak, hiszen a régészet segítségével egy meglehetősen pontos vándorlási útvonalat lehet rekonstruálni az utolsó jégkorszak végétől kezdődően (Soffer 1995; Burenhult 1995). A mai Finnország és Svédország lapp eredetű helyneveiben is fennmaradtak a lappok életének nyomai, így a nyelvészek is kimutatták, hogy Skandinávia déli részeit valaha lappok népesítették be. A helységekhez, földrajzi jelenségekhez kapcsolódó nevek igen szívósak, még akkor is ellenállnak a lecserélődésnek, amikor az ott élők nyelve, illetve maguk az ott élők is lecserélődtek (Bynon 1997).

A lappokhoz kapcsolódó dél-skandináviai és dél-finnországi ősi helynevek három csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartoznak azok a nevek, melyek tartalmazzák a *Lappi* ‘Lappföld’ szót, vagy annak valamely származékát. Ide sorolhatók a finn *Lappila* (a *-la* helynévképző), *Lapinkota* (*Lapin-* ‘lapp’ + *kota* ‘sátor’), *Lapinsaari* (*Lapin-* ‘lapp’ + *saari* ‘sziget’) és a svéd *Lappfjärd* ‘lappfjord’ helynevek. A második csoport helynevei a lapp életmódra és kultúrára történő utalásokat tartalmazzak:

Porojoki (*poro* 'rénszarvas' + *joki* 'folyó'), *Porosaari* (*poro* 'rénszarvas' + *saari* 'sziget'), *Kannus* 'lapp sámándob'. A harmadik, egyben legnépesebb csoportot olyan nevek alkotják, amelyek lapp eredetűek, ilyen pl. a *Jolma*, mely a lapp *čoalbm* 'szarv' szóra vezethető vissza, továbbá a *Tolva*, mely egy gyakori finn családnév, a *Tolvanen* töve is egyben, és a lapp *doalvi* 'rénfutás' szóból ered (Korhonen 1981).

2.3. Az emberek már több tízezer évvel ezelőtt, a paleolitikum idején alkalmazkodtak a sarkvidéki körülményekhez, ezért állíthatjuk, hogy a sarkvidéki kultúrák a világ leginkább specializálódott hagyományai közé tartoznak. Az utolsó nagy eljegesedés végére datálható *magdaléni kultúra*² nagyvadászai számára a legfontosabb állat a rén- és a jávorszarvas volt. Ezt bizonyítják az ebből a korszakból fennmaradt magas művészi színvonalú barlangfestmények, valamint az a tény, hogy a feltárt csontok tanúsága alapján az elejtett állatok 80–90%-a rénszarvas volt. A leghíresebb barlangrajzok és -festmények 80%-a is ebből a korszakból való, és ezek a művészi alkotások már komoly szimbolikus gondolkodásról vallanak (Soffer 1995). A képzőművészeti alkotások jellegét és színvonalát figyelembe véve léteztetett azokkal egyidőben egyfajta énekes gyakorlat is. A jégtakaró visszahúzódásával a magdaléni korszak vadászai számára oly fontos rének észak felé kezdtek vándorolni. A vadászcsoporthoz követték az állatok vonulását, és egészen a skandináviai tundrákig vándoroltak. Ennek a vonulásnak a közbülső állomásait tárták fel a *Hamburg-kultúra* lelőhelyein. A magdaléni kultúra egyértelmű jegyeit magukon viselő csoportok jelentek meg a mai Németország, Hollandia és Belgium területén, és ők voltak azok, akik kb. Kr.e. 6-8000 körül először vetették meg lábukat Skandináviában (Soffer 1995). Ez utóbbi korszak lelőhelyeit találták meg Svédország déli részén a Finja-tónál és Segebrónál, ahol kifejezetten a Hamburg-kultúrára jellemző ívelt fűrők, kések vakarók kerültek elő nagy számban (Soffer 1995). A Dél-Skandináviában élő vadászok egy része itt maradt és egybeolvadt a később bevándorló népcsoportokkal, a többiek azonban tovább nyomultak a rénekkel észak felé, és megalapították a *Fosna-kultúrát*, amely évezredekig fennmaradt. Egyes csoportok egészen a mai Lappföldre és a Kola-félszigetig jutottak és létrehozták a *Komsa-kultúrát* a mai norvégiai Alta és Komsa környékén (Burenhult 1995). Az itt hátrahagyott régészeti emlékek nagyon hasonlítanak az Északnyugat-Európában talált mezolitikus népesség hagyatékaihoz. Az Alta mellett felfedezett sziklarajzok (Kr.e. 5000 – Kr.u. 500) témája és szimbolikája nagyon hasonlít a 12–13 ezer évvel ezelőtti franciaországi és spanyolországi késői barlangi művészethez, továbbá az is megállapítható, hogy a lapp sámándobok és az altai sziklarajzok szimbolikája közös, márpedig sámándobok még a XIX. században is készültek (Burenhult 1995).

2.4. Míg egész Európában lezajlott az ún. neolit forradalom, vagyis az emberek áttértek a letelepedett életmódra, és elkezdtek művelni a földet, addig Skandinávia északi részén a lappok továbbra is folytatták távoli elődeik vándorló, vadászó-gyűjtögető életmódját. A kőkori elődök életmódjához való ragaszkodás motiválta a sítalp

² a mai franciaországi Dordogne vidékén fellelt kultúra

feltalálását is, hiszen enélkül nehéz lett volna az állatok állandó követése. A ma ismert legrégebbi sítalpat Észak-Svédországban találták és kb. Kr.e. 2500-ra teszik a keletkezését (Soffer 1995).

2.5. Az északi sarkkör vidékén élő lappok, azaz számik³ ma is ügyelnek arra, hogy biztosítsák azokat a lehetőségeket (réntartás, boggyógyűjtés), melyek évezredekken keresztül biztosították a fennmaradásukat. A lappok viszonyulása a földhöz, a területhez, ahol élnek, szintén nagyon ősi állapotokat tükröz. Jóllehet a kulturálisan autonóm *Sápmi* (Lappföld) rendelkezik egy viszonylagosan meghúzott határral, melyet a lappok magukénak tekintenek, tőlük mégis idegen a konkrét vonalakkal lezárt élettér. Számukra a föld, amin ősidők óta élnek, nem meghatározható, flexibilis határokkal bír csupán; ez a természethez adaptált, vándorló, pulzáló életmód természetes velejárója. Ők a földet társuknak, természetes életterüknek tartják, és idegen tőlük az élesen meghúzott határvonal, és a föld-tulajdonlás modern tartalmú fogalma; mindez nagyon ősi állapotokat tükröz. Jellemző településük, a *siida*, a legősibb település fajta, amely Európában másutt már kiveszett. Kialakulása a legősibb vadászó-gyűjtögető életmódhoz kapcsolódik. A „településnek”, a *siidának* van egy felismerhető területi bázisa, egy kevésbé felismerhető flexibilis holdudvara és „felismerhető” tagjai (a rének, az emberek), mindez a lappok fent említett földhöz való viszonyát is modellezi, hiszen sok szállal kapcsolódik magához a természethez és a vándorláshoz; mégis a letelepedés felé csak egy korai, közbülső állomás, és különbözik az ún. félnomadizmus „téli” szálláshely-struktúrájától, mivel benne az állandóság, a körülhatároltság kevesebb.

3.1. Afrikában, Ázsiában, Dél-Amerikában, az óceániai szigetvilágban fellelhetők még nagyon ősi, élő kultúrák, melyek meglepő módon sokszor földrajzilag kis sugarú körbe zártan, modern kultúrákkal körülvéve mégis megmaradtak olyannak, mint amilyenek a kőkori, bronzkori társadalmakat festik le a történelemtkönyvek. Persze az ilyen mértékű elzárttság csak sok, speciális körülmény egybeesésével valósulhat meg. A területi elzárttságot a földrajzi viszonyok determinálják, pl. áthatolhatatlannak tűnő hegyláncok, esőerdők, ezentúl egy terület éghajlata, termékenysége. A zord éghajlat, amihez nagyon nehéz és hosszadalmas az akklimatizálódás, valamint a terméketlen, értéktelennek tűnő területek szintén távol tarthatják a környező népességet, így a kultúra erőteljes beáramlását egy adott területre, illetve a terület népesség-eltartó képessége is általában igen csekély. Nepál északi területén bronzkori körülmények között, faluközösségekben élnek a khám-magarok, akik nem tudják még megmunkálni a vasat, nem alkalmazzák a kereket, a kéményt, az asztalt, a széket, nem ismerik a kerámiát (Csáji 1999). Az afrikai Kalahári sivatag busmanjai a lappokhoz hasonlóan összhangban élnek a kietlen, nehéz megélhetést biztosító, óriási kiterjedésű tájjal és vadászatból, gyűjtögetésből tartják fenn magukat (Bodrogi 1997). Persze az ilyen elzártan élő

³ Számi: a lappok önelnevezése; a lapp szót önmagukra nem igen használják, mivel a skandináv nyelvekben a szó rosszalló, lekicsinylő jelentéstartalommal bír. Cikkemben többnyire mégis a lapp szót használom, ui. a magyar nyelv nem ismeri a hozzá fűződő negatív konnotációt, és a szakirodalomban és a köztudatban is ez a meghatározás terjedt el szélesebb körben.

népek is érintkeznek areálisan a környező lakossággal, a kereskedelem és az esetleges missziós tevékenység révén a legelzártabb kultúrák is átvesznek és beépítenek új elemeket. Ez a folyamat azonban soha sem véletlenszerű. Azok az elemek épülhetnek be legkönnyebben, amelyeket adaptálni lehet a megszokott, tradicionális jelrendszerhez, legyen az zenei elem, jövevényszó, idegen tárgy vagy bármi más (Huszka 1898: 3–4). Általában nem az átadó kultúrkör elemei módosítják a befogadó kultúrát az areális kapcsolatokban, hanem inkább a befogadó az, amely a maga képére formálja az idegen elemet, és saját szimbólumrendszerében értelmezhetővé teszi. Nem jellemző az idegen kulturális elemek változatlan formában történő átvétele, az új elemek átdolgozva, a hagyománykör központi ideológiájához igazítva honosodhatnak meg. Ha a tradicionális kulturális kontextusba nem illeszthető be egy elem, akkor az kivetődik, elfelejtődik (Huszka 1898: 3–4).

3.2. A számiak történelmét figyelemmel kísérve nyilvánvaló, hogy már a középkori svéd, finn és norvég államok kialakulásától kezdve kísérlet történik a számiak beolvasztására és a kultúrájuk kiirtására. Ez szerencsére sokáig csak bizonyos dekrétumok kiadását jelenti és a hittérítők is csak egy-egy rövid látogatást tesznek Lappföldön. A számiak széles körben történő megkeresztelésére csak a XIX.–XX. század fordulóján kerül sor, és kereszténységükben a mai napig részint az ősi hit szimbólumrendszerének sajátos – látszólag a keresztény szimbólumokon keresztül történő – megőrződését, vagy inkább szándékos megőrzését lehet tetten érni. (A Szűz Mária ábrázolás pl. feltűnő hasonlóságot mutat az ősi anyaistenségek, az *áhkkuk* vagy *akkák* képi megjelenítésével.) A XVII–XVIII. században vannak először erőszakos próbálkozások, melyek a számiak átnevelésére irányulnak, nem ritka a sámáni szertartás eszközeinek pusztítása, esetenként a noaiddek⁴ megégetése. A délebbi területeken élő számiak részben be is olvadnak és lemondanak anyanyelvükről és kultúrájukról, de az ősi életmódot folytató északi réntenyésztők ha rejtve is, de tovább ápolják hagyományaikat.

Az államhatárok sokszor keresztbehúzták a rének természetes vándorlási útvonalát, de idővel a lappok kiharcolták maguknak az államok közötti szabad vándorlás jogát, nem voltak hajlandók lemondani ősi életvitelükről. A XX. század elején az államhatalmak minden próbálkozásának ellenére még létezik egy mag, amelynek sikerült ősi kultúráját és életmódját a külső hatásoktól viszonylag érintetlenül megőriznie: 1. nem telepedtek le véglegesen, megmaradtak nomádoknak; 2. nagyon archaikus, nemzetségekre, nagycsaládokra épülő társadalmat őriztek meg, még a törzsi társadalmi rétegződés sem alakult ki; 3. nincs saját (egységes) írásbeliségük; 4. bár megveti lábát a kereszténység, az ősi hit erős, sámáni is gyakorlat folyik; 5. a siida továbbra is élő (átmeneti) településforma, bár vannak állandó falvak is; 6. a tradicionális népviseletet hordják, és eszközeik alapanyaga nagyrészt továbbra is a rén; 7. az északi réntartók jojka-énekei nem viselik magukon a környező énekes kultúrák bélyegét, továbbra is élesen elkülönülnek azoktól.

A XX. század végére egy különös kettősség alakul ki a lapp kultúrában. Belül, mélyen továbbra is erős az ősi életmódhoz való ragaszkodás, ott él az ősi hiedelemvilág, a felszínen viszont egy infrastrukturális szempontból dinamikus fejlődő,

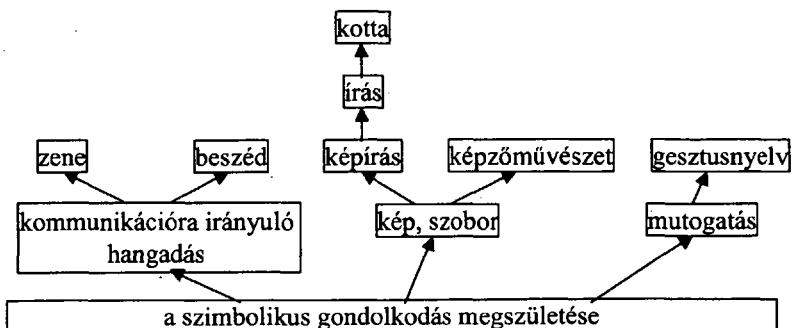
⁴ noaidde: a sámán lapp elnevezése

modern életvitelt látunk. Az európai modern tárgyi kultúra behatol a lappok életébe: a nem turisztikai célzattal felállított számi sátrak egyre ritkább látványosságok, a hagyományos, sítalpakon történő rénterelést és a rén vontatta szánokat a motoros szánok váltják fel (Domokos 2000).

4.1. Ami a lappokat ősi szokásaiknál és életmódjuknál is különlegesebbé teszi Európában, az az ősi zenéjük. Bár Európa őshonos lakói, énekes kultúrájuk nem mutat rokonságot egyetlen európai népzenei stílussal sem (Kantola 1984). A jojka megértéséhez szükséges a társadalom, a kultúra, a történelem és a nyelv együttes vizsgálata. Azt már láttuk, hogy a lappok sok ezer éves kultúrák emlékeit őrizhetik (Szomjas-Schiffert 1996), és azt is, hogy a legmodernebb időkig megőrizték ősi társadalmukat. A jojka a vallásnak, a közösség ünnepeinek nélkülözhetetlen eleme, amely talán a hajdani sámánszertartásokból bontakozott ki, és máig a kommunikáció és az önkifejezés fontos eszköze (Kantola 1981). A jojka kommunikációs jellege a beavatott közösségben mutatkozik meg, hiszen a hétköznapi beszédől elkülönített jelrendszere van (Standard Dictionary of Folclore 1950).

4.2. Y. Menuhin szerint a zene az ember legősibb kifejezőmódja; ősbibb, mint a nyelv vagy a képzőművészet, és a vadászat szertartásából fakadt. Véleményem szerint a zene sokkal inkább érzelmi kommunikáció, amely a nyelvvel egyidős lehet. A zene és a nyelv sokáig egyetlen kontínuum volt, ennek bizonyítékai a politón nyelvek⁵: egyes afrikai dallamnyelvek, kínai, vietnámi és burmai dialektusok, illetve maga a beszéddallam, mint minden nyelvben általánosan értelmezhető fogalom (Menuhin-Davis 1981). A zene ősi funkciója nem a modern értelemben vett gyönyörködtetés, kikapcsolódás és nem a különböző élettevékenységeket kísérő munka-, altató- vagy siratódal. A zene legősibb feladata a kommunikáció, kapcsolatfelvétel a természet erőivel, az állatokkal és egymással (Menuhin-Davis 1981). A zene teremti meg az ember és a természet egységét. Eredetileg nem öncélú, előadói műfaj.

A szimbólum leképezési lehetőségei:



⁵ politón nyelvek: olyan nyelvek, melyek sok homonímiát tartalmaznak, és a különféle jelentések között csak az eltérő hanglejtés tesz különbséget

4.3. Az európai kultúrzene elszakadt a természettől, elsősorban a gyönyörködtetés eszközévé, előadói műfajjá nőtte ki magát. Temperált hangszerek mesterségesen kialakított hangnemeihez igazított hangzásvilág lett jellemző a vokális zenében is. Ennek köszönhető, hogy természeti népek zenéjét hallgatva a „kiművelt fül” tiltakozik a bizonytalan intonációval szemben (Szomjas-Schiffert 1996).

A zene ősi szerepkörének átalakulása, természettől történő elszakadása a reneszánszban vette kezdetét, a zene közösségi funkciójának fokozatos háttérbe szorulásával. A zenét specialisták szolgáltatták a nemesi udvarokban, majd szélesebb körben is a hallgatóság gyönyörködtetésére. Ez a gyakorlat korábban nem volt szokásos. Míg korábban a zene mindenki – legalább is egy adott közösség együttes – aktivitását jelentette, a reneszánszban a nagy többség szerepe átminősül, passzív hallgatókká válnak, és a kikapcsolódás egyik legelterjedtebb formája lesz számukra más zenés és énekes előadásának a hallgatása. A zenei élet effajta differenciálódása a XIX. század folyamán válik még látványosabbá, a hangversenyélet polgári körökben történő széles elterjedésével.

4.4. A lappok énekes kultúrája megmaradt természetközelinek és misztikusnak. Nils-Aslak Valkeapää lapp költő, író, politikus és jojkaénekes így vall a számik zenéhez és művészetéhez való viszonyáról (Domokos 2000: 16–17): „A számi kultúrában soha nem volt *művészet*. És *művészek* sem. Csak az elmúlt években – a nyugati típusú kultúra behatolásával – a természettől való elidegenedés következtében jelent meg ez a megkülönböztetés. Alapjában a számiknak minden élet volt: az élet pedig része a természetnek. Az, ami a nyugati kultúrfilozófia szerint művészetnek minősül a számi kultúrából, a számik életfelfogásában másnak minősül.” A jojka különleges hangzása egy jellegzetes éneklési stílusnak tudható be: az énekes olyan bravúros fjotitúrás trükköket alkalmaz, amelyek hiányoznak az európai zenék díszítő motívumainak tárából (Szomjas-Schiffert 1996). W. Wiora népzene kutató megfigyelései szerint bizonyos hasonlóságokat mutató éneklési stílus figyelhető meg azonban a busmanok és egyes észak-amerikai indián csoportok körében. Ezek hasonlóan ősi állapotokat konzervált kultúrák, ami azt bizonyítja, hogy a szóbeliségen alapuló társadalmak egyes esetekben (ha más tényezők is ezt erősítik) aránylag változatlanul meg tudják őrizni ősi kincseiket, így a zenéjüket is. Az ősi állapotokat őrző népek közül egyesek zenei világa igen komoly kulturális különbségek ellenére is érdekes hasonlóságokat mutathat, talán az életmód hasonlósága miatt:

hó- és jégmezők, tundra	sivatag, félsivatag
lappok (Észak-Norvégia)	busmanok (Kalahári sivatag) egyes síksági indiánok (Észak-Amerika)



– vadászó-gyűjtögető életmód

– samanizmus, természethit mélyen átitatja a kultúrát

– vándorlás, fél- vagy teljes nomadizmus, ideiglenes táborhelyek

– az ének nem esztétika-központú, inkább kommunikációs eszköz, fontos funkcióval bír, nem öncélú produktum, (miként az ősi sziklarajzok sem azok)

– zeneileg egyes gondolatok hasonló leképzési módja és hasonló énekstílus

Ezek a hasonlóságok persze nem szabad, hogy megtévesszenek, hiszen sem a hasonlóan archaikus, fentebb már említett magyar kultúra, sem pedig a lappokkal párhuzamban sokat emlegetett inuit és északi-szamojéd kultúrák nem mutatnak zenéjükben hasonlóságokat a lapp jokájával.

5.1. A lappok számára a jojka a beszéd-től eltérő jelrendszer, mely a valóság szavak által nem pontosan kifejezhető és értelmezhető tartományát írja le. A lappok ezeket a dallamokat a szavakhoz hasonlóan, pontosan képesek dekódolni (Tamás 1998). A lappok zenéjének kutatásakor figyelembe kell venni azt is, hogy ősi, eredeti nyelvükről szinte semmit sem tudunk, márpedig a protolapp nyelv és zene évezredekken keresztül együtt élt. A zene és a szöveg a népdalban hangsúlyozás és ritmika szempontjából szorosan illeszkedik. A lapp népzene prozódiaja⁶ komoly hiányosságokat mutat ebben a tekintetben.⁷ A beszéddallam-kutatások igazolták azt, hogy a nyelvi változásoknak a dallam és az intonáció áll ellen leginkább (Szomjas-Schiffert, 1976). A beszéddallam nem tükröződhet jobban máshol, mint a természetes népzeneben. A népdal a beszéddallam egyfajta „felnagyítása”. A finnugori népek érkezése a lappoknál teljes nyelvcsere-t idézett elő.⁸ A lapp nyelv alapszókincsében máig ismeretlen eredetű szavak a protolapp nyelv maradványai is lehetnek. A jojkálás már hosszú hagyományokra visszatekintő gyakorlat volt, amikor a nyelvcsere lezajlott. Kérdés az, hogyan hatott ez a jojka-dallamokra? Ha a szívós beszéddallam a népdalban él, a jojka megőrzött-e valamit a protolapp nyelvből? A lapp más finnugor nyelvekhez hasonlóan ereszkedő dallamvonalú, első szótagon hangsúlyozó nyelv. Ilyen nyelv nem produkálhat magas zárlatú dalokat⁹, sem olyan ritmikai képleteket, melyekben a rövid értékek, nyolcadok, tizenhatodok sorozatosan a hangsúlyos szövegrészre, azaz szótagra esnek. A finnugor népek dalaiban a sor eleji rövid szótagok is hangsúlyosak.¹⁰ Ezért nem jellemző a felütéssel kezdődő dallamtípus sem a magyaroknál, sem az osztjákoknál (Lázár 2000), sem más finnugor vagy nem finnugor, de ereszkedő dallamvonalú, elől hangsúlyozó nyelvvel bíró népeknél.¹¹ A lekottázott dallamok és a hozzájuk lejegyzett szövegek

⁶ prozódia: A zene és a szöveg illeszkedésének tana – a dallam ütemei és hangsúlyai egybe kell, hogy csengjenek a szöveg ritmusával és hangsúlyaival

⁷ Szomjas-Schiffert Gy. érzékelte először, hogy a lapp énekek prozódiajában gondok vannak.

⁸ Ezzel kapcsolatban vannak más nézetek is, Collinder műveiben (1932, 1941, 1953) elveti azt, hogy a lapp a korai ősfinn alapnyelv átvétele, szerinte a lapp az uráli alapnyelv egyik nyelvjárásának folytatója, így a protolappra vonatkozó feltevéseket is elveti.

⁹ Az ún. „felcsapó sorvég vagy kadencia” mint elszigetelt jelenség megtalálható egyes obi-ugor dallamokban, valamint a fennmaradt magyar regös-énekekben és népi játékokhoz kapcsolódó dallamokban. (Lázár 2000)

¹⁰ A rövid és hangsúlytalan kezdésű népdalok egyébként egész Európában elterjedtek.

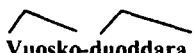





¹¹ A finn zenében a skandináv hatás eredményeként könnyen lehet találni felütéssel induló dallamokat. Az ősi rúnódallamok és az archaikus népdalkincs azonban élesen elszigetelődnek ettől az idegen hatástól, ui. a népi nyelv- és dallamérzék hosszú évszázadok alatt sem tudta azt befogadni.

vizsgálata, valamint néhány hangfelvétel meghallgatása után arra a következtetésre jutottam, hogy a lapp jojka a finnugor nyelv hangsúlyozási követelményeit sokszor semmibe veszi. Arról van itt szó, hogy a zeneileg és ritmikailag is hangsúlyos hangok nem illeszkednek a természetes beszéd hangsúlyos helyeihez, ugyanakkor a hosszabban kitartott, illetve nyomatékos énekhangra jön ki a természetes beszédben egyébként hangsúlytalan szótag. A következő kottarészletekben bekarikázással jelöltem azokat a helyeket, melyek a fenti észrevételemet igazolják.¹²

A műzene felrúgja olykor a fent említett törvényszerűségeket, amikor idegen mintát követ. Ezt példázza Erkel *Bánk bánja* is, amely az olasz opera mintájára készült és az olasz nyelv hangsúlyozási viszonyait próbálja a magyar szövegre értelmezni. Ezért mondják, hogy a magyar műzene Bartók és Kodály műveiben találta meg a prozódiaját, és ez annak köszönhető, hogy zenéjük a magyar népzene épült, arra a zenére, amely minden tekintetben megfelel a magyar beszéddallam és hangsúlyozás követelményeinek. A népdalkincs sehol a világon nem követ olyan idegen mintákat, melyek az anyanyelvtől idegen dallamvezetést vagy hangsúlyozást kívánnának meg.



¹² Összesen kb. 150 dallamot vizsgáltam meg Szomjas-Schiffert és Aikio-Kecskeméti-Kiss kottagyűjteményeiből a prozódia szempontjából, és jelentős hányaduk igazolja fölfedezésem helytállóságát. Helyhiány miatt ebben a tanulmányban csak néhány példát teszek közzé.

A megjelölt szövegben szereplő szavak helyes intonációja és a szóhangsúly helye ¹³	Szótári alak ¹⁴	Jelentés	Eset ill. rag	A jojkákban helytelenül (második szótagon) elhelyezett hangsúlyok
 Vuosko-duoddara	Vuosko-duottar	Vuosko tarhegy	Cx Sg. akk-gen.	Vuosko-duoddara
 Áhkku	áhkku	nagymama	–	áhkku
 juoiggastan	juoiggastit	kicsit jojkál jojkálni kezd	Vx Sg./l.	juoiggastan
 Bieraš-Mihkála	Bieraš-Mihkál	(személynév)	Cx Sg. akk-gen.	Bieraš-Mihkála
 iežan	ieš	maga	Px Sg. akk-gen.	iežan
 eamida	eamit	föld	Cx Sg. akk-gen.	eamida

A kották Szomjas-Schiffert Gy. *Lapp sámánok énekes hagyománya* c. könyvéből származnak.

5.2. Véleményem szerint ebben a jelenségben a protolapp hangsúlyozás emlékét kell látnunk, hiszen mai finnugor nyelvükkel nem kompatibilis. Ha a lappok ki is voltak téve norvég, svéd és finn kulturális hatásoknak, az már nem befolyásolhatta különösebben a kialakult énekes gyakorlatot. Ahogy a finnek, és a skandinávok nem tudták megérteni a lappok énekeit, úgy a lappok számára is idegenek, minden közös elemet nélkülözők voltak a hódítók dallamai, és hatásuk a jojkákra elhanyagolható.

Azt, hogy az énekes kultúra olyan erőteljes, változatlan, hosszú idők próbáját kiálló érték, jól példázzák azok a finnugor eredetű dallamok is, amelyek a zömmel törökös kultúrájú, finnugor zenei hatásoktól már több ezer éve mentes magyar népdalkincsben is fennmaradtak egyes siratókban, regös dallamokban (Szomjas-Schiffert 1967). A magyar népdal állandóságát mutatja az is, hogy a szoros közelségben élő, több szólamú szláv zenei kultúra nem tudott behatolni népdalkincsünkbe.

5.3. Mivel a differenciáltabb társadalmak is képesek megőrizni ősi gyökereiket a színes, kulturális áramlatok forgatagában, nem ésszerűtlen azt feltételezni, hogy elzártan élő, máig a természeti viszonyokat fenntartó kultúrák egészen az emberiség hajnalától őrizhetnek emlékeket dalaikon, vallásukon, szokásaikon és társadalmi rétegződésükön keresztül. A lapp jojka minden bizonnyal őriz valamit az utolsó jégkorszak után észak felé vándorolt vadász népek zenei kultúrájából, hiszen az északi sarkkör

¹³ Egyes apró helyesírási különbségek a kotta alatti szövegrészek és a táblázat szavai között abból származnak, hogy Kovács Magdolna lejegyzése nem követi hűen az 1978-ban elfogadott új helyesírási rendszert. A táblázatban szereplő szavakat az említett helyesírás szerint átirтам.

¹⁴ Pekka Sammallahti 1993

vidéken, mintegy hűtőszekrénybe zárva nagyon ősi állapotok konzerválódtak: az altai sziklarajzok és a sámándobok megőriztek egy tízezer évesnél is régebbi, ősi szimbólumrendszert, a társadalom, mint láhattuk, megőrizte archaikus, alig differenciált jellegét, a réntartás megmaradt a lappok legfontosabb tevékenységének. Aki hallott már előben tradicionális jókát, az biztosan egyetért A. Launis finn zenekutató szavaival: „Aki ezt a fajta dalt egyszer hallotta, úgy cseng a fülében, mint a történelem előtti kor hattyúdala” (Keresztes 1983).

IRODALOM

- Aikio, S. – I. Kecskeméti – Z. Kiss 1972: *Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok gesungen von Anders Ivan Guttorm*. *SUST* 149. Helsinki.
- Bodrogi T. 1997: *Mesterségek, társadalmak születése*. Budapest, Fekete Sas kiadó.
- Burenhult, G. (szerk.) 1995: *A kőkori világ – Vadászó-gyűjtögetők és korai földművelők*. Budapest. Officina Nova és Magyar Könyvklub.
- Csáji L. K. 1999: *Dzsánkrí, Utazás Belső-Magaria bronzkorába*. Budapest, Masszi kiadó.
- Domokos J. 2000: A számi költészet fordíthatóságáról. *BUFF* 15. Budapest.
- Firth, R. 1951: *Elements of Social Organization*. London.
- Huszka J. 1898: *Magyar ornamentika*. Budapest, Pátria.
- Kantola, T. 1984: Talvadaksen jojkuperinne. *Folkloristiikan tutkimuksia* 2. Turku, Turun Yliopiston kulttuurien laitos.
- Keresztes L. (szerk.) 1983: *Aranylile mondja tavasszal*. Budapest. Európa könyvkiadó. 507–523.
- Korhonen, M. 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki, SKS.
- Launis, A. 1922: *Kaipauksen maa – Lapinkäviän muistomuksia*. Jyväskylä.
- Lázár K. – Szij E. 2000: *Reguly Antal „hangjegyekre szedett” finnugor dallamai*. Budapest, Tinta könyvkiadó.
- Lomax, A. 1979: *Cantometrics: A Method in Musical Anthropology*. Berkeley, California.
- Sammallahti, P. 1993: *Sámi-suoma-sámi sádnegirji*. GO. Ohcejohka.
- Soffer, O. 1995: Szungir: kőkorszaki temetkezés. In: G. Burenhult (szerk): *Az első emberek – Az ember származása és őstörténete*. Budapest, Officina Nova.
- Szomjas-Schiffert Gy. 1967: Kalevala, regösének, „páva-dallam”. In.: Nyirkos I. (szerk.): *Utunk Pohjolába. Kalevala-kutatások Magyarországon*. Békéscsaba.
- Szomjas-Schiffert Gy. 1976: *A finnugor zene vitája I–II*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Szomjas-Schiffert Gy. 1996: *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Tamás I. 1988: A lapp jojka kutatásának története. Módszertani fejtegetések. *Néprajz és Nyelvtudomány* 39. 179–196.
- Turi, J. 1983: *A lappok élete*. Budapest, Gondolat.

YOYKA – THE MOST ARCHAIC VOCAL TRADITION OF EUROPE

ILDIKÓ TAMÁS

The aim of the paper is to present the main characteristics of the Lappish yoyka-songs. Involving the testimony of archeology, history, semiotics and other disciplines, and applying the methods of ethnomusicology the author argues that yoyka-songs represent the most archaic vocal traditions in Europe.

SZÍNNEVEKBŐL KÉPZETT IGÉK A MORDVINBAN

RIGINA TURUNEN

1. Moksa és erza színnevek

A moksa és az erza színnevek rendszere igen hasonló egymáshoz. Mindkét mordvin nyelvjárásban megtalálhatóak a következő színnevek: М *акша*, Е *ашо* 'fehér', М *равжа*, (nyj.) *равче*, Е *раужо* 'fekete', М *якстерь*, Е *якстере* 'piros', М, Е *ниже* 'zöld', М *тюжя*, Е *тюжа* М 'sárga', Е 'barna', М *сенем*, Е *сэнь* 'kék'. A moksa alapszínnevekhez ezen kívül még a М *сянгаря* 'zöld' valamint a М *уле* 'szürke' tartozik, az erza alapszínnevekhez pedig az Е *ожо* 'keltainen'. E színnevek közül a М, Е *ниже* 'zöld' uráli eredetű lehet (UEW 384–385), a М *акша*, Е *ашо* 'fehér' pedig esetleg finnugor, de legalábbis finn-volgai eredetű (UEW 3; Keresztes 1986: 36; Bereczki 1992: 47; SSA *haahka*). Szintén finn-volgai eredetű a М *якстерь*, Е *якстере* 'piros' (Keresztes 1986: 42; Bereczki 1992: 42; UEW 606). Az Е *ожо* 'sárga' eredete finn-permi (UEW 823, SSA *viha*). Finn-volgai eredetűek a М *сенем*, Е *сэнь* 'kék' szavak (SSA *sininen*; UEW 795), a moksa *сянгаря* 'zöld' pedig tatár jövevénytörz (Paasonen 1897: 46). A М *равжа*, Е *раужо* 'fekete', valamint a М *уле* 'szürke' szavaknak nincs etimológiai megfelelője. A fentiekben kívül mindkét nyelv használ még új, orosz eredetű szavakat a színnevek rendszerének kitöltésére, így a moksában a М *коричневай*, *коричновой* 'barna' szónak (vö. orosz *коричневый* 'barna') már megszilárdult helye van az alapszínnevek között. (Turunen 1997: 79.) Az érzában a 'szürke' alapszínnev szintén új orosz jövevénytörz: Е *серой* vö. orosz *серый* 'szürke' (SzM; ERS 581).

Az egyes színnevek a következő szempontok alapján tekinthetők alapszínneveknek: oszthatatlan monolexémák, jelentésük stabil, a beszélő elsőként említi ezeket a színneveket az adott szín megnevezésekor, minden beszélő szókészletében megtalálhatóak, és minden beszédhelyzetben ezt használják, valenciájuk lexikailag nem korlátozott, és nem az adott színű tárgy nevei (Berlin–Kay 1969: 6; Koski 1983: 262–264). Továbbá jelen tanulmányom szempontjából fontos alapszínnev-kiválasztási kritérium, hogy az alapszínnevek jellemző képzőket vesznek fel. Ily módon, ha a nyelv régebbi, az alapszínnévi rendszerbe már beépült elnevezéseiből lehet igéket képezni, az újabb jövevénytörzszavaknak is meg kell felelniük ennek az elvárásnak. A színnevekből képzett igék tanulmányozásával tehát lehetőségünk van annak megállapítására is, hogy az adott szó milyen mértékben rendelkezik alapszínnévi jellemzőkkel és mennyire illeszkedett be a nyelv színneveinek rendszerébe.

2. Színnevekből képzett igék

A mordvinban a névszók csoportjába tartozó színelnevezések mellett léteznek a belőlük képzett igék is. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a színelnevezések igék,

például a tundrai nyenyecben négy alapszínnev található, amelyek közül a ‘fehér’ és a ‘sárga’ névszó, míg a ‘feketét’ és a ‘pirosat’ a ‘feketének lenni’, ‘pirosnak lenni’ igékkel fejezik ki. (Salminen 1993: 259 és szóbeli közlés.)

A mordvin színneveket tartalmazó igéket képzéssel vagy igei alaptagú szószervezetek alkotásával hozzuk létre. Képzés útján keletkeznek az esszenciális, a transzlatív és a kauzatív igék¹. Az esszenciális igék az alapszínnevek rendszerével párhuzamba állíthatóak, amely azt jelenti, hogy a színességet kifejezhetjük melléknévvel vagy esszenciális igével, vö. *a hó fehérlik – a hó fehér* (Koski 1983: 286–287.) A mordvinban az esszenciális igék ennek ellenére nem elsődlegesek olyan értelemben, mint a tundrai nyenyecben (pl. ‘feketének lenni’), mivel a megfelelő mordvin igékhez árnyalatnyi különbség vegyül az alapszínnevi jelentéshez képest (‘feketésnek lenni, feketébe játszani’). Ugyanígy a finnben több színnévből képzett esszenciális igéhez kapcsolódik moderatív jelentésárnyalat, amikor is az ige az alapszó által megnevezett színmezőnek nem a középse, hanem a szélső területeire utal. (Koski 1983: 280.) A színnevekből képzett transzlatív és kauzatív igék jelentésüket tekintve világosabban eltérnek a melléknévi színelnevezésektől, mint az esszenciális igék.

A következőkben ismertetem a színneveket tartalmazó igei alaptagú szószervezeteket, valamint azokat a képzőket, amelyek segítségével a mordvinban színnevekből igéket lehet képezni. A képzett szavak mindegyikénél feltüntettem a szótárban talált és az adatközlőktől hallott példákat mind a moksa, mind pedig az erza nyelvből. Nem törekszem teljes kép felvázolására abban a tekintetben, hogy mely színnévből milyen alakot lehetséges képezni, mivel erre az általam használt anyag nem ad lehetőséget². Viszont megpróbálom megállapítani, mit árulnak el különböző korú színnevek képzési lehetőségei arról, hogy az adott színnév mennyire illeszkedik az alapszínnevek rendszerébe.

2.1. Színneveket tartalmazó igei alaptagú szerkezetek alkotása a mordvinban

A mordvinban gyakran igei alaptagú szerkezet használatos olyan esetben is, amikor más nyelvben képzett ige szerepel megfelelőként. Így lehet például hangfestő igéket képezni, melyekben a szerkezet második tagja a M, E *молемс* ‘megy’ ige, pl. M *пиндолхт молемс* (VM) ‘csillog’, E *цильдьор молемс* ‘tündöklük’. Az erzában ezen kívül a *меремс* ‘mond’ igével is lehet ilyen igéket alkotni (Bartens 1999: 158). A *меремс* ‘mond’ ige segítségével képzett színnevet tartalmazó ige jelentése inchoatív

¹ A szakirodalomban az elnevezések változóak, vö. Koski (1983: 276) a transzlatív igéket inchoatívoknak nevezi, másutt az esszenciális, ‘valamilyennek látszani’ jelentésű igék szerepelnek státuszigékként, vagy a kauzativok faktívakként (vö. pl. Révay 1998: 113).

² A nyelvi példák legtöbbje a következő szótárakból származik: *Эрзянь-рузонь валкс. Эрзянско-русский словарь* (= ERS), *Мокшань-рузонь валкс. Мокшанско-Русский словарь* (= MRS) és *H. Paasonen Mordwinisches Wörterbuch* (= MW). Elsődleges forrásként az ERS és a MRS szolgálnak. Ha ugyanaz a képzett szó előfordul a MW-ben, azt is megemlítem. A példák egy része a következő anyanyelvi adatközlőktől származik: Valentina Markina (=VM), Szvetlana Motorkina (=SzM), Jekaterina Malankina (=JM), Olga Jerina (=OJ) és Ljubov Markina (=LM). Segítségükért mindannyijuknak hálás köszönetemet szeretném kifejezni.

vagy momentán (SzM; vö. Bartens 1999: 158). Az erzában a ‘fehéren ragyog’ kifejezésben használható még a *теемс* ‘tesz’ ige. A moksák nem használják a *мярьгомс* ‘mond’ igéjüket ilyen szerkezetekben, hanem kizárólag a *молемс* ‘megy’ igével alkotnak igei alaptagú színneveket tartalmazó szerkezeteket (VM; Bartens 1999: 158).

Е ашолт / ашолк / ашолсо молемс ‘fehérlik’ (ERS 66–67)

Е ашолт / ашолк меремс, ашолк теемс ‘fehérlik’ (ERS 66–67)

Е раужолт меремс / молемс ‘feketéllik’ (SM)

Е якстерьт меремс / молемс ‘piroslik’ (ERS 801; SM)

Е тузolk m'eřems E:Večk (MW 2423), *тюжолт молемс* ‘sárgállik’ (SM)

Е сэньишт меремс сэништ молемс ‘kékbe játszik, kéklik’ (ERS 632; SM, MW 1968)

Е ожолт меремс ожолт молемс ‘sárgállik’ (ERS 432; SM)

Е пижелт меремс / молемс ‘zöldell’ (SM)

М акшелхт молемс, акшу молемс ‘fehérlik’ (VM)

М равжелхт молемс, равжу молемс ‘feketéllik’ (VM)

М якстерхт молемс ‘piroslik’ (VM)

М пижелхт молемс ‘zöldell’ (VM)

М тюшелхт молемс ‘sárgállik’ (VM)

М сенчт молемс ‘kéklik’ (VM)

Az igékhez moderatív jelentésárnyalat kapcsolódik, amely kiderül a belőlük képzett moderatív vagy a szín világosságára utaló színelnevezésekből. Ezekben a szerkezetekben az ige vagy jelen idejű és egyes szám 3. személyben áll (*М моли*, *Е мери*), vagy folyamatos melleknévi igenévi alakban szerepel (*Е мериця / молиця*):

М пижелхт моли ‘világoszöld’ (MRS 483)

М сенчт моли ‘kékes’ (MRS 619)

М тюжелхт моли ‘sárgásan fénylő’ (GMJ 114)

Е тюжт мериця / молиця ‘vöröses’ (ERS 685)

Е сэништ мери ‘kékes’ (GMJ 114)

Е ожолк мери / моли ‘sárgás’ (GMJ 114)

A moksában az *уле* ‘szürke’ és a *сянзяря* ‘zöld’ színnevekből nem lehet ilyen szerkezetet alkotni. Az új orosz jövevényszavakból ez szintén nem lehetséges (VM; LM). E szerkezetet nem ismerte minden adatközlő, sőt az egyik moksa informátor szerint ilyen szerkesztésmód a színnevek esetében egyáltalán nem használatos (JM). Az erzában pedig ezt a típust az alapszínnevek legújabb tagjával, a *сепой* ‘szürke’ színnévvel nem lehet használni (SzM).

2.2. Színnevekből alkotott igék képzése

Mindkét mordvin nyelvjárásban számos denominális képzővel lehetséges színnevekből igéket alkotni. A képzők lehetnek transzlatívák, kauztívák vagy esszenciálisak. A színnevekből transzlatív és kauzativ képzőkkel alkotott igéket tovább képezhetjük

frekventatív igékké, továbbá a kauzatív igékből még tovább képezve passzív-reflexív igéket nyerhetünk.

A következőkben ismertetem a képzőket, amelyekkel színnevekből igéket képezhetünk.

2.2.1. M, E -*m*-

Mindkét mordvin nyelvjárásban lehet az uráli alapnyelvre visszavezethető -*m*- képzővel transzlatív igéket képezni (MK 2000: 154; Mészáros 1999: 158–159; Bartens 1999: 160). Az erzában ezzel a toldalékkal csak a *сэнъ* ‘kék’ szóból lehet igét alkotni. Erza adatközlőm nem ismer ezzel a végződéssel színnevekből alkotott igéket (SzM). A szótárakban az erza nyelvjárásokból egyetlen ilyen példa került elő (MW 1967).

M *šeňamâms* M: P ‘kékül’ (MW 1967)

M *ravdžâmâms* M: P ‘feketül’ (MW 1889)

M *акшөмомс* ‘elfehéredik, elsápad; kifehéredik, kitisztul; megöszül; fehér izzásig hevít; fehéredik’ (MRS 31; MW 79)

M *нужемомс* ‘kizöldül’ (MRS 483)

E *šeňem'ems* E: Večk Is ‘kékül’ (MW 1967)

2.2.2. M -*nm*- (< -*m*- + -*m*-), E -*mm*-

Ugyanezekből az igékből lehet kauzatív igéket képezni. A moksában a képző mássalhangzó-csoportja -*nm*- formában jelenik meg -*mm*- helyett, amely az általános *mm* > *nm* hangfejlődés következménye (Bartens 1999: 31; Hallap 1958: 195). A moksa nyelvten szerint az *акшөнтомс*, *сенентемс* igékben előfordul a -*m*- képző (MK 151), és a képzőben megjelenő -*m*- ősi kauzatív képző (Серебренников 1967: 230).

M *ravdžâptâms* M: P ‘feketít, feketére fest’ (MW 1889–1890)

M *акшөнтомс* ‘fehérít, fehérre meszel’ (MRS 31; MW 78)

M *сенентемс* ‘kékít, kékre fest’ (MRS 619; MW 1967)

E *šeňem'ams* E: Večk ‘kékre-zöldre ver’ (MW 1967)

Az erza nyelvjárásokban ezen kívül olyan színnévből képzett ige is található, amelyben úgy tűnik, a -*t*- képző magában jelenik meg: E: Is *rauštams* ‘árnyékol, feketít’ (MW 1890).

Kauzatív igékből a M, E -*ne*- frekventatív képzővel lehet új alakot létrehozni (M -*нне*- < -*nm*- + -*ne*-). Ez az általános mordvin frekventatív képző igen produktív (MK 159; Mészáros 1999: 35; Bartens 1999: 159):

M *акшөпнемс* frekv. *акшөнтомс* szóból (MRS 31; MW 80)

M *сенөпнемс* frekv. *сенентемс* szóból (MRS 619)

A kauzatív igékből passzív-reflexív igét is lehet képezni M, E -*ө*- képzővel (MK 162; Mészáros 1999: 137–138):

М акшентовомс 'fehérítetté válik' < акшентомс (MRS 31)

М сенептевомс 'kékre festetté válik' < сенептемс (MRS 619)

2.2.3. М -код- / -год-, Е -кад- / -гад-

E képzők segítségével a színnevekből transzlatív igéket képezhetünk. A képző *а-*vel kezdődő alakjai a zöngés, míg a *к-*val kezdődőek a zöngétlen mássalhangzókhoz vagy a magánhangzókhoz kapcsolódnak (MK 157; GMJ 119; Mészáros 1999: 153). Ez a képző rendkívül produktív, segítségével még az újabb orosz eredetű színnevekből is lehet igéket képezni.

М якстерьгодомс 'pirosodik' (MRS 917; MW 487)

М сянгярьгодомс 'zöldül' М: Пš: 'elkékül (beteg bőre)' (MRS 696; MW 2135)

М равчкодомс/равшккодомс 'megfeketedik, megsötétedik, bepiszkolódik' (MRS 563–564; MW 1889)

М сенемгодомс 'kékül' (MRS 619; MW 1967)

М серайгодомс 'megszürkül, beborul, hajnalodni kezd' (MRS 619)

М киртичневайгодомс 'tégla-vörössé válik' (JM)

М коричневайгодомс 'lebarnul a naptól' (JM)

Е якстерьгадомс 'pirosodik, elpirul' (ERS 801)

Е раушкадомс 'megfeketedik, bepiszkolódik, lebarnul' (ERS 539; MW 1889)

Е серойгадомс 'megszürkül, hajnalodik' (ERS 581)

Е розовойгодомс 'pirosodik' (ESS 143)

2.2.3.1. М -лгод-, Е -лгад-

A mordvinban gyakoriak az olyan összetett képzők, amelyek második tagja a М -код- / -год-, Е -кад- / -гад- képző. A képzőbók első alkotóeleme az *-л-* vagy *-ш-* névszóképző. A М -лгод-, Е -лгад- képző jellemzően a színnevekből képzett igéknél használatos. Az *-л-* névszóképző le tudott válni a moderatív melléknévről, amint az E ашо+ла 'fehéres' szónál látható. Néha az ige jelentéséből is kiderül, hogy a melléknév moderatív-e. (Hallap 1958: 254; Bartens 1999: 160). Ezzel a képzővel tipikusan színnevekből képeznek igéket. (vö. Hallap 1958: 210). (lásd még MK 171; ÉK 40; Mészáros 1999: 155.)

М равжелгодомс, равчкодомс '(kicsit) megfeketedik, elfeketül' (MRS 563; MW 1889)

М пижжелгодомс 'megzöldül' (MRS 483; MW 1700)

М акшелгодомс 'hajnalodik, fehéredik, világosodik' (MRS 31; MW 79)

М туюжалгодомс 'megsárgul, kivörösödik (haj), lebarnul' (MRS 759; MW 2423)

М улелгодомс 'szürkül, megőszül' (JM)

Е ашолгадомс 'világosodik, hajnalodik, kitisztul' (ERS 66, MW 79)

Е ожолгадомс 'megsárgul' (ERS 432; MW 1492)

Е пижелгадомс 'elzöldül, megharagszik' (ERS 478; MW 1700)

Е туюжалгадомс 'sárgul, vörösödik' (ERS 685; MW 2423)

2.2.3.2. М -шкод-, Е -шкад-

A 'kék' színnévből a М -шкод-, Е -шкад- képzőbokkal alkotunk igét. Ugyanez a képző jelenik meg egy másodlagos színnévből képzett igében: Е *šijaškadoṃs* 'ezüstsínűvé válik'. Ehhez a szibiláns úgy tűnik elvált a *šijaža* 'ezüstösen ragyogó' melléknévtől, amely a *šija* 'ezüst' szóból származik (Bartens 1999: 161).

Е *сэньшкадоṃс* 'elkékül' (ERS 632; MW 1967)

М *seňškâdâṃs* 'elkékül, kéklővé válik' (Bartens 1999: 161; MW 1967)

A М -год- / -код- / -лгод- / -шкод-, Е -гад- / -кад- / -лгад- / -шкад- képzőkhöz még a М -кине-, Е -кино- frekventatív képzők járulhatnak, amelynek eredményeképpen az alábbi összetett képzőket kapjuk: М -готкине- / -коткине- / -лгодкине- / -шкодне-, Е -гадокино- / -кадокино- / -лгадокино- / -шкадокино-.

М *акшелготкинемс* frekv. < *акшелгодоṃс* (MRS 31)

М *равчкоткинемс* frekv. < *равчкодоṃс* (MRS 563)

М *якстерьготкинемс* frekv. < *якстерьгодоṃс* (MRS 917)

М *seňtgâtkšâṃs* М: *Sučk* frekv. < *seňtgâdâṃs* (MW 1967)

М *тюжалготкинемс* frekv. < *тюжалгадоṃс* (MRS 759)

М *пижелготкинемс* frekv. < *пижелгодоṃс* (MRS 483)

М *улелготкинемс* frekv. < *улелгодоṃс* (JM)

М *серайготкинемс* frekv. < *серайгодоṃс* (MRS 619)

Е *ашолгадокиномс* frekv. < *ашолгадоṃс* (ERS 66)

Е *раушкадокиномс* frekv. < *раушкадоṃс* (SzM)

Е *якстерьгадокиномс* frekv. < *якстерьгадоṃс* (ERS 801)

Е *тюжалгадокиномс* frekv. < *тюжалгадоṃс* (ERS 685)

Е *сеньшкадокиномс* frekv. < *сеньшкадоṃс* (SzM)

Különösen az erzában szolgál színigék képzésére az Е -гад- / -кад- / -лгад- / -шкад- és а -ле- képzők kapcsolata, amelyből а -д- kiesik (Mészáros 1999: 63). Ezzel az összetett képzővel inchoatív igéket alkothatunk (Mészáros 1999: 64). A moksa nyelvjárásokban is találhatunk ezzel a képzővel alkotott inchoatív igéket а színnevek-ből képzett igék között (MW 1889, 1968).

Е *ашолгалемс* 'kezd fehéredni' < *ашолгадоṃс* (ERS 66; MW 79)

Е *раушкалемс* 'feketén csillog, kezd feketedni' < *раушкадоṃс* (ERS 539; MW 1889)

Е *сэньшкалемс* 'kezd kékülni' < *сэньшкадоṃс* (ERS 632)

Е *пижелгалемс* 'kezd zöldülni, megzöldül' < *пижелгадоṃс* (ERS 478; MW 1700)

Е *якстегалемс* 'kezd pirosodni, piroslik, pirosodik' < *якстерьгадоṃс* (ERS 801)

Е *тюжалгалемс* 'kezd sárgulni' < *тюжалгадоṃс* (ERS 685; MW 2423)

Е *ождолгалемс* 'kifakul' < *ождолгадоṃс* (ERS 432; MW 1493).

М *seňčkâl'âṃs* М: *Ur* frekv. < *seňčkâdâṃs* (MW 1968)

М *ravškâl'âṃs* М: *Ur* < 'kezd feketedni' (MW 1889)

2.2.4. М -гофт- / -кофт- / -лгофт- / -шкофт-, Е -гавт- / -кавт- / -лгавт- / -шкавт-

Ezzel a képzővel kauzatív igéket képzünk. Az adatok szerint ugyanabból a színnévből mindig lehet mind transzlatív igéket alkotni a М -год- / -код- / -лгод- / -шкод-, Е -гад- / -кад- / -лгад- / -шкад- képzőkkel, mind pedig kauzatív igéket a М -гофт- / -кофт- / -лгофт- / -шкофт-, Е -гавт- / -кавт- / -лгавт- / -шкавт- képzőkkel. Az összetett képzőkben megjelenik a М -фм-, Е -вм- kauzatív képző, amely közvetlenül a *-ka, *-ga (és -kâ), *-gâ (és *-gâ) elemekhez kapcsolódott (Hallap 1958: 255), de elképzelhető az is, hogy a transzlatív képző -d-je kiesik a kauzatív képző előtt (Mészáros 1999: 147).

М акшелгофтомс 'fehérít, fehérre meszel' (MRSл 14; MW 79)

М равчкофтомс 'feketít, befeketít, sötétít' (MRS 564; MW)

М якстерьгофтомс 'pirosít, pirosra fest, kipirosítja magát' (MRS 917; MW 487)

М сенемгофтомс 'kékít' (MRS 619; MW 1967)

М туюжалгофтомс 'megsárgít, sárgára fest' (MRS 759; MW 2423)

М пижелгофтомс 'zöldít' (MRS 483; MW 1700)

Е ашолгавтомс 'fehérít, világosít' (ERS 66; MW 79)

Е раушкавтомс 'feketít' (ERS 539; MW)

Е пижелгавтомс 'zöldít' (ERS 478; MW 1700)

Е якстерьгавтомс 'pirosít' (ERS 801; MW 487)

Е сэнишкавтомс 'kékít' (SzM)

Е ожолгавтомс 'sárgít' (ERS 432; MW 1493)

Е туюжалгавтомс 'sárgít' (ERS 685; MW 2423)

A kauzatív igét tovább képezhetjük frekventatív igévé a М -гофне-/ -ковне- / -лгофне- / -шкофне-, Е -гавтне- / -кавтне- / -лгавтне- / -шкавтне- összetett képzőkkel, amelyek második tagja a produktív frekventatív képző: М, Е -не- (Bartens 1999: 159; MK 159; Mészáros 1999: 35). Például:

М акшелгофнемс frekv. < акшелгофтомс (MRS 14)

М равшкофнемс frekv. < равшкофтомс (MRS 231)

Е ашолгавтнемс frekv. < ашолгавтомс (SzM)

Е раушкавтнемс frekv. < раушкавтомс (SzM)

Ebből további képzéssel frekventatív igét kaphatunk, amelyben két frekventatív képző található egymás után: М -гофт- / -кофт- / -лгофт- / -шкофт- + не + кшне, Е -гавт- / -кавт- / -лгавт- / -шкавт- + не + кшне. Például:

М акšâlgâfnâkšhâms М: Р (MW 79)

Е ашолгавтнекшнемс (SzM)

Е раушкавтнекшнемс (SzM)

2.2.5. М, Е -ð-

A színnevek egy részéből igét képezhetünk csupán a *-m/-ð-* esszenciális képzőt használva (Серебрянников 1967: 223; Mészáros 1999: 165):

Е *рауждомс* 'feketedik, elsötétül, felcsillan, csillámlik' (ERS 539)

Е *якстердемс* 'pirosodik, piroslik, fonat, megérik' (ERS 800; MW 487)

М *сенедемс* 'zöldell, virágzik' (MRS 619)

2.2.5.1. М, Е -лð-

A М, Е -лð- képzővel esszenciális igéket alkothatunk (GMJ 117; Mészáros 1999: 172), mely eredetét tekintve feltehetőleg az *-л-* névszóképzőből és a denominális esszenciális *-m-* igeképzőből keletkezett. Hasonló denominális igeképzőt találhatunk a lappban, ahol a toldalék ugyanígy csak egyes igéknél fordul elő, és az alapszó általában olyan névszó, amely színre utal. A lapp igék a következők: lpN *čappeldit* 'jár, mozog (valami fekete)', *vielgeldit* 'jár, mozog (valami fehér)', vö. *čap'pad* 'feket', *viel'gâd* 'fehér' (Nielsen 1926: 245). A mordvinban is ez a toldalék csak néhány igéhez járulhat (Hallap 1958: 237):

М *акшелдомс* 'fehérlik' (MRS; MW 79)

М *равжелдомс* 'feketéllik' (MRS 563)

М *тижелдомс* 'zöldell' (MRS 483)

М *мазолдомс* (nyj.) 'piroslik' (VM)

Е *ашолдомс* 'fehérlik' (ERS 66)

Е *раужсолдомс* 'feketéllik, sötétlik' (ERS 539)

Е *тишелдомс* 'zöldell' (ERS 478)

Е *ожолдомс* 'sárgállik' (ERS 432)

Е *тюжолдомс* 'sárgállik' (SzM; MW 2423)

2.2.5.2 Е -жд-

Az erzában egyetlen színnévből képzett igénél jelentkezik a *-жд-* képző (Mészáros 1999: 173): Е *сэнеждемс* 'kéklik' (ERS 631)

A színnevekből *-(л)ð-*, *-жд-* képzőkkel alkotott igékből további képzéssel frekventatív igéket kapunk. Például:

Е *ашолдокиномс* frekv. < *ашолдомс* (ERS 66)

Е *сэнеждекинемс* frekv. < *сэнеждемс* (ERS 631)

Е *якстердекинемс* frekv. < *якстердемс* (ERS 800)

2.2.6. М -(л)фm-, Е -(л)деm- / -(л)доm- / -ждеm-

Az adatokból kiderül, hogy ugyanazokból az igékből, amelyekben előfordulnak a *-лð-*, *-жд-* képzők, kauzatív/faktitív igéket is lehet képezni. Az összetett toldalék egyik tagja az ősi М *-фm-*, Е *-m-* képző (Bartens 1999: 159–160; MK 161; Mészáros 1999: 145). Például:

М *акшăлфăтм*s ‘fehériteni kitesz’ (MW 79)

М *мазолфтомс* ‘pirosít’ (VM)

Е *ашолдовтомс* ‘fehérit’ (SzM)

Е *якстердеветемс* ‘pirosít’ (ERS 800)

Е *сэнеждеветемс* ‘kékít’ (SzM)

2.2.7. Е -(л)дезев- / -(л)дозев- / -ждезев-

Ugyanezen igékből inchoatív igéket is képezhetünk (Mészáros 1999: 135; Bartens 1999: 159). Például:

Е *якстердезевемс* ‘pirosítani kezd’ (ERS 800)

Е *ашолдозевемс* ‘fehéredik, fehéredni kezd’ (ERS 66)

Е *тижелдезевемс* ‘zöldülni kezd’ (SzM)

Е *сэнеждезевемс* ‘kékülni kezd, kéklik’ (SzM)

2.2.8. М -кст- ja -кстом-

A moksában előfordult még két transzlatív színige, amelyek közül az egyikben a М -кст- képző jelenik meg (М *тижелкстомс* = *тижелгодомс* ‘zöldül’: MRS 483), a másikban pedig a М -кстом- (М *тюжакстомомс* ‘sárgul’: MRS 759). A képzőkben megtalálható a transzlatívusz ragja és az -*m*- igenévképző. А -кстом- képzőbokorban ezen kívül még az -*m*- igéképző található. (Серебренников 1967: 222–223)

3. Összefoglalás

Az erza és a moksa nagyrészt ugyanazokat a képzőket használja a színigék képzéséhez. Az erza -*гад-* / -*кад-* / -*лгад-* / -*шкад-* + -*ле-* összetett inchoatív képzők a moksában csak nyelvjárásban fordul elő. Úgy tűnik, a régebbi színnevekből több képzett ige használatos, vagy legalábbis ezekből többet gyűjtöttek össze a szótárakba. Más régi színnévhez hasonlítva a moksa *уле* ‘szürke’ melléknévből kivételesen kevés szó képezhető, a MW és a MRS egyáltalán nem is említ ebből a színnévből képzett igéket. Adatközlőim közül egyikük említett egyetlen ilyen igét (*улелгодомс* ‘szürkül, őszül’) és ennek frekventatív változatát (JM). Új, orosz eredetű színnevekből képzett igék nem fordulnak elő a szótárakban, nem számítva az Е *сепойгадомс*, М *сепайгодомс* ‘megszürkül, hajnalodik’ alakokat (ERS 581; MRS 619) és az ebből képzett frekventatív igéket. Adatközlőim említettek ezen kívül további néhány ilyen igét, például: М *корчневайгомс* ‘lebarnulni’ (JM). А М -*год-* / -*код-*, Е -*гад-* / -*кад-* képzővel tehát lehetséges igéket alkotni még az újabb színnevekből is. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az újabb színnevek a képzés szempontjából eltérnek a régebbi, megszilárdult alapszínnevektől, mivel ezekből nem lehet ugyanolyan módon igéket képezni, mint a régiekből, s ebből a szempontból a moksa *уле* ‘szürke’ elnevezés szintén újnak számít. А moksában а *сянгаря* ‘zöld’ jelentésű tatár jövevényszóból képzett igék szintén viszonylag ritkán fordulnak elő a szótárakban, és egyikből sem lehet igei alaptagú szerkezetet alkotni.

IRODALOM

- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 232. Helsinki.
- Bereczki, Gábor 1992: Gründung der Tscheremissischen Sprachgeschichte 2. *Studia Uralo-Altaica* 34. Szeged.
- Berlin, Brent – Paul Kay 1969: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley, California.
- Hallap, V. 1958: Материалы по истории глаголообразовательных суффиксов в мордовских языках. Teoksessa *Keele ja kirjanduse instituudi uurimused* II. Tallinn. 175–256.
- Keresztes, László 1986: Geschichte der Mordwinischen Konsonantismus 2. Etymologisches Belegmaterial. *Studia-Uralo-Altaica* 26. Szeged.
- Koski, Mauno 1983: *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 391. Helsinki.
- MW = H. Paasonen *Mordwinisches Wörterbuch* 1–4. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1990–1996.
- Nielsen, Konrad 1926: *Laerebok i lappisk. I grammatikk*. Oslo.
- Niemi, Jaana – Mihail Mosin 1995: *Ersäläis-suomalainen sanakirja. Эрзянь-финнень валкс*. Turku.
- Paasonen, Heikki 1897: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 15:2. Helsinki. 1–64.
- Rédei, Károly 1986–1988: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–3. Budapest.
- Révai, Valéria 1998: Deadjektiiivinen verbinjohto unkarissa ja suomessa. *Specimina Fennica* 8. Savariae. 109–122.
- Salminen, Tapani 1993: Word Classes in Nenets. *Festschrift für Raija Bartens, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 215 s. Helsinki. 257–264.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1992–2000.
- Turunen, Rigina 1997: *Mokšan värinnimitykset*. Pro gradu -työ (Helsingin yliopisto).
- UEW = lásd Rédei 1986–88.
- GMJ = *Грамматика мордовских языков*. Саранск, 1980.
- Месарош, Эдит 1999: Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке. *Studia Uralo-Altaica* 42. Szeged.
- МК = *Мокшень кяль. Морфология*. Саранск, 2000.
- MRS = *Мокшень-рузонь валкс. Мокшанско-русский словарь*. Москва, 1998.
- Серебренников, Б. А. 1967: *Историческая морфология мордовских языков*. Москва.
- ERS = *Эрзянь-рузонь валкс. Эрзянско-русский словарь*. Москва, 1997.
- ESS = lásd Niemi–Mosin 1995.

MORDOVIAN COLOUR VERBS

RIGINA TURUNEN

The author presents the Mordovian colour verbs that can be formed by construction or derivation. Colour verbs formed by derivation can be essential, translatable and factitive. By further derivation, these verbs can be changed into frequentative, inchoative, factitive and from the factitive we can derive passive-reflective verbs. In Mordovian, there are more colour verbs formed from old basic colour terms. It is only the older colour terms that are capable of forming constructions with verbs like М *якстерхт модемс*, Е *якстерть меремс* 'look / shine red'. Using the productive suffix М *-год*, *-код*, Е *-гад*-, *-кад*-, it is possible to derive colour verbs even from the newer colour terms.



MÉG EGYSZER A NGANASZAN NYELV OROSZ JÖVEVÉNYSZAVAIRÓL

VÁRNAI ZSUZSA

1.1. Bevezetés

Dolgozatom témájául ismételten a nganaszan nyelv orosz jövevényszavait választottam. A Nyelvtudományi Közlemények 96. kötetében megjelent cikkemben (Várnai 1998–99) már szoltam néhány szót a jövevényszavak kölcsönzésének fonológiai vonatkozásairól. Ott azonban egy egyedi módszer (a fonológiai automata) bemutatására, alkalmazhatóságára tettem kísérletet. A vizsgálat során nagyon sok hasznos tapasztalat, eredmény halmozódott föl, amelyek miatt még egyszer szólok ebben a témában.

A vizsgálatot még hosszú évekkel ezelőtt kezdtem (1997–98-ban), melyben még Mikola Tibor kedves biztatásával, támogatásával segített. Ezzel a cikkel rá emlékezem.

Jelen dolgozat célja, hogy bemutassa az eddig megjelent források nagy többsége alapján a nganaszan nyelvbe átkerült orosz jövevényszavakat, és számot adjon azok fonológiai aspektusairól. Néhány ponton ismételten felidézem összefoglalva az előbb említett cikk egyes eredményeit, megállapításait. Mindezt azért teszem, hogy állításaim teljesebb képet nyújtsanak az oroszból a nganaszan nyelvbe való kölcsönzésről.

Az uráli nyelvek kutatása során születtek jövevényszó-vizsgálatok, de a szamoje-disztika terén itt is kisebb-nagyobb hiányosságok vannak. A nganaszan nyelv esetében a legutolsó és leghitelesebb összefoglaló jellegű nyelvi leírás a kilencvenes években született, E. A. Helimszki tollából (Helimski 1998). Ezt a munkát a dolgozatban több helyen alapmunkaként használtam föl. A nganaszan–orosz kapcsolatokról, valamint annak egy igen fontos jelenségéről, a tajmiri pidzsinről két korábbi cikkében is beszámol (Helimszki 1987, 1994). Mindezekben a munkákban röviden foglalkozik az orosz jövevényszavakkal is. Az oroszból nganaszanba való kölcsönzés néhány jellemző fonológiai sajátosságáról tesz említést Tereščenko (Tereščenko 1980). Az ő megállapításait az egyes hanghelyettesítéseknél említeni fogom részletesebben is.

1.2. A korpusz rövid ismertetése

Az általam kiválasztott korpusz alapjait évekkel ezelőtt Michael Katzschmann bocsátotta rendelkezésemre. Az Internetre 1997-ben föltett szótári anyag volt a kiindulópont, és további, készülő munkái alapján állította össze számomra a vizsgált anyagot, melyet a megjelent nganaszan gyűjtemések nagy többségéből válogatott. Ezt az adattárat Wagner-Nagy Beáta segítségével leellenőriztük, az eredeti forrásokkal egybevetettük és kiegészítettük. Ezúton mondok köszönetet tanácsaiért.

A korpusz 318 adatot tartalmaz (lásd az adattárban).

Az anyag válogatott mivolta miatt nem homogén, ebből számos megoldhatatlan probléma adódik: először is, amíg a mássalhangzók tekintetében a korpusz viszonylag egységes, addig a magánhangzókat illetően teljes zűrzavar uralkodik. Ezért a

magánhangzókat nem vizsgálhattam olyan alaposan, csak a markánsan, tendencia-szerűen jelentkező helyettesítéseket.

A magánhangzók részleges kihagyásából származhatnak olyan hátrányok is, hogy elmaradnak a magánhangzós környezet tulajdonságai által indukált hangváltozások és helyettesítések. Ezt a hiányt igyekeztem pótolni: azokat a változásokat, ahol szerepet játszik a közvetlen környezet, kiemeltem és külön megvizsgáltam.

Másrészt a korpusz nemcsak hogy különböző gyűjtőktől származik, hanem ezzel együtt más-más időszakokból a XIX. századtól kezdve. Ezért igyekeztem a korpuszt a XX. század 60–90-es éveire korlátozni. S még így is számolnom kellett bizonyos nyelvtörténeti változásokkal is, melyek komoly problémát jelentettek a hanghelyettesítések elemzésekor.

Harmadrészt éppen a különböző gyűjtésekből adódóan más és más szociolingvisztikai helyzetű adatközlőtől származnak az egyes alakok. Ezért előfordul az is, hogy ugyanabból az időből, ugyanattól a gyűjtőtől (feltehetően különböző adatközlőktől) egy szóra több alakváltozat is szerepel az anyagban.

Van egy olyan rétege az adatoknak, melyben a nganaszan átvételek hangalakja megegyezik az orosz alakkal, valamint, hogy inkább az orosz írott formát követi, mint a hangzót:

баскетбол > *basketbol*; библиотека > *bibliot'eka-d'a*; бригада > *br'igada*; война > *vojna*; галантерея > *galant'ereja*; город > *gorod*; декабрь > *dekabr'*; кино > *kino*; кисть > *kist'*; книга > *kńiga*; колхоз > *kol'hoz*; кукла > *kukla*; лагерь > *lager'-tini*; лекарь > *lekar'*; майский > *mai-ďa*; молоко > *moloko-*; Москва > *moskva-tənu*; первая > *pervomai*; письмо > *písmo*; радио > *rad'io*; школа > *škola-tənu*; этаж > *ətaʒ-tənu*.

Ezeknek az alakoknak több forrása lehet: vagy olyan adatközlőtől valók, akik a kétnyelvűségnek azon a fokán vannak, amelyen a beszélő a második nyelvet jobban beszéli, mint az anyanyelvét, vagy pedig idegen szavaknak tekinthetők a nyelvben, tehát még nem integrálódtak, nem valódi jövevények még.

Azonban más okokkal is lehet számolni: a nganaszan-orosz kapcsolatok két korszaka jelentősen különbözik egymástól az érintkezés intenzitásával, valamint a kétnyelvűség mértékében. A marginális kapcsolatok korszaka alatt a kétnyelvűség nem volt intenzív, a jövevényszavakat jobban adaptálták, ellenben az asszimilációs korszakban (azaz máig) a jövevényszavakat inkább adoptálják. Tehát ezek az alakok, melyek változatlanul kerültek az oroszból a nganaszanba, feltehetően későbbi, az asszimilációs korszakbeli átvételek. Ilyen megfigyeléseket végzett Thomason és Kaufman (1988: 33) is. Ők az ázsiai eszkimó nyelv orosz jövevényszavait vizsgálták, ahol hasonlóan elkülönültek az átvételek egy korai és egy későbbi korszakból (McMahon 1995: 205):

Russian	Early loan	Later loan	
[tabak]	[tavaka]	[tabak]	'tobacco'
[bljutca]	[pljusa]	[bljutca]	'saucer'

A későbbi korszakban a kétnyelvűség erősödött, a nganaszanokhoz hasonlóan orosz nyelvű iskolákban folyt az oktatás. Ennek a feltevésnek példákkl való alátámasztásához a nganaszan–orosz kapcsolatokra nézve egy behatóbb vizsgálatra lenne azonban szükség.

1.3. A nganaszan–orosz nyelvi kontaktusok

A nganaszan–orosz nyelvi és kulturális kapcsolatok időben és jellegüket tekintve két periódusra oszthatók: A) Marginális kapcsolatok; B) Az asszimiláció korszaka – Helimszki (1987, 1994, 1998).

A) Marginális kapcsolatok

Ez a korszak a XVII. sz.-ban kezdődött Szibéria meghódításának idején (a nganaszanokat először 1618-ban említik az egyes forrásokban). Ezek a kapcsolatok elsősorban adminisztratívák és kereskedelmiek voltak.

A nganaszanok a szamojéd népek közötti unikális jellegüket elsősorban annak köszönhetik, hogy a kontinens legészakibb részén, elszigetelve éltek a Tajmir-félszigeten. Sokáig elkerülték őket az orosz hatalmi törekvések, még a század első évtizedeiben sem függtek túlzottan az orosz cserecikkektől, tehát elég sokáig megtartották függetlenségüket. Ebben az időszakban minden nganaszan analfabéta volt, oroszul pedig csak nagyon kevesen kommunikáltak. Soha nem lettek pravoszlávok és egészen a legutóbbi időkig megőrizték tradicionális, nomád tundrai életmódjukat: elsősorban vadrénvadászattal, halászáttal és másodsorban házirentartással foglalkoztak a félsziget középső és északi részén.

E korszak alatti kapcsolatok elsősorban a lexikont érintették. Már Castrén gyűjtéseiben (1840-es évek) van néhány orosz jövevényszó: ‘kenyér’, ‘nyenyec’, ‘jakut’, ‘pud’. Egészen a XX. századig az orosz kultúra fokozatos beáramlásával jelentek meg jövevényelemek elsősorban a kereskedelem, adminisztráció, új eszközök és anyagok fogalomköreiből.

A terület nyelveinek egyik fontos eleme volt az úgynevezett „govorka”, vagyis a tajmiri pidzsin orosz, mely mesterséges alkotás, orosz lexikai alapokra épül ural–altaji szintaktikai szerkezettel. A XX. század első feléig jelentős szerepet töltött be a nyenyec, enyec, nganaszan, evenki, dolgán etnikumok közötti kommunikációban, mostanra azonban csaknem teljesen kiszorította a sztenderd orosz.

B) Az asszimiláció korszaka

Ez a korszak az 1930–40-es évektől kezdődött: az elszigetelt egyensúlyban majd ekkor történt változás a „szocialista megújulás” következtében. Megkezdődött az orosz nyelvű lakosság betelepülése, erős törekvések történtek azzal a céllal, hogy a nganaszan lakosságot a nomád életmódról „átszoktassák” a letelepedett életformára. Az 1960-as évek elejére az erőszakos szovjet nemzetiségi politikának köszönhetően a népesség többsége, több mint 90%-a három vegyes lakosságú faluban él, Uszty-Avamban, Volocsankában és Novajában. Ezek a népcsoport eredeti területétől délre, dolgán etnikai területen fekszenek.

Az erőszakos letelepítéssel járó életmódváltás drámai változásokkal járt, teljesen megtörte a kulturális értékek továbbörklődésének folyamatát, s az elkövetkező generációk számára szinte megoldhatatlan problémákat teremtett. A 90-es évekre az idősebb emberek (50 év körüliek) olyan életkörülmények közé kerültek, amelyek teljesen ismeretlenek számukra. A hagyományos életmódot nem folytathatták, s így nem is hagyományozhatták tovább a fiatalabb generációkra. A fiatalok pedig szinte egész gyermekkorukat távol szülőföldjüktől, orosz internátusokban töltötték. Mindezek eredményeképpen a nganaszan nyelvet és kultúrát a kihalás veszélye fenyegeti.

A 1990-es évek elején a szociolingvisztikai helyzet a következő volt: az idős generáció, az 50 éves és annál idősebb emberek valamennyien tökéletesen, folyékonyan beszélték anyanyelvüket, más nyelven azonban sokan közülük képtelenek voltak kommunikálni. A fiatal generációnak, a 30 alattiaknak csak kb. egyharmada volt képes megérteni a nganaszant és alig több mint 10%-uk beszélte, tehát a nganaszan–orosz kétnyelvűség a középkorú nganaszanok körében (30 és 60 között) különösen jellemző; ez a kétnyelvűség szigorúan egyoldalú.

A nganaszan nyelv elsősorban a családi életben használatos; a közigazgatásban, kulturális életben, kereskedelembe nem. Az általános iskolákban csak a 80-as–90-es években kezdték el tanítani, gyakorlatilag második nyelvként. Az nganaszan írásbeliség csak annak a néhány embernek a kiváltsága, akik tanárképző főiskolát végeztek. A nganaszan grafikus rendszert, amely az orosz, cirill betűs írásrendszeren alapul, Tereščenko készítette 1986-ban, hivatalosan 1990-ben fogadták el kisebb módosításokkal.

2. A két nyelv hangzókészletének bemutatása, néhány szükséges grammatikai szabály ismertetése, valamint a megkülönböztető jegyes elemzés

Ahhoz hogy áttekinthessük a fonológiai változásokat és azok mozgatórugóit szükségünk van a hangzókészlet bemutatására, megkülönböztető jegyes elemzésére, valamint a fonotaktikai szabályok ismertetésére.

2.1. A nganaszan mássalhangzókészlet

	zárhang		affrikáta	frikatíva		nazális	laterális	tremuláns
	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngétlen	zöngés	zöngés	zöngés	zöngés
labiális	[p]	b				m		
dentális	t	d	[č]	s	[š]	n	l	r
palatális	t'	d'		ś	[j]	ń	ľ	
veláris	k	g		h		ŋ		
glottális	ʔ							

[] zárójelben azok a hangok szerepelnek, melyek vagy nyelvtörténeti okok miatt: [p]~b, h; [j] ~ d' vagy nyelvjárási különbségek miatt allofónjai egyes fonémáknak: [š] ~ d; [č] ~ t'

2.2. A nganaszan magánhangzókészlet

	elől képzett		centrális	hátsó képzett	
	nem lab.	labiális	nem lab.	nem lab.	labiális
felső nyá.	<i>i</i>	<i>ü</i>		<i>i</i>	<i>u</i>
középső nyá.	<i>e</i>		<i>ə</i>		<i>o</i>
alsó nyá.				<i>a</i>	
rövid diftongus ¹	<i>i_a</i>			<i>u_a</i>	

2.3. A nganaszan fonotaktikai szabályok

2.3.1. Mássalhangzók

a) egyedülálló mássalhangzók

17 mássalhangzó lehet szókezdő:

$C_{\text{iniciális}} \rightarrow \{t' t' k b d d' g s s' h j m n n' \eta l l' r\} \quad / \# _$

20 mássalhangzó állhat intervokális helyzetben:

$C_{\text{mediális}} \rightarrow \{t' t' k' b d d' g s h \delta j m n n' \eta l l' r\} \quad / V _ V$

5 (6) mássalhangzó lehet szóvégi:

$C_{\text{finális}} \rightarrow \{ ' j m (n)^2 \eta r \} \quad / _ \#$

b) mássalhangzó-kapcsolatok

szó elején nem állhat mássalhangzó-kapcsolat

* #CC

11 mássalhangzó lehet kapcsolat első eleme:

$C_1 \rightarrow \{p' s j m n n' \eta l l' r\} \quad / _ C$

16 mássalhangzó lehet kapcsolat második eleme:

$C_2 \rightarrow \{t' t' k b d d' g s s' h m n n' \eta l l' r\} \quad / C _$

2.3.2. Magánhangzók

a) diftongust alkothatnak:

$V \rightarrow i, \ddot{u}, u, a, ə \quad / _ V$
 $\quad \quad \quad / V _$

b) egyéb, környezeti igazítószabályok

$e, o \rightarrow ə \quad / \sigma _$
 $\ddot{i} \rightarrow i \quad / C_{\text{palatális}} _$
 $ə \rightarrow e \quad / C_{\text{palatális}} _$
 $i_a \rightarrow a \quad / C_{\text{palatális}} _$
 $u_a \rightarrow a \quad / C_{\text{palatális}} _$

¹ Helimski (1998: 485) az itt szereplő két fonémát diftongoidnak nevezte el, mivel alakjukat tekintve diftongusok, viselkedésükben azonban eltérnek a többtől, mivel egy morát érnek, egyenértékűek a rövid magánhangzókval.

² Korábban szóvégén állhatott *n* is pl.: *nganasan*; valamint *-bsan* képzős főnevek.

2.4. A nganaszan nyelv megkülönböztető jegyes elemzése³

2.4.1. Mássalhangzók

	[p]	t	t'	k	"	b	d	d'	g	[č]	s	š	h	[δ]	m	n	ň	η	l	l'	r	[j]
msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
szon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
zöng	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
foly	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+
érd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
naz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-
elől	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	-
kor	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+	+	+
felső	-	-	+	+	-	-	-	+	+	+	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+
hátsó	-	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-

2.4.2. Magánhangzók

	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>ü</i>	<i>ə</i>	<i>í</i>	<i>u</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	^{<i>i</i>} <i>a</i>	^{<i>"</i>} <i>a</i>		
felső	+	–	+	–	+	+	–	–	+	–	+	–
alsó	–	–	–	–	–	–	–	+	–	+	–	+
hátsó	–	–	–	+	+	+	+	+	–	+	+	+
kerek	–	–	+	–	–	+	+	–	–	–	+	–

2.5. Az orosz nyelv megkülönböztető jegyes elemzése⁴

2.5.1. Mássalhangzók

	p	t	k	b	d	g	s	f	z	ž	ts	tf	f	v	h	m	n	l	r	j
msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
szon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+
zöng	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+
foly	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+
érd	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
naz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
elől	+	+	-	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	+	+	+	-
kor	-	+	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+
felső	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+
hátsó	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-

³ Az egyes jegyértékek magyarázatát a kijelölés részletes ismertetését lásd Várnai 1998–99: 173–175.

⁴ Az orosz fonémarendszert, valamint a jegyeket M. Halle leírása (Halle 1959: 45) alapján végeztem, melyen azonban változtattam (lásd Várnai 1998–99: 175). A táblázatban az egyes fonémák jelöléséhez az IPHa átírást használtam.

	<i>pʲ</i>	<i>tʲ</i>	<i>kʲ</i>	<i>bʲ</i>	<i>dʲ</i>	<i>sʲ</i>	<i>zʲ</i>	<i>ʃʲ</i>	<i>ʋʲ</i>	<i>mʲ</i>	<i>nʲ</i>	<i>lʲ</i>	<i>rʲ</i>
msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
szon	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+
zöng	–	–	–	+	+	–	+	–	+	+	+	+	+
foly	–	–	–	–	–	+	+	+	+	–	–	–	+
érd	–	–	–	–	–	+	+	–	–	–	–	–	–
naz	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	–	–
elől	+	–	–	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+
kor	–	+	–	–	+	+	+	–	–	–	+	+	+
felső	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
hátsó	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

2.5.2. Magánhangzók

	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>ɨ</i>	<i>u</i>	<i>o</i>	<i>a</i>
felső	+	–	+	+	–	–
alsó	–	–	–	–	–	+
hátsó	–	–	+	+	+	+
kerek	–	–	–	+	+	–

3. A nganaszan nyelv orosz jövevényszavainak fonológiai változásai

A következő változásokat részletesen tárgyaltam a már fent említett cikkben (Várnai 1998–99), a teljesség kedvéért itt újra megismétlem, azonban sokkal rövidebben.

A jövevényszavak fonológiai vizsgálata során három változástípust különböztettem meg: a **szerkezeti változásokat**; a **minőségi változásokat**, vagyis **hanghelyettesítéseket**, valamint a **környezetből adódó változásokat**. Fentebb már említettem, hogy Tereščenko (Tereščenko 1980) tett néhány megállapítást az oroszból nganaszanba történő kölcsönzés fonológiai jelenségeiről. Azokat a változásokat, amelyeket megemlílt munkájában, a következőkben ●-gal fogom jelölni.

3.1. Szerkezeti változások

A két nyelv fonotaktikai-felépítésének különbségeiből adódóan a jövevényszavak igen nagy csoportjában megfigyelhetők a szótagstruktúra változásai. Ezek túlnyomó többségben két pozícióban fordulnak elő: tő végén (C_#) és különböző helyzetű mássalhangzó-kapcsolatokban (_C vagy C_), valamint szó elején, ha a szókezdő mássalhangzó *r* (#r_).

●3.1.1. V-EPENTÉZIS:

A szóeleji mássalhangzó-kapcsolatokat tiltják a nganaszan fonotaktikai szabályok, így minden iniciális kettős, ritkábban hármas mássalhangzó-kapcsolatot V-epentézissel feloldva vesz át az oroszból. Ennek a következő lehetőségei vannak:

•a) mássalhangzó-kapcsolatok elé: $\emptyset \rightarrow V / \# _ CC$

ржаной > *arsenaj*; школа > *askolə*; стол > *istualə*

•b) mássalhangzó-kapcsolatokba: $\emptyset \rightarrow V / C _ C$

•szóeleji: $\emptyset \rightarrow V / \# C _ C$

бригада > *birigadə*; брюки > *burukə*"; дрова > *diriba*; план > *h"alanə*; Света > *sibiətə*

A szóbelseji, illetve szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat is hasonlóan veszi át, vagyis a két, ritkábban három elemű szekvenciába magánhangzót told be:

•szóbelseji: $\emptyset \rightarrow V / VC _ CV$

фабрика > *h"abirikə*; серебро > *seribiri*; седьмой > *sedemai*; тюрьма > *t'ürüma*

•szóvégi: $\emptyset \rightarrow V / C _ C \#$

ноябрь > *najabəri*; Норильск > *nərilisko*; метр > *metərə*

•c) tövégi epentézis: $\emptyset \rightarrow V / C _ \#$

Az orosz jövevényszavak nagy része mássalhangzóra végződik. A nganaszan fonotaktikai szabályok a mássalhangzós szóvéget mindössze öt mássalhangzóra vonatkozóan engedélyezik ($C \rightarrow \{ " j m \eta r \} / _ \#$), ezért a szóvégek a jövevényszavak 70%-ában magánhangzót kapnak:

абонент > *abonentə*; балок > *bələukə*; бокал > *bakalə*; январь > *d'embari*

d) Az epentált V minősége

protézis

#_r: a v. u; általában a következő szótag magánhangzója

ручка > *uručkə*, порожа > *arakosə*

#_CC: a v. u; általában a következő szótag magánhangzója

школа > *askolə*; ржаной > *arsenaj*

epentézis

#C_C: általában a következő szótagbeli magánhangzó

бревно > *bürümnaj*; дрова > *diriba*

VC_CV: általában az előző szótagbeli magánhangzó

фабрика > *h"abirikə*; серебро > *seribiri*

C_C#: ə leggyakrabban

метр > *metərə*; кедр > *kedərə*

_# az adatok 30 %-ban nem történik epentézis;

сахар > *sakir*; чай > *čaj*

ə a fennmaradó alakok 70 %-ában;

абонент > *abonentə*; обед > *obedə*

i az esetek 10 %-ában, elsősorban akkor, ha az orosz alak lágyított mássalhangzóra végződik

ноябрь > *najabəri*; собо́ль > *sobol'i*

3.1.2. C₁-TÖRLÉS

A mássalhangzó-kapcsolatok feloldásának vannak más módjai is. A szóeleji kapcsolat első elemének törlése igen gyakori. C₁-törlés elsősorban akkor történik, ha a kapcsolat első eleme szibiláns, tehát [+érd].

a) C₁-TÖRLÉS 1.: [+érd] → Ø / # _C

школа > *kolə*; спасибо > *hoasiba*; стакан > *takana*; здорова-ться > *dərəbatu-d'a*

Sokkal ritkábban ugyan, de megfigyelhető nemcsak szibiláns, hanem *b*, *n*, *p* és *v* [+elöl] törlés is. Ez már azonban nemcsak az iniciális, hanem mediális helyzetű kapcsolatokra is jellemző változás.

b) C₁-TÖRLÉS 2.: { *b*, *n*, *p*, *v* } → Ø / # _C
/ V _C

пшеничный > *šešesnaj*; ленинский > *leñiska*; юбка > *d'üka*; Августа > *agustanĵku*

3.1.3. PROTÉZIS SZÓELEJI *r* ELÉ Ø → V / # _r

порожа > *arakosə*; рыбаха > *urubaka*; ручка > *uručkə*

Szó elején, ha a szókezdő mássalhangzó *r*, bizonyos változások figyelhetők meg. Mivel az *r* a fonotaktikai szabályok szerint nem állhat iniciális helyzetben, ezért az ilyen kezdetű orosz jövevényszavakban az *r* elé protézissel általában ugyanaz a magánhangzó kerül, amely követi.

3.1.4. V-TÖRLÉS: V → Ø / Vr _C

бригадир > *birgədira*; рубанок > *urbanĵkə*; рыбаха > *urbakə*

Vannak olyan esetek is, ahol a fenti VrVC szekvenciából, az *r* utáni V törlődik. Első ránézésre az adatok alapján metetézist jósolnánk, de gazdaságosabb a szabályokat rendezett sorrendben (1. protézis, 2. V-törlés) felírni. Ennek bővebb magyarázatát lásd Várnai (1998–99: 177).

3.2. Minőségi változások

Most vegyük sorra a különböző hanghelyettesítéseket, melyek abból adódnak, hogy a két nyelv fonémaállománya eltér egymástól; tehát ha egy olyan fonéma érkezik a nyelvbe, amely nem szerepel a rendszerben, egy másikkal helyettesíti. Az, hogy milyen hang lesz a helyettesítő hang, függ egyrészt a vevő nyelv fonotaktikai szabályaitól, másrészt az adó nyelvből érkező hang minőségétől is (többnyire hozzá hasonló képzésűvel helyettesítik).

3.2.1. A mássalhangzók helyettesítésének megjósolhatósága

Ha a két nyelv mássalhangzó-készletét összehasonlítjuk, tehető néhány jóslat arra nézve, hogy hol várhatunk helyettesítést.

Mássalhangzó-megoszlások osztályok szerint:

	zöngés zár	zöngétlen zár	affrikáta	szibiláns	egyéb frikatíva	nazális	likvida
orosz	3 (3)	3 (2)	2	4 (2)	3 (2)	2 (2)	3 (2)
nganaszan	4	4 [1]	[1]	2	1 [1]	4	3 [1]

Zárójelben a palatalizált orosz mássalhangzók száma szerepelnek, ezek átvételkor általában hasonlóan változnak palatalizálatlan párjukhoz, illetve nincs elég megbízható adat a viselkedésükre, éppen ezért nem érdemes figyelembe venni őket a megjósolhatóság szempontjából.

A táblázat alapján a következőket várhatjuk.

Ott várható hanghelyettesítés, ahol az orosz rendszer több mássalhangzót tartalmaz:

- a) tehát az orosz affrikáták változni fognak, feltehetően nganaszan szibilánssá
- b) az orosz szibilánsok sokfélesége nganaszanban egyszerűsödni fog
- c) valamint várható az orosz egyéb frikatívák egyszerűsödése.

A többi osztályban a nganaszan rendszer tartalmaz több elemet, ezért csak akkor történik helyettesítés, ha a nganaszan fonotaktikai szabályok azt megkívánják.

3.2.2. A mássalhangzók minőségi változásai

A vizsgált anyagban az alábbi hanghelyettesítések figyelhetők meg:

- a) a nganaszan hangkészletben nem szereplő hangok: *ts, f, h, ʃ, v, z, ʒ*
- b) a nganaszanban meglévő, de a nganaszan fonotaktikai szabályok által tiltott pozícióban álló hangok: *j, p*

a) A nganaszanban meg nem lévő hangok helyettesítése:

ts > *s* A –folyamatos → +folyamatos jegy változása.

IV⁵ больница > *bol'nisə*

C₁ советский > *səbeskə*

f > *s* A helyjegyek változása.

IV машина > *mašianə*

C₁ лягушка > *l'aguska*

C₂ пшеничный > *šénesnəj*

• *z* > *s* A +zöngés → –zöngés jegy változása.

I золотой > *salatoj*

IV колхоз > *kəlkosə*

C₁ праздник > *horas'nikə*

C₂ бензин > *benšənə*

ʒ > *s* A +zöngés → –zöngés jegy változása helyjegyváltozással.

I Женя > *šəna*

IV рогожа > *arakosə*

C₂ ржаной > *aršənəj*

⁵ Minden hanghelyettesítésre hozok egy-egy példát. A különböző helyzeteket a következő rövidítéssel jelölöm:

I= szókezdő; IV= magánhangzók közötti; C₁= msh-kapcsolat 1. eleme; C₂= msh-kapcsolat 2. eleme.

$v > b$ A +folyamatos \rightarrow -folyamatos jegy változása.

I волейбол > *bol'ejbol*

IV Павел > *hobjla*

• $f > h^*$ A helyjegyek változása.

I фабрика > *h^uabirikə*

C₂ конфетка > *kəŋhiəkə*

I, IV фуфайка > *huhajkə*

• $h > k^*$ A -folyamatos \rightarrow +folyamatos jegy változása.

IV рубаха > *urubaka*

C₂ колхозник > *kəlkos'nikə*

b) A nganaszanban meglévő, de a fonotaktikai szabályok által tiltott hangok helyettesítése:

• $j > d^{*6}$ A +folyamatos \rightarrow -folyamatos, +szonoráns \rightarrow -szonoráns jegyek változása.

I яблоко > *d'ablakə*

A *j* és a *d'* hanghelyettesítés csak szókezdő helyzetben figyelhető meg a korpuszban. Szabad alternációban vannak egymással Helimszki (1998) alapján, valamint ebben a pozícióban a *j* történeti folytatója is a *d'*. Mindezt nem érdemes hanghelyettesítésnek tekinteni.

• $p > h^*$ A -folyamatos \rightarrow +folyamatos jegy változása helyjegyváltozással.

I план > *hulana*

IV копейка > *kohejkə*

3.2.3. A *h*-probléma

Különös és első pillantásra megmagyarázhatatlan hanghelyettesítés-csoportot figyelhetünk meg az orosz *п*, *ф*, *х* hangok esetében (ezeket fentebb *-gal jelöltem). Ennek a problémakörnek részletesebb magyarázatát lásd Várnai 1998–99: 173–174, 178–181.

A következő problémák merülnek fel e hangokkal kapcsolatban:

1. A $h > k$ hanghelyettesítés megtörténik, holott mindkét nyelvben van *h*, melyek fonetikailag is hasonlóak, valamint a fonotaktikai szabályok is csak C₁ helyzetben tiltják a megjelenését.

2. A $p > h$ hanghelyettesítés; a *p* megjelenését a nganaszan fonotaktikai szabályok csak msh-kapcsolat első elemeként engedélyezik, ezért helyettesíteni kell valamilyen más hanggal. A két hang igen távol áll egymástól, 4 jegy különbség van közöttük (zöngés, elől, felső, hátsó). Ebből következően bonyolult az egymásból való levezetésük, ráadásul figyelembe véve a nganaszan hangkészletet, fonetikailag is indokolatlan.

3. Az $f > h$ hanghelyettesítések.

⁶ Ezt a változást Tereščenko *j*-betoldásnak fogja föl tévesen (Tereščenko 1980).

Könnyen megoldhatók a problémák, ha figyelembe vesszük a nyelvtörténeti változásokat. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy annak ellenére, hogy szinkrón állapotot vizsgálunk, a jövevényszavak folyamatosan, más és más nyelvéllapotban kerülnek be az átvevő nyelvbe. Ez magával hozza azt is, hogy különböző mértékben ugyan, de már az átvevő nyelvben végbemehettek rajtuk bizonyos hangváltozások. Ez a tényező nem bonyolítja jobban az elemzést, csak más fonémakészletet kell feltennünk az egyik, és mást a másik nyelvéllaptra.

A korábbi nyelvéllapok hangkészletéből hiányzott a *h*; mely egy, a XVIII. századtól induló, láncolatos fejlődés utolsó állomása: **p* (XVIII. sz.) > **f* (XIX. sz.; Castrén anyagaiban) > *hw* > *h*. A mai beszélők körében mind az *f*-es, mind a *hw*-s, és *h*-s alak előfordul [Helimszki 1990: 484–485 alapján].

1. Azokban a szavak, amelyekben lejátszódott a *k*>*h* hanghelyettesítés, feltehetően akkor kerülhettek a nganaszanba, mikor e hangváltozás még nem ért az utolsó állomásra, tehát nem volt még a *h*.

2. Megkönnyíti az elemzést és fonetikailag is indokoltabb, ha a *p*>*h* helyettesítés esetében is azt a nyelvéllapotot tekintjük kiindulópontnak, amikor még a *h* helyén *f* szerepelt. Ez a két hang (*p* és *f*) fonetikailag már sokkal közelebb áll egymáshoz, mindössze a [folyamatos] jegyben térnek el.

3. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik az *f*>*h* hanghelyettesítés is. Fentebb láthatuk, hogy mind az orosz iniciális *f*, mind a C₂-ként szereplő *f* *h*-ként jön elő a nganaszan adatokban. Ebből két következtetés vonható le: a) Ezek a szavak később, az *f*>*h* változás után kerültek át az egyik nyelvből a másikba, és a nganaszan közvetlenül *x*-val helyettesítette az orosz *f*-t. b) Vagy pedig ezek a szavak is csakúgy, mint a fentebb említettek, egy korábbi nyelvéllapotban kerültek át, amikor még az *f* volt meg a hangkészletben, és ezután estek át az *f*>*h* változáson.

Számot kell még adni azokról az adatokról, amelyekben a tárgyalt hanghelyettesítések nem szerepelnek:

h*>*h колхоз > *kolhoz*; промхозе > *prəmhozə*; художник > *hudožník*

p*>*p план > *plana-ma*; промхозе > *prəmhozə*; простыня > *prostijnej*; чуприк > *čuprik*; партия > *parči*; паспорт > *paspərtə*; пенсия > *penšiti*"; перевод > *pereboda*; первомай > *pervomai*; пионерский > *pioñeri-*"; пододеяльник > *podod'e'al'nikə-j*; письмо > *pišmo*; почта > *počtə*; поселок > *pošelkə-d'a*; посылка > *pošilka-təṛə*; полотенце > *polot'ence-j*; поздравительный > *pozdrabitel'ñij*;

Itt két megoldás lehetséges: vagy későbbi átvételekről van szó (mikor már megvolt a *h*), vagy az adatközlők orosz nyelvi kompetenciája; a kétnyelvűség magasabb mivolta indokolja, hogy nem történt hanghelyettesítés.

Végigtekintvén a mássalhangzókat érintő hanghelyettesítéseket, jóslataink beigazolódni látszanak; azaz az orosz affrikáták és szibilánsok sokfélesége nganaszan 3 hangban realizálódott (*s*, *ś* és *č*), valamint az egyéb frikatívák is annak megfelelően változtak.

3.2.4. A magánhangzók helyettesítésének megjósolhatósága

A nganaszan és orosz mássalhangzó-rendszer nem sokban különbözik egymástól, illetve a nganaszan rendszer lefedi az oroszét. Éppen ezért hanghelyettesítés csak olyan esetekben várható, ahol a fonotaktikai szabályok azt indokolják.

3.2.5. A magánhangzók minőségi változásai

Már a bevezetőben említettem, hogy a korpusz magánhangzók tekintetében közel sem olyan egységes, mint a mássalhangzók esetében azt láttuk. Éppen ezért nem foglalkozom minden egyes hanghelyettesítéssel, csak a gyakori, markánsabban jelentkezőkkel.

Sokszor megfigyelhető az a probléma, hogy a nganaszan alak inkább az orosz írott formát követi a magánhangzók esetében, nem pedig a hangzót. Ezekkel az adatokkal óvatosan kell bánni, ezért is helyesebb a vokálisokat korlátozottabban kezelni.

A következő megállapítások tehetők a magánhangzokról:

Gyakori jelenség a nem első szótagi magánhangzók **•diftongizációja**:

балок > *bələukə*; кофта > *koptua*; конфета > *kəŋhiəkə*; крупа > *kürühüa*;
машина > *mašianə*; мотор > *metuərə*.

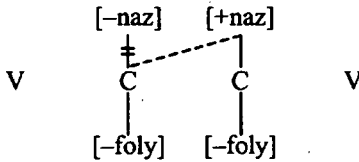
σ	1.	2.	3.>n.	__#
<i>i</i>	–	<i>néha</i> > <i>e</i> бензин > <i>bənsənə</i>	–	<i>néha</i> > <i>ə</i> Крести > <i>kirestə</i>
<i>e</i>	– <i>néha</i> > <i>ə</i> бензин > <i>bənsənə</i>	–	–	–
<i>i</i>	–	–	–	–
<i>u</i>	– > <i>ü</i> /C _{palatalizált} ____ турма > <i>türüma</i>	–	–	–
<i>o</i>	– • > <i>ə</i> город > <i>gərədə</i>	> <i>ə</i> паспорт > <i>paspərtə</i>		> <i>ə</i> масло > <i>maslə</i>
<i>a</i>	– > <i>o</i> / # <i>h</i> ____ пальто > <i>holtuo</i> <i>néha</i> > <i>ə</i> балок > <i>bələukə</i>	–	–	> <i>ə</i> лягушка > <i>l'aguskə</i>

3.3. A közvetlen környezetből adódó változások

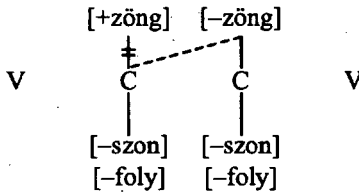
Ezek azok a átalakulások, melyeket a szerkezeti vagy a minőségi változások, esetleg mindkettő idéztek elő. Egyszerű hasonulásoknak foghatók fel. Igen szórványosak, igazolásukra nincs elég adat, de semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül. Autoszegmentális szabályokkal személtethetők a legjobban, ahol az egyes fonémák elvesztik bizonyos jegyeiket és új jegyeket kapnak szomszédaiktól. A jegyterjedés a

nganaszanban jobbról balra irányú. Részletesebben, az egyes szabályok magyarázatait lásd Várnai 1998–99: 182–185.

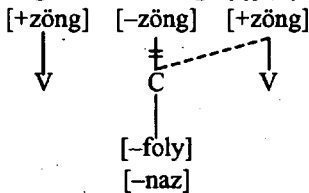
- a) $b > m$: бревно > [bervnə > berebnə] > bürümnä-j



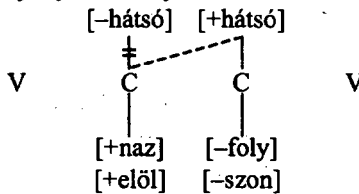
- b) $b > p$: справка > horapkə; лавка > lapku



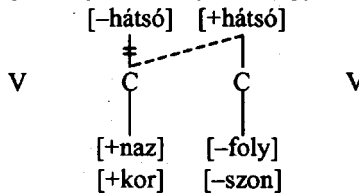
- c) $k > g$: юкола > d'ugalitij; сухарь > sügarj



- d) $m > \eta$: сумка > suŋkə



- e) $n > \eta$: конфетка > kəŋhiə'kə; рубанок > urbaŋkə



A minőségi változások összefoglaló táblázata

	I	M	F	C ₁	C ₂	a helyettesítés oka
Mássalhangzók						
<i>p</i>	<i>h</i>	<i>h</i>				a nganaszan fonotaktikai szabályok által tiltott pozícióban álló hang
<i>t</i>						
<i>k</i>						
<i>b</i>						
<i>d</i>						
<i>g</i>						
<i>s</i>						
<i>ʃ</i>	<i>s</i>	<i>s</i>		<i>s</i>	<i>s</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang
<i>z</i>	<i>s</i>	<i>s</i>		<i>s</i>	<i>s</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang
<i>ʒ</i>	<i>s</i>	<i>s</i>		<i>s</i>	<i>s</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang
<i>ts</i>	<i>s</i>			<i>s</i>	<i>s</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang
<i>tʃ</i>	<i>s</i>					a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang
<i>f</i>		<i>h</i>		<i>p</i>	<i>h</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang (nyelvállapottól függően)
<i>v</i>	<i>b</i>	<i>b</i>			<i>b</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang
<i>h</i>	<i>k</i>	<i>k</i>			<i>k</i>	a nganaszan hangkészletben nem szereplő hang (nyelvállapottól függően)
<i>m</i>						
<i>n</i>						
<i>l</i>						
<i>r</i>						
<i>j</i>	<i>d'</i>					a nganaszan fonotaktikai szabályok által tiltott pozícióban álló hang
Magánhangzók						a nganaszan fonotaktikai szabályok által meghatározottak a változások

3.4. A változások sorrendisége

A vizsgálat során felmerült az a kérdés, hogy van-e, s ha van, milyen a változások sorrendje. Eredeti feltevésem az volt, hogy a jövevényszavak integrálódása közben először a szerkezeti változások, majd a hanghelyettesítések, s legvégül a környezeti változások játszódnak le a szavakon. A környezeti hatások későbbi mivolta magától értődően abból következik, hogy mind a minőségi, mind a szerkezeti változások előidézhetik őket.

A fennmaradó két változástípus általam feltett sorrendjét sikeresen igazolja a következő két példa:

1. план > *hulanə*:

Ez a példa azt igazolja, hogy a szerkezeti változások megelőzik a minőségieket, tehát előbb történik meg az epentézis és csak eztán változik a szókezdő orosz *p h*-vá. Ha ez fordítva történne, a *pl* hangkapcsolat minőségileg nem változna *hl*-lé, ugyanis ez a kapcsolat megengedett a nganaszan fonotaktikai szabályok szerint. Az így kapott alak tévesen **planə* lenne

2. сухарь > *sügarı*

Ez a példa pedig a minőségi és a környezeti változások sorrendjét mutatja.

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
1. абонент		<i>abonentə</i>	JN92	'előfizető'
2. яблоко		<i>d'ablakə</i>	T80	'alma'
3. адрес		<i>adresa-mə</i>	K92	'cím'
4. Анна		<i>anna</i>	JN92	szn.
5. армия		<i>armia-gətə</i>	MU86	'hadsereg'
6. Августа		<i>agusta</i>	H94b	szn.
7. баян	'harmónika'	<i>bajana-tanu</i>	MU86	'regős'
8. балок		<i>bələukə</i>	H94b	'szántalpra szerelt lakóalkalmatosság'
9. баскетбол		<i>basketbol</i>	JN92	'kosárlabda'
10. баржа		<i>baržə-m</i>	MU86	'uszály'
11. бензин		<i>benšənə</i>	T80	'tűzelőanyag'
12. библиотека		<i>bibl'iotəka-d'a</i>	K92	'könyvtár'
13. библиотека		<i>bibl'iot'ekə-d'a</i>	MU86	'könyvtár'
14. бланк		<i>blankə-mə</i>	JN92	'ürlap'
15. блесна		<i>bl'isna-tənu</i>	JN92	'műcsali, villantó'
16. бокал		<i>bakalə</i>	T80	'serleg, talpas pohár'
17. больница		<i>bol'hiši"-d'a</i>	JN92	'kórház'
18. больница		<i>bol'hiša-d'a</i>	MU86	'kórház'
19. больница		<i>bal'hi'sə</i>	T80	'kórház'
20. бочка		<i>bečikə</i>	H94a	'hordó'
21. бревно		<i>bürümnəj</i>	T80	'gerenda'
22. брезент		<i>berišianə</i>	T80	'sátorlap'
23. бригада		<i>brigadə-mu"</i>	JN92	'brigád'
24. бригада		<i>brigada</i>	T66	'brigád'
25. бригада		<i>birigadə</i>	T80	'brigád'
26. бригадир		<i>birigəd'irə-mu"</i>	T79	'brigádvezető'
27. бригадир		<i>birgad'irə</i>	T80	'brigádvezető'
28. бригадир		<i>birgəd'irə</i>	T80	'brigádvezető'
29. брюки		<i>burukə"</i>	T80	'nadrág'
30. булка		<i>bulkə</i>	JN92	'fehér cipő'
31. бумага	'papír'	<i>bümaga-m</i>	SN2	'könyv'
32. бумага		<i>bümagə</i>	H94a	'papír'
33. бутылка		<i>butuulkə</i>	H94b	'üveg'
34. валенки		<i>val'enka-tanə</i>	K92	'csizma'
35. Василий		<i>vašil'ij</i>	SN2	szn.
36. вертолет		<i>vertəl'otə</i>	K92	'helikopter'

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
37. воевать		<i>bajna-iršü</i> "	SN2	'harcolni'
38. война		<i>vojna</i>	SN2	'háború'
39. волейбол		<i>bol'ejbol</i>	JN92	'röplabda'
40. Волочанка		<i>boločanka-d'a</i>	JN92	hn.
41. Волочанка		<i>voločanka-gə"tə</i>	JN92	hn.
42. Волочанка		<i>voločanka</i>	T80	hn.
43. всё равно		<i>fšo ravno</i>	KNS97	'mindegy'
44. выставка		<i>vjstavka-tənu</i>	T79	'kiállítás'
45. выходной		<i>vihodnoj-tənu</i>	JN92	'szabadnap'
46. галантерея		<i>galant'ereja</i>	JN92	'rövidáru részleg'
47. геолог		<i>gioləgi-</i> "	K92	'geológus'
48. гостиница		<i>gost'inica-tə</i>	JN92	'szálloda'
49. государственный		<i>gosudari</i>	H94b	'állami'
50. Горбачев		<i>gorbačovə</i>	H94b	szn.
51. город		<i>garədə</i>	H94b	'város'
52. город		<i>goroda-d'a</i>	SN2	'város'
53. грамм		<i>gramə</i>	JN92	'gramm'
54. декабрь		<i>d'ekabr'</i>	T79	'december'
55. делегат		<i>d'el'egatə</i>	T80	'küldött'
56. лет сад		<i>d'etsadə-d'a</i>	JN92	'óvoda'
57. девяностый		<i>d'evinostəj</i>	H94b	'kilencvenes évek (kilencvenedik)'
58. дрова		<i>diriba</i> "	T66	'tűzifa'
59. Дудинка		<i>dud'inkə</i>	JN92	hn.
60. Женя		<i>šeňa</i>	H94b	szn.
61. заказ		<i>zakaza-mə</i>	JN92	'megrendelés'
62. закон		<i>səkuənə</i>	H94b	'törvényi'
63. зал		<i>zalə-tə</i>	JN92	'terem'
64. замок	'zár, lakat'	<i>semuəkə</i>	H94a	'kulcs'
65. замок		<i>samo"ka</i>	T80	'zár, lakat'
66. здороваться		<i>dərabatu-d'a</i>	H94b	'üdvözlöni'
67. здорово		<i>doroba</i>	JN92	'szervusz'
68. золото	'arany'	<i>solətu</i>	H94a	'üveg'
69. золотой		<i>salatoj</i>	T74	'arany'
70. золотой		<i>salatoj</i>	T80	'arany'
71. Иван		<i>ibanə</i>	H	szn.
72. или		<i>ili</i>	KNS97	'vagy'
73. интернат		<i>intərnatə-d'a</i>	MU86	'internátus'
74. каникулы		<i>kənikulə-tinint'ün</i>	JN92	'szünet'
75. карандаш		<i>karəndasə</i>	H	'ceruza'
76. карта		<i>kartə</i>	T79	'térkép, kártya'

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
77. каша		<i>kasika</i>	KS90	'kása'
78. катанок		<i>katinka</i> "	T66	'nemezcsizma'
79. катанок		<i>katinka</i> "	T80	'nemezcsizma'
80. катанок		<i>katanka</i> "	D74	'nemezcsizma, halinacsizma'
81. кедр		<i>kedəra</i>	T80	'cirbolyafenyő'
82. керосин		<i>kərašina</i>	T80	'kerozin'
83. килограмм		<i>kilogrammə</i>	JN92	'kilogramm'
84. килограмм		<i>kilogramə</i>	T79	'kilogramm'
85. километр		<i>kilometəra</i>	T79	'kilométer'
86. кино		<i>kino-d'a</i>	JN92	'mozi'
87. кисть		<i>kist'</i>	JN92	'bojt, ecset'
88. кладовка		<i>kolodovka</i>	SN4	'kamra'
89. класс		<i>klasa-nda</i>	SN2	'osztály'
90. клуб		<i>kluba</i>	SN2	'klub'
91. клуб		<i>klubo-d'a</i>	SN2	'klub'
92. ключ		<i>kuľuči</i>	H	'kulcs'
93. книга		<i>kihiga</i>	H	'könyv'
94. книга		<i>kihiga-m</i>	K92	'könyv'
95. кофта		<i>koptua</i>	T80	'kabát (női)'
96. колхоз		<i>kalkoda-mi</i> "	D74	'kolhoz'
97. колхоз		<i>kalkosa-tənu</i>	K92	'kolhoz'
98. колхоз		<i>kalkosi-ni</i>	K92	'kolhoz'
99. колхоз		<i>kolkosa-mi</i> "	SN2	'kolhoz'
100. колхоз		<i>kolhosa-mu</i> "	T66	'kolhoz'
101. колхоз		<i>kalko"si-</i> "	T73	'kolhoz'
102. колхоз		<i>kalkoso</i>	T80	'kolhoz'
103. колхоз		<i>kalkosa</i>	T80	'kolhoz'
104. колхоз		<i>kalkuasə</i>	H94a	'kolhoz'
105. колхоз	'kolhoz'	<i>kalkosi-čera</i> "	SN2	'kolhozparaszt'
106. колхозник		<i>kalkosnika</i>	T80	'kolhozparaszt'
107. колхозник		<i>kalkosnika</i>	T80	'kolhozparaszt'
108. колхозник		<i>kalkuasnika</i>	H94a	'kolhozparaszt'
109. комсомол		<i>kəmsamola</i>	H94b	'-KISz'
110. конфета		<i>kənhə"kiča</i>	JN92	'cukorka'
111. конфета		<i>kənfətəj</i>	K92	'cukorka'
112. конфета		<i>kənhia"ka</i>	T80	'cukorka'
113. конфета		<i>kənhia"ka</i>	T80	'cukorka'
114. конфетка		<i>kənhiake</i>	H94b	'cukorka'
115. конфеты		<i>kəmpeti</i> "	T80	'cukorka'
116. контора		<i>kənatorə</i>	T80	'iroda, hivatal'
117. конверт		<i>konberta</i>	JN92	'boríték'

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
118. копейка		<i>koh'aj"ka-ragi</i>	B74	'kopejka'
119. копейка		<i>koh'ajka</i>	B74	'kopejka'
120. копейка		<i>kah'ajka</i>	JN92	'kopejka'
121. копейка		<i>koh'aj"ka</i>	JN92	'kopejka'
122. копейка		<i>koh'ajka</i>	T80	'kopejka'
123. костюм		<i>kost'üma</i>	JN92	'öltöny, öltözők'
124. король		<i>kərauli</i>	H94a	'király'
125. котелок		<i>kot'ölka</i>	T80	'üst, bogrács'
126. крест		<i>kirista</i>	T80	'kereszt'
127. Крести		<i>kiresta</i>	K92	hn.
128. кроме		<i>koma</i>	H94b	'kívül'
129. крупа		<i>kürühüa</i>	T80	'kása, dara'
130. крупа		<i>kürüh'a</i>	T80	'kása, dara'
131. крупинка		<i>kürəh'a-kü</i>	B81	'szem'
132. кукла		<i>kukla</i>	JN92	'baba'
133. кухня		<i>kuhña</i>	JN92	'konyha'
134. квитанция		<i>kbitancira</i>	JN92	'nyugta'
135. лагерь		<i>lager-tini</i>	JN92	'tábor'
136. лягушка		<i>l'aguskə</i>	T71	'béka'
137. лампа		<i>lampə-m</i>	MU86	'lámpa'
138. лавка		<i>lapku</i>	JN92	'bolt'
139. лекарство		<i>l'ekarsə</i>	JN92	'gyógyszer'
140. лекарь		<i>l'ekirə"</i>	JN92	'orvos'
141. лекарь		<i>l'akir</i>	JN92	'orvos'
142. лекарь		<i>l'ekar</i>	T80	'orvos'
143. Ленин		<i>l'eñina</i>	H94b	szn.
144. ленинский		<i>l'eñiska</i>	H94b	'lenini'
145. лечить		<i>l'eçirü</i>	JN92	'gyógyítani'
146. лепешка		<i>l'epeškaj</i>	MU86	'lepény'
147. майский		<i>mai-dəə</i>	H94b	'május'
148. масло		<i>maslə-na</i>	T79	'olaj, vaj'
149. машина		<i>mašiana</i>	H94b	'autó, gép'
150. машина		<i>mašina</i>	JN92	'autó, gép'
151. машина		<i>masena</i>	T80	'autó, gép'
152. мелькнуть		<i>malkudə-bütü</i>	FN	'felcsillanni, feltűnni'
153. метр		<i>metərə</i>	T80	'méter'
154. минута		<i>minu"tə</i>	JN92	'perc'
155. минута		<i>minutə</i>	JN92	'perc'
156. молоко		<i>moloko-"</i>	JN92	'tej'
157. Москва		<i>məskəbaa</i>	H94b	hn.
158. Москва		<i>moskva-tanu</i>	K92	hn.

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
159. Москва		<i>moskba</i>	JN92	'moszkvai'
160. мост		<i>mostə</i>	K92	'híd'
161. мотор		<i>matuərə</i>	H94b	'motor'
162. натруска		<i>naturuska</i>	H	'szóróedény'
163. наволочки		<i>navolot'kaj</i>	JN92	'pármahuzat'
164. неделя		<i>hid'el'a</i>	SN2	'hét'
165. Новая		<i>novij-gətə</i>	JN92	hn.
166. Новосибирск		<i>navəsibirska</i>	H94b	hn.
167. (Ново)сибирск		<i>šibirskai.</i>	H94b	hn.
168. ноябрь		<i>najabəri</i>	H94b	'november'
169. номер		<i>nomira</i>	H94b	'szám'
170. норило		<i>noril'e</i>	JN92	'lukvágó, rúd'
171. Норильск		<i>nəril'isko</i>	T80	hn.
172. обед		<i>obeda</i>	JN92	'ebéd'
173. образец		<i>obrazec</i>	JN92	'minta'
174. особенно		<i>osobenno</i>	KNS97	'általában'
175. открытка		<i>otkri tkə</i>	JN92	'képeslap'
176. пальто		<i>holtuo</i>	T80	'kabát'
177. паспорт		<i>paaspartə</i>	H94b	'útlevél'
178. пастух		<i>hostuka-</i>	MU86	'pásztor'
179. пастух		<i>hostu"ka</i>	T73	'pásztor'
180. пастух		<i>hostu"ka</i>	T80	'pásztor'
181. партия		<i>parči</i>	H94b	'párt'
182. Павел		<i>hobiłə</i>	T80	szn.
183. пелядь		<i>həl'ia"tə-</i>	JN92	'halfajta'
184. пелядь		<i>hel'ata</i>	M76	'halfajta'
185. пелядь		<i>hel'a"tə</i>	T80	'halfajta'
186. пенсия		<i>penši</i>	H94b	'nyugdíj'
187. пенсия		<i>penši-"tətuğaj</i>	JN92	'nyugdíj'
188. печение		<i>hečeñi</i>	T80	'keksz'
189. перевод		<i>pereboda</i>	JN92	'küldemény'
190. первая		<i>pervomai</i>	H94b	'május elseje'
191. пионер		<i>pioneri-</i>	JN92	'úttörő-'
192. письмо		<i>pišmo</i>	T79	'levél'
193. план		<i>plana-ma</i>	SN2	'terv'
194. план		<i>holanə</i>	T80	'terv'
195. план		<i>hulanə</i>	T80	'terv'
196. плита		<i>hul'ita</i>	T80	'tűzhely'
197. пододеяльник		<i>podod'ejalñik-aj</i>	JN92	'paplanhuzat'
198. полотенце		<i>polot'encej</i>	JN92	'törülköző'
199. почта		<i>počtə</i>	JN92	'posta'

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
200. поселок		<i>posəlkə</i>	JN92	'település'
201. поселок		<i>poselkad'a</i>	MU86	'település'
202. поселок		<i>hošolkə-tu"d'a</i>	T73	'település'
203. посылка		<i>posylkə-tərə</i>	JN92	'csomag'
204. пора		<i>horə</i>	H94b	'időszak'
205. поздравительный		<i>pozdrabit'el'nij</i>	JN92	'üdvözlő'
206. праздник		<i>horasnikə</i>	T80	'ünnep'
207. премия		<i>hirəmə</i>	T80	'kitüntetés, díj'
208. промхозе		<i>prəmhozə-nda</i>	MU86	'promhoz'
209. простыня		<i>prostinej</i>	JN92	'lepedő'
210. пшеничный		<i>šešesnaj</i>	T80	'búza'
211. пушник		<i>husiñino</i>	SN2	'szőrmeárú'
212. пушнина		<i>hušñina</i>	SN4	'szőrmeárú'
213. радио		<i>arad'ibə</i>	H	'rádió'
214. радио		<i>raad'ivə</i>	H94b	'rádió'
215. радио		<i>rad'ia-mənu</i>	K92	'rádió'
216. ржаной		<i>aršenəj</i>	T80	'rozs'
217. рогожа		<i>arakosə</i>	T80	'gyékény'
218. рубанок		<i>urbanjka</i>	T80	'gyalu'
219. рубашка		<i>rubakə-j</i>	JN92	'ing'
220. рубашка		<i>uruba"ka</i>	T66	'ing'
221. рубашка		<i>uruba"ka</i>	T79	'ing'
222. рубашка		<i>urbaa"ka</i>	T80	'ing'
223. рубашка		<i>urbakə</i>	T80	'ing'
224. рубаха		<i>urubaka</i>	B86	'ing'
225. ручка		<i>uručkə</i>	T80	'toll'
226. самовар		<i>samobara</i>	JN92	'szamovár'
227. сахар		<i>sakij</i>	T79	'cukor'
228. седьмой		<i>sed'emai</i>	H94b	'hetedik'
229. селёдка		<i>šel'g'aj</i>	T80	'hering (Clupea harengus)'
230. серебро		<i>šeribiri</i>	SN4	'ezüst'
231. сиг		<i>šiga</i>	T80	'maréna'
232. сиг		<i>šigaa</i>	H94a	'maréna'
233. скамейка		<i>kamejka</i>	T80	'pad'
234. склад		<i>kalatə</i>	T80	'raktár'
235. сковорода		<i>kəburuda</i>	T80	'serpenyő'
236. снимать		<i>šimair</i>	H94a	'fényképezni'
237. соболь		<i>sobol'i</i>	SN2	'coboly'
238. соболь		<i>sobiļu</i>	H94a	'coboly'
239. сорт		<i>sort</i>	T79	'minőség, típus'
240. советский		<i>səbeskə</i>	H94b	'szovjet, tanács'

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
241. совсем		<i>sofsem</i>	KNS97	'teljesen'
242. совхоз		<i>sobhoða-tənu</i>	JN92	'szovhoz'
243. спасибо		<i>hoasiba</i>	T80	'köszönöm'
244. спирт		<i>hirtə</i>	M78	'szesz'
245. спирт		<i>hirtə</i>	T80	'szesz'
246. спор		<i>pərahi</i>	H94b	'vita'
247. спор (заспорить)	'vita'	<i>xorilə</i>	H94a	'vitatkozni'
248. справка		<i>horaapka</i>	T80	'igazolvány, bizonyítvány'
249. сразу		<i>sraðu</i>	KNS97	'rögtön, egyszerre'
250. стакан		<i>takanə</i>	T80	'pohár'
251. стол		<i>istualə</i>	H	'asztal'
252. стол		<i>stolə-ɦiɦi</i>	K92	'asztal'
253. судить		<i>sud 'i-bü</i>	T74	'ítélkezik'
254. судья		<i>sud 'id'a</i>	T80	'bíró'
255. сумка		<i>suŋka</i>	T80	'táska'
256. сухарь		<i>šügari</i>	T80	'kétszersült'
257. Света		<i>šibiata</i>	H94b	szn.
258. свинья		<i>šimid'a</i>	T80	'disznó'
259. Таймыр		<i>tajmirə-mu</i>	T79	Tajmir-tó
260. тарелка		<i>tarelkə-j</i>	JN92	'tányér'
261. телефон		<i>t'el'efon</i>	JN92	'telefon'
262. телефон		<i>t'el'efonə</i>	JN92	'telefon'
263. телефонист		<i>t'el'efonista</i>	JN92	'telefonos'
264. телеграф		<i>t'el'egrafə</i>	JN92	'távirda'
265. телеграмм		<i>t'el'egramə</i>	JN92	'távirat'
266. тетрадь		<i>t'etrad'i</i>	JN92	'füzet'
267. Толя		<i>tol'a</i>	H94b	szn.
268. тонна		<i>tonə</i>	JN92	'tonna'
269. труба		<i>turuba</i>	T80	'kémény, cső'
270. тюрьма		<i>t'ürüma</i>	T80	'börtön'
271. тысяча		<i>tišači</i>	SN2	'ezer'
272. тысяча		<i>tišjči</i>	SN2	'ezer'
273. тысяча		<i>tišača</i>	T79	'ezer'
274. ужин		<i>užinə</i>	JN92	'vacsora'
275. уклад		<i>ukulata</i>	H94a	'acél'
276. универмаг		<i>uňibermag</i>	JN92	'üzlet'
277. учебник		<i>učebnika-tə</i>	MU86	'tankönyv'
278. учитель		<i>učit'el'i</i>	T80	'tanár'
279. уведомление		<i>ubedoml'enie</i>	JN92	'értesítés'
280. фабрика		<i>h"abirika</i>	T80	'gyár'
281. фамилия		<i>homelə-mə</i>	T80	'családi név'

orosz	orosz jelentés	nganaszan	forrás	nganaszan jelentés
282. ферма		<i>perma</i>	T80	'telep, gazdaság'
283. фуфайка		<i>huhajka</i>	T80	'vattazubbony'
284. Хатанга		<i>hatanga-tanu</i>	JN92	hn.
285. Хатанга		<i>hatanga-gəta</i>	JN92	hn.
286. Хатанга		<i>hatəŋə-d'a</i>	K92	hn.
287. холоп	'rabszolga'	<i>kələhə</i>	H94a	'szolga'
288. художник		<i>hudožnik</i>	JN92	'művész'
289. чай		<i>čaj</i>	JN92	'tea'
290. чай, пить		<i>čajirsi</i>	T79	'tea'
291. чайник		<i>čajnita</i>	JN92	'teáskanna'
292. час		<i>časə</i>	JN92	'óra'(idő)
293. часы		<i>časj</i>	T80	'óra'
294. часы		<i>časə</i>	JN92	'óra (szerkezet)'
295. чемодан		<i>čemodana-mə</i>	JN92	'bőrönd'
296. чир		<i>čir</i>	KS90	'halfajta'
297. чуприк		<i>čuprik</i>	JN92	'tűzben sült hal'
298. школа		<i>škola-tənu</i>	JN92	'iskola'
299. школа		<i>kola-tənu</i>	T73	'iskola'
300. школа		<i>askola</i>	T80	'iskola'
301. школа		<i>kolə</i>	T80	'iskola'
302. шелкнуть		<i>səlkəmə</i>	H94b	'pattog, csattog'
303. щука		<i>suka</i>	M80	'csuka (Exos lucius)'
304. щука		<i>šuka-"ata</i>	SN4	'csuka (Exos lucius)'
305. щука		<i>šukə</i>	T80	'csuka (Exos lucius)'
306. щука		<i>šuka</i>	T80	'csuka (Exos lucius)'
307. этаж		<i>etaž-tənu</i>	JN92	'emelet'
308. эвенк		<i>evenka-"</i>	SN2	'evenk, tunguz'
309. юбка		<i>d'üka</i>	T80	'szoknya'
310. юкола		<i>jukola</i>	KS85	'száritott hal'
311. юкола		<i>d'ugali-tijnanu</i>	M70	'száritott hal'
312. юкола		<i>d'ükula</i>	T80	'száritott hal'
313. юрака		<i>d'ürakə</i>	T80	'jurák'
314. юрта		<i>d'ürta</i>	T80	'jurta'
315. ягода		<i>d'agədə</i>	T79	'bogyó'
316. яма		<i>d'ama</i>	SN2	'gödör'
317. яма		<i>d'amo</i>	SN2	'gödör'
318. январ		<i>d'embari</i>	H	'január'

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- B81 = Bol'dt, E. P. (1981)
 MU86 = Cheremisina, M. I. – Kovalenko, N. N. (1986)
 D74 = Dul'zon, A. (1974)
 H = Helimskij kéziratai
 H94a = Helimskij, E. A. (1994a)
 H94b = Helimskij, E. A. (1994b)
 K92 = Kovalenko, N. N. (1992)
 JN92 = Momde, A. Č. (1992)
 M70 = Mikola T. (1970)
 M80 = Mikola T. (1980)
 KSN97 = Kosterkina, N. T. – Nagy B. B. – Sobanski, F. (1997)
 FN92 = Labanauskas, K. (1992).
 SN2 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa* 2 1976, Tomsk.
 SN3 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa* 3 1980, Tomsk.
 SN4 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa* 4 1981, Tomsk.
 T66 = Tereščenko, N. M. (1966)
 T71 = Tereščenko, N. M. (1971)
 T73 = Tereščenko, N. M. (1973)
 T74 = Tereščenko, N. M. (1974)
 T79 = Tereščenko, N. M. (1979)
 T80 = Tereščenko, N. M. (1980)

IRODALOM

- Bol'dt, Ekaterina Petrovna. 1981: Material'naja obščnost' slovoobrozjuščih suffixov imen suščestvitel'nyh i prilagatel'nyh v nganasanskom jazyke. *Teoretičeskie voprosy fonetiki grammatiki jazykov narodov SSSR*. 68–73.
 Cheremisina, M. I. – N. N. Kovalenko (szerk.) 1986: *Metodičeskie ukazanija k kursu Obščee jazykoznanie (na materiale nganasanskogo jazyka)*. Novosibirsk.
 Dul'zon, Andreas 1974: Padežnaja sistema nganasanskogo jazyka. *Skloneniev paleo-aziatskih i samodijskih jazykah*. 147–157.
 Durand, Jacques – Siptár Péter 1997: *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, Osiris.
 Helimskij, Evgenij Arnoldovič 1987: Russkij govorka, mesto kazat' budem 'Tajmyrskij pidgin', *Vozniknovenie i funkcionirovanie kontaktnyh jazykov*. Moskva. 84–93.
 Helimskij, Eugen 1996: *A szamojéd népek vázlatos története = Budapesti Finnugor Füzetek 1*. Budapest.
 Helimskij, Evgenij Arnoldovič 1994a: *Nganasansko-russkie jazykovye svjazi*, 1994. 129–137.
 Helimskij, Evgenij Arnoldovič 1994b: *Tajmyrskij ethnolingvističeskij sbornik, Materialy po nganasanskomu šamanstvu i jazyku*. Moskva.
 Helimskij, Eugen 1998: *Nganasan* = Kap 16. In: Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*. London and New York, Routledge. 480–515.

- Katzschmann, Michael 1997: *Russisch–Nganasanisches Wörterverzeichnis*: Internet: <http://www.gwdg.de/mkatzsc/lemma.htm>.
- Katzshmann, Michael 1997: *Auswahlbibliographie zum Nganasanischen*: Internet: <http://www.gwdg.de/mkatzsc/nganbib.htm>.
- Katzscmann, Michael, *Vorläufiges nganasanisches Wörterverzeichnis auf der Grundlage alter und neuer Quellen zusammengestellt*. kézirat.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1994.: *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kovalenko, Natal'ja Nikolaevna 1992: *Infinitnye formy glagola nganasanskogo jazyka*. Novosibirsk.
- Momde, Aleksander Čeleevič 1992: *Jazyk Nganasan: russko-nganasanskij razgovornik, spravočnik*. Noril'sk.
- Mikola Tibor 1970: Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 72. 59–93.
- Mikola Tibor 1980: Enyec és nganaszan nyelvi adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 223–236.
- Kosterkina, Nadežda Tubjakovna – Nagy Beáta Boglárka – Florian Sobanski 1997: Über die Tiere auf der Erde, Ein nganasanisches Märchen nebst Übersetzung und morphologischem Wörterverzeichnis. *Néprajz és Nyelvtudomány* 38. 157–199.
- Labanauskas, Kazys (szerk.) 1992: *Fol'klor narodov Tajmira, Nganasanskij fol'klor*. Dudinka.
- Mc Mahon, April M. S. 1994: *Understanding Language Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skazki narodov Sibirskogo Severa* 2 1976, Tomsk.
- Skazki narodov Sibirskogo Severa* 3 1980, Tomsk.
- Skazki narodov Sibirskogo Severa* 4 1981, Tomsk.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanovna 1966: Nganasanskij jazyk. *Jazyki Narodov SSSR* 3. 416–436.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanovna 1971: Ličnye imena u nganasanov. *Etnografija imen*. 40–44.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanovna 1973: Nekotorye osobennosti padežnoj sistemy nganasanskogo jazyka. *JSFOu* 72. 427–433.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanovna 1974: Osnovyje linii razvitija služebnyh slov v nganasanskom jazyke. *ALH* 24. 352–362.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanovna 1979: *Nganasanskij jazyk*. Leningrad, Nauka.
- Tereščenko, Natal'ja Mitrofanovna 1980: O roli nekotoryh vnesnih faktorov v razvitii nganasanskogo jazyka. *Jazyki i Toponimija* 7. 3–9.
- Thomason, Sarah G. – Terrence Kaufman 1988: *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkeley, University of California Press.
- Várnai Zsuzsa 1998–99: A nganaszan nyelv orosz jövevényszavainak vizsgálat a fonológiai automatával. *Nyelvtudományi Közlemények* 96. 170–192.

ONCE AGAIN ON THE RUSSIAN LOANWORDS OF NGANASAN

ZSUZSA VÁRNAI

The purpose of the present study is to present a description of the Russian loanwords of the Nganasan language with a sociolinguistical background. In my study I apply to investigate the phonological aspects of the borrowing. First the changes are described, grouped according to their similar characteristics. Consequently, general conclusions can be drawn regarding the phonological relations of loanwords.

URALISZTIKAI HANGTANI REKONSTRUKCIÓK PROBLÉMÁIRÓL

VÉRTES EDIT

Az uralisztikában a hangtani rekonstruktumok helyes voltát az alapnyelvi rekonstruktumok esetében nem lehet közvetlenül ellenőrizni, az átadott vagy átvett jövevényszócsoportoknál is rendkívül ritkán adódik erre némi lehetőség. Pedig bizonyos kontroll elvileg nem lehetetlen, a tudomány fejlődése ezt szükségessé is teszi.

1. Hangtani rekonstrukciók eleinte a finn-volgai (FV) egybevetésekkel kapcsolatosan készültek, majd permi adatok bevonásával a finn-permi (FP) alapnyelvi adatok kikövetkeztetésére is sor került. Ugor (Ug.) nyelvek alapnyelvi adatainak következetes elképzelése nem következett ugyan, ennek ellenére keletkezett sok finnugor (FU) rekonstruktum. Szóbeli beszélgetései során E. Itkonen rendszeresen utalt a szükséges ugor munkálatok hiányára. A XX. században a szaporodó FU-szamojéd egybevetések miatt – szamojéd előmunkálatok nélkül – szokássá vált uráli (U) alapnyelvi hangalakok rekonstruálása. Csak ezek szaporodása után fogtak a szamojédológusok, főként Janhunen vizsgálatára támaszkodva, összamojéd (PS) rekonstruktumok kidolgozásához. Noha az U alapnyelv kikövetkeztetett mássalhangzó-állománya 20 konszonáns (legújabbban egyeseknél -*γ- elhagyásával 19), a PS pedig 13–14, a különbség létrejöttének indoklására vagy a számszerűen eltérő eredmény helyességének felülvizsgálatára eddig még kísérlet sem történt. Következzék ez most, legalább is egy szűkebb területen vizsgáljuk meg a kontroll lehetőségét és eredményességét.

2. Rekonstruktumok mindenkor kétféle módon készíthetők:

- a) vagy a mostani, ismert adatokból indulunk ki s következtetünk az előzményekre;
- b) vagy elképzelünk egy bizonyos előző állapotot, s abból vezetjük le a mostani, ismert fejleményeket.

Tegyük kísérletet a szinte legmaradandóbb, alig változó, követhető nyelvészeti fejlemények, a szókezdő mássalhangzók mai uralisztikai megjelenési formái és az U/FU alapnyelvekben kikövetkeztethető előzményeik aszcendens és deszcendens összekapcsolásának elvégzésére és az eredmények egybevetésére. A nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet tanulságai természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül, ezért sem lehet teljesen szókezdő mássalhangzókra, illetve szókezdetekre szorítkozni.

3. Haladjunk a legegyszerűbb, legvilágosabb, legkevésbé támadható esetektől a bonyolultabbak felé. A közölt példaanyag újabb etimológiai szótárainkban, elsősorban az UEW alapján ellenőrizhető.

3.1. Az *m*-kezdetű uráli eredetűnek vallott szavak minden U nyelvben *m*-kezdetűek, ezért logikus U/FU **m*-előzmény kikövetkeztetése. Hasonló elgondolás alapján U/FU **m* szókezdetűekből származóknak képzeljük a mai U nyelvek *m*-kezdetű szavainak egykori előzményeit.

A kétféle rekonstrukció azonossága természetesen nemcsak akkor jöhet létre, ha szinte semmi változás sem történt az U nyelvek története során. Több esetben lehet teljes bizonyossággal következtetni.

Tudjuk, hogy a legtöbb U nyelvben – ha van – a zöngés/zöngétlen konszonánspárok későbbi fejlődés eredményei. A magyarban pl. a *t*- és a *d*- szókezdetű U szavainkban azonos előzményből származtatható. Minthogy a finn *ti(-) > si(-)* változás most is létezik, a *t*-, *d*-, fi. *si*- szókezdetek rekonstrukciójának **t*- felel meg, s viszont a **t*- kezdetű rekonstrukciókból *t*-, *d*-, fi. *si*- kezdetű szavak származtathatók.

Említhetők az *l*, zürjén nyelvjárási *l*, *v*, osztj. nyelvjárási *l*-, *ɬ*-, *t*-, *ʃ*-, *i*- stb. kezdőhangú szavak **l*-es rekonstrukciói folytatóiként feljegyzett U nyelvészeti adatok.

Ezzel már a vokális kezdésű szavak kérdése is fölmerült. Minthogy tudjuk, hogy a *j* több U nyelvben palatális vokálisba, a *v* (*w*) pedig orálisba olvadhat bele, ezért *j* (magy. > *gy*) és *i* szókezdetű előzményeként **j*-, a *v* (*w*) és *o*-, *ö*- kezdetűeként **w*-rekonstruálható; az U/FU **j*-, **w*- rekonstrukció szavakból pedig mai *j*- (*gy*-), *i*-, illetve *w*- (*v*-), *o*, *ö* kezdetűek vezethetők le.

Figyelembe veendők egykori, régen befejeződött változások is: az *r*- kezdetű U/FU szavak votj. megfelelői *ʒ*- kezdetűek. Következésképpen *r*-, és votj. *ʒ*- rekonstrukciója feltétlenül **r*-, illetve **r*-ből *r*- és votj. *ʒ*- származtatható.

Közismert tény, hogy a palatalizáció és a depalatalizáció az U nyelvekben gyakori; ezért vagylagosan **n* meg **ɲ*-, illetve a rekonstruáló nyelvész felfogásának megfelelően csak az egyik akár aszcendens, akár deszcendens rekonstrukcióban lehetséges.

Ritkasága miatt a *l*/*ɬ*- kérdése elhanyagolható, *ʃ*/*s* pedig egyéb hozzá fűződő probléma miatt külön említendő (3.3.).

3.2. A rekonstrukciók hitelességét nem veszélyezteti, ha egyik vagy másik U nyelvben a belevonható szókezdetek többfélék. Klasszikus, régóta számon tartott példa a *p* szókezdetű, melynél a magyarban a rokon nyelvek *p*-jének *f*- felel meg. Sok nyelvész különböző biztonsági fokkal azt állítja, hogy az egykori **p*- a **p*- > *f*- változás megtörténte előtt zöngésülhetett, s így **p*- > *b*- jöhetett létre. Egyes szavak esetében a **p*- > *p*- azonosságnak is akadnak szószólói. Ezért, magy. *f*-, *b*- (? *b*-), *p*- (? *p*-, ?? *p*-) egyéb U *p*- kezdetű szavak **p*-s rekonstrukciója teljesen elfogadott, s **p*-ből deszcendens úton a felsoroltak szabályosaknak tekinthetők.

3.3. Vannak olyan rekonstruálási módok, melyek lényegileg a finnugrisztika tudományos művelésének a kezdetei óta jól ismertek, elfogadottak, melyeket azonban a finnugrisztikából az uralisztikába való áttérés miatt bizonyos fokig át kellene fogalmaznunk.

Az egyik ilyen megfogalmazási fejlesztést igénylő tekintélyes szócsoporthoz a **k*-kezdetűeké; ebbe minden *k*-val kezdődő FP szó, az ugor *k*-s palatálisakat és az ugor *h*-, *χ*-, *k*- kezdetű velárisakat foglalták régen össze. A deszcendens megfogalmazás szerint

a FU **k*- változatlan maradt a FP nyelvekben és az ugor palatális szavakban, az ugor veláris szókezdett pedig egyesek szerint az ugor örökségtől megfelelő indítást kapva változott meg, mások (többek) szerint a három ugor nyelvben külön-külön önállóan történt a fejlődés.¹ A finnugrisztikának uralisztikává bővülésekor a veláris szavak közül sokhoz kapcsolódott szamojéd megfelelő, mely hangtani szempontból az obi-ugor velárisokhoz áll legközelebb. Az UEW-ben kb. 8-szor annyi veláris U vagy esetleg U-nak minősített **k*- kezdetű szó található, mint palatális (melyekben a szám. szókezdet asszibilálódott). Deszcendens származtatás szerintem legvalószínűbben úgy adható meg, hogy az U **k*- kezdetű szavak szókezdetének artikulációs módja erősen függött a hangrendtől. Az összamojéd alapnyelv leválása után abban a velárisok χ irányába fejlődtek, a palatálisok szibilálódtak,² a szajáni-szamojédok elődeinél meglehetősen megszűnt a hangrendi függőség. A FU alapnyelvben a viszonyok lényegileg az U-hoz hasonlóak maradtak. A FU alapnyelv kettéválása után a FP-ben kiküszöbölődött a hangrendi függőség, az ugorban pedig éppen az ellenkező folyamat játszódott le, mint a PS-ban: a palatális szavak tartották meg a lehetőség szerint a FU, a FP-ben is megőrzött artikulációt, s a velárisokban következett be hasonló fejlődés, mint a PS veláris szavakban.³

A másik, új megfogalmazást, új szemléletet követelő rekonstrukciós mód – a benne szereplő etimológiák megváltoztatása nélkül – a szibilánsokkal kapcsolatos: a permimordvin *š*- szókezdettek ugor és finnégi *s*- (ezen utóbbi a rendszer követelte depalatalizációval), továbbá speciális cser. és lp. fejlemény a megfelelője. A finnugrisztikában – tekintettel a finnégi jellegzetes depalatalizációra – a FP *š*- előzményét következtették ki FU **š*- rekonstrukciónak, melyet az ugorban depalatalizáltak tekintettek. A mai állapotokat FU **š*-ból lehetett így magyarázni.

Az áttérés az uralisztikára annak PS **s*-szével feltétlenül szükségessé tesz egy szemléleti változtatást, mert az U **š*- > PS **s*- és a FU **š*- > Ug. **s*- folyamat a többi szibiláns fejlődését olyan feltételekhez kötné, melyek így teljesíthetetlenek lennének. A **š*- (U, FU) a régi felfogás szerint csak akkor depalatalizálódhatott volna a PS-ban is és az ugorban is, amikor e két alapnyelvben az örökölt palatalizálatlan szibilánsok már mássá váltak. Azaz az U>PS **š* > **s* és az Ug. **š* > **s* szókezdettű szavak átalakulásakor az **s*-, **š*- > **ʃ*-vá válásának befejezettnek kellett volna lennie; depalatalizáció útján **s*- kezdetűek újra csak akkor jöhettek volna létre; különben az eredeti **š*- **s*-, **š*- rekonstrukciónak összekeveredhetek volna! Annak feltevése, hogy PS és PUg. **s*- > **š*- > **ʃ*- megtörténtekor létrejön olyan **ʃ*-, mely *t*-vé alakulhat a szamojédban is, egyes ugor nyelvjárásokban is, a PS-ban is és a PUg.-ban is lezajlott az U **š*- > **s*- változása előtt, teljes képtelenség, mert ezek szerint az U-ból kivált PS-ban és a későbbi FU-ból kivált PUg.-ban az *š*-, *s*-, *š*- és *ʃ*- hangtörténete tökéletesen azonos lenne, erre lehetetlen gondolni; az viszont nem teljesen lehetetlen, hogy volt U **s*- és

¹ Ezen utóbbi fejlődés valószínűségi fokának szinte lehetetlen voltával most itt nem foglalkozom.

² Talán sokukat a mai napig sem fedezték még föl.

³ Ma már tudjuk Karjalainen és Csepregi közlései alapján, hogy az osztjSzug. V Vj. stb. *k*, az osztjNy *χ*-szerű hang, nem pedig *k*-féleség (FUD 4: 170; Csepr.SzugChr. 15).

U *ʈ, mely a PS-ban és az ugorban is megmaradt, a FP-ben pedig *s- > *ś- és később *ʈ > *s-, *ś- fejlődött.⁴

4. Eddig nem foglalkoztam az affrikáták rekonstrukciójával: szerintem azonban az affrikáták és szibilánsok viszonyának tökéletesebb tisztázása előtt a kérdés felvetése még korai. Míg egyes szibiláns szókezdetű rekonstrukciójának etimológiájának az ugor vagy permi tagja esetleg csak egy ősből affrikátából származtatható, – vagy fordítva – addig az eddigi eljárások hibái gyűjthetők, de komoly javaslat jó rekonstrukciókra aligha tehető.

5. A tárgyalt esetekben (3.) a mai képviselők alapján rekonstruált U/FU mássalhangzóból levezethetők a mai szókezdetek. Tehát az aszcendens és a deszcendens műveletek harmonizálnak egymással. A kétféle módon nyerhető eredmények harmóniájának teljes hiánya a szókezdő és a szóközépi helyzetben együtt is ritka δ , δ' esetében forog fenn. Az UEW valamennyi * δ -, * δ' - kezdetű, illetve *- δ -, *- δ' - szóközépi rekonstrukciója táblázatosan látható egy régebbi összeállításomban (XIII–XVI. tábl. FUD 5: 232–35, vö. hozzá 218–223). Az ugor adatok alapján δ , δ' rekonstrukciónak nincs miért gondolni. A vog. -l- ~ -s- oszty. -j- (XIII., XV., XVI. tábl.) megfelelés okait az obi-ugor nyelvtörténetben, nem az uralisztikában kell keresni. Eddig szinte minden nyelvész úgy vélekedett, hogy a permi és a szamojéd nyelvekben nyoma sincs δ , δ' -ra utaló hangnak. A kérdés tehát az, hogy FV jellegzetesség-e, mely a problémát felvetette, vagy lapp speciális nyelvjárási jelenség, mely átkerülhetett finnugor és más adatokba is. Hasonlóképpen U * δ , U * δ' feltevése és abból mai hangok levezetése sem eredményes, hiszen a PS-ban nem létezett. Akkor U létezése bizonyíthatatlan. Ugyanolyan joggal lehet kiveszésére a PS-ban, mint keletkezésére a FU-ban gondolni. Tény, hogy FU δ , δ' létezése is bizonyíthatatlan, hiszen sem az ugor, sem a permi alapnyelv nem igazolja egykori meglétét; a FV adatok, melyek levezetése sem */-ből, sem */-ből nem végezhető el, nem elégségesek egy, sőt két U/FU hang rekonstrukciójára. Ezek Laziczus sokat hangoztatott elvi álláspontját igazolják: aminek létrejöttét nyelvtörténeti és nyelvhasználati ismereteink nem magyarázzák kellőképpen, az még nem tekinthető alapnyelvi örökségnek, mert attól a rekonstruált alapnyelv rendszer helyett lomtárrá alakul (MNyTK 33: 88; NyK 48: 362; vö. FUD 5:221, továbbá részletesebben MNy., sajtó alatt).

6. A rekonstruált szókezdő mássalhangzók felülvizsgálatának eredményeként megállapítható: ha az aszcendens és a deszcendens rekonstrukció azonos eredményhez vezet, ezek kölcsönösen támogatják egymást, a rekonstrukció minden bizonnyal helyes. Ha viszont aszcendens és deszcendens módon nem azonos hang a kikövetkeztetés eredménye (vagy meg sem állapítható egy hang), nem jön létre elfogadható rekonstrukció.

⁴ Ezek elvi akadályáról Katz írt (CΦY 1973: 387–388). A megoldás azonban talán mégis ilyen úton keresendő.

ON THE PROBLEMS OF PHONOLOGICAL RECONSTRUCTION IN URALIC LANGUAGES

VÉRTES EDIT

The paper presents the methodological problems of phonemic reconstruction in Uralistics. Illustrations are taken from the inventory of consonants, i.e. the systematic correspondences of the initial consonants are concerned. The final conclusion is that a proto-form is acceptable if one and the same form is postulated by the ascending and descending way of reconstruction as well.

AZ ÉSZAKI-SZAMOJÉD ADVERBIUMOKRÓL

WAGNER-NAGY BEÁTA BOGLÁRKA

0. A szamojédisztikában az utóbbi időben nem tartozik a kedvelt kutatási témák közé a szófajtan. Korábban ezzel a kérdéskörrel több munka is foglalkozott, de ezek általában a nomen-verbumok témakörét érintették. Abban megegyezik a kutatók véleménye, hogy a verbum és nomen kategóriájának kialakulása a proto-uráli korra vezethető vissza, míg a többi szófaji kategória végleges kialakulása későbbre tehető. Dolgozatomban egy harmadlagos szófaj, a határozószó (adverbium) sajátosságait kívánom megvizsgálni az északi-szamojéd nyelvekben.

Mielőtt a nyelvi adatokat szemügyre venném, szükségesnek tartom a határozószó szófajtani meghatározásának az áttekintését. A modernebb szakirodalom (D. Máta 1990–1991; Glück 1993; Kenesei 2000; Pete 2000) a szófajtani besorolást alapvetően két szempont figyelembevételével ismerteti: morfológiai és szintaktikai. A korábban nagyon hangsúlyos jelentéstani szempontokat egyes szerzők (pl. Kenesei 2000) elhagyják. Álláspontom szerint a jelentéstani szempontok nem hanyagolhatók el teljesen, de a szófaj meghatározásánál valóban inkább szintaktikai és morfológiai sajátosságok játszanak fontos szerepet, míg a jelentést leginkább az alcsoportok felállításánál lehet figyelembe venni.

Először vizsgáljuk meg milyen szintaktikai tulajdonságokkal rendelkeznek az adverbiumok! A szófaj elnevezése (adverbium 'igével álló') is utal arra, hogy a határozószó nem önmagában áll, hanem más elemekkel alárendelő szerkezetet alkotva jelenik meg a mondatban. Leggyakrabban ige mellett helyezkedik el, de szinte minden szófaj bővítményeként megjelenhet.¹ Fontos kiemelni, hogy a határozószó ellentétben a névutóval, függőségi viszonyban csak azzal a szóval áll, melynek alá van rendelve. A határozószók bővítményt is vehetnek fel, ennek köre azonban igen korlátozott. Bővítményként leginkább csak egy másik határozószó állhat, jelző például soha. Jellemző tulajdonsága még a határozószónak, hogy régensként is állhatnak, azaz lehet vonatuk.² A vizsgálandó szintaktikai tulajdonságok közé tartozik a mondatrészi funkció

¹ Ige mellett: magy. *gyorsan megy*, ném. *sie besucht uns oft*, or. *сильно дуем*;

Melléknév mellett: magy. *nagyon piros*, ném. *sehr attraktiv*, or. *вызывающе дерзкий*;

Határozószó mellett: magy. *nagyon lassan*, ném. *sehr oft*, or. *очень быстро*;

Főnév mellett: magy. *majdnem remekmű*, ném. *die Vorstellung gestern*, or. *кофе по-турецки*;

Számnév mellett: magy. *majdnem száz*, ném. *fast hundert*, or. *почти сто*;

Névmás mellett: magy. *mindig ilyen*, or. *всегда такой*;

² Amennyiben így értelmezzük a határozószókat, akkor ebbe az osztályba kell sorolnunk a névutókat is, mint ahogy Kenesei (2000: 106) is ezt teszi. Ez a besorolás azonban nem problémamentes. Jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy ezt a problémakört részletesebben megvilágítsam.

is. Az, hogy a határozószó milyen mondatrész lehet, nyelvspecifikus. Míg az uráli nyelvekben a határozószó állítmányként nem szerepelhet, addig az oroszban és a németben igen. Mindenesetre az univerzális tulajdonsága a határozószónak, hogy a mondatban határozói (adverbial) szerepben áll, mégpedig úgy, hogy a funkció betöltéséhez – ellentétben pl. a főnévvel – nincs szükség esetragok felvételére.

A másik fontos szempont a szófaji besorolás meghatározásánál az adott szó morfológiai tulajdonságának vizsgálata. Glück a határozószókat (2000: 11, 453) mint ragozhatatlan szófajt az előjárószókkal és a kötőszókkal együtt a partikula kategóriájába sorolja.³ Ugyan találhatunk az egyes határozószókon ragokat, melyek már átestek a ragszilárdulás folyamatán, azonban az ebbe a szófaji kategóriába tartozó szavak – a névszókkal ellentétben – nem láthatók el újabb esetragokkal. Meg kell még említenünk, hogy a határozószók bizonyos nyelvekben elláthatók fokjellel (pl. *távolabb*), az északi-szamojéd nyelvekben azonban erre a jelenségre nem találhatunk példát.

Jelentéstanilag a határozószó igen közel áll a melléknév kategóriájához, amennyiben a határozószó az alapszóval kifejezett jelenség (történés, létezés vagy cselekvés) valamilyen körülményét nevezi meg. A határozószó és a melléknév pontos elhatárolásával e dolgozat keretei között nem foglalkozom, hiszen a morfológiai és a szintaktikai sajátosságok alapján megnyugtatóan szétválasztható a két kategória. (Erről a problémakörrel részletesebben lásd Bhat írását (1994: 67–89)).

A határozószók fentebb bemutatott tulajdonságait D. Máta a következő definícióban foglalta össze: „Unter Adverb sind – begrenzt suffigierbare – suffigierbare oder unsuffigierbare (manchmal mit grammatischen Zeichen versehene) Nomina, Pronomina, Partizipien bzw. Verbindung von Nomina, Pronomina und anderen freien Morphemen zu verstehen, die sich lexikalisiert haben (d. h. ihr morphologischer Aufbau ist mehr oder weniger unanalysierbar, oder ihre Bedeutung hat sich integriert) und in dieser Form, ohne ein weiteres Relationselement anzunehmen, als Adverbiale im Satz erscheinen kann.” (1990–1991: 413). A szamojéd határozószók vizsgálatakor a fentebb megadott meghatározást veszem figyelembe.

1. A határozószókat többféleképpen szokás csoportosítani. A leggyakoribb kategorizálás a szintaktikai alapú, azaz milyen határozói körülményt fejez ki az adott szó. Eszerint a következő csoportokkal kell számolni: helyhatározók, időhatározók, módhatározók, körülményhatározók stb. A legobjektívebb csoportosítási lehetőség azonban morfológiai alapú. Ebben az esetben a következő szempontokat lehet figyelembe venni:

- 1) Az alapszó szófaja alapján beszélhetünk névmási vagy névszói eredetű határozószóról. A szamojéd nyelvekben számolnunk kell a névutóból kialakult határozószókkal is.
- 2) A szó morfológiai felépítettsége alapján megkülönböztethetünk primer, képzett⁴ és összetett határozószókat.

³ Glück szempontjait figyelembe véve ugyanide sorolható a névutó is.

⁴ Az uráli nyelvek esetében ide sorolhatjuk azokat a határozószavakat is, melyek megszilárdult ragokat tartalmaznak.

E dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy az északi-szamojéd nyelvek határozószóit az összes lehetséges szempont szerint megvizsgáljam, ezért az alábbiakban leginkább csak a morfológiai tulajdonságokra fogok koncentrálni.

3. Az uráli nyelvek adverbiumai általában többféle eredetre vezethetők vissza. A legősibbek névmási tövűek, melyeken helyjelölő esetragok nyomaira bukkanhatunk. Ilyen határozószókat szép számmal találhatunk a szamojéd nyelvekben is. Az alábbiakban csak néhány példát hozok a névmási eredetű határozószókra, ezek morfológiai felépítettségét később tárgyalom.

PS *tā(-) 'ez' (SW: 144): nyT *тамбур* 'annyi'; eny *tōne* 'még'

PS *tā(-) 'ez' (SW: 152): nyT *те"ня* 'ekkor'; eny *tiada* 'éppen most'

PS *ku- 'mi, melyik' (SW: 75): nyT *хання* 'hol'; ng *kuñiḏa* 'honnan'

A másik csoportba a névutói eredetű határozószókat sorolhatjuk. Megfigyelhetjük, hogy ebben az esetben a határozószón, csakúgy mint a névutón szintén esetragok nyomaira bukkanhatunk. A névutót a határozószótól nem túlságosan nehéz megkülönböztetni. A névutó alaptagja mindig jelölt⁵, általában birtokos esetben áll. Az alábbiakban egy nganaszan példán szemléltetem a határozószó és a névutó kapcsolatát:

névutó: *bāndu* 'föle' / *bāntunu* [Lok] 'fölelt' / *bontumānu* [Prol] 'fölelt'

határozószó: *bāndua* [Lat] 'felfelé' / *bāntunu* [Lok] 'fent' / *bāntuḏa* [Abl] 'fentről' / *bāntumānu* [Prol] 'fenti hely mentén'

Hasonló jelenséggel a másik két északi-szamojéd nyelvben is találkozhatunk. Sok esetben igen nehéz megkülönböztetni a névutókat és a határozószókat, mivel alakilag teljesen meg is egyezhetnek. Egy tulajdonságban azonban feltétlenül különböznek: a névutók felvehetnek birtokos személyragokat, míg a határozószók nem. A birtokos személyragos alak nem határozószóként, hanem a személyes névmás és a névutó kapcsolataként jelenik meg, ahol a névmás akár el is hagyható. Nem áll módomban bemutatni jelen dolgozat keretei között részletesebben az ilyen típusú névutó és határozószó párokat, de ezek további vizsgálatát minden tekintetben fontosnak tartom.

Az előző két csoportnál sokkal újabb keletű, de korántsem ritka a főnévi eredetű határozószó. Ebben az esetben a határozószón szintén esetrag nyomaira bukkanhatunk. Az alábbiakban csak néhány olyan példát mutatok be, ahol összamojéd eredetre vezethető vissza az alapszó. Természetesen ennél jóval több névszói eredetű határozószó fordul elő a leánynyelvekben. Vannak olyan esetek is, amikor eltérő a fejlődés a nyelvek között, azaz nem minden esetben azonos eredetre vezethetők vissza a határozószók. A nganaszanban pl. létezik a *hāt* szóra visszavezethető határozószó (PS *mākā 'Rücken' SW:85), de ezt az enyecben és a nyenyecben nem sikerült adatolni: *māki* 'ia 'hátra', *mākini* 'hátul', *mākīḏa* 'hátulról', *mākimānu* 'hátsó hely mentén' (*māku* 'hát').

⁵ A nyenyecben találhatunk néhány példát arra, amikor jelöletlen az alaptag pl. *jāl'e jāmban* 'naphosszat' (Hajdú 1989: 57).

PS **jer* 'Mitte' (SW:43):

enyec *jode*, *jore* N 'közepe valaminek' / *jode* A [Lat] 'középre' / *jodene* [Lok] 'középen' / *jode'one* [Prol] 'valaminek a közepe mentén'

nganaszan *d'er* N 'közepe valaminek' / *d'erə* A [Lat] 'középre' / *d'erni* [Lok] 'középen' / *d'erkatə* [Abl] 'középről' / *d'erməni* [Prol] 'valaminek a közepe mentén'

PS **nerə* 'das Vordere' (Helimski 1997: 255):

nyenyec *nerňä* [Lat] 'előre' / *nerňäna* [Lok] 'elől' / *nerňäd* [Abl] 'előről' / *nerňämnä* [Prol] 'elől (valami mentén)'

enyec *oro* [Lat] 'előre' / *oro'one* [Prol] 'elől (valami mentén)'

ngan. *nerä"ä* [Lat] 'előre' / *nerenü* [Lok] 'elől' / *nerədə* [Abl] 'előről' / *nerəməni* [Prol] 'elől'

PS **puə* 'das Hintere, hinten, hinter' (Helimski 1997: 250):

nyeny *puuna* [Lok] 'hátral' / *puud* [Abl] 'hátról' / *puumna* [Prol] 'hátral'

enyec *pon* [Lat] 'hátra'

ngan. *hu"ua* [Lat] 'hátra' / *huonu* [Lok] 'hátral' / *huodə* [Abl] 'hátról' / *huomənu* [Prol] 'valaminek a hátsó része mentén'

4.1. Az alábbiakban a határozószók morfológiai felépítettségét vizsgálom függetlenül attól, hogy milyen eredetűek. Mint fentebb már említettem léteznek ún. primer határozószók, amelyekben sem képző, sem pedig esetrag nyoma nem lelhető fel. Az ilyen adverbiumok azonban csak igen ritkán fordulnak elő az északi-szamojéd nyelvekben. A következő néhány példa szemlélteti ezeket:

ng *litü* 'későn', *talü* 'tegnap', *kaŋkə* 'már'

eny: *té* 'tegnap', *ed* 'úgy'

nyeny. *məpu* 'egyszerűen'

Mint a példák mutatják a primer adverbiumok általában csak a mód- és időhatározók között jelentkeznek. Ez nem véletlen, hiszen a helyhatározószók szinte minden esetben őrzik a helyjelölő esetragok maradványait.

4.2. Az alábbiakban a szuffixommal ellátott határozószókat mutatom be. Ezek legnagyobb része ragozott alak, amely ebben a formájában lexikalizálódott szó. A határozói esetragok az egyes nyelvekben nem mindig esnek egybe a ma használt esetragokkal. Ennek oka az, hogy a határozószókon a proto-uráli kori esetragok nyomait fedezhetjük fel, míg a leánynyelvekben – különösen igaz ez a nganaszanra – az esetragok továbbfejlődtek, koaffixumokkal bővíülhettek. Az alábbi táblázatokban bemutatok két határozószót, a megadott alakok etimológiailag nem minden esetben hozhatók összefüggésbe.

	nyenyec	enyec	nganaszan
ide	t'ukon'	ɛw	əmə
itt (Lok)	t'uko(xo)na	ekohone	əmɲi
itt (Prol)	t'ukowna	eko'one	əmənɲi
innen	t'uko(xo)d	ekohodo / ekkoð	əmkətə

	nyenyec	enyec	nganaszan
oda	taña'	t'ikkedo	taba"a
ott (Lok)	tañana	tɲon, tonɲ, inone	tamnu
ott(Prol)	tañamna	t'iko'ne, ino'one	tamənu
onnan	tañad	inoro	tamkətə

A fenti két táblázat jól szemlélteti, hogy a határozószókon esetragokat találhatunk. Az alábbiakban megadom a leánynyelvek, valamint a proto-szamojéd esetrendszer vonatkozó részeit.

	nyenyec	enyec	nganaszan	PS
Lat	-n'/-t'	-d	-ntə	*-ntə
Lok	-xVna	-hVn	-ntənu	*-kəna, *-kəne
Prol	-wna	-on	-mənu	*-məna, *-məne
Abl	-xVd	-hVð	-kətə	*-kətə

Ha a táblázatokat összevetjük, azonnal feltűnik, hogy a határozószókon nem mindig a megfelelő protoszamojéd esetragok jelentkeznek. Különösen szembetűnő ez a latívusz esetében, ez azzal magyarázható, hogy a PS *-ntə rag helyett egy speciális határozószói esetrag jelentkezik, amelyet Helimski *ŋ alakban rekonstruált (Helimski 1997: 149). A lokatívusz esetében sem a teljes ragot találhatjuk, hanem egy rövidebb – és egyben ősi – PS *-na/-ne alakban rekonstruálható formát vesz fel a határozószó.⁶ A prolatívusz esetében az esetrag és a határozói prolatívuszrag megegyezik. Az ablatívusznál ingadozást figyelhetünk meg. Egyes esetekben az ősi esetrag, máskor viszont ennek egy rövidebb PS *tə alakban rekonstruálható alakja figyelhető meg. Különösen igaz ez a nganaszanra, a fent bemutatott két névmási eredetű szón a proto-szamojéd esetragok figyelhetők meg, míg az alábbi példák a rövidebb (és ősi) határozószói rag jelentkezését szemléltetik: *bəntiðə* 'kintről', *təñiðə* 'onnan', *ŋiləəðə* 'lentől' stb. Azt is megfigyelhetjük, hogy az újabb keletkezésű határozószók a nganaszanban már nem az ősi határozószói esetragokat veszik fel, hanem a névszójakat: *kuntəga*"*aða* 'messzire',⁷ *kuntəga*"*atənu* 'messze', *kuntəga*"*amənu* 'messze (Prol)', *kuntəga*"*agətə* 'messziről'.

A példák azt is szemléltetik, hogy a határozóragok felhasználásával a határozószók képesek kifejezni az irányhármasságot (-négyességet). A mondatbeli használatot az alábbi néhány kifejezés szemlélteti:

⁶ Az esetragok rekonstruálásáról lásd Mikola (1988) nyelvtörténeti összefoglalóját.

⁷ Ebben az esetben az igen gyakran használatos *d'a* latívuszi névutó lexikalizálódott a főnévvel határozószóként.

- nyenyec: *ɲaxat towi* "ńeneća"
'a messziről jött emberek'
enyec: *ečehi* "kudahan kañihi".
'A két gyerek messzire futott.' (Tereščenko 1973: 275)
ngan.: *tati ɲəŋə* "sa kuntəgugətə tu"o.
'Ez az ember messziről jött.'

Az esetragokat nemcsak a helyhatározószókon figyelhetjük meg, hanem a legkülönbözőbb adverbiumokon fordulhatnak elő. Az esetragok felhasználása leánynyelvenként eltérő, ez a jelenség pedig arra enged következtetni, hogy a határozószók lexikalizálódása a nyelvek önálló életében mehetett végbe. Az alábbiakban esetragonként mutatom be, hogy milyen adverbiumok fordulnak elő ezek felhasználásával. A példákon jól megfigyelhető, hogy a helyhatározószók és az időhatározószók között különösen szoros a kapcsolat. Sok esetben ugyanaz a forma utal a szövegösszefüggéstől függően egyszer a helyre, máskor pedig az időre.

Az egyes szám esetragjai közül a nominatívuszi, az akkuzatívuszi és a genitívuszi rag határozószókon nem fordulnak elő. A latívuszi alakot az északi-szamojéd nyelvek közül egyedül a nganaszan használja fel határozószók képzésére, de itt is csak kevés példát sikerült találnom: *hüətə* 'mindig', *mərə* 'hamarosan'. Megfigyelhető, hogy a *mindig* szóban a ma használatos latívuszrag, míg a *hamarosan* szón a határozói rag jelentkezik.

A lokatívusz különösen gyakran jelentkezik időhatározói kifejezéseken: nyenyec *меняна* 'tegnap', *хуняна* 'holnap', nganaszan *huonu* 'aztán', *nokunu* 'hamarosan', *təŋi* 'akkor' stb. Az enyecben ilyen típusú képzésre nem találunk példát, ennek az lehet az oka, hogy a megfelelő határozószókat az enyec egy külön szócska segítségével hozza létre. Erről később lesz szó.

Az egyes szám ablatívuszt csak a nganaszan használja fel, mégpedig időhatározószóként. Ez arra enged következtetni, hogy ezek az időhatározószók is tulajdonképpeni helyhatározók, melyek időhatározóként is használhatók: *ńerədə* 'kezdettől fogva', *təbədə* 'azóta' stb.

A prolatívuszrag felhasználása széleskörű, segítségével leginkább melléknevekből képezhető módhatározószó: nyenyec *ториковна* 'ritkán', *вевавна* 'rosszul', *сававна* 'jól'; nganaszan *hel'idəmənɲi* 'egyenletesen', *nəŋhəmənɲi* 'rosszul', *ərəkərəməŋi* 'szépen'.

A többes számú esetragok közül igen gyakran használatos a genitívusz. Ez a végződés mind a három északi-szamojéd nyelvben szerepel a határozószókon. Ezt Hajdú a nyenyec kapcsán már adverbiumképzőnek minősíti (Hajdú 1989: 55), ugyanez kijelenthető a nganaszánról és az enyecről is. Példák: nyenyec *xy* 'reggel', *mapem* 'így', *muənoŋ* 'egyenesen', *nuu* 'állandóan', *ɲe* 'nappal', *napa* 'tavasszal'; enyec *tədə* 'most', *purəɲi* 'vissza', *ɲuɬ* 'teljesen'; nganaszan *ɲonəɲ* 'megint' *ńaagəɲ* 'jól', *lakəɬar'aj* 'hirtelen', *kaniməɬi* 'korán' stb.

A többes számú esetek közül a latívusz egyedül a nganaszban jelentkezik, itt is csak egyetlen esetben, mégpedig a *mindig* jelentésű határozószó *hüəti* variánsán.

A lokatívusz szintén nemigen használatos. Egyedül a nyenyecben találhatunk példákat többes számú lokatívusz segítségével megalkotott határozószóakra: *ялаха*"на 'napponta', *нуху*"на 'éjjelente'. Érdekes módon a distributív-temporalisi határozószókat a nganaszan nem a lokatívusz, hanem a prolatívusz segítségével hozza létre: *тапу*"мәну 'nyaranta', *сiра*"мәну 'telente' stb.

Az időhatározószók összevetése jól bizonyítja, hogy ezek a szavak az önálló fejlődés idején lexikalizálódnak, hiszen ugyanazt a jelentést a protoszamojédból kialakult leánynyelvek teljesen eltérő módon fejezik ki. Erre hozok példát a következő táblázatban.

	nyenyec	enyec	nganaszan
tegnap	теҗана [Lok]	т'еҗо d'ere" / т'е	талу
télen	сiра' [SgGen]	сiраноҗу [összetétel]	сiүрүд'а [névutó]
napponta	јаҗа"хана [PlLok]	–	d'ала"мәну [PlProl]

Hasonló eltérés mutatkozik a számhatározók képzésekor is. A nganaszan ebben az esetben szintén a többes számú prolatívuszt használja, míg a nyenyec egy önálló *-lad*" alakú képzőt alkalmaz (Hajdú 1989: 55). Példák: nganaszan *пу*"оҗу"мәну 'egyesével', *сети*"мәни 'négyesével' stb; nyenyec *нопоҗлад* 'egyesével', *си*"иҗлад' 'hetesével' stb.

A határozószók nemcsak esetragokkal képezhetők, hanem valódi képzőket is felvehetnek. Erre láttunk már példát a nyenyec esetén. Transzlatívuszi mód- és állapot-határozószókon előforduló képző a nyenyecben a *-ңәе* pl. *веңекоңәе* 'kutyává' (Hajdú 1989: 55). A nganaszan ezt a jelentést nem képzővel, hanem egy analitikus szerkezettel fejezi ki (*коңид'и* 'menni' ragozott alakja + főnév). A formatívuszi jelentést a nyenyec szintén külön végződéssel fejezi ki. A nyenyec a *-darew'*, *-drew'* / *-tarew'*, *-trew'* képzőket használja: *saxardarew'* 'cukorként', *todabčandrew'* 'máglyaként' stb.

4.3. Eddig nem esett szó azokról a határozószókról, amelyek összetétel útján jöttek létre. Ide sorolom azokat az alakulatokat is, amelyek névutós szerkezetből alakultak határozószóvá. Ez a szóalkotási mód nemigen terjedt el az északi-szamojéd nyelvek körében, de ennek ellenére találhatunk néhány példát.

Névutós lexikalizálódott határozószót leginkább a nganaszanban találhatunk. Különösen gyakran használatos a *d'a* egyébként latívuszi névutó időhatározói kifejezésekben: *dal'ida* 'nappal', *таҗаd'a* 'nyáron', *сiүрүd'a* 'télen', *hiinda* 'éjjel' stb. A következő mondat szemlélteti a *télen* határozószó használatát:

сiүрүd'a d'anuru" нини л'итү катәгимәтәту.

'Télen északon későn világosodik.' (Tereščenko 1979:289)

Gyakoribb megoldás az északi-szamojédban a szóösszetétel. Az ilyen típusú határozószók szintén az időhatározók között fordulnak elő. Rendszerint egy névmás és egy főnév összetételével találkozhatunk. Mindhárom nyelvben ezt a megoldást találhatjuk a *ma* kifejezés használatakor. A példákon megfigyelhetjük, hogy az *ez/az* mutató névmás, valamint a *nap* jelentésű szó kapcsolódik egymáshoz. Ezeket a határozószókat,

függetlenül attól, hogy a szövegekben esetlegesen külön írva fordulnak elő, szóösszetételnek tekinthetjük. Példák: nyenyec *tuku jale* 'ma', enyec *ekke d'ere* 'ma', *t'ejo d'ere* 'tegnap'; nganaszan *əmə d'alj* 'ma', *əmə hūə* 'idén' stb.

Az enyecben az időhatározószókon igen gyakran jelentkezik a *noju* szócska, ami esetlegesen azonos lehet az *irányába* jelentésű szóval: *širanoju* 'télien', *tonoju* 'nyáron' *naranoju* 'tavasszal', *kodadnoju* 'kora este', *peušomnoju* 'későn' stb.

4.4. Elszórtan találkozhatunk más típusú képzésekkel is a határozószókon. A nganaszanban a *reggel* jelentésű szó pl. a *megvirradni* ige határozói igenevéből lexikalizálódott: *küdiahū* 'reggel'. Ez azonban nem foglalható rendszerbe, ugyanolyan egyedi példa csupán, mint a latívszragos *hūətə* 'mindig'.

Megfigyelhető az északi-szamojéd nyelvekben, hogy a tagadó vagy negatív értelmű határozószókat igen gyakran fosztóképzős névszókból képezik: nyenyec *muunši* 'némán' (*muu* 'hang'), *ŋinaši* 'íj nélkül' (*ŋin* 'íj'); nganaszan *kəntəgaj* 'szán nélkül' (*kəntə* 'szán'), *basagaj* 'pénz nélkül' (*basa* 'vas, pénz') stb.

5. A határozószókról az északi-szamojéd nyelveket tárgyaló művekben igen kevés szó esett, a szerzők megelegednek az e szófajba sorolt elemek pusztá felsorolásával, nagy általánosságban való tárgyalásával. Éppen ezért tartottam fontosnak, hogy ezeket a szavakat közelebbről is megvizsgáljam. Dolgozatom nem adhatott mindenre kiterjedő áttekintést sem leíró, sem pedig történeti szempontból. A határozószók eredetének tisztázása további alapos kutatásokat igényel.

IRODALOM

- Bhat, D. N. S. 1994: *The Adjectival Category*. Amsterdam, Benjamins.
- Glück, Helmut (szerk.) 1993: *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler.
- Hajdú Péter 1989: *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest, Tankönyvkiadó (harmadik kiadás).
- Helimski, Eugen 1997: *Die matorische Sprache* = *Studia Uralo-Altaica* 41. Szeged.
- SW: Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz* = *Castreniumin toimitteita* 17. Helsinki.
- Janurik Tamás 1978–1979: A szölkup névutók, igekötők és valódi határozószók morfológiai típusainak áttekintése. *Néprajz és Nyelvtudomány* 22–23. 149–159.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–135.
- D. Máta, Mária 1990–1991: Die Stelle der Adverbien im Wortklassensystem. *Acta Linguistica Hungarica* 40. 401–427.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Denis Sinor (szerk.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Leiden e. a. 219–263

-
- Mikola, Tibor 1995: *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen* = *Studia Uralo-Altaica* 36. Szeged.
- Pete István 2000: Szófajaink rendszere és hierarchiája. *Magyar Nyelv* 96/3. 257–272.
- Ravila, Paavo 1957: Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *JSFOu* 59.3
- Salminen, Tapani 1993: Word Classes in Nenets. *Festschrift für Raija Bartens* = *MSFOu* 215. Helsinki. 257–264.
- Tereščenko, N. M. 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Leningrad. Nauka.
- Tereščenko, N. M. 1979: *Nganasanskij jazyk*. Leningrad, Nauka.

ÜBER DIE ADVERBIEN IN DEN NORDSAMOJEDISCHEN SPRACHEN

BEÁTA BOGLÁRKA WAGNER-NAGY

Die Verfasserin beschreibt die Herkunft und den morphologischen Aufbau der Adverbien in den nordsamojedischen Sprachen.

Die Adverbien lassen sich nach ihrer Herkunft in drei Gruppen einordnen. Einige Adverbien haben eine pronominale Herkunft, wie z. B. nenz. *тамбур* 'soviel', andere Adverbien kann man auf Postpositionen zurückführen, wie z. B. ngan. *bəntunu* 'oben'. Die sprachgeschichtlich neueren Adverbien bilden sich mit Hilfe eines Kasussuffixes aus einem Substantiv (Z. B. PS *jer 'Mitte': ngan. *derni* 'in der Mitte', enz. *jodene* 'in der Mitte').

Betrachtet man den morphologischen Aufbau der Adverbien, so können sie primär suffigiert (z. B. ngan. *litü* 'spät') oder zusammengesetzt sein. Die primär suffigierten Adverbien teilt die Verfasserin in die folgenden beiden Untergruppen ein:

1. Adverbien mit ursprünglichen, kürzeren Kasussuffixen: ng. *tamnu* 'dort', nenz. *tukona* 'dort', enz. *tonin* 'doert' usw.
2. Adverbien mit verschiedenen Suffixen:
 - mit SgGen nenz. *sira* 'im Winter'
 - mit SgLat (nur in Nganasanischen): *hüətə* 'immer';
 - mit SgLok: ngan. *huoni* 'danach', nenz. *теняна* 'gestern'
 - mit SgProl: nenz. *ториковна* 'selten', ngan. *ərakəratəni* 'schön'
 - mit PlLok (nur in Nenzischen): *ялаха"на* 'täglich'

Die zusammengesetzten Adverbien kommen am seltensten vor. Die Verfasserin ordnet dieser Gruppe die eigentlich zusammengesetzten Adverbien (ngan. *əmədalī* 'heute', enz. *siranoju* 'im Winter') und die Substantive mit Postposition (ngan. *sürüda* 'im Winter') zu.

Die abwechselungsreiche Bildung weist darauf hin, dass die Entwicklung der Adverbien in der jeweiligen Sprache stattgefunden hat, und nicht in der proto-nordsamojedischen Sprache.

A MAGÁNHANGZÓK KIESÉSE A MORDVINBAN

ZAICZ GÁBOR

Mint ismeretes, elsősorban a hangkiesés, a hangbetoldás, a hangátvetés és a hanghelyettesítés sorolható a szórványos mordvin morfonológiai változások közé. A mássalhangzók elizióját számos dolgozatomban tanulmányoztam, a fent említett három további változásról pedig egy rövid tanulmányban készítettem összegezést (vö. minderről pl. Zaicz 1997: 199; vö. még Zaicz 1995).

Ezúttal a vokálisok kiesését tekintetem vizsgálódásom tárgyának. Ez a jelenség bekövetkezhet 1. morfémák határán (szabad és kötött, illetőleg két szabad morféma találkozásakor), 2. egy szabad morfémán, a szótövön belül. Lényegében hasonló kettősséget mutat e tekintetben a magyar nyelv is (vö. Nádasdy-Siptár 1994: 153).

A vokálisok kiesése elsősorban *morfémahatáron* következhet be a mordvinban. O. Je. Poljakov osztályozását (Poljakov 1993: 92) némileg módosítva és pontokba sűrítve, ill. azokban csoportosítva két morféma találkozásakor a mordvin magánhangzóknak a következő típusú elizióit tekinthetjük véleményem szerint a legjellegzetesebbeknek.

Vokális eshet ki a morfémahatáron

1. a *névragozásban*, az E [erza] -go, -ko, -do, -de, -ge, -te és a M [moksza] -ga, -ka, -da, -da, -ga, -ta végű névszókban:
 - a) a többesszám-jel előtt, vö. E *kurgo*, M *kurga* 'száj': Pl *kurk-t* (vö. még Paasonen 1893/1903: 104; Jevszevjev 1929/1963³: 33; Bubrih 1953: 13; Juhász-Erdélyi 1961: 13; Cigankin 1970: 56, 1979: 72–73; Rédei 1984 225–226);
 - b) esetragok előtt (E, M inessivus, elativus, illativus, továbbá M ablativus, abessivus), vö. Nom E *latko*, M *lotka* 'árok': Iness E *latk-so*, M *latk-sa* (vö. még Ahlqvist 1861: 6; Paasonen 1893/1903: 104; Bubrih 1953: 13, 181; Cigankin 1970: 57, 1979: 71–72; Rédei 1984: 225–226);
2. az *igeragozásban*:
 - a) az indeterminatív ragozás felszólító módjában, vö. E *vano-*, M *vanə-* 'néz': Sg2ImpIndet E *van-t*, M *vatt* (vö. még Cigankin 1970: 57; – a kijelentő mód jelen idejében: Cigankin 1979: 73; múlt idejében: uő 1970: 57);
 - b) a determinatív ragozás kijelentő módjában, vö. E *vansto-*, M *vanftə-* 'vigyáz': Sg3IndetPret1Det –ObjPl3 E *vanst-inže*, –ObjSg2 M *vanft-ənzə* (vö. még Bubrih 1953: 13–14; Cigankin 1979: 71);
3. a *névszóképzésben*, például a -ks deverbális főnévképző előtt, vö. E *seřede-*, M *särädə-* 'betegeskedik': E *seřet-ks*, M *särät-ks* 'kelés' (a határozószók képzése sere vonatkozóan vö. még Cigankin 1979: 71);

4. az *igeképzésben*, elsősorban a gyakorító képzők előtt: E, M *mora-* ‘énekel’: *mor-sé-* ‘énekelget’ (vö. még Paasonen 1893/1903: 104–105; Juhász–Erdélyi 1961: 12–13; Cigankin 1970: 57);
5. *szóösszetételekben*, például az összetett számnevekben, vö. E *kodgemeñ*, M *kodgemañ* ‘hatvan’ ← E *koto*, M *kota* ‘hat’ + E *kemeñ*, M *kemañ* ‘tíz’ (vö. még Juhász–Erdélyi 1961: 11; Cigankin 1979: 70–71); végül – voltaképpen más problematikához kapcsolódóan –
6. *két szó határán* is, a gyors beszéd eredményeképpen, az elsőnek szóvégi vokálisa, vö. E *čuvt alov*, M *šuft alu* ‘fa alá’ ← E *čuvto*, M *šufta* ‘fa’ + E *alov*, M *alu* ‘alá; le’ (vö. még Cigankin 1979: 71; Rédei 1984: 227; Keresztes 1990: 36).

Elsősorban a mordvin nyelvjárásokban igen gyakori a morfémahatáron – különösen két szabad morféma találkozásakor – a magánhangzó-elízio; vö. erről

- a) az erza dialektusokra vonatkozóan: Cigankin 1961: 320–321; Jakuskin 1961: 214–215, 216; Objedkin 1961: 112–113, 135–136, 1963a: 44–45, 1963b: 246, 1963c: 9; Davidov 1963: 134–135; Biuskin 1968: 241–242, 251; Jermuskin 1968: 323–325;
- b) a moksza dialektusokra vonatkozóan: Gyevajev 1963: 284–289; Azrapkin 1966: 256, 268–269; Babuskina 1966: 49–52; Lomakina 1966: 308–311.

A magánhangzó-kieséssel kapcsolatban a hangsúlynak is van szerepe (vö. Bubrih 1953: 36–38; Feoktyisztov 1966: 203; Bereczki 1988: 322), de mindenekelőtt a szabad morfémaikon belül.

A *szabad morfémaikkal kapcsolatos* magánhangzó-elízio tanulmányozása meglehetősen elhanyagolt terület. Az ide tartozó vizsgálódások elszórt és tüzetesnek aligha mondható volta (vö. még Paasonen 1893/1903: 53–56, 103; Bartens 1999: 28, 30, 52, 53, 56, 60, 64–66) a problematika rövid, történeti szempontú összegzését indokolhatja.

Ismeretes, hogy az ősmordvinra kétféle redukált hang is feltehető, melyek mind az első, mind pedig a második szótagban előfordulhattak. Ezeknek a tökéletlenül képzett vokálisoknak a helye a szóhangsúly szempontjából is szerepet játszott. A mordvin nyelv önálló életének ebben a kezdeti szakaszában az első és a második szótagi hangsúly egyaránt jellegzetesnek mondható (vö. Bereczki 1988: i.h.). A második szótagi, rendszerint abszolút szóvégi **a*, **ä*, **e* hangsúlytalan helyzetben redukálódott, majd később gyakran eltűnt, mindenekelőtt a moksában. Eszerint ősmordvin kori *első szótagi hangsúly* tehető fel a következő szavakban: E, M *kal* ‘hal’ (KL 48) < ómd. **kala* < ősmd. **kalâ* < előmd. **kala* (U **kala* ‘ua.’: UEW 119); M *šelmä* (~ E *šelme*) ‘szem’ (KL 136) < ómd. **šelmä* < ősmd. **šilmä* < előmd. **šilmä* (U **šilmä* ‘ua.’: UEW 479); E M *šed* ‘szén’ (KL 139) < ómd. **šedä* < ősmd. **šidä* < előmd. **side* [**šide*] (U **šid’e* ‘faszén’: UEW 477).

A mai mordvinban gyakori mássalhangzó-torlódás – más rokon nyelvektől eltérően – az ősi szókinsben még szó eleji helyzetben is dokumentálható. A mássalhangzó-kapcsolatokkal kezdődő mordvin szavak hangalakja az ősmordvin korban, az azt követő őmordvin korban vagy olykor még későbbben bekövetkezett vokáliskieséssel jött létre. A mordvinban „magánhangzó kiesése csak hangsúlytalan helyzetben lehetséges” (Bubrih 1953: 37). A magánhangzó elízioja a nyomaték nélküli első szótagban következett be: annak teljes hangja előbb redukálódott, majd eltűnt. Minden bizonnyal

ősmordvin – vagy esetleg ómordvin – kori *nem első szótagi hangsúly* meglétére utalnak az uráli etimológiai szótárban közölt azon mordvin szóelemek, melyek mássalhangzó-kapcsolattal kezdődnek. A szakirodalom szerint az első szótagi **i*, **u*, valamint **ü*, **e* hangsúlytalan helyzetben *ə*, *ê* hangalakúvá redukálódott, majd eltűnt (hangsúlyos helyzetben a tökéletlenül képzett hangok fejleménye, mint ismeretes, az E *o*, *e*, M *ə*).

Az ősi mordvin szókinsz forrásaként önként kínálkozik az említett uráli szófejtő szótár (UEW), valamint Keresztes Lászlónak 557 szócikkből álló szótörténeti és etimológiai jegyzéke (Keresztes 1986; adat mellett [fentebb is]: KL). Mindkét korpusz rendkívül érdekes megfigyelésekre, illetve következtetésekre ad alkalmat. Az UEW-ben összesen 26 mordvin lexéma családjában fedezhető fel egy vagy több szókezdő mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szóalak. A következőkben ezeket a szavakat elsősorban a kikövetkeztethető vokálislemeik alapján osztom csoportokba, majd az egyes csoportokon belül a magánhangzó-kiesés feltehető sorrendje szerint sorolom fel az egyes mordvin szavakat, a legkorábbiaknak látszó, ősmordvin kori eliziótól haladva az ómordvin, középmordvin, újmordvin korra feltehető kiesések felé. Amennyiben kronológiai fogódzót nem találtam, betűrendben közlöm a szóban forgó lexémákat.

Az alábbi finnugor eredetű mordvin szavak utalnak tehát *első szótagi magánhangzó-kiesésre*.

I. **i* (+ **ä*) → **ə* → "

Az első szótagi magánhangzó eredetileg **i*, a második szótagi pedig **ä* lehetett.

- (1) E M *kši* 'kenyér'
(KL 68) < ómd. **kšsa* < kései ómd. **karsə* < korai ómd. **karsä* < előmd. **kirsä* (FV **kürsä* 'ua.': UEW 679)
- (2) M *kšna*- (~ E *kešna*-) 'tüsszent'
(KL 57) < ómd. **kašna*- < ómd. **kišna*- (FP **kičnä*- 'ua.': hangutánzó: UEW 662)
- (3) E *pŕa* (~ R. *piŕa*), M *pŕä* (R. *piŕä*) 'fej'
(KL 121) < ómd. **paŕä* ~ **piŕä* (FU **perä* 'far': UEW 373)
- (4) E *pškiže*- (~ M *peškiže*-) 'hasmenése van'
(KL 122) < ómd. **paška*- ~ **piška*- << ómd. **piškä*- (FU **pučka* 'ua.; bélsár'; hangutánzó: UEW 396–397)
- (5) E M *šŕa*- '(fel)áll'
(KL 148) < kései ómd. **šašŕa*- < korai ómd. **šač-ŕa*- (rég. mordvin -ŕa képzőelemmel) < ómd. **sičä*- (FU **sačča*- 'áll': UEW 431–432)
- (6) M *ščava* 'anyai nagyanya' (elhomályosult összetétel: M *šč*- [vö. E R. *ščäŕa*, (Paasonen 1893/1903: 55) *iščŕŕa* 'anyai nagyapa', E *čiče*, *čič-aŕa* 'sógor'] + *ava* 'anya; asszony')
(KL 158) < kései ómd. **čäčä* < korai ómd. **čičä* (U **čecä* 'nagybácsi': UEW 34–35)
- (7) M *fkä* (~ nyj. *ifkä*, E *vejke*) '1'
(KL 184) < ómd. **vajkä* (FP **ikte* '1': UEW 81)

- (8) M nyj. *flīje-*
(KL 116) < ómd. **pivlā-* ~ **pijlā-* << előmd. **pēktā-* (FV **pektā-* 'ua.': UEW 728; vö. még: SSA *pettā-* a.)

II. $*i (+ V) \rightarrow *ə \rightarrow$

Első szótagi $*i$ következtethető ki, de a második szótagi vokális hangszíne vegyes képet mutat, illetőleg nem világos.

- (9) E *kšta*, M *šta* 'viasz'
(KL 162) < ómd. **šta* (az E *k-* eszerint inetimologikus hang) < ősm. **ššta* < előmd. **šišta* (FP **šištš* 'ua.': UEW 785–786)
- (10) E M *ška* 'idő'
? < kései ómd. **čka* ~ **ška* < korai ómd. **čačka* ~ **šačka* < ősm. **čička* ~ **šička* (? FP **čečke* 'idő(tartam)': UEW 620)
- (11) E M *pši* (~ E R. *piši*) 'forró'
(KL 122) < ómd. **pašaj* < ősm. **piša-* (FP **pošš* 'forró; hőség': UEW 738)
- (12) E *skiša-*, M *šleša-* 'csip'
(UEW 162) < ómd. **kaskāša-* (FV **kiškš-* 'szakít': UEW i.h.)
- (13) E *šleše*, M *kštīr* (~ M R. *kištīr*) 'orsó'
(KL 162) < kései ómd. **kaštāra* < korai ómd. *kištāra* (FV **keštřā* 'orsó; ? fon' < iráni: UEW 656)
- (14) E M *tša-* (~ E M R. *tīša-*) 'táplál'
< ómd. **tāša-* ~ **tīšā-* (FP **ters-* 'ua., felnevel': UEW 795)

III. $*u (+ *a) \rightarrow *ə \rightarrow$

Az első szótagi magánhangzó eredetileg $*u$, a második szótagi pedig $*a$ lehetett.

- (15) E *kšta-*, M *šta-* 'mos'
(KL 162) < ómd. **(k)šta-* < ősm. **šš(k)šta-* < előmd. **šu(k)šta-* (FV **šukštš-* 'ua.': hangutánzó: UEW 788)
- (16) E *skal* 'tehén', M *skal* 'üsző'
(KL 144) < ómd. **skal* < ősm. **šskal* < előmd. **uskals* (FP **uskals* 'tehén' < ? [iráni] jövevényező: UEW 805)
- (17) E *kšna*, M *šna* 'szij'
(KL 68) < ómd. **šakšna* < ősm. **šukšna* (1. < balti; 2. FV **šišna* 'ua.' < balti: UEW 786)
- (18) E *srado-* (~ M *sorado-*) 'szétszóródik'
(KL 147) < ómd. **sara-* (vö. E R. *sra-* 'elnyúlik') << ősm. **sura-* (FV **sira-* 'forgács; szétforgácsolódik'; hangutánzó: UEW 759–760)
- (19) E M *pra-* 'esik'
(KL 122) < kései ómd. **para-* < korai ómd. **pura-* (FP **pāra-* 'leesik': UEW 742)
- (20) E *troks* (~ M *torks*) 'át, keresztül'
(KL 171) < kései ómd. **tāraks* < korai ómd. **turaks* < ősm. **tūrā-* < előmd. **tora-* (FV **tora-ksš-* 'ua.': UEW 799)

- (21) *M kvalma* (~ *E kuvalma*) 'mentén'
(KL 74) < ómd. *kuva-* (a moksa címszóval vö. *M kuva'ka* 'hosszú') (FU **kawka* 'hosszú': UEW 132)
- (22) *M šča-* (~ *M nyj. uršta-*, *E orša-*, *E nyj. orča-*, *oršta-*) 'felöltözik'
< ómd. **orča* ~ **orša*- (FV **werča-* 'ruházat; felöltözik': UEW 820)
- (23) *nyj. krašti-* (~ *E kirvašte-*, *E nyj. kurvašte-*, *M kərväšte-*) 'meggyújt'
< ómd. **kurva-* (vö. *E kirva-*, *E nyj. kurva-* 'lángol' (FV **korpe-* 'ég': UEW 186)

IV. Első szótagi redukálódásra, majd vokáliskiesésre utaló további példák
Az alábbiakban megemlítek még három ősi mordvin szót, melyekben az eliziót eredményező első szótagi változások a korábbi csoportokba nemigen sorolhatók be. Megjegyzendő, hogy a (25) és (26) hangutánzó természetű finnugor kori előzményei csak a vokálisok magas, ill. mély hangrendjében térnek el egymástól. A (24) és a (25) pedig feltételezhetően homonímiát képezhetett egymással az ómordvin korban.

- (24) *E M kšni* 'vas'
(KL 69) < ómd. **kšna* < ősm. *kərthə* < előmd. **kärtə-nə* (FP **kärtə* 'ua.' < iráni: UEW 653)
- (25) *E M kšnat*, *kšnit* 'kanyaró'
(KL 69) < ómd. **kšna* < ősm. **kərna* (FU **kärnä* 'kéreg, héj'; valószínűleg hangutánzó: UEW 138)
- (26) *E křeňč*, *M kraňč* 'holló'
? < ómd. **kəraňč* (az **a* régiségére vö. Bubrih 1953: 37; – a szóban esetlegesen feltehető legújabb kori hangátvetés lehetőségére vö. Paasonen 1893/1903: 53; hasonlóképpen: *E M kambraz* ~ *M R. krambaz* 'nyereg') (FP **kərnə-šə* < U **kərnə* 'ua.'; hangutánzó: UEW 228)

Az említett lexémák többsége Bubrih történeti nyelvtanában is a példák között szerepel. Az orosz szerzőnek joggal tűnt fel, hogy ezekben és az általa felsorolt további régi, első szótagi magánhangzó-kiesésre utaló mordvin szavakban a második, illetőleg a harmadik szótag rendszerint az *a* fonémát tartalmazza, illetőleg eredetileg tartalmazta, vö. például *E staka* 'nehéz', *přev(e)* 'ész' (< **přa-vij* 'fej-erő' = 'a fej ereje'), *stuvár* 'asztal' (Bubrih 1953: 37).

A fenti összeállításban láthattunk néhány példát *szó eleji* magánhangzó-kiesésre (vö. 7, 16, 22). További példákat említ Paasonen mordvin történeti hangtanában (Paasonen 1893/1903: i.h.). Ezek közé tartozhat például az *E umař*, *M mař* 'alma' (? FV **omena* ~ **oməřə* 'ua.' ? < iráni: UEW 718), melynek moksa képviselőjében – amennyiben a magyarázat helyes (de vö. FV **marja* 'bogyó': UEW 264!) – a szókezdő **u* hangsúlytalan helyzetben esett ki. Tekintettel arra, hogy a Paasonen közölt szavak többségének etimonia még kevésbé van tisztázva, tehát az sem világos, hogy egyáltalán elizioról van-e szó – és nem például hangbetoldásról (vö. Zaicz 1997: 200) –, azok pusztá felsorolásától is eltekinthetünk.

A mordvin szóképzlet ősi rétegében célszerűnek látszik viszont befejezésül a lexémák *szó belseji és szóvégi helyzetben* bekövetkezett vokális-kiesését is egy kicsit

közelebből szemügyre venni. A fentebb említett szótörténeti-etimológiai szójegyzék alapján végzett elemzésem eredményeit hely hiányában csak vázlatosan, általában a példaanyag mellőzésével közölhetem.

1. Az alapszókincsre vonatkozóan feltűnően gyakran: 219 szóban, azaz a szóanyag 39,32%-ában mutatható ki a mordvin nyelvtörténet folyamán magánhangzó-kiesés.
2. A kiesések túlnyomó többsége – 154 esetben (70,32%) – *szóvégi* lekopás eredménye. Közülük 70 hozható kapcsolatba az ómordvin, 50 az ősmordvin és 34 az előmordvin korral. *Szó belseji* elízióval 61 ízben találkozhattam (ómordvin: 38; ősmordvin: 20; előmordvin: 3). A közel hatszáz szavas korpuszban *szó eleji* vokális mindössze a következő négy szóban enyészett el, legalábbis nyelvjárási szinten (ómordvin: 3; ősmordvin: 1): E, M *skal* ‘tehén’ << ősmd. **ǣskal*; M *uræzi* ~ E R. (Wiedemann) *ruzej* ‘ártány’ < őmd. **uræs*; E *udalo* ~ M *ftalæ* ‘mögött; hátul’ < őmd. **uda-* ~ **avta-*; E *vejke* ~ M nyj. *ifkå*, R. (Witsen) *uke*, irodalmi nyelvi *fåkå* ‘egy’ < őmd. **vajkå*.
3. A magánhangzó-kiesések közül 111 (50,68%) az ómordvin, 71 (32,42%) az ősmordvin, 37 (16,89%) pedig az előmordvin kori – egyaránt vokálist tartalmazó – szóalakkal regisztrálható, azokkal a mai, illetőleg későbbi formákat egybevetve.
4. Ami a lexikális morféma fonológiai felépítését (fonotaxisát) illeti, az az erzában és a moksában *azonos* – vagy azonos *is* – a mait az ómordvin kori alakkal összehasonlítva 46 (ez az ómordvin kori elemek 41,44%-a), az ősmordvin korival 54 (76,06%), az előmordvin korival pedig 29 lexémában (78,38%). A szóalak ezek szerint elsősorban az ómordvin kortól kezdődően változtatott jelentősebb mértékben.
5. A tövégi lekopás szempontjából tanulságos a mássalhangzós szóvéggel kikövetkeztetett szavak rövid számbavétele. A személyes névmásoknak, valamint 15 főnévnek a rekonstruált alakja arra utalhat, hogy a tövégi vokális lekopása elsősorban az ősmordvin korban következett be. Az említett főnevek túlnyomó többsége ősi szó, illetőleg régi jövevényszó (7–7 lexéma), egy pedig hangutánzó eredetű. Nevezetesen: a) finn-volgai, finn-permi, finnugor, uráli kori szavak: E *čovar*, M *šovær* ‘mozsár’; E *rivež* ‘róka’; E *šedej*, M *šedi* ‘szív <szerv>’; E *šovõn*, M *šovõn* ‘agyag’; M *uræzi* ‘ártány’; E *uroz*, M *uræz* ‘árva’; E *venč*, M *veñč* ‘csónak’; b) többségükben iráni, illetőleg balti kölcsönszavak: E *kañsł*, M *kañf* ‘kender’; E *paz*, M *pavaz* ‘Isten’; E *pursuz*, M *puRc* ‘malac’; E, M *rož* ‘rozs’; E *simen*, M *simæn* ‘gyökér; törzs’; E *tožan*, M *tožån* ‘ezer’; E *vergiz*, M *værgaz* ‘farkas’; c) onomatopoeitikus: E *čirkun* ‘szöcske’.

A szóban forgó szótörténeti-etimológiai szójegyzék alapján többek között nyomon követhető az is, hogy a hangkiesés mellett legalább 15 esetben szótagkiesés is megtörtént. Érdekesnek ígérkezhet tehát – adandó alkalommal – a szó hangtestének, a szótagszám alakulásának (történeti változásának, területi megoszlásának) a vizsgálata. Bizonyos következtetéseket lehet levonni továbbá a tövégi lekopások legújabb, nyelvjárási rétegével kapcsolatban is (ez utóbbira 17 példát számláltam össze a korpuszban), illetőleg arra vonatkozóan, hogy melyik mordvin nyelvjárás csoportban

mutatkozott hangkiesés, így ezek közt például az erza magánhangzós : moksa (másodlagosan) magánhangzó-hiányos szóvéget illetően. A moksában a redukált vokális jelöltsége, illetve jelölhetlensége emellett még helyesírási kérdést is érint.

Az említettek alapján a magánhangzók kiesésének tüzetes történeti áttekintése az elvégzendő, a mordvin történeti fonológia számára eredménnyel kecsegtető feladatok közé tartozik. A vizsgált szójegyzék azt sugallja, hogy a magánhangzó-kiesésnek legalább akkora szerepet kell tulajdonítanunk a mordvin nyelv történetében, mint a mássalhangzók eliziójának. Ez abból is következik, hogy ez utóbbi történetileg rendszerint az előbbinek, azaz a vokális-kiesésnek következményeként valósulhatott meg.

IRODALOM

- Ahlqvist, August 1861: *Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis*. St. Petersburg.
- Azrapkin 1966 = Ю. Н. Азрапкин: Колопинский говор мокша-мордовского языка. *OMdD* 4. 251–288.
- Babuskina 1966 = Р. В. Бабушкина: Темяшевский диалект мокша-мордовского языка. *OMdD* 4. 16–225.
- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys* = *SUST/MSFOu* 232. Helsinki.
- Bereczki, Gábor 1988: Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. Das Mordwinische. In: Denis Sinor (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Leiden etc. 316–331.
- Biuskin 1968 = М. С. Биушкин: Звуковая система федоровского диалекта эрзя-мордовского языка на территории Башкирской АССР. *OMdD* 5. 199–317.
- Bubrih 1953 = Д. В. Бубрих: *Историческая грамматика эрзянского языка*. Саранск.
- Cigankin 1961 = Д. В. Цыганкин: Шугуровский диалект эрзя-мордовского языка. *OMdD* 1. 294–395.
- Cigankin 1970 = Д. В. Цыганкин: Фонетика эрзянского литературного языка. In: С. З. Деваев – Д. В. Цыганкин: *Фонетика мордовских (моксианского и эрзянского) литературных языков*. Саранск. 46–79.
- Cigankin 1979 = *Фонетика эрзянских диалектов*. Саранск.
- Davidov 1963 = М. М. Давыдов: Больше-игнатовский диалект эрзя-мордовского языка. *OMdD* 2. 118–233.
- Feoktysztov 1966 = А. П. Феоктистов: Мордовские языки. In: В. И. Лыткин – К. Е. Майтинская. (szerk.): *Языки народов СССР. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Москва. 172–220.
- Gyevajev 1963 = С. З. Деваев: Средне-вадский диалект мокша-мордовского языка. *OMdD* 2. 261–432.
- Jakuskin 1961 = А. В. Якушкин: Дракинский диалект эрзя-мордовского языка. *OMdD* 1. 197–293.
- Jermuskin 1968 = Г. И. Ермушкин: Северо-западные говоры эрзя-мордовского языка. *OMdD* 5. 318–382.

- Jevszevjev 1929/1963³ = М. Е. Евсеев: *Основы мордовской грамматики*. Москва – Саранск.
- Juhász Jenő – Erdélyi István 1961: *Moksa-mordvin szójegyzék*. Budapest.
- Keresztes, László 1986: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus. II. Etymologisches Belegmaterial*. = *Studia Uralo-Altaica* 26. Szeged.
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*. Budapest.
- Lomakina 1966 = Т. И. Ломакина: Городищенский диалект мокша-мордовского языка. *OMdD* 4. 289–329.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994: Magánhangzók kiesése és betoldása. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai. 153–170.
- Objedkin 1961 = Д. В. Объединкин: Старо-турдатовский диалект эрзя-мордовского языка. *OMdD* 1. 100–196.
- Objedkin 1963a = В. Д. Объединкин: Говор села Мордовское Давыдово Кочкуровского района Мордовской АССР. *OMdD* 2. 37–98.
- Objedkin 1963b = В. Д. Объединкин: Говоры, имеющие общность со старо-турдатовским диалектом эрзя-мордовского языка. *OMdD* 2. 240–260.
- Objedkin 1963c = В. Д. Объединкин: Сабаевско-качелаевский говор эрзя-мордовского языка. *OMdD* 3. 3–26.
- OMdD = *Очерки мордовских диалектов 1–5*. Саранск, 1962–1968.
- Paasonen, Heikki 1893/1903: *Mordwinische lautlehre*. Helsingfors.
- Poljakov 1993 = О. Е. Поляков: Система фонем в мордовских языках. Гласные. Согласные. In: Л. В. Бондарко – О. Е. Поляков (ред.): *Современные мордовские языки 1. Фонетика*. Саранск. 83–134.
- Rédei, Károly 1984: Phonologische Analyse des Erza-Mordwinischen. In: Hajdú Péter – Honti László (szerk.): *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen = Bibliotheca Uralica* 7. Budapest. 209–230.
- UEW = Rédei, Károly 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1–2*. Budapest–Wiesbaden.
- Zaicz Gábor 1995: *A mássalhangzók kiesése a mordvinban*. [Kézirat.] Budapest. 139 p.
- Zaicz 1997: A hangbetoldás, a hangátvetés és a hanghelyettesítés a mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 4. 199–208.

DER WEGFALL VON VOKALEN IM MORDWINISCHEN

GÁBOR ZAICZ

Im Mordwinischen kann ein Vokalwegfall sowohl an der Grenze zweier Morpheme als auch im Morpheminneren erfolgen. Von den erwähnten zwei Erscheinungen kam bisher vor allem die Untersuchung der letzteren, die der Elision in freien Morphemen (d. h. im Wortstamm) zu kurz, obwohl sie einen engen Zusammenhang mit dem Erscheinen der zwei Arten des Wortakzentes in ursamojedischer Zeit zeigt. In den Anfangsphase der eigenständigen Entwicklung des Mordwinischen konnte der Wortakzent sowohl auf die erste als auch die zweite Silbe fallen.

Die ursprüngliche Lautform der heute mit einer Konsonantenverbindung beginnenden Wörter z. B. ist in Folge der – im Ur – bzw. dem Altmordwinischen oder zu einer noch späteren Zeit erfolgten – Reduktion und des späteren Wegfalls des anlautenden Vokals entstanden. In der ältesten Schicht des mordwinischen Wortschatzes (aus uralischer, finnisch-ugrischer, finnisch-permischer und finnisch-wolgaischer Zeit) konnten – auf Grund des Uralischen Etymologischen Wörterbuches (UEW) – in den Wortfamilien 26 mordwinischer Lexeme Wortformen mit einer Konsonantenverbindung im Anlaut gefunden werden.

Diese mordwinischen Wörter finnisch-ugrischer Herkunft sind Beweise für die Elision in der ersten Silbe, deren Ursache auf den ursprünglichen „Nicht-Erstsilbenakzent“ der betroffenen Wörter zurückzuführen ist.

Im Gegensatz dazu wurden im Mordwinischen die Vokale *a, *ä, *e in der zweiten Silbe – d. h. zumeist in der Endsilbe – der Wörter reduziert, oder sie fielen später oft weg, wenn sie unbetont waren. Bei dieser zweiten Gruppe der alten mordwinischen Wörter kann also mit gutem Recht ein Erstsilbenakzent aus urmordwinischer Zeit angenommen werden.

Für die Elision in der ersten und der zweiten Silbe und sogar auch für den Wegfall einer ganzen Silbe gibt es im Mordwinischen zahlreiche Beispiele.

Bei der Analyse der etwa 600 Wörter enthaltenden Wortliste von László Keresztes (vgl. *Studia Uralo-Altaica* 26) konnte in mehr als 200 Lexemen, also bei 40% des Wortbestandes ein Vokalwegfall im Laufe der Entwicklungsgeschichte des Mordwinischen nachgewiesen werden. Die überwiegende Mehrheit dieser Elisionen (etwa 70%) erfolgte (vor Allem im Mokscha) am Wortende und ist letzten Endes das Ergebnis der Abschwächung des Schlussvokals der Stammsilbe. In 28% des Korpus erfolgte die Elision im Wortinneren. Für den Vokalwegfall im Anlaut gibt es in diesem Material nur wenige Beispiele.

NYELVTUDOMÁNY

(NÉP)ETIMOLÓGIAI SZÓGYŰJTEMÉNY

MOKÁNY SÁNDOR

I. A 'tákol, fércel; hevenyészve készít el valamit' jelentésű nyelvjárási *áklál* (Győr-vár; kérdőjeles helymegjelöléssel: Zala, valamint Somogy megye), *áklál'* (Kemenes-alja), illetőleg *áglál* (Nagykanizsa; Csököly; Ózdfalu) tárgyas ige (ÚMTsz. 1: 164) nyelvünknek (kiváltképp újabb) történeti-etimológiai szótárai szerint az ugor kori örökségünkhöz tartozó *akad*, *akaszt* tövéből keletkezett gyakorító képzőbokkal (TESz. 1: 104, 115; EWUng. 16). Az Új magyar tájszótárnak ugyanebben az *áglál* szócikkében találjuk a göcseji

áglányi 'ágakat, gallyakat összehány'ni'

főnévi igenevet is. E változat hangalakját és jelentéstartalmát minden bizonnyal az *ág* 'faág' főnév befolyásolta. Ti. Göcsejben a rég(ebb)i közlések az *áglál*, illetőleg az *áglányi* szónak (vö. *Az a ház csak uv van öszvő ákláva*) még csak az alábbi 'told-fold, hevenyében összetákol, összeaggat, tataroz, pl. megbomlott kertelést, házfődelet, ruhát' jelentéséről tudósítanak (MTsz. 1: 13). – Az eredeti szó alakjában végbement átídomulást, egyszersmind jócskán módosult jelentéstartalmát így ábrázolom:

áklál 'tákol, fércel; hevenyészve készít el valamit' → *áglányi* 'ágakat, gallyakat összehány' [← *ág* 'faág, gally']

II. A 'csimasz'-nak – a *krumplikukac*, *sárgafejű kukac*, *drótkukac*, *fejirkukac*, *kukac* és *csúr* megnevezésein kívül (vagy mellett) – a következő lexikai-, illetőleg hangalakváltozatait jegyezte fel Penavin Olga a Bácskai magyar nyelvjárási atlaszában:

(1 Szabadka, 2. Palics, 7. Martonos) *lóbogár*; (4. Bácsszőlős) *lóbogár* ~ *lótetű*; (6. Horgos) *lóbogár* ~ *pajorkukac*; (8. Kanizsa) *pajorkukac*; (3. Ludas) *pajorkukac* ~ *bajorkukac* ~ *pajor* és (5. Kispia) *spanyorkukac* (BácsMNYA. 107. o.; ld. a mellékelt szólaprészletet a következő oldalon.)

Az alábbiakban a

bajorkukac és a *spanyorkukac*

megnevezések keletkezésének indítékát/indítékait, létrejöttüknek körülményeit igyekszem – a térképlap nyújtotta szóföldrajzi tanulságok kiértékelésével – feltárni.

Figyelemreméltó, hogy a ludasiak nyelvérzéke a *pajorkukac* jelzői szerepű *pajor* előtagját a 'Dél-Németország keleti részén lakó német népcsoport névé'-vel, a *bajor*-ral, a kispiaiaké viszont a *spanyol* népnév helyi *spanyor* változatával hozta kapcsolatba; értelmesítette. (A *pajorkukac* jelzőjének megváltoztatásában – a tévesnek vagy idegennek vélt előtag „értelmesített átírásában” – közrejátszhatott még e nyelvjárási

III. *bolond* ‘kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére’

Kniezsa István a *bolond* szónak két jelentését adja meg: 1. ‘tor, töricht, verrücht, unvernüftig, narr’ és 2. ‘kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére’; az etimológiát magyarázó részben megállapítja, hogy ez a szláv jövevényszavunk „csak az eredeti ‘tévedés’ jelentésből fejlődhetett” (Kniezsa: SzJlsz. 99). – A 2. jelentés létrejöttének mikéntjét a TESz. (I: 333) azonban tisztázandónak tarja. – Az 1984-ben megjelent Néhány ujjevünk eredetéhez című cikkemben így magyaráztam meg e jelentés keletkezésének szemléleti hátterét: „– Az elnevezés indítékát abban látom, hogy ez a felfüggesztett kőnehezék – a szövőszéken végzett munka közben – lengő, himbálózó mozgást végez. Hasonló szemléleten alapul például a *rengő* ‘bölcső’ <: *reng* ‘(könnyű súlyú, bizonytalan alátámasztású vagy függő tárgy) ide-oda mozog, leng, lebeg, ring, hullámozik’ (TESz. III, 380) vagy a népi *sétáló* ‘óra ingája’ (ÉrtSz.) <: *sétál* ‘szórakozásból jön-megy’ (SzegSz.). – A *bolond* főnév itt tárgyalt jelentése a szláv *blqdz* ‘tévedés, tévelygés’ (TESz. I, 333) főnévnek a magyar fejleménye; azaz: ‘tévelygés’ → ‘(mozgó, ingó, lengő) kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére’” (NéprNyud. 26–27: 73). Magyarázatomat a német nyelvű szöféjtő szótárunk szerkesztői magukévá tették – vö. „Subst Bed 2 kommt vom unregelmäßigen Gang des Fadenspanners” –, de a cikkemre való utalásról megfélekedtek (EWUng. 121). – Az alábbiakban a fenti (rövidre fogott) értelmezésemet, érvelésemet több nyelvjárási adattal kiegészítem, és az ezek révén levonható jelentéstani összefüggésekre is figyelemzek. (A forrást fel nem tüntetett adatok az ÚMTsz.-ből valók.)

(1.1.) *bolom* [b..] (Szentgál), *bolo*” (Nagyszalonta), *bolo*” [b..] (Lovászipatona), *bolond* (Sümeg; Mezőtúr; Hortobágy; Hajdúböszörmény) ‘kerge <juh>’ (vö. [a *bolom birka*] „mégbolondull, elmarad a többitől, forgolódik, körbe legel”: Szentgál; „*bolond-toklyó* amellyik forog, kergül fejeveleje vizenyössé válik”: Mezőtúr; az ÚMTsz. cédulaanyagából) ~ (1.1.2.) *bolondozó* ebben: *bolondozó légy* (Hódmezővásárhely) ‘egy helyben körben forgó, döglődőfélben levő légy’ ~ (1.1.3.) állandósult szókapcsolatokban: *Bolond vagy, csakhogy nem keringsz!* (Karancs vidéke), *Bolond vagy, ha nem is forogsz* (Baja);

(1.2.1.) *bolondnak* (Őrszentmiklós) ‘a szövőszék sebesen forgó fonálgombolyítója’ (vö. „A [fonal]gombolyítót sebes forgása miatt bolondnak nevezik”: az ÚMTsz. cédulaanyagából); *bolond* (Uzon) ‘<szövőszék része>’; *bolond* (Kóbor) ‘a szövőszék verőbordája’ (MNYj. 24: 45) ~ (1.2.2.) *bolondító* (Gomba) ‘olyan hintaféle, amely egy függőlegesen álló karóból és egy ezen keresztben elhelyezett, körben forgatható rúdból áll; ennek a két végére ül vagy kapaszkodik egy-egy gyermek; bolondlimba’; *bolondlimba* ‘bolondító’ (Bókaháza); *bolondmalom* (Hódmezővásárhely, Cegléd) ‘ua.’ ~ (1.2.3.) *bolonkocsi* (Gyula, Medgyesegyháza, Nagykamarás, Újkígyós, Nagyzerénd), *bolon’kocsi* (Apátfalva, Makó) ‘körhinta’; *bolond-szekér* (Medgyesegyháza) ‘ua.’; *bolondmalom* (Hódmezővásárhely, Cegléd), *bolom-malom* (Doboz, Gyula) ‘ua.’;

(1.3.1.) *bolondfának* (Környe) ‘<a szekéren> a rúdszárny két végét összekötő fa; juha’ (vö. [azért nevevezik így] „mert fel-le mozog, az tartja fenn a kocsi elejét”: az ÚMTsz. cédulaanyagából) ~ (1.3.2.) *bolondkocsi* (Alföld; Kardoskút); Hódmezővásárhely); *bolonkocsi* (Mezőberény) ‘boglyába rakott gabona vagy széna behordására használt, rendszerint négy kerékből, egy rövidebb és egy hosszabb tengelyből,

valamint két hozzájuk kapcsolt hosszú, vastag póznából készült, háromszög alakú, alacsony szállítóeszköz, vontatókocsi'; *bologkocsi* (Biharkeresztes) 'szénaszállításakor használt, jószággal húzatott két [sajt]kerekű kis szekér, amelyhez a vontatórúdat horoggal akasztják hozzá'; *bolondszekér* (Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve) 'boglyába rakott gabona vagy széna behordására használt szállítóeszköz; bolondkocsi'.

(2.) Ide kíváncsnak még a következő adatok: *el-bolondul* (Répcse melléke; Csíkvándorfalva; Borszék; Őrség, Szalafő; Zala megye Hetés, Dobronak) 'eltéved' (MTsz. 1: 157); *ebolundu ~ elbolondul* (Göcsej), *ebolondul ~ èbolondul* (Nagykani- zsa) 'ua.' (ÚMTsz. 2: 65); *elbolondul* (MNyA. 1162 *eltéved*).

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nyelvjárásainkban a *bolond(-)* több – eddig figyelmen kívül hagyott – jelentéskört fejlesztett ki:

1. '<csapongva> forgó, keringő <zavarodott elmeállapotú ember, kergekóros állat, döglődő légy>' ~ 2. 'a szövőszék hosszanti fonalainak kifeszítésére szolgáló fel-függesztett (lengő, himbálózó) könehezék'; 3. 'kézi erővel vadul (meg)forgatott kezdetleges körhintaszerű szerkezet' → 3b. 'körhinta'; 4. a rúdszárny két végét összekötő – (szabálytalanul) ide-oda, fel-le mozgó – fa; juha' ~ 5. 'a szövőszék verőbordája' ~ 6. '(fekvő nyolcasféle mozgással haladó) kis sajtkerekű alacsony szénaszállító eszköz'; 7. 'eltéved' (← 'irányt, célt tévesztve ide-oda bolyong, tévelyeg'). – Az utóbbi jelentés is belső fejleményként keletkezhetett, vö. például: *kába* 'bolond', 'kábult; kótyagos', valamint N. 'kerge <juh>' (TESz. 2: 289), illetőleg *megkávul* 'eltéved' (MNyA., uo.).

IV. A Beregszász nyelvjárásában följegyzett 'erdei fekete hangya' jelentésű

*büszke*²

főnév az EtSz. (1: 595) szerint ismeretlen eredetű. A kárpátaljai Dercen nyelvjárásában is fölfigyeltek erre a tájszóra; ott 'nagy vörös hangyá'-t jelent (ÚMTsz. 1: 659). Ezzel, a mindössze két adatból ismert nyelvjárási szóval sem a TESz., sem az EWUng. nem foglalkozik.

A *büszke*² szónak tulajdonképpen igen áttetsző 'az alaktani felépítése; ennek ismerete – az alábbi fejtegetésemből kiderül – egyszersmind megvilágítja etimológiáját is. – Gyermekkori tapasztalatomból, emlékeimből tudom, hogy mindkét hangyafajta erős illatú – bűzű – hangyasavat termel. Ha ugyanis egy megnyálazott hosszabb fűszállal kicsit felzavarjuk bármelyiknek a bolyát, a riadt mozgásba hozott katonák erős illatú savat bocsátnak rá (ezzel a „fegyverrel” védekeznek az ismeretlen „betolakodó” ellen). Erről a hangyasavas fűszálról nyalogattam le a kissé maró, de kellemes ízű hangyasavat. Nos, e két hangyafajta az erős illatú hangyasavról vette nevét: ez ugyanis a *bűz* 'szag; rossz, szúrós szag' főnévből alakult *-ke* kicsinyítő képzővel. Tulajdonképpen z-vel kellett volna írniuk az adatközlőknek, ha nem követték volna a nyelvjárási kiejtést, illetőleg – s ez állhat közelebb az igazsághoz – , ha felismerik a *büszke*² hangyanévben a kiejtése révén elhomályosult *bűz* főnevet. A Révai Nagy Lexikona egyébként így ír a „szúrós szagú” [én ritkítottam: – M. S.] hangyasavról: „Előfordul szabad állapotban a hangyában, főképen a nagy erdei hangyában (formicca rufa). Innét ered a neve is.” (RévLex. 9: 483).

V. Kiss Jenőnek A magyar madárnevek című munkájából megtudjuk, hogy a szlovákiai Berencs nyelvjárásában a 'kék cinege (Parus coeruleus)' jelentésű

cikolká

madárnév eredetét még nem sikerült megoldani (Kiss: MMad. 292). Néhány oldallal feljebb viszont tudomást szerzünk arról, hogy a 'cinke' jelentésű „*szikorá, szikorká* (Nyitragerencsér: Nyatl. 629.) jövevényszó; a szlovák *sýkora, sýkorka*: 'cinke' átvétele (Kiss Lajos: Nyr. 1975: 223)” (uo., 287). – Ez utóbbi (magyar és szlovák) adatokból viszont bizvást arra következtethetünk, hogy a *cikolká* madárnév is a szlovák *sýkorka* átvétele: ti. a Berencs nyelvjárásába átkerült **szikorká* szókezdő mássalhangzója affrikálódott (vö. *szigorú* > N. *cigorú, szikár* > N. *cikár, sziporka* > N. *ciporka, szippant* > N. *cippant, szirt* > N. *cirt* : TESz. 3: 748, 750, 762, 763, 765), a többeli *r*-je pedig *l*-lé változott (vö. N. *para* 'a háló szélére aggatott könnyű fadarab' > N. *pala* 'ua.', *paraszt* > R. *palazty* [= palaszi] származék, *paróka* > N. *palóka, szirup* > N. *szilop* : TESz. 3: 96, 102, 112, 765). – A *cikolká* változat tehát ilyen fejlődési sor végeredménye:

szlk. *sýkorka* > m. *szikorká* > *cikorká* > *cikolká*

VI. A 'rossz minőségű, köves föld; égevényföld' neve Szentgálon *égeményföld* (ÚMTSz. 2: 20). Az összetett szó jelzői szerepű előtagjának szerkezeti felépítése világos: az ég 'lángol' igéhez deverbális -(e)mény képző járult. Nyelvjárásainkban az *égemény*-nek él *égeményes* továbbképzett alakja is; vö. 1. *égeményes* (Zala megye; Somogy megye) 'gyúlékony'; 2. *égeményes* (uo.), *égeményës* (Cserszeztomaj; Kisdörgicse) 'nyáron könnyen áthevülő homokos, kavicsos <talaj>' (ÚMTsz., uo.). – E példák láttán felmerült bennem az alábbi kérdés: vajon nem lehettek-e hatással az -eményes ~ nyelvjárási -eminyes toldalékbokkal és/vagy ilyes szódarabbal ellátott szavak az Apátfalván följegyzett (ÚMTsz. 1: 775) 'csecsemő' jelentésű

csecseminyës

névszó alakulásmódjára?

Nézzük meg, hogy milyen nyelvi elemből vagy elemekből állt össze a *csecseminyës* szó, illetőleg ennek -eminyës szódarabja.

Bizonyos, hogy összetett szó -val van dolgunk; ismert alakja ugyanis a múltban úgy keletkezett, hogy a régi (**csecsemüj*) > **csecsemüj* előzményt feltételező) **csecseměj* -nek szabályosan alakult *csecsemi* 'csecsemő' változatához (vö. 1536: *chýchemýknek* 'csecsszopóknak': Peshy, ÚJT. 45: EtSz. 1: 898) denominális -ny és -(ë)s nomenképző kapcsolódott. A *csecseminyës* kompozitumot tehát megörzött régi ségnek kell tekintenünk, mivel a denominális -n (~ ny ~ -m) névszóképző „ma már minden funkciójában elavult, sőt elavultnak tekinthető szinte az ómagyar kortól kezdve” (D. Bartha: Szóképz. 108). – Ennek a magyarázatnak azonban mintha ellentmondának az alábbi nyelvi tények. Bizonyos nyelvjárásaink ugyanis ismerik az 'emlő' jelentésű *ésecs*-ből alakult *csecsel* (Hajdúszoboszló) '<bárány> szopik' igének következő derivátumait: a *csecselés* (Istensegits–Dunántúl) 'szopás' főnevet, a *csöcsöllös* (Sorkikápolna; Göcsej) 'szopós <gyerek>' (ÚMTsz. 1: 775) melléknévet, valamint a *csöcselék* 'csecsemő' (Kemenesalja: MTsz. 1: 280 [*csëcsëlék*] a.) főnevet. Ezek a derivátumok azt sugallják, hogy a *csecseminyes* olyan – a *csecselés*-hez,

csöcsöllös-höz, ill. *csöcselék*-hez hasonló – igei származékszó, amelyikben a *csecs* névszói alapszóhoz eredetileg **(ē)l + míny + (e)s* képző járult; vagyis címül írt szavunknak mintha **csecselmínyes*-féle előzménye lett volna. A nyelvtörténeti tényekkel megtámogatott első elemzés azonban ezt a lehetőségét, mint valós nyelvi alapot nélkülözött, kizárja.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az *égeményes*, *eredményes* ‘jó, helyes’ (Öcsöd, Békésszentandrás: ÚMTsz. 2: 202), *huzományos* ‘zsaroló, másét magához ragadó (ember)’ (Vas megye Őrség: MTsz. 1: 918), *leleményes*, *süteményes*, *veteményes* stb., illetőleg *köményes* ‘köménymagos pálinka’ (Székelyföld: MTsz. 1: 1207), *leményes* – vö. *leményös* ‘tokás’: *Van, aki a leményös lányt kedveli* (Hódmezővásárhely: ÚMTsz. 2: 807) – derivátumfélék hallatán az adott nyelvjárást sajátjának tekintő, nap mint nap ezzel élő „alak(tan)ilag” bizvást a felsoroltfélék közzé tartozónak vélheti/vélhetné a *csecsemínyes* ‘csecsemő’ szót is, merthogy a szabályos fejleményű *-emi* utótagját a közben eltelt hatalmas idő elszigetelte, eredeti értelmét szétmállasztotta, így a képzőkkel megtoldott *-emínyes* egészét az adott nyelvjárást beszélők (mai) nyelvérzéke könnyűszerrel toldalékbokornak vagy olyasfélének minősít(heti).

Az efféle „hovatartozás” – összetett szó-e vagy származékszó – megítéléséből fakadó bizonytalanság látható Andrásyné Kövesi Magdának (Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból: MNYj. 2: 103) *rézmin* szó magyarázatában is: a szerző e szót ti. inkább derivátumnak, mintsem személynévi eredetűnek véli. Kövessük nyomon okfejtését: „Valószínűleg e képzőt [ti. a *-mény*-nek nyelvjárási *-min(y)* változatát: – M.S.] találjuk – írja Andrásyné Kövesi Magda – a nagyon elterjedt *rézmin* szóban; *ruha rézmin* ‘ruhaszaggató’ (Nagylózs Nyr. XXX, 444); *rézmin* ‘ruhát nem kímélő vagy szaggató ember v. gyermek’ (Sopron MNY. XII, 44); *nëm hiábo ujjan rézmin a fiatá asszony*: ‘pazarló’ (Mihályi Kisfalud Nyr. XX, 473); *rézmi* ‘ruhát nem kímélő s szaggató ember vagy gyermek’ (Sopron MNY. XII, 44); továbbképzett alakban *rézmulni* ‘szaggatni’ (Sopron MNY. XII, 44)”. Ám a *ruharéz* alakváltozat alapján felteszi: „E szó [ti a *rézmin*; – M. S.] lehet a *réz* elvonásnak – *mány*, *-mény* képzős származéka, de lehet a [*Rézmán* személynévre visszavezethető; – M. S.] *rézmán* hasonulással keletkezett *rézmin* alakja is a vizsgált területen”. A következő mondat tartalma azonban a szóalkotás felé billenti a mérleg nyelvét. Íme: „E szó analógiájára keletkezett egy másik *-mény* képzős tréfaszó: *huzmin* a) ‘munkáért nagy bért, kiadott pénzért nagy kamatot kívánó uzsorás’, b) ‘csalfa’ (Sopron MNY. XXII, 43)” (uo. 103–104). Az alábbi adatok azonban – a nyelvészeink véleménye szerint – a *rézmin* személynévi eredetét igazolják: a feltehetően személynévi eredetű (vö. a szláv származású *Radó* személynévvél) nyelvjárási *radó* „A) fn. 1. 1834: ‘izgága, bujtogató személy’, 2. 1897: ‘tized- vagy adóbehajtó; B) mn. 1. 1844: ‘ruharongyoló, ruhanyűvő <gyerek> | csintalan, vásott <gyerek>’, 2. 1881 ‘piszkos, mocskos’ a *ruharadó* ‘ruhatépő, ruhakoptató’ összetételből önállósult; „ugyanilyen alakulat a N. *ruharézmin* ~ *ruharézmán* ‘ruhatépő, ruhaszaggató’ (CzF.; MTsz.) összetétel, melynek utótagja a *Rézmán* (< Erasmus) személynév; vö. még *ruhagyuri* ‘rongyos ruhájú ember’” (TESz. 3: 329).

Végző következtetésként tehát megállapítható: a *csecsemínyes* nyelvünk régi korszakában keletkezett kompozitum, de a mai nyelvérzék számára már

minden bizonnyal származékszónak minősülő egyszerű szó; ebben a változatban való megmaradásában – a nyelvjárást beszélők nyelvi gyakorlatában kialakult kodifikálatlan (szubjektív) norma alapján – a fenti (valós vagy vélt) alak(tan)i párhuzamfélék játszhattak/játszhatnak szerepet; a *csecsemínyes*-nek tehát sem hangtani fejlődésében, sem a mai alak(tan)i értékelésében a népetimológia nem vett részt.

A különböző – régi és mai – idősíkok által determinált hangtani változásokat, illetőleg a szóösszetételnek egyszerű szóvá történő átalakulását, átstruktúrá-ló d á s á t így ábrázolom:

R. * *csecsemijü* >> *csecsemi* := **csecsemíny* [= *csecs* + *emí* ‘*csecs* + *emő*’ + *-ny* kicsinyítő képző] := *csecsemínyes* [= *csecsemíny* + *-(e)s*] → *csecs-emínyes* [= *csecs* + *-emínyes* toldalékbokor] ⇐ *égeményes*, *huzományos* stb.

Álfeltevés:

csecs := **csecselmínyes* [= *csecs* + *-(ē)l* + *-míny* + *-(ē)s*] ‘*csecsemő*’ ⇐ *csöcsöllős* ‘szopós <gyerek>’ [= *csöcs* + *-(ö)ll* + *-ő* + *-s*], *csecselés* ‘szopás’ [= *csecs* + *-(e)l* + *-és*], *csöcselék* ‘*csecsemő*’ [= *csöcs* + *-(e)l* + *-ék*]

VII. Az ‘élemedett korú <személy>’ jelentésű *idős* melléknévnek nyelvterületünk legkülönbözőbb nyelvjárásaiban *üdős*, Gyulán (a szóbelseji *ő* > *ü* zártabbá válását dokumentáló) *idűs* és (szóeleji *i* > *ü* labializáción átesett) *üdős* alakváltozata van; figyelmet érdemel viszont az, hogy a romániai Domokoson

dűs

szóváltozatát jegyezték fel (ÚMTsz. 2: 1061). Ez az utóbbi egy szóeleji *i* > *ü* labializáción átesett *üdűs* előzményből módosult úgy, hogy a nyelvérzék az ‘ő’ személyes névmásnak vélt *ü* szókezdő magánhangzóját elvonta. A változásokat így szemléltetem:

idős > *idűs* > *üdűs* → *dűs* [⇐ (Ø N. *ü* ‘ő’ szem. nm.) *dűs*]

VIII. A ‘pisztrícgombá’-t Cserszegtomaj nyelvjárásában *fődi gévá*-nak hívják, Dombóváron a *földi géva* is valamilyen ‘gombafajta’; a ‘világosbarna színű, a szegfűgombához hasonló, de annál nagyobb gombafajta’ neveként viszont ez a megnevezés Tamásiban – téves tagolással – így módosult:

fődig Éva

(ÚMTsz. 2: 515). Az átrendeződésnek, átagolódásnak kiváltója, mozgatója szerintem a tréfás népetimológia lehetett. L. erre az ilyen tréfás kifejezéseket: (Monor) *fődig ér a lábod* ‘tréfás dicséret’: *Derék ember vagy, fődig ér a lábod* (ÚMTsz. 2: 513), illetőleg *fődig-ember* (Uzon: MTsz. 1: 632; Tevel: ÚMTsz. 2: 515) ‘alacsony ember’; *fődig valag* (Kiskunhalas) ‘nagy fenekű, elhízott, rövid lábú nő, esetleg férfi’ (ÚMTsz., uo.).

– Ábrázolva:

fődi géva → *fődig Éva* [⇐ *főd* ‘föld’ + *ig* hr. + *Éva* szn.] ⇐ *fődig ér a lábod*, *fődig-ember*, *fődig valag*

IX. A régi és nyelvjárási *farcsuka* 'a gerinc végső csontja', mint ismeretes, a *far* főnévből alakult a *cs* és *k* kicsinyítő képzők bokrával (TESz. 2: 843; EWUng. 357). – Kérdésként felvetődik: azonos morfológiai felépítésűnek véljük-e Gődöc, Gyergyóremete és Szentdemeter nyelvjárásában a 'nagy(obb) hópehely' jelentésű

hó² csuka

szót is (SzékNyfSz. 212), noha feltételezett „képzőbokra” itt nem kicsinyítést, hanem nagyítást fejez ki? Erre a válaszom csak nemleges lehet, mert e felvillanó gondolatot érvekkel nem lehet megtámogatni, igazolni. Az alább következő nyelvi tények elemzéséből viszont határozottan megállapítható, hogy tárgyalt szavunk *s z ó ö s s z e t é t e l*: előtagja tudniillik a *hó* 'csapadék egyik neve', *csuka* utótagja pedig azonos a 'mogyoró burka' jelentésű nyelvjárási *csuka* (~ *csuga*) szóval; vö. *csuka¹* (Kászonújfalú) 'mogyoró burka', *csuga* (Ajánád) 'ua.' (SzékfTszók. 11); *csuga* 'amiben a makk terem, *csukának* is mondják Udvarhelyszéken néhol' (Krizsa: Vadr. 235); [a **hócsuká*-ból tapadással létrejött] *csuka²* (Gyergyószentmiklós) 'nagyobb hópehely'; *csukáson havaz*, illetőleg *csukázik* (Kászonújfalú) 'nagy pelyhekben hull a hó' (SzékNyfSz. 11). A hasonlóságon alapuló névátvitel a mogyoró sajátos alakú burkára utal; ugyanúgy keletkezett még például a (*pehely* 'finom, apró, puha toll' →) *pehely* 'hópehely'; (*pille* 'kisebb fajta lepke' →) *pille* 'hópehely' (ÉrtSz. 5: 700, 747); nyelvjárási (Sztotyör H 28) *pillangó* 'ua.'; (Csíkborszova Cs 160) *galuska* 'nagyobb hópehely' (SzékNyfSz. 211, 212); (Szék) *Úgy esik a hó, mint egy nagy lepedő, akkorák mint egy-egy mokánykapca* (MNyRKölcs. 263); stb.

Igazamat megerősítik a '(hártyaféle) búzaszemtok' jelentésű diószegi (U: 8) *buzácsuka*, valamint a belőle tapadással keletkezett farkaslaki (M: 12) *csuka³* 'ua.' (RMNyA. 49) adatok is. – És végül: az itt megvitatott *csuka¹*, *csuka²*, *csuka³* és *csuga* az ismeretlen eredetű *csutka* 'gyümölcs magháza, torzsája (szárával együtt)', 'kacs', 'csonk', 'lemorzolt kukoricacső', 'kukoricaszár' stb. szócsalád tagjai (TESz. 1: 577; EWUng. 236).

X. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár

holocska

szavának eredetét, jelentését vizsgálom meg:

„? *holocska* ' ? ' 1778: a Vajatis küldöm egy Holotskával még ha, lehet fogatok magam bé viszem Na(go)dnak [Nagyida K(olozs m.); Told(alghi család levéltára) 6],, (SzT. 5: 232).

Aligha kétséges, hogy az „elején-hátulján” megkérdőjelezett, tehát mindenképpen rejtélyes szónak – a szöveggörnyezet alapján – lényegében 'vajtartásra, szállításra szolgáló edényféleség' értelme van, vagyis olyasfajta agyagból készült használati tárgyról lehet szó, mint amilyenről a következő – Kolozs vármegyei Uzdiszentpéteren 1679-ben följegyzett – mondat tudósít: „Vajnak valo szoros szaju Fazek nro 2” (SzT. 3: 741), vagy amilyen az 1677-ből származó (mezőmadarasi) mondatban áll: „Szin vaj egy korso fazekb(an) [ti. korsószerű fazékban; – M. S.] Okt no 4” (SzT. 7: 273).

A *holocska* származása kétséget kizáróan megállapítható: jövevényszó, forrásnyelve az ukrán, vö. ukr. *глічик, глічок* '(tejes)köcsög'. Az ukrán *глічик, глічок* képzett szó: a 'köcsög, (agyag)edény, kancsó' jelentésű *глек* főnévből alakult *-ик ~ -ок* kicsinyítő képzővel; az *-ик* képzős alakot átvették délen és nyugaton az orosz nyelvjárások is, vö. *глічик* 'agyagköcsög'; ld. még ukrán *глек* 'szűk szájú agyagedény', or. nyelvjárás *глек* 'ua.' és orosz *глекъ, гълекъ*, genitivuszi alakja *гълъка* 'borosedény', valamint fehérorosz *гляк, глечёк* 'köcsög', lengyel *hlak* :> *hlaczyk* '(agyag)köcsög'. A szó eredete vitás, de mindenképpen ősi (Hrinčenko 1: 288; ЕСМ. 1: 522.; Фасмер 1: 412; Brückner: SłJPol. 172). – Címszavunk szabályos hangváltozások eredményeként jött létre: az ukrán *gléqok* szónak genitivuszi *gléqoka* alakja került át nyelvünkbe, ahol előbb **holecsoka* ≥ **holocsoka* formát ölthetett, hogy majd ebből fejlődjön (a Horger Antal nevével fémjelzett hangtendencia érvényesülésével) a mondatbeli *holocska*.

XI. Az ÚMTsz. (2: 1025) *huncut* szócikkének adatait olvasva az embernek az a határozott meglátása, hogy a szerkesztők a Veszprém megyei Ősi község

huncfik

szavát a számos nyelvjárásból adatolt – mi több: széles körben elterjedt (az ÉrtSz. 3: 379 stílusmeghatározása szerint „népi”, „régí”) –

huncut

névszó a l a k v á l o z a t á n a k tekintik. – Ámde az elsőként kiemelt – csupáncsak egy adattal képviselt *huncfik* – a szócikkben k a k u k k f i ó k a .

Kezdjük bizonyításunkat a nyelvjárásainkban jóval ismertebb második szóval, a *huncut*-tal. – A TESz.-ben (2: 167) azt olvassuk, hogy a nyelvjárás *huncfut, huncfút, huncfüt, huncot, huncút, huncvut* stb. többszörös átvétellel, a Magyarországon és Erdélyben állomásozott német katonaság révén került nyelvünkbe különböző német nyelvjárásokból (vö. például: német R. *hunsfutt, hunsfut* 'gyáva személy, alávaló ember'; személy becsmérése használt szóként erdélyi szász *hunzwut* és szepesi szász *huntsvut*, irodalmi német *Hundsfoot* '<archaizáló stíluselemként:> gazember, csirkefogó'); az átadó német nyelvben összetett szó: előtagja a ném. *Hund* 'kutya', utótája pedig a ném. *Fut* '<trágár szóként:> nő vagy nőtény emlős állat nemi szerve'.

A Veszprém megyei Ősi község *huncfik* német eredetije viszont a *Hundsfc* összetett szó, ennek magyar tükörfordítása: *kutya-basza* (← *kutya fikta*) 'kutya csinálta, kutya nemzette'; vö.: 1675: „hallottam hogy *kutia baztanak* [én.emeltem ki; – M.S.] zitta az feleséget” (Körispatak: SZT. 7: 647). A 'nemileg közösül' jelentésű *fék* (Orosztony); *fikni* (Hódmezővásárhely) 'közösül' (ÚMTsz. 2: 325) eredetére vonatkozóan vö.: újfelnémet *ficken* 'dörzsöl, súrol; koptat; nemileg közösül', erdélyi szász *fäcken, fickn* 'odasuhint; nemileg közösül' stb. (TESz. 2: 866). „– Némely nyelvjárásban – jegyzi meg ugyanott idézett történeti-etimológiai szótárunk – még önálló szóként, eredeti jelentésében használatos; egyébként szélesebb körben (s ekkor is főként nyelvjárás szinten) elhomályosult értelmű, szitkozódó vagy tréfás indulatszavakban őrződött meg: vö. *fékomadta, fikomadta, fekomteremtette, kutyafigta, fikkom* stb.”

Az ÚMTsz. *huncut* szócikkének szerkesztőjét/szerkesztőit nyilvánvalóan a németből átvett szavak egyező jelentése, majdhogynem azonos hangalakja, hangzása ejt(het)te rabul és terelte – pajzánul – a téveteg asszociációk birodalmába.

XIII. Az Arad vármegyei Magyarpécskán följegyzett *Futom az éldős anyuk lekit!* és a (Csongrád megyei *Ejnye, futtom az irgalmát!* (MTsz. 1: 645 [2. *fut*] a.) „népi, részben tréfás káromkodások” *fut* alapszava Melich János véleménye szerint román-magyar nyelvi közeg szüleménye: a román *futu-î mama lui! futu-ți mama ta! futu-ți ‘fické seine, deine Mutter’* ocsmány káromkodással, illetőleg ennek állítmányával – vö. román *a fute* (jelen idő *fut*, felszólító *fute!*) ‘ficken, vögeln’ – van származásbeli kapcsolatban (EtSz. 2: 601). A két nyelvű közegéből elszármazott, megmagyarított román szitkozódás

fut(t)om

állítmánya vándorútján elvesztette eredeti trágár jelentését és egyszerű indulatszóvá szelídült, vö. *futtom* isz. *Futtom az öreganyád!* (SzegSz. 1: 482). Egyáltalán nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az Ormánysági szótár gyűjtője, valamit szerkesztője ezt a mondatszót az alábbi „félkáromkodásokban” a *fut* ‘szalad’ ige egyes szám harmadik személyével asszociálta; íme: *fut* tárgyatlan és tárgyas ige 1. ‘szalad, rohan, megy a leggyorsabb iramban’, 2. ‘foly, folyik (növény indája, szára)’, 3. ‘elégleges valamire’ és 4. ‘értelme-vesztett káromkodásban’: *Futom az apádat! – E! Futom az anyát templomát! – Futom-fékom az anyád mindőségét!* (OrmSz. 176, ill. 151).

XIII. A Székely nyelvföldrajzi szótárban a ‘csipkebogyó’-nak Hidvég (H 52) nyelvjárásában

hecseny,

a miklósváriakéban (H 98)

pecsény,

tizenöt kutatóponton – (Kisgalambfalva U 239), (Mikóújfalu H 101), (Zalánpatlak H 97), (Bögöz U 235), (Sepsiszentgyörgy H 50), (Étfalva H 72), (Sepsiszentkirály H 27), (Zalán H 79), (Csikdánfalva Cs 169), (Futásfalva H 94), (Fotos H 57), (Oltszem H 81), (Kászonzelt U 236), (Százazajta H 100) és (Csikmadaras Cs 165) – pedig

“pecs”

az egyik neve (SzékNyfSz. 91–92). – Alább e három elnevezés keletkezésének hogyanijával, mikéntjével foglalkozom. Véleményem szerint mindegyik kiemelt változat végső soron az erdélyi szász nyelvjárások *hætsnpæts* ~ *hætschempætsch*, illetőleg bajorosztrák *êtschepêtsch*, *hetschenbetschen* ‘csipkebogyólevár, csipkebogyó’ (Lumtzer–Melich: DOLw. 133: TESz. 2: 81) valamelyikére megy/mehet vissza.

A *hecseny* valamint a *pecsény* közös – kétségkívül osztódásos ikerszóként érzékelt, felfogott – magyar előzménye egy **hecsen(y)pecsen(y)*-féle változat lehetett. Ennek az első – *hecseny* (≤ *hecsen*) – szódarabja Hidvég nyelvben elevenedett meg, a második – *pecseny* (≤ *pecsen*) – szótőrete pedig a miklósváriak nyelvjárásában önállósult.

A környező települések ideillő adatai azt a megoldást sugallják, hogy az említett erdélyi szász *hætsnpæts* előzményt feltételező (e vidéken elterjedtebb) magyar *hecsempecs*-féle alakváltozat *“pecs”* szódarabja elevenedett meg az idézett

nyelvjárásokban. Ebben a kiválásban, „kiválasztódásban” a *pěcs* ~ *pöcs* ‘kisfiú hímvesszője’ és a *picsa* ‘ülep, fenék, segg’ jelentésű főneveknek feltétlenül volt szerepe, tudniillik e bogyónak egy másik, a “*pecs*”-cel párhuzamos megnevezése: *seggvakaró*. [Vö. „*seggvakaró*, (segg-vakaró) ösz. fn. Népies nyelven, a vad csipkerózának gyümölcse, melynek magvai szétkürüléskor a segglyukat szurdalják, vakarják. Néhutt: *seggvakarcs*” (CzF. 5: 761) – Azonos szemlélet – ‘segg(et)vakaró’ – megtestesítői például az alábbi idegen nyelvi párhuzamok is: szlovák nyelvjárási *sverboritky*, ukrán *sverbyhuz*, szerbhorvát *srboritec* ~ *srbiguzica*, német *Arschkratzelche*; *Lochkitzle*, tkp. ‘(segg)lyukat csiklandó, -vakaró’ (Machek: ČSIRostl. 109–110).]

XIV–XVI. Azoknak a szavaknak az etimológiai felderítése okoz(hat) rendszerint nagyobb fejtörést, amelyekről kiderül, hogy megfejtésükkel mind ez ideig nem foglalkoztak. Mivel még nem figyeltek fel rájuk, így nem is firtat(hat)ták eredetbeli hovatarozásukat, illetőleg bizonyos szóhoz, szócsaládhoz való (lehetséges) kapcsolódásukat. Különösen áll ez a megállapítás az alábbi három, mindeddig megfejtetlen eredetű nyelvjárási szóra:

ica

(Moldva) ‘nemzedék, generáció’ (ebben a mondatban): *Immă^m mink negvėdik ica vacyunk, attultătul, ke idejőtűnk Szobofolára* (ÚMTsz. 2: 1053);

iboda

(Hódmezővásárhely) ‘leszármazottja, utóda valakinek’ (uo., 2: 1052); *ivoda* ‘ivadék’ (ebben a szövegkörnyezetben): *Ennek nem ártana, ha elpusztulna még az ivodája is* (Dévaványa: MTsz. 1: 969), *ivoda* (Szentés), *iváda* (Heves megye), ‘leszármazott, ivadék’ – vö.: *Az ivadáját!* (szitkozódás: Kiskunfélegyháza) (ÚMTsz. 2: 1122);

ivad

‘ivadék’ (ezekben a mondatokban): Meglátszik rajta, hogy annak az ivadja. Mit bánom én, nekem sem ivadom, sem csimotám! (Alföld: MTsz. 1: 967).

Az *icá*-nak szó eleji *i*-je szerintem azonos az ugor eredetű ‘kicsike, kicsi; fiatal’ jelentésű *é ~ í* tövel; erről eddig azt tudjuk biztosan, hogy az *ifjú* ‘fiatal fiú’ (← ‘kicsi fiú’), *ilány* ‘fiatal lány’ (← ‘kicsi lány’) (TESz. 2: 190 és MSzFgE. 315); *ifiatat* (Moldva) ‘fiatal’ (ÚMTsz. 2: 1063); az *icskőrőm* ‘a hasítottkőrű állatok (pl. szarvasmarha, sertés) csülke fölött, hátul nőtt kettős, csenevész ujj; kiskőrőm; fikőrőm’ (NytörtÉrt. 105: 29–30) összetételek előtagjában szerepel, valamint Kót nyelvjárásában élő *ecske* ‘lónak a lábán hátul levő, a földet nem érő csőkevényes körme’ szóban (Benkő-Eml. 452). A ‘nemzedék, generáció’ jelentésű *ica* tehát úgy keletkezett, hogy a ‘kicsike, kicsi; fiatal’ → ‘ivadék; utód; nemzedék, generáció’ jelentésű *i* töhöz *-ca* kicsinyítő képzőbokor járult; vö. *Kati-ca*, *Té-ca* stb.

Az *ivoda* *v*-je hiátustöltő, *b*-vé válását az *iboda* változatban egykori bilabiális ejtése – **iboda* – magyarázza, vö. (**szarob* >) *szarob* ‘szarv’ (FTsz. 156); (**ibola* >) N. *ibola* ‘ibolya’ (TESz. 2: 183), a *-da* pedig kicsinyítő-becéző képzőbokor, vö. *kozsda* ‘kos’ (Mézőség: MNyJRKölcs. 62. *berbécs* a.), ill. ‘egyéves [kos]bárány’ (Csíkszentdomokos: ÚMTsz. 3: 502); *s^oözszda* ~ *s^oözsgya* (Kiskapus Ro–17) ‘sóska’ (MNyA. 73 *sóska*). Az (*ivada* >) *iváda* középső magánhangzójának hosszúsága – az *o* > *a*

nyiltabbá válása után – hasonulások nyúlással jöhetett létre az *ivádát*-féle toldalékos alakokban.

Az *ivad* változat keletkezésének többféle magyarázata lehet: a legvalószínűbbnek értékelhető az, hogy az *ivada* szóvégi *-a*-ját a nyelvérzék birtokos személyjelnek érezte, s elvonta; azonban azt sem szabad teljesen kizárnunk, hogy olyasféle *-d* deminutív képzős származéknak minősítsük, mint a köznyelvi *apród*, *gyengéd* vagy a nyelvjárási *kettőd*, *kicsid* alakokat.

XVII. A '<szűrposztó készítésekor> a megmosott, megfésült gyapjú széttepésére használt *ij* formájú eszköz' neve nyelvjárásainkban

ifa

(Veszprém), *ilfa* (Rozsnyó; Bakony-vidék), *ifafa*, vö. *ifafän* (hr. Debrecen) (ÚMTsz. 2: 1074, 1063). – Az *ifa* összetett szó: előtagja az 'ij (nyilat kilövő kézfegyver)' jelentésű régi *i* (TESz. 2: 195) szóval azonos, utótagja pedig a *fa* 'fából készült' főnév. A címszó jelentése tehát hasonlóságon alapuló névátvitel útján keletkezett, azaz: 'fából készült *ij* formájú gyapjumegmunkáló eszköz'. Megemlítem mint szemléleti párhuzamot, hogy ennek az eszköznek az ukrán neve is az 'ij (nyilat kilövő kézfegyver)' jelentésű *лук* szóval azonos (Hrinčenko 2: 380, 3. jel.). Az *ifja* ~ *ilfa* egy régi **ilyfa* változattól **ly > l ~ j* hangváltozással jöhetett létre (vö. R. 1715: *Ilyas* 'Íjas csn. '; Kázmér: RégCsnevek 490), természetesen az **ifa* összetétel elhomályosodása után. – Meg kell említenem, hogy az Új magyar tájszótár munkatársai helyes érzékkel felismerték e szónak összetett voltát, mivel a *fa* szócikk végén felsorolt összetételek közé felvették nemcsak az *ifafa* adatot, hanem az *ilfa*-t is (ÚMTsz. 2: 245). – Érdemes szóba hozni a szóismétléssel alakult *ifafa* [= *i* 'ij' + *fa* + *fa*] változatot abban a vonatkozásban is, hogy hozzá hasonlóan keletkeztek az alábbi nyelvjárási összetett szavak: *hásfofa* (Gömör m. Deresk) 'hársfa' (= *hás* 'hárs' + *fo* 'fa' + *fa*) (MTsz. 1: 813), a vajdakamarási *ficfa* 'fűzfa' (= *fic* + *fa* 'fűzfa' + *fa*) (ÚMTsz. 2: 573), a Gömör és Kishont vármegyei *jézuláifa*-fa 'karácsonyfa' (= *jézuláj* 'Jézuska' + *fä* 'fa' + *fä*) (uo., 2: 1153; vö. *kriszpámfa* 'karácsonyfa': Baja: uo., 3: 595, tkp. *kriszt-baumfa*, azaz 'krisztusfa-fa'), valamint – kissé távolabbról – a nagyölyvedi *falalok alja* (= *fal* + *al-ok alja* 'fal-aljak alja') 'a házfal tövének kialakított, keskeny, döngölt, korlát és oszlopok nélküli tornácféle, ereszalja', vö. *fal-al* (Halmágy), *fäläl* (Hugyag; Gice; Jánok), *fälälly* (Hugyag), ill. *falajja* (Martos; Nyomár; Viss), *falalla* (Réte), *fälälja* (Csucsom) stb. 'ua.' (uo., 2: 262).

XVIII–XX. Az

ijeszt

'ijedelembe ejt' ige ismeretlen eredetű (TESz. 1: 196; EWUng. 604). Az alábbiakban azt igyekszem bebizonyítani, hogy kiemelt szavunk összetartozik az *ij* 'húros kézfegyver' főnévvel, pontosabban: ennek származéka. Állításomat a szláv nyelvek 'ij (= nyilat kilövő kézfegyver)' → '(bolt)ív, hajlat; folyókanyar; nyeregkápa' ~ 'hajl(it)ott, görbe, púpos' → 'ijedt' jelentésváltozására, ill. analógiájára alapozom. Vö. például orosz *лякаться*, *лякнуться* 'megijed', *лякать* 'ijeszt', ukr. *лякати* 'ua.', ill. or. *ляка* 'homorú hátú kutya'; *лякий* 'görbe, púpos, hajlított'; óegyházi szl. *svěleko*, *svělešti*

συγχάμπειν, χαταχάμπειν, szlovén *lěknem, lěkniti* ‘hajlítani’, *lēcām, lēcātī* ‘ua.’; ócseh *leku, léci* ‘hajlítani’ stb., valamint or. *лук* ‘íj’, *лукá* ‘hajlat; folyókanyarulat; nyeregkápa stb.’; lengyel *łęk* ‘boltív, hajlat; folyókanyar; nyeregkápa’ (Фасмер 2: 550; 531); indoeurópai **bheug-*, **bheugh-* ‘(meg)hajlít’ ~ litván *būgti* ‘nyugtalanodik, aggódik, megijed’ (ECYM 3: 337). A magyar *íj* ~ *ív* szónak régi toldalékos alakjai palatális hangrendűek voltak; vö. 1372 u. / 1448 k.: *ÿuet*; 1416 u./1490 k. *ÿiet*; 1449: *lwes* szn. (TESz. 2: 149). Ezért gondolom úgy, hogy a ritkán névszói többől is igét alkotó *-ad* ~ *-ed*, ill. *-aszt* ~ *-eszt* képzők (vö. *hamv-ad* ~ *hamv-aszt*, *lyuk-ad* ~ *lyuk-aszt*, *szél-ed* ~ *szél-eszt*; MMNyR. 1: 354, 356) ismerhetők fel az *ijed* ~ *ijeszt*¹ párban.

Nyelvjárásainkban van egy másik

*ijeszt*²

szó is. Ennek ‘<tésztát> nyújt’ jelentése van. Az a vélemény alakult ki róla, hogy „tréfás névátvitellel” keletkezett az *ijeszt* ‘ijedelembe ejt’ igéből (TESz. 1: 196; EWUng. 604). – Ez a különös jelentésű *ijeszt*² ige, véleményem szerint, a fent tárgyalt ‘ijedelembe ejt’ *ijeszt*¹ igének homonimája, tudniillik elsődleges jelentése bizonyosan *‘<rétestésztát kézzel, (majd bármilyen tésztát kézzel avagy) sodrófával> íj alakúra kinyújt’ volt. Az ilyen elsődleges értelmezésre utalnak az alábbi adatok: *ijesztő-fa* (Közép-Baranya), *jesztő-fa* (Baranya megye) ‘sodrófa, nyújtófa’, *Elíjesztettem a rétestésztát* (Ormánság), *ijeszt, jeszt* (Baranya megye; Baranya m. Sziget vidéke; Ormánság) [tréf. ?] ‘nyújt <tésztát>’ (MTsz. 1: 935; Szinnyi ez utóbbi adat jelentése előtt szögletes zárójelbe foglalt „tréf. ?” megjegyzésével e stílusminősítés helyességében kételkedik); *ijeszd é* (Ózdfalu vidéke), *ijeszd el* (Keszű) ‘<tésztát> elnyújt’: *Ergye, édes lányom, ijeszd el azt a levestésztát v. rétest* (ÚMTsz. 2: 104); *ijeszt* (Keszű), *jeszteni* (Berkesd) ‘<tésztát> sodrófával nyújt’ (uo. 1072). Szinnyeinek a kétségét helyénvalónak találom: kezdetben ui. aligha volt tréfás az *ijesztő-fá*-nak ‘sodrófa’ jelentése, mivel ugyanarra az ismert konyhai eszközre utalt, mint például az alábbi – azonos fogalmat kifejező, ám különböző szemléletet tükröző – elnevezés-típusai is: *lapító*, vö. *laskalapító*; *nyújtó*, vö. *laskanyújtó*; *serítő*, vö. *laskaserítő* (ÚMTsz. 3: 741); *szíjő*, vö. *szíjőfa* (l. *szív*¹ ‘belehel’ → ‘von, húz’ → R. ‘<kézzel húzgálva> tésztát nyújt’ → ‘<tésztát> nyújt’: TESz.3: 768) és *sodró*, vö. *sodrófa* ~ (ritk.) *szodrafa* ‘tésztanyújtó rudacska’ (OrmSz. 479, 511). Ezekben az összetett szavakban a *lapítás*, *sodrás* ~ *serítés*, *nyújtás*, *húzás-vonás* munkafolyamata szolgált a megnevezés indítékául, az *ijesztő-fa* terminus technicus esetében viszont a névadás szemléleti alapját az *ijesztés*, vagyis az előállítandó-nyújtandó „termék” (f é l) k ö r - a l a k ú r a történő megmunkálása szolgáltatta. Majd csak később tapadt az *ijesztő-fá*-hoz, ill. az *ijesztő* előtagjához a tréfás mozzanat, méghozzá bizonyára akkor, amikor a ‘<tésztát> *ijesztő*-vel, azaz *sodrófával* félkör alakúra kinyújt’ cselekvést, ill. jelentést a beszélők nyelvi tudatából kiszorította, átvette, majd tartósan el is foglalta a kezdetben csak tréféként asszociált, ezért verő mozdulatokkal is kísért, megizmosodott *ijeszt*¹-nek ‘ijedelembe ejt, (el)riaszt, (el)rémit’ általánosan ismert, domináló jelentése. Az alábbi nyelvjárási példák is ezt a – semleges értékrendből a tréfás hangulatú mellékértékrendbe átcusúszó – folyamatot látszanak megerősíteni: „Sziget vidékén Baranyában *tésztát ijeszteni*, am. kinyújtani” (CzF. 3: 52. *ijeszt* ‘ijedté tesz, azaz ijedésbe ejt; valami rosszal fenyeget’ a.) → *jeszteget* (Marosvásárhely) ‘<tésztát>

gyúrás közben sodrófával ü t ö g e t' (ÚMTsz. 2: 1072) → *jesztőfa* 'a sodrófa tréfás neve' (OrmSz. 251.). Mindez ábrázolva:

ijeszt' '<(rétes)tésztát (kézzel és/vagy) sodrófával> ij alakúra kinyújt' → (tréfás) '<tésztát> gyúrás és nyújtás közben sodrófával ütöget' [← *ijeszt'* (tréfás) 'ijedte tesz, valami rosszal fenyeget'],

illetőleg:

ijesztő-fa 'tésztát (félkör alakúra) nyújtó rudacska' → (tréfás) 'ua.' [← *ijeszt'* (tréfás) '<tésztát> gyúrás és nyújtás közben sodrófával ütöget']

T o v á b b á A 'sodrófa'-nak – többek között – van *sirítő-fa* (Háromszék vármegye: MTsz. 375), *laska-sirítő* (Székelyföld), valamint *laska-sűrítő* (Háromszék vármegye) neve is (MTsz. 2: 1297). Noha a

laska-sűrítő

utótagját Szinnyei hibának vélte, ennek azonban határozottan ellentmondanak az 1865-ben közölt 'sodrófa, mellyel a laskának valót kinyújtják' jelentésű *laskasűrítő* („laska-sűrítő”: CzF. 3: 1301), illetőleg a jóval később följegyzett Bukovina–dunántúli határozóragos *laskasűrítőre* adatok (ÚMTsz. 3: 741). Láthatjuk, hogy az erdélyi *laskasűrítő*² (Nagybacon), *laskaserítő* (Kis-Küküllő vármegye), *laskasirított* (Gyergyó-vidék) stb. (ÚMTsz., uo.) összetételek „*serítő*” utótagja, a (ma már talán) szórványos „(laska)sűrítő” utótagjával korrelál. A *serítő* ugyanis a *serít* '<tésztát sodrófával> kinyújt' ← 'sodor, pödörít; forgat, fordít' ige származéka (TESz. 3: 523), a *sűrítő* pedig mind ugyanennek az igének (pontosabban: a *sirít* változatának), mind a nyelvjárási *sűrű* 'sűrű' névszónak is származéka lehet; azonban úgy is felfogható, hogy a *sűrű* névszónak, illetőleg a *sűrög-forog* ikerszónak népetimológiai hatását tükrözi, vö. *seritt*, *sirít*, *siritt*, *sűrít*, *sűrít* [?] 'sűrög-forog, sokat és szaporán jár-ke' (Nagykunság; Szatmár vármegye, Nagybánya; Udvarhely vármegye; Háromszék vármegye: MTsz. 2: 374 *sérít*, *sirít* 5. jel. a.). Mindenesetre Szinnyei nyelvérzéke mintha a *sűrű* szóval – l. *be-sűrít* (Szatmár vármegye Kapnikbánya) 'sűrű levűvé tesz (főzetet)' (MTsz. 2: 460 *sűrít* a.) – hozná kapcsolatba a *laskasűrítő* változat utótagját, voltaképpen ezért ítélhette meg tévesen ezt az adatot.

Egyébként: a nyelvjárási (*sirítő* >) *sűrítő* szabályosan alakult *i* > *ü* labializációval (vö. *fil* > *fül*, *fist* > *füst*, *siket* > *süket* stb.), így nem zárható ki, de bizonyos nem is állítható, hogy csak ez után az ajakhangúsodás után asszociálódott a *laskasűrítő* utótagja a (*sűrű* >) *sűrít* igével. – Ábrázolva:

laskasirítő → *laskasűrítő* [← N. *sűrű* 'sűrűvé tesz' ~ *sűrög-forog*]

XXI. Boda nyelvjárásában 'a szántásban egymást segítők'-re azt mondják, hogy *imborába szántanak*; Gilvánfalva és Ózdfalu nyelvjárásában az *imbora* főnév 'rendszerint azonos korú legény vagy leánypajtás' jelentésben ismert (ÚMTsz. 1: 701 *cimbora* a.) és ceruza- vagy tollvégre került az *imbora* 'cimbora' jó évszázaddal ezelőtt Baranyában is (Nyr. 27: 286). Tudjuk, hogy az *imbora* változatok végső soron a megszokott(abb), ismert(ebb) *cimbora* szóval azonosak, csakhogy belőle sem közvetlenül, sem közvetve nem vezethetők le. Ennek a kérdésnek a mikéntjére, vagyis az elvétve előforduló

imbora

alakváltozat létrejöttének útjára-módjára mutatnak rá az alábbi sorok. – Ismeretes, hogy szóeleji *ci-* > *oi-* hangváltozás nem jellemző nyelvünkre, ezért egy *cimbora* előzményből nem indulhatunk ki; de a román *sîmbră* ‘társaság; valamely munkára való összefogás’ nyelvünkbe került (*szimbora* >) *zimbora* hangváltozatából – ld. R. és N. *szimbora* ‘szövetkezés, társulás; közösség; barát, pajtás, társ; stb.’ (TESz. 1: 436; MNyJRomKölcs. 94), valamint *zimbura* (Lovászpátona) ‘rendszerint azonos korú legény vagy leánypajtás’ (ÜMTSz., uo.) – ellenben már egyszerűen levezethető, íme:

rom. *sîmbră* > m. *szimbora* > *zimbora* → *a zimbora* [= *a ne. + zimbora*] :> *az imbora* [= *a* → *az ne. + imbora*] → *imbora* [≡ *ø az ne.*] *imbora*

Vagyis: a *zimbora* szókezdő mássalhangzója *sz* > *z* változással jött létre (TESz. 1: 436), a bemutatott fejlődésláncolat végső produktuma, az *imbora* pedig téves szóhatáreltolódással fejlődött, úgy, mint például a N. *áblá* ‘zabla’, N. *acsó* ‘zacskó’, N. *áp-fog* ‘zápfog’ (TESz. 3: 1181, 1182, 1186). – A *cimbora* változat, mint ismeretes, szintűgy a *szimbora* közvetlen fejleménye (TESz. 1: 436).

XXII. Szinnye József a ‘rövid nyelvű, vastag szíjből font korbács’ jelentésű *kancsuka* szócikkbe helyezte el a háromszéki Uzon nyelvjárásában följegyzett

Kancsukát vágni vagy *vetni valakinek* ‘nyaklevest ad(ni) valakinek’ szólást (MTsz. 1: 1032). Ennek az állandósult szókapcsolatnak együttesen fellépő *vágni* és *vetni* igéi azt sejtetik, hogy alkalmasint két egymással elegyedett szólás forrott egybe. A két alapforma így határozható meg, illetőleg rekonstruálható:

- (a) *kancsukát vág(ni) vkinek* ‘nyaklevest, pofont ad(ni) valakinek’,
- (b) *kancsut vet(ni) vkinek* ‘birkózás közben a lábát a másíknak akadályul veti s így leteríti’

A fenti, címben szereplő fúzió (összeolvadás) mind hang- és alaktani változásokkal, mind pedig az egyik alapforma jelentéscseréjével is társult. Mindezeket a bonyolult folyamatokat az alább bemutatandó nyelvjárási tények segítenek megvilágítani:

1. A (b) szólás *kancsuka*¹ vezérszava a *gancsó* > *kancsu* :> *kancsuka*¹ hang- és alakváltozás eredményeként jött létre. – Kifejtve: a ‘(birkózásnál, viaskodásnál) a lábát kaszaidomban az ellenfélnek sarka mögé vágás, hogy elejtsük’ jelentésű régi és nyelvjárási *gancsó*-nak szabályosan helyébe lépett a *kancsu* ‘a lábnak akadályul vetése (birkózás közben)’ hangalakja, illetőleg a *kancsut vet* ‘birkózás közben a lábát a másíknak akadályul veti s így leteríti’ (EtSz. 2: 994; MTsz. 1: 674) szólás változata; ez utóbbi lehetett nagy valószínűséggel előzménye a *kancsukát*¹ *vet* [*‘birkózás közben a lábát a másíknak akadályul veti s így leteríti’] →] ‘nyaklevest, pofont ad valakinek’ állandósult szókapcsolatnak. Megállapíthatjuk tehát, hogy a hangutánzó-hangfestő eredetű (TESz. 1: 1024) *gáncs*, *gacsos*, *kacs*, *kacska*, *kacsint* stb. kiterjedt rokonságú szavak családjába tartozó *kancsuka*¹ tárgyesete van tulajdonképpen jelen a *kancsukát*¹ *vet valakinek* szólás alapformájában. Fontos tény, hogy a *kancsuka*¹ vezérszó megjelénését, illetőleg jelentéscseréjét az (a) szólás ugyanilyen vezérszava, valamint ennek szemantikája idézte elő.

2. A *kancsukát vágni* vagy *vetni valakinek* elegyes alak létrejöttében a népetimológiának is volt vagy lehetett szerepe, ti. ugyanabban az uzoni nyelvjárásban van egy másik *kancsuka*² főnév is, amelynek ‘nyakleves’ a jelentése (MTsz. I: 1032). Ez a *kancsuka*² viszont a török (valószínűleg krimi tatár) eredetű (TESz. 2: 343) *kancsuka* ‘szijakból font, rövid nyelvű korbács’ jövevényszóval van származásbeli kapcsolatban. E vélekedés helyességének bizonyításában, megvilágításában fontos összekötő szerepe van mind az uzoni *meg-kancsukáz* ‘nyaklevest ad, nyakon üt’ (MTsz. I: 0133) [az igekötő jelentéséből ítélve, pontosabban: ‘fejét, nyakát ütlegelve megver, elver valakit; megnyakaz’; – M. S.], mind a háromszéki Torján följegyzett *mëkkancsukál* ‘felpofoz, megver’ igének, vö. *Jól mëkkancsukáltq a feleségit* (TorjSzj. 126). E példák alapján megállapíthatjuk: mindkét igének eredeti jelentése ‘kancsukával megver’ volt. Ebből a tényből viszont az következik, hogy az uzoni ‘nyakleves’ jelentésű *kancsuka*² elvonással jött létre a *kancsukáz* igéből; következésképpen bizonyosra vehető: a *kancsukát vágni valakinek* ‘nyaklevest adni valakinek’ alapformájában – Szinnyei József döntésének helyességét igazolandó – a *kancsuka*² főnév van jelen. – Összegezőképpen megállapíthatjuk: A (b) szólás módosulását, majd összeolvadását végső soron az (a) alapforma alakja és jelentése eszközölte, ezzel teremtdött meg voltaképpen az alaki, valamint jelentésbeli fúziójuk létrejöttének feltétele. A két szólás fúziója eredményeként tehát a (b) alapformának mind a jelentése, mind a (népetimológiával is megmagyarázható) *kancsu* :>/> *kancsuka*¹ [\leftarrow *kancsuka*²] alapszava markáns változást szenvedett.

XXIII–XXIV. Pokolpatak–Dunántúl nyelvjárásban megörződött a *kantonház* ‘vasúti ör vagy útör háza’ összetett szó (ÜMTsz. 3: 77); ennek a románból átvett *kánton* ‘ua.’ előtagja (vö. rom. *canton* ‘ua.’) önállóan is él a moldvai csángó nyelvjárásokban (Márton: MoldCsRK. 342). Ám a Bukovina–Dunántúl magyarjainak nyelvében már átértelmesített

kántorház

alakban, valamint ‘állomásépület’-re módosult jelentésben szerepel (ÜMTsz., uo.). – Képletben kifejezve:

rom. *canton* ‘vasúti ör vagy útör háza’ > m. *kánton* \geq *kanton* ‘ua.’ :> *kantonház* ‘ua.’ (Pokolpatak–Dunántúl) \rightarrow *kántorház* ‘állomásépület’ [\leftarrow *kántor*-‘énekes mester a templomokban’] (Bukovina–Dunántúl)

Meglepő továbbá, hogy a ‘vasúti őrház’-nak a Brassó vármegyei Hétfaluban

kántur-ház

a neve (MTsz. I: 1037), a fentiek alapján „várható” **kantonház*, **kántonház* vagy **kántorház* helyett. – Látható, hogy ennek az összetételnek jelzői **kánton* előtagját az *úr* – helyesebben nyelvjárási *ur* – jelzett szóval egybeolvadt (**kántonur* >) *kántur* (egyszerjétékes alakváltozatként értékelhető) alternansa módosította; ezt igazolandó ld. még a székelyföldi *kánturamat* ‘kánton uramat’ adatot (ÜMTsz. 3: 77). – Ábrázolva:

*kantonház ~ *kántonház → kánturház [\Leftarrow kántur- (< kántor + ur-) 'templomi énekes mester'] (Hétfalu)

A hétfalusi kántur-ház 'állomásépület' jelzője illetően népetimológiás alakulásának még olyan „üzenete” is van, hogy a Bukovina–Dunántúlon följegyzett kántorház előtagját a nyelvérzék valóban a 'templomi énekes mester' jelentésű kántor szóhoz igazította.

XXV. Andrássyné Kövesi Magda a Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból (MNyj. 2: 94) című cikkében a nem világos képzések között említi Mihályi nyelvjárásában följegyzett 'kőműves' jelentésű

kümmencs

főnevet. – Annak a jobb megértéséhez, hogy voltaképpen milyen nyelvi képződménnyel állunk szemben, többféle magyarázat is adható.

(a) A nyelvjárásainkban följegyzett kőműves összetett szónak igen gazdag és színes (alak)változatai közül (például: kémijes, kímíves, kiműöves, kömes, kömes, kőmies, kőmihes, kőmihes, kőmijes, kőmijes, kőmíves, kűméhes, kűmöves, kűnüves) emeljük ki – a területi hovatartozásukat figyelembe véve – az alábbiakat: kű-mies (Sopron megye Répce melléke), kű-mihes, kű-mihes (Sopron megye Répce melléke; Veszprém megye Enying; stb.) (MTsz. 1: 1201); kűmes (Noszlop), kűmiés (Mihályi) (ÚMTsz. 3: 540). Ezek a változatok a következő fejlődési sorban rendeződnek:

[kőműves >>] kűmies (l. a mihályi kűmiés-t) > kűmies > *kűmes.

(Ez utóbbi alakváltozatban a kétnyíltzótagos hangtörvény hatására esett ki az *i* hang.) A kümmencs főnév a *kűmes folytatójaként értékelhető úgy, hogy hangalakját a „nagyon expresszív, tréfás-játszi hangulatú” -ncs képzővel ellátott csērrencs 'sokat fecsegő, beszélő (ember, főként kisgyerek)', huppancs 'nagy csizma; nem finom tészta', kummancs 'kummogó, morgó, mérgelődő (ember)', puffancs 'kövér, pufók', rikkancs (Kiss: MihHangAlak. 191) hangutánzó szavak asszociatív hatása alakította ilyenné. Ábrázolva:

kűmies > kűmies > *kűmes → kümmencs [\Leftarrow csērrencs, huppancs, kummancs, puffancs, rikkancs].

(b) A 'kőműves' jelentésű kümmencs keletkezésének második valószínű(bb) magyarázata a következő: hangrendi átcsapással jött létre Mihályi nyelvjárásában általánosan használt – igen expresszív, tréfás-játszi hangulatú -ncs képzővel ellátott – kummancs 'haragosan, indulatosan beszélő, viselkedő ember' főnévből. Mind a hangutánzó eredetű (TESz. 2: 667) kummancs 'haragosan, indulatosan beszélő, viselkedő ember' – vö. kummog 'haragosan, indulatosan' szól (viselkedik)' (Kiss: MihHangAlak. 191) –, mind a kümmencs 'kőműves' főnevek szemantikai(-stilisztikai) összefüggésének közös képviselője ugyanis a 'haragosság, mérgesség' jegy; ezt látszanak igazolni a népetimológiás kűmérges (gúny. Hódmezővásárhely), kűmírges (tréf. Nagyszalonta; Tata; gúny. Zilah vidéke: ÚMTsz. 3: 540) változatainak -mérges-, -mírges utótagjai. – Ábrázolva:

kummancs ‘kummogó, morgó, mérgelődő (ember)’ → *kümmencs* ‘kőműves’
 [← *kümiész* + a ‘mérgesség’ gúnyos ~ tréfás játszi hangulatú közös jegye, vö.
kūmér ges, kūmír ges ‘kőműves’]

XXVI. Berkesd nyelvjárásában a ‘ló heréje’-nek

lőnyomó

a neve (ÚMTsz. 3: 894). – Ennek az összetételnek *nyomó* utótagja másodlagos motiváció eredményeként keletkezett vagy egy elavult, tehát értelmét veszített *monyó* (= *mony* ‘nagyobb him emlősállat, pl. ló, bika, disznó heréje’, ill. ‘hím emlősállat himvesszője’ + *ó* kicsinyítő-nagyító képző) ‘tojás, here, himvessző’ szóból, vagy a bizalmas *megnyom vkit* ‘<férfi> közöszül vkivel’ (ÉrtSz. 4: 1127) kifejezés → helyi (biz) ‘<ló> fedez’ hatására. – Ábrázolva:

**lőmonyó* → *lőnyomó* [← (meg)*nyom* (biz) ‘<ló> fedez’ ← (biz) *megnyom vkit* ‘<férfi> közöszül vkivel’ ← *nyom* ‘súlyával ránehezedik’ + -ó képző]

XXVII. Kicsi Sándor András írja a Gebe után kabala című cikkében (Nyr. 122 : 103): „A *gebe* nyelvjárási riválisai közül megemlíthető a Dunántúlon és északon szórványosan előforduló *grészto, graszta* (MNYA. 317; ÚMTsz. 1: 691), az északon előforduló *dikhenc* (MNYA. 317; ÚMTsz. 1: 397), Dunántúli *digdancs* (MNYA. 317; ÚMTsz. 1: 978) és a Tölgyesen (Erdély) regisztrált *rábla* (MNYA. 317).” A szerző véleménye szerint az első és a második szó a cigányból származik, a

rábla

eredetéről azonban nem nyilatkozik. – Ez a szó, szerintem, a román *rablă, -ble* 1. ‘ócska holmi, ócskaság’; 2. ‘gebe’; 3. *pejor.* ‘girhes öregember’ (Kelemen: RMSz. 917) átvétele. Megjegyzem, hogy A magyar nyelvjárások román kölcsönszavaiban nincs megemlítve ez az adalék.

XXVIII–XXIX. Szinnyei József tájszótárában [*szar*] közös címszó alatt található több olyan adat, amelynek bizonyíthatóan nem ott van a helye. Ilyen idegen elem – szerintem – például a

(a) *szar-ülő gerenda* (Palócság)

‘a keresztgerendák vége fölé fektetett gerenda (faház tetőzetében)’, valamint a

(b) *szar-babuk* (Erdővidék) és

szar-banka, szara-banka (Székelyföld)

‘búbos banka; Upupa epops’ madárnév (MTsz. 2: 493). – Felsorolom érveimet.

(a) A *szar-ülő gerenda* szó szerkezetes elnevezés *szar* eleme a *szarvazattal*, vagyis a ház padlásának olló alakban összeillesztett gerendáinak a Palócföldön leginkább elterjedt “*szarufa*” (MNYA. 196 *ollófa*) jelzői szerepű előtagjával azonos. E szó szerkezet *szar-ülő* előtagja eredetileg **szaruülő* volt. Az egymás mellé került két teljes nyomatékú, rövid magánhangzó (-*üü*-) érintkezésével hanghézag keletkezett, s ez úgy küszöbölődött ki, hogy az első magánhangzó eltűnt, vö. például: *gazdaasszony* > *gazdasszony*, *tudniillik* > *tudniilk* (Bárczi: Htört.² 102); *szilva-ész* (Udvarhely vármegye) ‘szilvalekvár’ ≥ *szilvész* (Bereg megye) ‘szilvasajt (úgy készül, hogy a szilvát péppé főzik, de nem annyira, mint a lekvárt; ezt a pépet deszkára öntik és

szilvammal körülrajkák, hogy le ne folyjon a deszkáról, s így hagyják, amíg lepényszerűvé meg nem szárad)’ (MTsz. 2: 561); stb. A *szar-ülő gerenda* elnevezés tehát olyan építkezés formájára, tetőszerkezet megoldására utal, ahol az X alakban összeillesztett *szarufák* felső részén végignyúló hosszú gerenda (vagy más megnevezéssel: *szelemen*, *szelemény* stb.: MTsz. 2: 520) ül, azaz nyugszik. Így hát a két szó eredete más-más: a *szar* ‘ürülék, széklet’ ősi örökség a finnugor korból, a *szaru* ‘szarvszerűen elágazó tetőszerkezeti elem’ pedig a *szarv*-nak szóhasadással elkülönült változata (TESz. 3: 677, 684).

(b) Már a pusztá felvetés is sejteti, hogy a búbos banka igen sokszínű nyelvjárási megnevezései közül a *szara-banka*, „*szarbanka*”, „*szarbabuka*”, *szar-babuk*, „*szarpu-puza*”-féle változatok jelzője, meggyőződés szerint, nem csupán csak a hagyományosan elfogadott (Kiss: MMad. 219–220) ‘ürülék, széklet’ jelentésű *szar* szóval hozható származásbeli kapcsolatba. Az alábbi tények inkább affelé hajlítanak, hogy e madár jellegzetes fejdíszéről, tollkoronájáról kapott nevek – vö. “*búbosbanka*”, “*tarajosdutkan*”, “*tarajosbankó*”, “*tarésbabuka*”, “*tarajosmadár*” egyikével, éspedig a Bugacpusztán följegyzett (uo., 220)

szarvabutyka

nevével, illetőleg ennek jelzőjével rokonítsam. Véleményemnek valószerűségét a magyar nyelvterületen széles körben elterjedt, gyakori megnevezéstípuson kívül (l. a MNyA. 628 *búbos banka* szölapjának adatait) az alábbi nyelvi tények is támogatják. A (szó belseji) mássalhangzó-torlódásból, ha a második mássalhangzó ($\beta \geq$) *v*, az utóbbi kieshet, például: *borotva* ~ N. *beretva* > N. *borota* ~ N. *bereta*, *falva* > N. *fala* ‘falva’, *pitvar* > N. *pitar* (TESz. 1: 348; 2: 869); *dudva-kóró* [$> *duda-kóró$] > *dud-kóró* (Heves megye) ‘magvassá nőtt parajfélék közös neve’ (MTsz. 1: 434); (**csinβat* >) R. *Czimbat* (~ *Czinbat*) ~ N. *csinvat* > N. *csinat* ‘szövetfajta’ („A magyar adatokban a *b* és *v* váltakozása arra vall, hogy a szóban bilabiális β hangzott”: TESz. 1: 534); szláv *chvorъ* > magyar *kór*; német *zwirne* > magyar *cérna*; német *zwickel* > magyar *cikkely*; stb. (Bárczi: Mhangt.² 139). Ilyen hangtani úton (szóbelseji *rv* > *rØ*) jöhetett létre egy *szarva-butyka*-féle változattól a *szara-butyka*, és úgyszintén az 1585-ben adatolt (Cal. 368: Kiss: MMad. 219) – **szarvakakota* előzményt feltételező – *szarakakota*. Ebből a szempontból kiindulva úgy ítélem meg, hogy a bugacpusztai *szarva-butyka* aligha tekinthető „eufemisztikus, népetimológiás változat”-nak (Kiss: MMad. 220), de annál inkább megőrzött régiségnek. Nem hathat szerintem zavarólag az a tény, hogy – eddig – ez az egyetlen egy bugacpusztai adat képviseli a (feltehetően) eredetibb változatot, tudniillik a ‘paradicsom’-nak szölapján a “*paradicsomalma*” teljes neve (TESz. 3: 99) csupán Hidas (F–17) nyelvjárásában bukkan fel, de ott is már csak ritka változatként (avagy: megőrzött régiségként) az általánosan használt *paradicsom* mellett (MNyA. 75 *paradicsom*).

Az is figyelembe veendő továbbá, hogy konkrét eset(ek)ben számolnunk kell olykor $\beta > b$ változással, olykor pedig ($\beta \geq$) $v - b \rightarrow b - b$ hátraható hasonulással (is). Így például szükséges megvizsgálni, hogy a *szarbabutyka*-féle változatoknak lehetett-e **szarβabutyka* előzménye, mint a nyelvjárási *szarob* (toldalékolt alakjai: *szarbat*, *szarba*) ‘szarv’, *szarbas* ~ *szarvas* ‘szarvas’ (FTsz. 156) szavak esetében, s ebből a *szarba-butyka*-ból alakított a népetimológia (szóhatár-eltolódással is) *szar-babutyka*-t

(merthogy ez a madár fiatal korában a saját fészkébe rútit, táplálékát pedig leginkább a ganéban szerzi be stb.), avagy pedig e szóban csupáncsak hátraható hasonulás történt, s ezt az új változatot értelmezte át a népetimológia a fennebb idézett *szar-babutyká*-ra. E madárral kapcsolatos különféle hiedelmek tehát már a népetimológiás alakra épül(het)tek, mint például az eredeti (Kiss:MMad. 237–8) *vörös fecské*-nek ('füsti fecske') másodlagos *véres fecske* megnevezésére: tudni vélik ugyanis, hogy *v é r e s* tejet ad a tehén abban a házban, amelyikben leverik a fészket. – Végezetül: Az esetek többségében persze csak alapos, részletekre is kiterjedő vizsgálattal, valamint újabb (nyelvjárási, nyelvtörténeti) adatok bevonásával lehet(ne) a jövőben határozottabb állást foglalni egy-egy idevágó változat keletkezési módjáról, mutatis mutandis eredetéről. De mindaddig is nemigen lenne ésszerű *i n d o k o l a t l a n u l* elvetni fejtegetésémnek – több oldalról megtámogatott – valóságtartalmát.

XXX. A Magyar Demokrata 2000/47. számában hatalmas betűkkel ez a cím ragadta meg a figyelmemet, pontosabban fogalmazva: szúrt szemet: *Mese a tagankáról* (23. o.). Már az első mondat világossá teszi, hogy a címbeli

taganka

– Szauter Rudolf szerző véleménye szerint – egy „régí bolsevik szerszám”, amelyik (ez derül ki néhány mondattal lejjebb) nem más, mint a szovjet háborús filmekből jól ismert – vízhűtéses Maxim géppuskával ellátott – *há r m a s f o g a t*, vagyis a *t r o j k a*. Megtudjuk – többek között – azt is, hogy „a tagankának sok előnye van. A legfontosabb az – hangsúlyozza a szerző –, hogy hátrafelé lehet belőle löni” (uo.). – Kétségtelen, hogy itt szótévesztésről, nem pedig népetimológiáról van szó: ti. a szerző (nagy szerencséjére csak a moziban ismerkedett meg „akkoron”) a vörös katonák olyannyira szeretett „harci szekerével”, a *tacsanká*-val és ezt „akkomodálta”, csiszolta a halványuló emlékezet Moszkva híres színházának nevéhez, a *Taganká*-hoz. De ezen nem is csodálkozhatunk: hiszen a *Taganka* (< or. *Таганка*, teljesebb nevén: *Московский театр драмы и комедии на Таганке* 'Moszkvai Dráma és Vígjáték Színház a *Tagankán*': FNEtSz.⁴ 2: 607) meg a *tacsanka* oly hasonló hangzásúak, pláne az oroszul nemigen tudó magyar ember fülének. Megjegyzem, hogy a szovjet hadseregnek a II. világháborúban is kedvelt könnyű kocsitípusa, az orosz *мачанка* a lengyel *najtyczanka* 'kocsiféle' átvétele, ez viszont univerbációval jött létre egy **wóz najtyczansky*-féle szerkezetből (*wóz* 'szekér, kocsí stb.'), melyeknek jelzője viszont a hajdani kocsigyártásáról is nevezetes (RévLex. 14: 438) német *Neutitschein* (ma: cseh *Nový Jičín*) helység nevével azonos (Фасмер 4: 29); l. még a magyar *kocsi szekér*-féle szókapcsolatból létrejött *kocsi* 'könnyű, gyors járású személyszállító hármás gyorsfogat; lóvontatású teherszállító jármű; stb.' szót; a *kocsi szekér* kifejezés *kocsi* előtagja – mint ismeretes – *-i* melléknévképzővel alakult jó ötszáz évvel ezelőtt a Komárom vármegyei *Kocs* helységnévből (TESz. 2: 514 és EWUng. 765). [Nem döngetek talán nyitott kaput azzal a felvetéssel, hogy alaposabb vizsgálatot érdemelne esetleges történeti összefüggése, gyártási kapcsolata e két (könnyű, gyors járású, három ló húzta) járműfajtának, a *kocsi*-nak és a *tacsanká*-nak.] – És végezetül: Az orosz *мачанка* (hang)alakja népetimológiásan módosult ilyenné a belső keletkezésű (Фасмер 3: 30) *мáчка* 'talicska, targonca' hatására.

velyhe

Megállapíthatjuk tehát, hogy a hozzánk került szlovák nyelvjárási *velha* ‘sárgarigó’ hangrendi kiegyenlítődésen átesett *velyhe* ‘ua.’ alakja vert gyökeret e szomszédos szláv néppel érintkező, együttélő magyarság nyelvében. Érdekességgént megemlítem, hogy e madárnak szlovák nyelvjárási *sovgabirov* neve viszont magyar származású (Ferianc: SIVtak. 166).

JELMAGYARÁZAT

- “...” = köznyelviesített alak
 ↗ = népetimológiás változat(ok)
 ⇐ = népetimológiás változást indukáló képző-, szó- és/vagy jelentés(változat)
 Ø = ál-, ill. valós szó- vagy toldalékmorféma elízioja
 ⇐ = szintaktikai vagy nyelvszemléleti induktor(ok)

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- BácsMNYa. = Penavin Olga 1988: *Bácskai magyar nyelvjárások atlasza*. Újvidék.
Kiadja A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a
Tartományi Tudományügyi Öngazgatói Érdekközösség támogatásával.
- Bárczi: Htört.² = Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet 2*. Bővített kiadás. Budapest,
Tankönyvkiadó.
- Benkő-Eml. = Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.) 1991: *Emlékkönyv Benkő Loránd
hetvenedik születésnapjára*. Budapest, készült az ELTE Sokszorosítóüzemében.
- Brückner: SłEt. = Brückner Alexander 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*.
Kraków.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*.
Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- D. Bartha: Szóképz. = D. Bartha Katalin 1958: *Magyar történeti szóalaktan II. A
magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező
szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai.

- ЕСУМ. = *Етимологічний словник української мови I* (1982) –, Київ, Наукова думка.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár I–II*. Budapest, MTA.
- ЭтСлСлЯз. = Трубачев О. Н. (szerk.) 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд*. Москва, Издательство «Наука».
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Budapest, Akadémiai.
- Фасмер = Макс Фасмер 1964: *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева I–IV*. Москва, Издательство «Прогресс».
- Ferianc: SILták. = Oskár Ferianc 1958: *Slovenské názvoslovie vtákov*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- FNEtSz.⁴ = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek Etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai.
- FTsz. = Imre Samu 1973: *Felsőőri tájszótár*. Budapest, Akadémiai.
- Hrinčenko = Гринченко Б. Д.: *Словарь украинского языка – Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Київ, 1958.).
- Kázmér: RégCsnevek = Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára*. Budapest, Akadémiai.
- Kelemen: RMSz. = Kelemen Béla (szerk.) 1957: *Román–magyar szótár*. Cluj, Editura Științifică.
- Kiss: MMad. = Kiss Jenő 1984: *A magyar madárnevek*. (Az európai madarak elnevezései.) Budapest, Akadémiai.
- Kiss: MihHangAlak. = Kiss Jenő 1984: *A Rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Budapest, Akadémiai.
- Kriza: Vadr. = Kriza János (szerk.) 1863: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I*. Kolozsvár.
- Machek: ČSIRostl. = Václav Machek 1954: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd.
- Márton: MoldCsRK. = Márton Gyula 1972: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion.
- MoldCsNyA. = Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila 1991: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II*. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság, Akaprint.
- MihTsz. = Kiss Jenő 1979: *Mihályi tájszótár*. = *Nyelvtudományi Értekezések 103*. Budapest.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest, Akadémiai.
- MNyj. = *Magyar Nyelvjárások*. Folyóirat. Debrecen, I (1951) –.
- MNyjRKölcs. = Márton Gyula – Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion.

- Mokány: Hung. = Mokány Sándor 1995: *Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód = Hungarológia* 8. Budapest, Quality Sign.
- NéprNytud. = *Néprajz és Nyelvtudomány*. Folyóirat. Szeged, I. (1957) –.
- MTsz. = Szinnyi József (szerk.) 1893–1901: *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, Hornyánszky.
- Nyr. = *Magyar Nyelvőr*. Folyóirat. Pest (később) Budapest, I. (1872) –.
- OrmSz. = Kiss Géza hagyatékából szerk. Keresztes Kálmán 1952: *Ormánysági szótár*. Budapest, Akadémiai.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája I–XXI*. Budapest, 1911–1935.
- RMNyA. = Murádin László: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I* (1995) –. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pharma Press.
- SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*. Budapest, Akadémiai.
- SzékNyfSz. = Gálffy Mózes – Márton Gyula 1987: *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Budapest, Akadémiai.
- SzékfTszók = Gálffy Mózes 1987: *Székelyföldi tájszók = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 180. Budapest.
- Kniezsa: SzlJsz. = Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, Akadémiai.
- SzT. = Szabó T. Attila stb. (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest (később) Budapest–Bukarest, ill. Budapest–Kolozsvár, I (1975) –. Kriterion, majd Akadémiai és Kriterion, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai.
- TorjSzj. = Nemes Zoltánné – Gálffy Mózes – Márton Gyula 1974: *Torjai szójegyzék*. Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar társzótár*. Budapest, I (1979) –, Akadémiai.

(VOLKS)ETYMOLOGISCHE WÖRTERSAMMLUNG

SÁNDOR MOKÁNY

In seinem Aufsatz untersucht der Verfasser u. a. die Herkunft, die volks-etymologische und etymologische Umgestaltung, Umstrukturierung von hauptsächlich ungarischen Dialektwörtern, Wortkonstruktionen und stehenden Wendungen. Der Artikel enthält ausführliche etymologische Ausführungen zu den einzelnen Wörtern bzw. Wendungen.

AZ / LIKVIDA ELŐTTI MAGÁNHANGZÓ NYÚLÁSÁNAK ÉS AZ / KIESÉSÉNEK JELÖLÉSE EGY XVIII. SZÁZADI HIVATALOS NYELVVÁLTOZATBAN¹

NÉMETH MIKLÓS

Szeged város tanácsának első jegyzőkönyvét (Bratinka–Szigeti 1991) vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy az / likvida előtti magánhangzók időtartamának vizsgálata alkalmas lehet arra, hogy bizonyos nyelvi jelenségeknek az írnoki normával kapcsolatos viszonyára következtethessünk. A hangjelölés módja azonban nem teszi lehetővé e vizsgálatot az *ö ~ ő* és *ü ~ ű* párok esetében, mivel a deákok e hangpárok rövid és hosszú alakjait nem különböztették meg külön grafémával. A kutatás köréből tehát ezeket a magánhangzó-megfeleléseket ki kell zárnom. A vizsgálat során nem kerülhetem meg azt a kérdést sem, hogy mennyire látszik szorosnak a kapcsolat az írnoki hangjelölés és a – nyelvi pótkompetenciánk (l. Forgács 1994) alapján – az 1720–30-as évekre föltételezett szegedi nyelvvállapot között. Erről előljáróban csak azt jegyezném meg, nincs okunk azt föltételezni, hogy az írnoki szövegekből élénk táruuló kép és az akkori városi beszélt nyelv tökéletesen fedik egymást a magánhangzók állapota vagy a likvida kiesésének jelölése szempontjából. Tudományosan releváns kérdésnek tartom azt, hogy a szegedi élőbeszédből mit engednek beszűrődni az írnokok a nagy tekintélyű városi tanács irataiba. Természetesen az is előfordulhat az efféle vizsgálatok során, hogy az elemző rosszul dönt, és nem tudja egymástól elválasztani a hangjelölés és az élőbeszédbeli kiejtés kérdéseit. Ezt a hibalehetőséget azonban vállalnom kell a kitűzött kutatási célok elérése érdekében.

A gyakorlati szövegvizsgálatban elsőként azokra az adatokra irányítottam figyelmemet, amelyek a köznyelvi rövid magánhangzók hosszú ejtésére utalnak. Az adatgyűjtést is célirányosan, e szempontot szem előtt tartva folytattam le. Miért a magánhangzók nyúlását tartottam vizsgálандó jelenségcsoportnak? Részint azért, mert a szegedi nyelvjárás viszonylag sok nyúlásos jelenséget produkál, részint pedig azért, mert írástörténeti okokból a hosszú magánhangzók jelölését sokkal informatívabbnak tartom az élőbeszédbeli kiejtés tanulmányozása szempontjából. A rövid magánhangzókat jelölő grafémák ugyanis sok esetben nem a következetes hangjelölés eredményei, hanem a korábbi magyar íráshagyomány folytatódásaképpen a hosszú magánhangzók következtelen jelölése miatt állnak elő. Ha az írnok hosszú magánhangzót jelöl, az mindenképpen többlet erőfeszítést és figyelmet követel tőle, míg a rövid magánhangzó lejegyzése lehet a pusztán rutin következménye is.

A magánhangzók nyúlását vizsgálom tehát a továbbiakban, ami nyilvánvalóan kiejtési és hangjelölési kérdés is egyben. A nyúlások körében végzett vizsgálatok során az / likvida nyújtó hatását kutatom (az *r* és *j* hasonló nyújtó hatással bír, de ezeknek

¹ A tanulmány átdolgozott és bővített változata a Szabó József professzort köszöntő előadásnak, mely 2000. november 8-án hangzott el a szegedi bölcsészkaron.

igen kevés a szövegbeli előfordulása, legalábbis releváns fonetikai helyzetben). Az *l* előtti magánhangzók közül az írónoki hangjelölés jellege miatt nem vizsgálhatom az *ö* és *ü* nyúlását. Az előfordulási gyakorisági mutatók miatt a vizsgálatot célszerű a leggyakoribb hangkapcsolatra, a sztenderd nyelvváltozatban *ol*-ként megjelenőre koncentrálni. A jegyzőkönyvekből kihüvelyezett adatokat az alábbi táblázatban mutatom be. Itt érdemes leszögezni, hogy az *ol* > *ó* hangváltozásban másfajta dialektális jelenséget kell látnunk, mint az az *ö*-zésben, hiszen ez a változás nem egyetlen nyelvjárásra jellemző, hanem – különböző mértékben – szinte valamennyire (l. Imre S. 1971: 130). Mégis érdemes a jelenséget vizsgálnunk, mert a szinkrón szegedi nyelvváltozatok is sok példát mutatnak erre a fonetikai változásra, tehát a helyi nyelvjárás alakváltozataival itt is szembeesíthetjük jegyzőkönyvi adatainkat.

Szó	<i>ol</i> változat		<i>ól</i> változat		<i>ó</i> változat (= <i>l</i> -kiesés)		Szegedi szótár
	n=	%	n=	%	n=	%	
<i>boldog</i>	42	100	0	0	0	0	<i>boldog</i>
<i>volt</i>	4	11	33	89	0	0	<i>vót</i>
<i>dolga</i>	10	100	0	0	0	0	<i>dóga</i>
<i>oltalmaz</i>	8	100	0	0	0	0	<i>óalmaz</i>
<i>szolga</i>	25	100	0	0	0	0	<i>szolga</i>
<i>bolt</i>	5	100	0	0	0	0	<i>bót</i>
<i>polgár</i>	2	100	0	0	0	0	<i>polgár</i>
<i>nyolc</i>	1	12.5	6	75	1	12.5	<i>nyóc</i>
<i>olcsó</i>	1	50	1	50	0	0	<i>ócsó</i>
<i>Smolczpucher</i>	0	0	4	80	1	20	-
<i>molnár</i>	2	100	0	0	0	0	<i>mónár</i>

A köznyelvi *ol* hangkapcsolat jegyzőkönyvbeli megfelelései (n=100)

A fenti adatokból látszik, hogy az *ol* hangkapcsolatnak nem sikerült minden lehetséges fonetikai-morfológiai helyzetben való előfordulását kimutatnom a jegyzőkönyvekből: így nincs adatunk az abszolút szóvégi *ol* hangkapcsolatra. Ha lennének ilyen adataink, akkor ellenőrizhetnénk azoknak az elemeknek a forrásban való megvalósulását is, amelyekről – mint típusokról – Imre S. (1971: 131) ír: az *-l* igeképzőét és az *-l* igei személyragét. (Ezeknek a szinkrón ejtésben való megvalósulásairól azt mondja, hogy mindenekelett a dunántúli területeken terjedt el a pótlónyúlásos eredetű *ó* a szóvégen.) De hogyan értelmezhetők a fenti táblázat adatai? Az adatok eloszlása több megoldást is kínál. Az első lehetőség az, hogy az írónokok minden esetben a beszéd-tényeket rögzítették a lejegyzés során. Így fel kell tételeznünk, hogy a szegedi nyelvben az *l* nyújtó hatása még csak éppenhogy elkezdett hatni az előtte álló magánhangzóra, hiszen adataink többségének írásmódja nem mutatja ezt a nyúlást – a hosszú magánhangzók általános és viszonylag következetes megkülönböztetése mellett (kivételt képez a már említett *ö* ~ *ő* és *ü* ~ *ű*). Még kevésbé haladhatott előre az *l* kiesése, amely csak egy köznévi adatban jelenik meg: ez a *nyóc* szóalak a 126. lapon. Az *l* nyújtó hatása egyébiránt nem egyenletesen jelentkezik a különböző szóalakokban,

erre az egyes szavak későbbi elemzése során még érdemes lesz visszatérnünk. Ha elfogadjuk ezt a véleményt, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy azért kezd terjedni az *ó/* jelkapcsolat a jegyzőkönyvek írásrendszerében, mert az élőbeszédbeli nyelvi változás közbülső fokozata jellemzi a szegedi tájnyelvet a jegyzőkönyvek papírra vetésekor: az */* már kifejti nyújtó hatását, de még alig-alig esik ki valahol. Erdemes ezt az elképzelést a jelenség kiváltó okainak szempontjából mérlegre tenni.

Azt, hogy az */*-nek erős nyújtó hatása van, már Gombocz bizonyította méréseivel. Bakó Elemér (1944) meggyőző fonetikai magyarázata szerint – amelyet elfogad és idéz Török (1954: 32–33) is – e hangok nyújtó hatása már kiesésük előtt jelentkezik – ennek alapvető fonetikai oka pedig a likvidák rövid artikulációs időtartama. Az előttük álló magánhangzó nyúlása eszerint valószínűleg (időtartam)pótló nyúlás, már a likvida kiesése előtt is. A pótlónyúlás miatt a likvida artikulációs ideje viszont tovább rövidül, míg nem a percepció küszöb alá esik, azaz megtörténik a „kiesés”. Bakónak e magyarázatát elfogadva próbáljuk meg ezt alkalmazni az általunk vizsgált forrásra! Eszerint azt állíthatjuk, hogy a jegyzőkönyvi és a szinkrón nyelvjárási adatok közötti jelentős különbséget az 1730-as évektől Bálint Sándor gyűjtéséig eltelt bő két évszázad nyelvi változásainak kellett megszüntetniük, azaz erre az időre esett az *o* magánhangzók többségének nyúlása és szinte az összes zárt, hangsúlyos szótagbeli */* kiesése a fenti táblázat szavaiban. Ez az elképzelés aligha vehető komolyan, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a magyar szakirodalomnak a likvidákkal és a velük egy szótagban álló magánhangzók kapcsolatos megállapításait: Vegyük sorra tehát a nyúlás és */*-kiesés kronológiájával kapcsolatos szakirodalmi állásfoglalásokat!

Az általam ismert vélemények közül a változás kezdetének meghatározásában Bárczi (1963: 222) képviseli a legradikálisabb álláspontot, aki az */* kiesésével kapcsolatosan így ír: „Ugyancsak régi írásbeli hagyományt követ a litarátusok nyelve, amikor a *volt, told, föld, kiált, tölt* stb. stb.-félékben az */*-et következetesen megtartja, holott ilyen helyzetben az */* kiesése mélyen a középkorba nyúlik vissza (már a Halotti Beszédben van rá példa), és a XVI. század végén nyelvjárásaink jelentékeny részére jellemző volt”. Bárczi tehát az */* kiesését a korai ómagyar korra teszi, ami – a korábban vázolt Bakó-féle magyarázat szellemében – egyáltalán nem mellékes a nyúlás időbeli jelentkezése szempontjából, hiszen az */* kiesése feltételezi az előtte álló magánhangzó nyúlását, már az */* artikulációjának észlelhetetlenné rövidülése előtt is. Simonyi Zsigmond *Die Ungarische Sprache* c. művében az */* kiesését az 1500-as évektől kezdve tartja elképzelhetőnek (magyarul idézi tartalmát Török 1954). E cikkében Török hasonló véleményen van: „Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a liquidák közül az */* nyújtó hatása a legrégebb. Mutatkozik már a XVI. század első felében is, a század végére pedig – Baronyai Decsi munkája alapján – már aránylag fejlett formájában láthatjuk.” Kiss Ignác (1879: 182) Pázmány Péter nyelvével kapcsolatosan jegyzi meg, hogy „Az *o* hangzót */* előtt többnyire hosszúnak írja, mint *óltalmaz, mi-vólt, vóltunk, vóltak* stb.”

A fenti véleményeknek közös sajátossága, hogy a nyúlást és/vagy az */* kiesését legkevesebb két évszázaddal a szegedi jegyzőkönyvek keletkezése előtti időszakra datálják. Ebből egyenesen következik az, hogy a városi tanácsi iratokban jelentkező kép nem mutathat egy éppen megkezdődött, folyamatban lévő nyelvi változást. Az

írnoki hangjelölésből élénk táruló kép – a vizsgált nyúlásos jelenségek szempontjából – minden bizonnyal inadekvát a város korabeli beszélt nyelvének állapotára nézve. Ezt a véleményünket alátámasztják egyfelől a nyúlás (és *l*-kiesés) időbeli jelentkezésével kapcsolatos, nyelvtörténeti adatokra épített vélemények, másfelől a szegedi nyelvjárás szinkrón adatai is. Mi lehet ennek a zavarbaejtő eltérésnek a magyarázata?

Ez a táblázat adatainak kapcsán fölöttébb kérdésre adható második válaszlehetőség: az írások hangjelölése nem a szóbeliségben használt nyelv beszédtevényt tükrözi – hasonló jelenségre korábban már az *ő*-zéssel kapcsolatosan is következtettünk (l. Németh 1999) –, hanem valamilyen a regiszterrel, az írásbeliséggel kapcsolatos hagyomány- és előírásrendszer követ. Az írások hivatali tevékenységük során megrostálják a tanúvallomások élőnyelvének jellemzőit, nem mindent tartanak azokból elfogadhatónak. Ez a spontán sztenderdizációs tevékenység részben az írott nyelvváltozatnak, részben a jogi-közigazgatási regiszternek való megfelelés igényéből táplálkozhatik.

A hagyományok erejét jól szemlélteti például – bár immár az *l* kiesésével kapcsolatosan – a táblázatban is fölűtetett *nyolc* számnév alakváltozatainak szinkrón elterjedtsége: ennek jó összefoglalását nyújtja az MNyA 675. térképlapja. E lapon egyetlen (!) dél-erdélyi kutatóponton szerepel a számnév elsődleges alakváltozatoként olyan hangsor, amely az ejtésben tartalmazza az *l* hangot, és egy felvidéki kutatóponton tűnik föl az *l*-es hangsor mellékváltozatként, miközben a helyesírási hagyomány és az ún. „igényes köznyelv” is csak az *l*-t tartalmazó írás- és ejtészólamot ismeri el, és – saját tapasztalataim szerint – az *l* nélküli ejtészólamok kisebb-nagyobb mértékben stigmatizálnak számitanak.² Az MNyA-térképlap meglehetősen furcsa képet mutat a *nyolc* számnév táji megvalósulásairól. A sztenderd nyelvi *o*/ hangkapcsolat megfeleléseiben – a sokféle magánhangzó-változat jelenléte mellett – igen nagy mértékű invariabilitás jellemzi a hangkapcsolat megvalósulását az *l* megléte vagy hiánya szempontjából. Ha ez a nyelvjárási „mozaik” talán nem is ennyire egyszerű az *l* megléte vagy hiánya szempontjából (esetleg léteztek olyan táji alakváltozatok, amelyek valamilyen oknál fogva nem vagy nem kellően reprezentálódnak az MNyA-lapon), akkor is azt kell látnunk, hogy az *l*-et tartalmazó változatoknak enyhén szólva hiányos a nyelvföldrajzi elterjedtsége. Ennek ellenében viszont aligha tarthatta fenn más a sztenderd *nyolc* változatot, mint maga az írásképp vagy a területi változatok fölő rétegződő normatív nyelvváltozat (amelyre az írásképp is hatást gyakorolt). De – visszatérve az írott források és az írásképp szerepére – képzeljük el, hogy néhány száz év múlva valakiknek az lenne a feladatuk, hogy a ma keletkezett írott forrásokból a ma beszélt nyelv változatait rekonstruálják, például a *nyolc* számnév ejtése tekintetében! Vajon milyen kép rajzolódna ki a ma írott forrásaiból, egyezne-e ez a mai beszélt változatok ejtési sajátosságaival vagy az MNyA-ból élénk táruló képpel?

² Az egyetlen általam ismert munka a kérdéskörben Sándor–Langman–Pléh (1998: 29–40), amelyben a szerzők „közepesen megbélyegzett” jelenségeként tárgyalják az *l*-törlést (példáik: *akkó*, *taláni*, *-ró*). A besorolás értékét némileg csökkenti, hogy a jelenség megbélyegzettségi fokának megállapítása nem a jelenségre koncentrálo széles körű adatfelvételen alapul, hanem a kutatók intuíción, az „ügynök” véleményén és az ügynökvizsgálat eredményén, amelyben azonban nehéz az egyes nyelvi jelenségek megítélését különválasztani.

Ezért gondolom azt, hogy a deáki regiszterbe sorolható írott források csak erős kritikával használhatóak a tárgyalt időszak beszélt nyelvének vizsgálatában. A jegyzőkönyvek inadekvátságát és annak mértékét azonban lehet és kell is behatóan tanulmányozni, mert sok információval szolgálhat számunkra annak megfigyelése, hogy hol, milyen pontokon van eltérés az írott szövegek nyelvhasználati sajátosságai és a nyelvjárásterületen nyelvi pótkompetenciánk alapján elvárt értékek között. Ha ezekben az eltérésekben tendenciák rajzolódnak ki, akkor azonosítani tudjuk az írnoiki normába illeszkedő vagy attól idegen jelenségeket. Ha pedig ezeket a jelenségeket tágabb diakrón összefüggésekbe ágyazzuk, akkor folyamatában tudjuk vizsgálni egyes nyelvi változatok megítélését és esetleg meghatározhatjuk azokat az attitűd-tényezőket, amelyek eredőjeképpen egyes jelenségek mai nyelvhasználatunkban normatívnak számítanak, mások viszont normán kívülinek. Meggyőződésem, hogy egyes szinkrón nyelvi jelenségek mai nyelvhasználói megítélésének gyökerei korábbi századokba nyúlnak vissza.

A továbbiakban érdemes megvizsgálnunk, hogy a nyúlás és /-kiesés tekintetében forrásunk szegedi tájnyelvnek való megfelelése magában rejt-e olyan tendenciákat, amelyek többletinformációval szolgálhatnak számunkra az egyes jelenségek megítélésével kapcsolatban. Ehhez érdemes alaposabban szemügyre vennünk a táblázat adatait. Legkevesebb nehézséggel azon szólófordulások esetében találkozunk, amelyeknek jegyzőkönyvi és mai szegedi nyelvjárási alakja azonos. Ezen szavaknak legnagyobb csoportja az, amely szóalakokban a mai napig sem történt meg a nyúlás és az / kiesése. Táblázatunkból mindenképpen ide sorolhatjuk az alábbiakat: *boldog*, *szolga*, *polgár*. A *szolga* szó esete érdekes, hiszen a Szegedi szótár a *szolga* alakot tünteti fel, de a *szógáll* származékszóban már a nyúlás és /-kiesés is megtörténik. Pedig a *szolga* megfelel a Török (1954: 35) által megszabott nyúlási feltételnek: hangsúlyos, zárt szótagban az *o* nyúlását váránk. A *szolgál* szóban a képzés során záródik a második szótag is, de nem valószínű, hogy közvetlenül ez hatna az első szótag magánhangzójának időtartamára – talán inkább e második szótag hosszú magánhangzójának van nyújtó hatása az első szótag magánhangzójára a *szógáll* szóalakban. A *boldog* szó lejegyzésében a nagy számú előfordulás teljes következetességgel párosul a deáki hangjelölésben: valamennyi előfordulása *ol* jelkapcsolatot tartalmaz. Ez a kép tökéletesen megfelel a szegedi tájnyelvben ma élő formának is. Ezt a következetességet az is támogathatta, hogy a *boldog* szó szinte kivétel nélkül az esküformulák invokációs részében kerül elő a *Boldog asszony* vagy *Boldogságos Szűz Mária* szerkezetekben illetőleg ezek variánsaiban. Az esküformulák szövegeinek kötöttsége miatt itt fennáll a gépies másolás lehetősége is, bár e feltételezésnek mindenképpen ellentmond a szónak hol *g-s*, hol *gh-s* írásmódja. A *polgár* szó lejegyzése is összhangban van a mai nyelvjárási alakkal, bár erre összesen két előfordulást találunk a forrásban.

A következő csoportba azok a szóalakok tartoznak, amelyeknek lejegyzésmódja éles ellentétben áll a mai nyelvjárási alakjukkal: *dolga*, *oltalmaz*, *bolt*, *molnár*. E szavak leírásában sem a nyúlást, sem az / kiesését nem jelölték az írnoikok, egyetlen előfordulásban sem. Az írásuk tehát következetes, és igen nehezen hozható összhangba a szegedi nyelvjárásban ekkor elvárható szóalakokkal. Ennek oka az lehet, hogy idiolektusuk nem esik egybe a szegedi nyelvjárással, műveltségük révén „más nyelvet

beszélnek”, mint a helyi beszélők többsége. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy nem csak saját szavakat rögzítették a jegyzőkönyvekben, hanem szegedi polgárokat is, akiktől elvárhatjuk, hogy a szegedi tájnyelvet beszéljék. Ezért talán valószínűbb, hogy a lejegyzés során olyan (írás)normát követtek, amely nem engedte e szavak fonetikus rögzítését. Az írott nyelvváltozatra vonatkozó normafölfogásuk és a deáki nyelv követelményrendszere fölébe kerekedett a pontos hangjelölés iránti igényüknek. A jegyzőkönyvek összességéből nyilvánvalóan az tűnik ki, hogy nem számított normatívnak körükben az *l* kiesését jelölni, ugyanígy a szóalakok nagy részében a nyúlás jelölésétől is eltekintettek.

A *dolga* szóalak külön figyelmet érdemel, hiszen a szegedi tájnyelv itt olyan nyúlást produkál, amely már túlmutat a jelenségnek Török (1954) által megfigyelt föltételein. A *dolog* ~ *dolga* párt megfigyelve észrevehetjük, hogy a birtokos személyragos alakban ideiglenesen záródik az első szótag, de az egyes szám nominativusban nyílt. Török (i. m.) megfigyelése szerint az ilyen esetekben nem következett be a nyúlás Baronyai Decsi nyelvében. A szegedi nyelvváltozatban viszont megtörténik ez, sőt az *l* kiesése is – ám ebből a deáki íráshagyomány semmit nem tükröz. Hogy a deákok valóban nem feltétlenül a nyelvi tényeket rögzíthették, azt jól mutatja az a szöveghely az 58. lapon, ahol a bűnös nyolc hónapi elzárásáról esik szó: itt először a *nyolc* számnévnek a nyúlást és *l*-kiesést jelölő alakváltozata bukkan föl: *nyócz*, de azután a következő szóban már a túlkompenzáció is bekövetkezik: a deák *holnapi*-t ír a mai nyelvi *hónapi* helyett. Az *l* betoldása aligha értelmezhető itt másként, mint túlhelyesbítésként, amely a kisebb megbecsültségű forma használatától való félelem következtében áll elő: a deák az észlelt hosszú *ó* hang jelölésére a megszokott *ol* jelkapcsolatot használja. Lehetséges, hogy a *nyolc* számnévnek az előbb bemutatott írásmódját itt kompenzálja.

A táblázat szavainak harmadik csoportja az, amely szavak mai nyelvjárási alakjaiban nyúlás és *l*-kiesés van, és ezek valamilyen mértékben az írásképpen is tükröződnek. E szempontból egy csoportba tartozik a mai köznyelvi *volt*, *nyolc*, *olcsó* és *Smolczpucher* jegyzőkönyvbeli megfelelése. A *volt* lejegyzése részben következetesen tükrözi a nyelvjárástól pótkompetenciánk alapján elvárt ejtésmódot, hiszen az *ó* hosszúságát a legtöbb esetben jelölik a deákok. Másfelől viszont egyetlen esetben sem jelölik az *l*-nek szintén elvárható kiesését. Ebből arra is következtethetnénk, hogy a változási folyamat közbülső állomását látjuk a forrásban: a magánhangzó már megnyúlt, de az *l* még nem esett ki. Sokkal valószínűbbnek tartom – a korábban ismertetett kronológiai vélemények fényében –, hogy a Bárczi (1963: 222) és Benkő (1957: 95) által említett íráshagyományt követik itt az írnokok. Figyelemre méltó, hogy a létigének ugyanezt az írásmódját figyelte meg Kiss (1879: 182) Pázmánynál.

Érdemes külön szólni a *Smolczpucher* személynév írásmódjáról és valószínű ejtéséről is. E név az egyetlen szóalak, amelynek lejegyzéseiben föl sem bukkan az *ol* grafémakapcsolat, az öt előfordulás ötször mutatja a hosszú *ó*-s jelölést. A név lejegyzése során egyszer még az *l* kiesését is jelöli a fogalmazó. Mi lehet az oka az élőbeszédhez közelebb álló jelölésmódnak e tulajdonnév esetében? Minden bizonnyal a konvenció hiánya. Ennek a névnek valószínű ritka előfordulása miatt (vessük össze föltételezhető előfordulási gyakoriságát a létige *volt* alakjáéval) nem volt kidolgozott,

nemzedékről nemzedékre hagyományozódó írásmódja a deáki írásnormában, így a szövegek lejegyzője az írás során intuíciójára volt utalva. Talán éppen ezért születnek a fonetikusabb írásmódú formák.

E szócsoporthoz tartozik még a *nyolc* szó, amely a várt *nyóc* ejtést egyszer, a *nyólc* változatot hatszor, a *nyolc* változatot pedig ismét csak egyszer mutatja írásképeiben. A konvenció és az ejtést tükröző írásmód keveredik a három lehetséges lejegyzési módban. Az *ó* hosszúságának domináns jelölése az ejtéshez közelebb álló írásmód megvalósulását mutatja, de az / vélhető kiesésének pusztán egyszeri jelölése a konvenció erejét is szemlélteti. Végezetül ide sorolandó az *olcsó* szó is, amely kis számú előfordulásában egyszer-egyszer mutatja az *ol* és *ól* változatot.

Az / kiesésének jelölésével kapcsolatban mindenképpen érdemes azt a néhány egyéb esetet is szemügyre vennünk, amelyek talán szintén a likvida kiesésére utalnak hangjelölésükkel, csak nem az *o* hang, hanem más magánhangzó utáni helyzetben. Ezen adatok száma is igen csekély a jegyzőkönyvben, összesen négy szó tartozik ide. Ezek a következők: *elő járomnak* (216), *fére tévén* (217), *előjárójnak* (219), *elő Jároinak* (220). Nem állíthatjuk bizonyosan ezekről az adatokról, hogy egyértelműen az / kiesését jelölik, hiszen íráshibára is gyanakodhatunk. Az egyes szavakat tekintve különböző annak a valószínűsége, hogy itt az általunk tárgyalt jelenség jelenik meg az írásmódban, ezért érdemes külön is tanulmányozni ezeket a szóalakokat. Az *előjáró* szó nehéz kérdést rejt magában, hiszen az *ő* hosszúságát egyáltalán nem jelölték az írnokok, tehát a magánhangzó időtartamáról nem tudunk biztosat. Az viszont bizonyos, hogy a többször előforduló (a 216., 219. és 222. lapon) *elő jároimnak* írásmódú alakokkal találkozunk, és a Szegedi szótár *előljáró* alakban ismerteti a szó nyelvjárási változatát, tehát ez esetben gondolhatunk az élőbeszédbeli /-kiesés írásbeli jelölésére, az írott nyelvváltozat normájának pillanatnyi figyelmen kívül hagyására. A *fére tévén* szintén tükrözheti az élőbeszéd sajátosságait, de íráshibának is tartható – igen kevés adatunk van rá a forrásban. Ezek az adatok tehát nem változtatják meg azt a képet, amelyet az / kiesése kapcsán vázoltunk fel az írnokok hangjelöléséről.

Érdekes felidézni, mit mutat a szegedi tájnyelv mai képe az / kiesésével kapcsolatban. (A mássalhangzók kieséses jelenségeinek tárgyalását jelen vizsgálatban indokoltan szűkíthetjük az /-kiesésre, hiszen a Szeged környéki nyelvjárások ezt a jelenséget szinte kizárólag az /-kiesésben mutatják.) A szegedi nyelvjárással kapcsolatban Imre (1971: 343) a szótagzáró /-l (pótlónyúlásos) kiesését és a sztenderd *-ból/-ből* helyhatározóragok *-bú/-bű* változatait tartja a nyelvjárás jellemzőjének. Véleménye szerint nem esik ki az /-l igeiképző sem abszolút szóvégen, sem szó belsejében és hasonlóképpen viselkedik az /-l igei személyrag is. Végh (1971: 824) részletesebb és csak a tápéi nyelvjárásra összpontosító vizsgálata ettől kis mértékben eltérő képet rajzol az /-l kieséséről. A szótagzáró /-l kiesik szó belsejében, általában az igeikötőkben is (ha mássalhangzóval kezdődő ige előtt állnak), abszolút szóvégen a névszóragokban és az esetek nagy részében igeragokban is – ez a fő különbség Imre (1971) áttekintéséhez képest. Viszont szerinte sem esik ki az /-l igeiképzőben. Fontosnak tartom azt a megállapítást, hogy nagy a változatosság az /-l kiesés tekintetében, még ugyanazon adatközlő megnyilatkozásaiban is. Az ellentétes folyamatra, az / hiperkorrekt betoldására nem talált adatot a nyelvjárásban (szemben az én adatommal,

amelyről az / előtti pótlónyúlás tárgyalásakor már esett szó). A továbbiakban azt fogom bemutatni, milyen sajátosságok jellemzik az / kiesése szempontjából a jegyzőkönyvekben ránk maradt írott nyelvváltozatot.

Az -/ kiesésének két fő esetét különböztetem meg a vizsgálatban a fonetikai helyzetnek megfelelően: a szó belseji és az abszolút szóvégi helyzetet. A szóvégi helyzetben két morfológiai meghatározottságú alcsoportban vizsgálom a jelenséget: a névszórágokban és az igeragokban (ez a felosztás követi Végh vizsgálatát [1971: 824]). A szóbelseji szótagzáró -/ kiesésével részletesen foglalkoztam a magánhangzó nyúlásának vizsgálata kapcsán, mivel az -/ előtt álló magánhangzó megnyúlását és az -/ kiesését csak egymással összefüggésben érdemes tárgyalni. E jelenségek egymást feltételezik az általam is elfogadott fonetikai magyarázat szerint. A táblázatnak negyedik oszlopa igen jól mutatja, hogy az -ol- hangkapcsolatot tartalmazó, kereken száz szót magába foglaló mintában összesen két olyan adatunk van, amely az -/ kiesésére írásképpel is utal. Ezenkívül a fejezetben négy olyan adatot tárgyalok, amelyek esetleg az / kiesésének írásbeli jelölését mutatják más magánhangzós környezetben: *elő járomnak* (216) *fére tévén* (217), *előjárojnak* (219), *elő Jároinak* (220). A szóbelseji, szótagzáró -/ kiesését tehát igen kis mértékben mutatja a jegyzőkönyvek hangjelölése: az / kiesése kereken 2 %-os az ol hangkapcsolatot tartalmazó szavakban (l. a táblázatot). Más hangkapcsolatban is összesen négy példát találunk, amelyek közül az egyik (*fére tévén*) lehet íráshiba következménye, a másik háromról ez nem állítható a következetes, ellenpélda nélküli írásmód miatt. Az utóbbi négy adat korpuszbeli megjelenési helye is figyelemreméltó: a viszonylag terjedelmes forrásban egy öt oldalas egységen belül fordul elő mind a négy adatunk, lehetséges tehát, hogy az ezeket az oldalakat fogalmazó deák egyéni írássajátsága az / jelölésének elhagyása. A szóbelseji, szótagzáró -/ jelölésében mutatkozó következetesség lehetséges okairól a szóvégi -/ kiesésének tárgyalása után, együttesen érdemes szólni.

A szóvégi -/ kiesésének tanulmányozására igen jó lehetőséget kínál a névszórágok egy csoportja: a -ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről. Érdemes most áttekinteni a határozóragok adatait, amelyek jól mutatják, hogy a magánhangzó zártsági fokától függetlenül a ragok összesen 225 előfordulása egyetlen / nélküli alakot sem eredményez. Ez mindenképpen azt jelzi, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatban nem számított normatív jelenségnek a szóvégi, névszórágbeli / törlése. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az élőbeszéd megfelelt az írott nyelvváltozatnak e sajátosság szempontjából.) Az igeragok /-jének kiesését is szemügyre véve – Végh (1971) tipológiája alapján – azt tapasztaljuk, hogy erre a jelenségre szintén nem találunk egyetlen adatot sem a teljes korpuszban.

Ezek után érdemes összegeznünk az / kiesésével kapcsolatos megfigyeléseket. A szó belsejében igen szórványos adatokat találunk csak az azonszótagú / kiesésének jelölésére: ahol ezt számszerűsítettük, ott 2%-os értéket kaptunk. Az abszolút szóvégi álló névszórágbeli / kiesésére nagy adatmennyiségben (n=225) egyetlen adatot sem találtunk a jegyzőkönyv hangjelölésében, és – lényegesen kisebb adatmennyiségben – szintén nem találtunk adatot az igeragozás szóvégi /-jének kiesésére. A jegyzőkönyvből elének táruló kép, amely elsősorban egy írott nyelvváltozatot rajzol elénk, nem egyezik azzal az elvárásrendszerrel, amelyet a helyi beszélt dialektusváltozatok

ismeretében szegezünk szembe adatainkkal. Mi lehet e viszonylag jelentős eltérésnek az oka? Mindenekelőtt azt hiszem, hogy az írott nyelvváltozat (az írnokok munkanyelve) és a beszélt helyi nyelvváltozat közötti különbség. A deákok a szövegformálás során a maguk regiszterének látens normáját követték, amely nem tűrte meg – az élőbeszédben föltételezhetően igen gyakori – /-törlést. Az /-törlés írásbeli jelentkezését tehát megakadályozta, hogy az nem számított megbecsült és talán tolerálható jelenségnek sem a regiszter írott változatában. Ezt a tendenciát igen jól mutatja Papp (1961) vizsgálata, aki már a XVI. századi deáknyelvi vizsgálatokban hasonló következtetésre jut (218): „Noha a jelenség [ti. az /-törlés, N. M.] – bizonyos fonetikai helyzetekben – a XVI. században sem új, az írásbeliség általában, de különösen a deáki nyelvhasználat nem enged az ejtésnek, következetesen *volt, föld, zöld* stb.-féle írásmóddal él. Ez a norma, ezt azonban a kevésbé gyakorlott vagy kevésbé gondos tollforgatók megszegik olykor-olykor, hiperkorrekt alakokat is használnak (például *moldon* ‘módon’) de rendszerint nem a deákok.” Ha pedig az írnokok nem tartották helyénvalónak a jelenség írásbeli jelölését, ez valószínűleg azt is jelenti, hogy nem úgy értékelték a jelenséget, mint értékes, pozitív nyelvi formát, hiszen az írott nyelv a XVIII. század első felében hangsúlyosan presztizisváltozat. Itt elég, ha arra gondolunk, hogy milyen körű volt az írástudás, mennyire becsülték meg az írástudókat, egyáltalán a társadalmi élet mely színterein, mikor folyamodtak az írott nyelvhez.

Nem zárhatjuk ki, hogy itt kell keresnünk az /-törlés mai megítélésének gyökereit is, bár a jelenséggel kapcsolatos mai értékítéletekről csak a Sándor–Langman–Pléh (1998) már említett publikációjára és intuíciónkra támaszkodhatunk (l. a 2.sz. lábjegyzetet). A jegyzőkönyv keletkezése idején nyilvánvalóan főleg az írásbeli /-törlés számított megbélyegzettnek, az élőbeszédbeli előfordulásokra nem vonatkozhatott ilyen szigorú általános felfogás, mivel nem volt köznyelvi norma sem. Az /-törlés sokkal kevésbé számíthatott normasértőnek az élőbeszédben, mint ma. De mára azzá vált, és ennek oka talán az írott elit nyelvváltozatok hatásában (így a deáki nyelvben is) keresendő. E változatok hatása főleg akkor tudott kiteljesedni, amikor az írástudás és a műveltség terjedésével az elit nyelvváltozatok társadalmi eloszlása egyenletesebbé vált, azaz a korábban csak szűk réteg által ismert nyelvváltozatokat (a maguk normarendszerével) szélesebb rétegek ismerték meg: ennek a folyamatnak pedig a jegyzőkönyv keletkezése és a mai vizsgálat közötti időszakban kellett lejátszódnia. Talán itt van a kapcsolat a jegyzőkönyvbeli /-törléses alakok szerény száma és a jelenség mai megítélése között.

Összefoglalván a pótlónyúlásról és annak jelöléséről eddig tett megfigyeléseket: azt állapíthatjuk meg, hogy a jegyzőkönyvek hangjelölése az / előtti magánhangzó nyúlásának és az / kiesésének jelölése szempontjából kevésbé felel meg a nyelvjárás föltételezhető akkori hangállapotának. A megfelelés a magánhangzó hosszúságának jelölésében jobban, míg az / kiesésének jelölésében alig érvényesül a fentiekben kifejtett okoknál fogva.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat.
- Bakó Elemér 1944: A szótagzáró *l, r, i* nyújtó hatásának és eltűnésének hangfiziológiai okai. *Magyar Nyelv* 40. 269–274.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bratinka József – Szigeti Ferenc 1991: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 18. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 95–199.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35. 17–23.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai.
- Kiss Ignác 1879: Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15, I-II (177–247), III (325–389).
- Németh Miklós 1999: Kései középmagyar kori nyelvváltozatok vizsgálata magánhangzók elemzésével. *Néprajz és Nyelvtudomány* 40. 57–68.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi íródeákjaink gyakorlatában* = *Nyelvtudományi Értekezések* 25.
- Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998: Egy magyarországi „ügynök-vizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8. 29–40.
- Török Gábor 1954: Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez. *Magyar Nyelv* 50. 32–37.
- Végh József Mihály 1971: A nyelvjárás jellemzése. In: Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*.

DIE KENNZEICHNUNG DER DEHNUNG VOR DER LIQUIDA / UND DES WEGFALLS DES / IN EINER OFFIZIELLEN SPRACHVARIANTE DES 18. JAHERHUNDERTS

MIKLÓS NÉMETH

Der Verfasser untersucht auf Grund einer kanzleisprachlichen Quelle aus dem 18. Jahrhundert das Erscheinen zweier miteinander untrennbar zusammenhängender phonetischer Phänomene in der geschriebenen Variante der Kanzleisprache: die Dehnung des kurzen Vokals vor der Liquida / sowie den Wegfall des / in der gleichen Silbe. Nach einem Überblick über den phonetischen Zusammenhang zwischen den zwei Phänomenen stellt der Verfasser – auf Grund seiner „Ersatzkompetenz“ – die Angaben der schriftlichen Quelle dem Zustand gegenüber, der im untersuchten Zeitabschnitt für die mündlichen Sprachvarianten in der Stadt Szeged und deren Umgebung charakteristisch war. Er stellt fest, dass die in der gesprochenen Sprache zweifelsohne vorhandenen phonetischen Erscheinungen von den Kanzleischreibern nicht konsequent gekennzeichnet werden. Die Dehnung des Vokals wird teilweise bezeichnet (dies kann wegen der Art und des Vorkommens der Lautbezeichnung vor allem an der Lautverbindung *ol* ~ *ól* untersucht werden), während für die Bezeichnung des /-Wegfalls in der Quelle kaum Beispiele zu finden sind. Die Kennzeichnung des Liquida-Wegfalls war also mit hoher Wahrscheinlichkeit, die der Vokaldehnung nur zum Teil ein Verstoß gegen die latente Norm der Kanzleisprache. Aus der Analyse wird klar, dass für die schriftlichen Varianten des Sprachgebrauchs der untersuchten Zeitspanne ein von den mündlichen Varianten unabhängiges (bzw. abweichendes) Normensystem charakteristisch war. Bei der Auswertung der untersuchten phonetischen Erscheinungen wird auch ersichtlich, dass die mit ihnen verbundenen heutigen sprachlichen Attitüden in nicht wenigen Fällen auch in früheren elitären Sprachvarietäten wirksam waren, und dass in diesen Attitüden vielleicht auch eine geschichtliche Kontinuität festgestellt werden kann.

Das Forschungsergebnis kann in mancher Hinsicht mit den früheren Vokaluntersuchungen, vor allem mit der bewussten Meidung des – für den Szegeder Dialekt so charakteristischen – „Sprechens mit *ő*“ (ung. *ő-zés*) in derselben schriftlichen Quelle in Verbindung gebracht werden.

IGAZODÁSOK ÉS HASONULÁSOK

ZSIGRI GYULA

A leíró hangtani osztályozások egyetértének abban, hogy az igazodás nem eredményez fonémaváltást, a hasonulás viszont igen, az egyes esetek besorolásában mégis eltérnek egymástól.¹ Véleményem szerint ez a bizonytalanság a fonémaváltás fogalmának a tisztázásával megszüntethető vagy legalábbis jelentős mértékben csökkenthető.

Ahhoz, hogy két beszédhangról megállapíthassuk, hogy ugyanannak a fonémának a változatai, vagy különböző fonémák, tudnunk kell, hogy melyek azok a fonetikai különbségek, amelyeket a nyelv felhasznál a fonémák megkülönböztetésére. Az Ockham borotvajaként² is emlegetett **takarékossági elv** megköveteli, hogy ezt a lehető legkevesebb fonetikai különbségről állítsuk. Vegyük például ezeket a fonéma-párokat: *p-f*, *b-v*. Az első tag mindkét esetben kétjókú mássalhangzó, a második pedig ajak-fog hang. Ennek a szembenállásnak csak akkor tulajdoníthatnánk fonéma-megkülönböztető szerepet, ha lenne legalább egy olyan mássalhangzó-pár, amelynek a tagjai csak ebben különböznenek egymástól. Ilyen azonban nincs. A magyarban a kétjókú mássalhangzók mind zárhangok, az ajak-fog hangok pedig mind réshangok. Ezt a különbséget a *t-sz*, *d-z* párok miatt mindenképp fonémamegkülönböztető szerepnek kell tekintenünk, nincs tehát szükségünk arra, hogy a bilabiális és labiodentális képzés közötti különbségnek ilyen szerepet tulajdonítsunk. A *p* azonosításához elég csak annyit mondanunk, hogy zöngétlen labiális zárhang, az *f*-éhez pedig, hogy zöngétlen labiális réshang.

Az igazodást és hasonulást Vértes (1952: 66) így különíti el egymástól:

- (1) (a) A képező mozdulatok oly kis mértékben tolódnak el a szomszédos hangok irányában, hogy az eredmény ugyanannak a hangtípusnak más változata: ez az igazodás.
- (b) A képzés helyének vagy a képzés módjának a szomszédos hangéhoz való idomulása következtében más hangtípust kapunk: ez a hasonulás.

Deme (1961: 98) látszólag csak annyiban tér el Vértestől, hogy a *hangtípus* szakszó helyett az „önálló értékű hangváltozat”, illetve „önállóan is használatos hang” körülírásokat használja:

¹ A *fonéma* terminust eredeti, strukturalista értelmében használom, nem a generatív nyelvészetben általánossá vált ‘morfofonéma’ jelentésben (vö. Hyman 1975: 59–98).

² Ockhami Vilmos, XIV. századi angol ferences rendi szerzetesről. Az elv leggyakrabban idézett megfogalmazása – „Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem” – nincs benne Ockham műveiben. Helyette ezekkel találkozhatunk: „Pluralitas non est ponenda sine necessitate” – „Frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora” (Gibbs-Hiroshi 1997).

- (2) (a) Igazodásról (*accomodatio*) akkor beszélünk, amikor két szomszédos más-salhangzó közül az egyik a másiknak a hatására úgy módosul, hogy belőle az eredeti hangnak valamilyen, nyelvünk hangrendszerében önálló értékkel nem szereplő változata jön létre. [...] S általában igazodás mindaz, aminek eredményeképpen nem önálló értékű hangváltozatok jönnek létre [...]
- (b) Hasonuláskor (*assimilatio*) két szomszédos mássalhangzó közül az egyik a másiknak a hatására úgy módosul, hogy a létrejövő változat valamilyen más, nyelvünk hangrendszerében önállóan is használatos hanggal esik egybe.

Az /m/ és /n/ ajak-fog hangúsodásának a besorolásából azonban kiderül, hogy a két szerző mégsem ért egyet. Vértés (1952: 67) csak az /m/ alkalmazkodását tekinti igazodásnak (*romváros* [-mpv-]), az /n/ ajak-fog hangúsodását a hasonulásoknál tárgyalja (*színfolt* [-mpf-], i. m. 71). Deme viszont mindkét mássalhangzó módosulását az igazodások között említi (*honfi* [-mpf-], *hamvas* [-mpv-], 1961: 98). A kétféle besorolás közül Demée terjedt el jobban, az egyetemi fonetikatankönyvek (Papp 1966: 133; Kassai 1998: 171) is azt tanítják.

Deme elemzését elvileg támogatná az, hogy nyelvünkben nincsenek olyan jelentéses egységek, amelyek csak abban különböznek egymástól, hogy az egyikben [n]-et ejtünk, a másikban pedig ajak-fog hangú [mp]-et. A *szán volt* – *szám volt* megnyilatkozáspár nem ilyen, mert mindkettő ejthető ajak-fog hangú [mp]-mel. Az [n] és [mp] szembenállásának a hiánya azonban nem elégséges feltétel ahhoz, hogy az /n/ ajak-fog hangúsodását igazodásnak tekintsük, ezen az alapon ugyanis az /n/ összes hely szerinti alkalmazkodását az igazodások közé kellene sorolnunk. Az *íngyulladás* erősen tagolt beszédben ejthető feloldott zárú [n]-nel, fesztelen beszédben pedig zárva hagyott [ny]-nyel, de feloldott zárú [ny]-es változata nem létezik. Az *íngyulladás* ezzel szemben feloldott zárú és zárva hagyott [ny]-nyel is ejthető. A *rénpár* /n/-je feloldott zárú [n]-ként vagy zárva hagyott [m]-ként valósulhat meg, a *rémpár* /m/-je pedig feloldott zárú vagy zárva hagyott [m]-ként. Az [n] ugyanúgy nem áll szemben a zárva hagyott [m]-mel vagy [ny]-nyel, mint az ajak-fog hangú [mp]-mel, az /n/ bilabiálissá vagy palatálissá válását mégis mindenki a hasonulásoknál tárgyalja (Deme 1961: 99; Papp 1966: 139; Kassai 1998: 174). Az /n/ palatálissá vagy bilabiálissá válásának a vizsgálatakor az alapváltozatnak és a környezet hatására létrejövő változatoknak nem az összes tulajdonságát vetik össze egymással, hanem csak azokat, amelyeknek szerepe lehet a fonémák megkülönböztetésében. A továbbiakban ezekre fonológiaiailag releváns tulajdonságokként fogok utalni. A magyar nyelvben a zár feloldása vagy fel nem oldása fonológiaiailag nem releváns, ezért ezt nem kell figyelembe vennünk. Az /n/ fonéma alapváltozata alveoláris orrhang, az *íngyulladás*-ban ejtett [ny] pedig palatális orrhang. Az alveoláris orrhang és a palatális orrhang két különböző fonéma, az /n/ tehát hasonult. Ezzel szemben az /ny/ alapváltozatának (feloldott zárú palatális orrhang) és az *íngyulladás*-ban ejtett zárva hagyott [ny]-nek fonológiaiailag releváns tulajdonságai megegyeznek egymással – mindkét beszédhang palatális orrhang –, ezért az [ny] módosulása csak igazodás.

Abból, hogy egy fonéma alapváltozatának és a környezet hatására létrejövő beszédhangnak a fonológiai releváns tulajdonságai eltérnek egymástól, nem feltétlenül következik az, hogy hasonulás történt. Az alveoláris–veláris különbséget a magyar nyelv felhasználja jelentésszerű egységek megkülönböztetésére (pl. *tő* és *kő*), az /n/ velárisává válása (pl. *szá[n]kó*) mégsem hasonulás, mert az [n] és az [ŋ] sohasem állít szembe egymással jelentésszerű egységeket. Az alveoláris [n]-nel is ejthető *őn gólt lőtt*, és a csak veláris [ŋ]-nel ejtett *őngólt lőtt* megnyilatkozásokat nem a fakultatív [n] és a kötelező [ŋ] különbözteti meg egymástól,³ hanem az, hogy a gólt az első megnyilatkozásban hangsúlyos, a másodikban pedig nem az. A hasonulás és igazodás különbségét a következőképp fogalmazhatjuk meg:

- (3) Ha a mögöttes szegmentum alapváltozatának és a megváltozó beszédhangnak fonológiai releváns tulajdonságai különböző fonémákat határoznak meg, akkor hasonulás történt, ha nem, akkor igazodás.

Lássuk ezek után az /m/ és az /n/ ajak-fog hangúsodását! Az /m/ alapváltozata bilabiális orrhang, az /n/-é alveoláris orrhang, a labidentálisok előtt ejtett [ɱ] pedig labiodentális orrhang. Az [m] és [n] különbségét a magyar nyelv felhasználja jelentésszerű egységek megkülönböztetésére (pl. *méz* és *néz*), ez a két beszédhang tehát két különböző fonémát valósít meg. Olyan jelentésszerű egységek viszont nincsenek, amelyek csak abban különböznek egymástól, hogy az egyikben [m]-et vagy [n]-et ejtünk, a másikban pedig ajak-fog hangú [ɱ]-et. Ezen az alapon a labiodentális orrhang az /m/ és az /n/ közös allofónja is lehetne, de ha következetesen akarunk lenni, akkor az [ɱ] esetében is csak a fonológiai releváns tulajdonságokat vehetjük figyelembe. A magyar mássalhangzók fonológiájában a bilabiális–labiodentális különbség nem releváns. A bilabiális /p/ és /b/ nemcsak a képzés helye tekintetében különbözik a labiodentális az /f/-től és /v/-től, hanem abban is, hogy a /p/ és /b/ zárhang, az /f/ és /v/ pedig réshang. A zárhangok és réshangok megkülönböztetésére egyébként is szükségünk van (/t/ és /sz/, illetve /d/ és /z/), ezért a /p/ és /b/ fonémák azonosításához elég csak annyit mondanunk, hogy labiális zárhangok, az /f/ és /v/ azonosításához pedig, hogy labiális réshangok. Az /m/ alapváltozatának és a labiodentális [ɱ]-nek ugyanazok a fonológiai releváns tulajdonságai – mindkettő labiális orrhang –, ezért az /m/ ajak-fog hangúsodása igazodás. Az /n/ ajak-fog hangúsodását viszont a hasonulások közé kell sorolnunk, mert az /n/ alapváltozatának és a labiodentális [ɱ]-nek a fonológiai releváns tulajdonságai – alveoláris orrhang, illetve labiális orrhang – különböző fonémákat határoznak meg. A labiodentális [ɱ] ezek szerint csak az /m/-nek az allofónja, az /n/-nek nem.

Deme nemcsak az /m/-ről és /n/-ről feltételezi, hogy közös allofónjuk van, hanem a /h/-ről és /j/-ről is: az *ihlet* és a *pech* /h/-ja szerinte ugyanúgy hangzik, mint a *kapj*, *lökj*, *férj* szavak /j/-je. Ezzel nem értek egyet. Az *ihlet* /h/-ja ([χ]) körülbelül úgy viszonyul a *lökj* /j/-jéhez ([j]), mint a *Miki* /k/-ja ([k]) a *Matyi* /ty/-jéhez ([ty]). A *pech*-nek van ugyan „ich-Laut”-os ejtése, de azt a németül nem beszélők idegenszerűnek tartják.

³ Szótagoláskor az *őngólt lőtt* is ejthető alveoláris [n]-nel, de a szótagolás nem természetes beszéd mód.

Különböző osztályozások különbözőképp viszonyulhatnak az anyelvi beszélők kompetenciájához. Érdekes eset ebből a szempontból az /n/-nek és /ny/-nek a posztalveoláris affrikátákhoz való alkalmazkodása (*pofo* *csap*, *inycsiklandó* [-ŋcs-], *betondzsungel*, *hány dzsókerrel* [-ŋdzs-]). A két folyamat gyakoriságában és megítélésében is különbözik egymástól. A betűejtéstől eltekintve az /n/ posztalveolárisrá válása a vele egy hangsúlyozási egységen belül levő posztalveoláris affrikáták előtt kötelező, az /ny/-é viszont fakultatív – csak gyorsabb, fesztelenebb beszédben következik be. Az anyanyelvi beszélők a *pofo* *csap* és az *inycsiklandó* posztalveoláris [ŋ]-jét is azonosnak veszik a magánhangzók előtti alveoláris [n]-nel. Mivel az alveoláris [n] és a posztalveoláris [ŋ] nem különböztet meg jelentésszerű egységeket egymástól, és az anyanyelvi beszélők sem észlelnek közöttük különbséget, a két beszédhang egy fonéma két változatának tekinthető. A posztalveoláris [ŋ] és a palatális [ny] ellenben két külön fonéma megvalósulása, mert bár ezek sem különböztetnek meg jelentésszerű egységeket egymástól, az anyanyelvi beszélők a posztalveoláris [ŋ]-et az /n/ fonémával társítják. Az /n/ posztalveolárisrá válása tehát igazodás, az /ny/-é pedig hasonulás.

Ez a mássalhangzók hagyományos rendszerezésével jól összeegyeztethető, Siptár megkülönböztető jegyes osztályozásával viszont nem. A hagyományos rendszerezések szerint a /zs/ és /j/ csak abban különbözik egymástól, hogy az előbbi posztalveoláris, az utóbbi pedig palatális (l. pl. Deme 1961: 81; Kassai 1998: 116). A /zs/ és /j/ különbsége fonológiaiilag releváns, az /ny/ posztalveolárisrá válása tehát elvileg lehet hasonulás. Az alveoláris /c/ és posztalveoláris /cs/ különbsége is releváns, de – akár csak az /n/ veláris igazodása esetén – ebből nem következik az, hogy az /n/ posztalveolárisrá válása hasonulás lenne. Siptár (1995: 43–46) a mássalhangzók mögöttes ábrázolásában a posztalveolárisok és a palatálisok képzési helyét is a [+ koronális, – elől] jegyekkel adja meg. A két képzési hely azért egyesíthető, mert a posztalveolárisok és palatálisok a helyjegyek számának a szaporítása nélkül is elkülöníthetők egymástól. Mögöttesen minden posztalveoláris mássalhangzó [+ érdes], és minden palatális [– érdes]. A levezetés későbbi szakaszában a redundáns [± osztott] jegy segítségével lehet a posztalveoláris–palatális (valamint a bilabiális–labiodentális) képzési hely között különbséget tenni (i. m. 83). A mögöttesen [+ koronális, + elől] jegyű (vagy a képzési hely tekintetében meg nem határozott) /n/ a posztalveolárisok hatására [– elől, + osztott] lesz, az /ny/ viszont csak a redundáns [+ osztott] jegyet kapja meg tőlük. A posztalveoláris [ŋ]-nek azok a jegyei, amelyek a fonémák megkülönböztetésében is szerepet kapnak, nem az /n/, hanem az /ny/ mögöttes jegyeivel egyeznek meg.

IRODALOM

- Deme László 1961: Hangtan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* 1. Budapest, Akadémiai. 55–119.
- Gibbs, Phil – Sugihara Hiroshi 1997: *What is Occam's Razor?*
<http://www.weburbia.com/physics/occam.html>
- Hyman, Larry M. 1975: *Phonology: Theory and Analysis*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

Vértés O. András 1952: *Bevezetés a fonetikába*. Második, bővített kiadás, Budapest, Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzetei.

CONSECUTION AND ASSIMILATION

GYULA ZSIGRI

Vértes (1952) distinguishes phonetic assimilatory processes (*consecutio*) and phonological assimilatory processes (*assimilatio*). This distinction has become standard in university textbooks and traditional analyses. Although all authors agree in the definitions of the processes, they classify the linguistic data differently. This paper proposes a criterion based on the original structuralist notion of the phoneme to unify the classification.

MEGEMLEKEZÉS

BÚCSÚ NYÍRI ANTALTÓL*

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Tóni Bátyám!

Sokan vagyunk, akik Tőled hallottuk életünkben először a Halotti Beszéd olvasatát és magyarázatát, s így annak első sorait is: *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc*. Nyelvemléküinknek fájdalmas aktualitást ad a mai nap.

A Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke és a tanítványok nevében szomorú szívvel búcsúzom Tőled, tanszékünk nagy tekintélyű, nyugalmazott egyetemi tanáráról, a nyelvtudomány doktorától, a nagyszerű embertől.

Kevesen érnek meg olyan életkort, s még kevesebben élnek olyan teljes életet, és alkotnak olyan maradandó értékeket, mint Nyíri Antal professzor úr, a hamarosan elmúló évszázad magyar nyelvtudományának egyik legkiválóbb nyelvtörténésze.

Hosszú életutat tett meg, tudományos és oktatói tevékenysége nagy ívű, hiszen nemcsak időben fog át hosszú évtizedeket, hanem kutatási területeinek széles körében és mélységében is. Ezt igazolja az a tény, hogy még a 80-as évek második felében is töretlen munkakedvvel, nagy odaadással vállalt feladatot a magyar nyelvtörténeti speciális képzésben részesülő hallgatók oktatásában. S hogy mennyire szerette szűkebb szakterületét, hogy nyugdíjasként is mennyire élt benne kutatási eredményei átadásának vágya, a tudós kutatói szenvedélye, azt jól mutatja az a körülmény, hogy még tíz évvel ezelőtt, a Debrecenben rendezett VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson is értékes, nagy érdeklődést kiváltó előadást tartott.

Szentesen született 1907. március 9-én. Szűkebb pátriája nyelvről és néphagyományairól több tanulmányt tett közzé, ezek közül gazdag anyagával, leletmentő értékeivel és módszertani tekintetben is kiemelkedik „A kiháló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai” című tárgykor-monográfiája. Szenteshez és környékéhez kapcsolódó írásait nemcsak a nyelvtudós szakmai érdeklődése motiválta, hanem legalább annyira a szülőföld szeretete, lakóinak tisztelete is. Ezt szülővárosa is fölismerte, amikor Szentés díszpolgára címmel tüntette ki.

A szentesi diákévek után a szegedi egyetem magyar-német szakát végezte el, és itt Mészöly Gedeon hatására kezdett nyelvészettel foglalkozni. Ösztöndíjasként egy-egy tanévet Münchenben, majd a bécsi Collegium Hungaricumban töltött. Már 1933-ban elkészítette „A Winkler kódex hangtana és szótana” című bölcsészdoktori értekezését, amellyel szakmai körökben nagy elismerést vívott ki magának. Egy ideig a csurgói gimnáziumban tanított. A Somogyban töltött években gyűjtötte és állította össze „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” című kötetét, amelyet Balassa József, a nagynevű nyelvjáráskutató is igen nagyra értékelt ismertetésében, s melyet ma is haszonnal forgathatunk.

Több évig tartó középiskolai tanári munka után lett a szegedi főiskola oktatója, s onnan került át 1952-ben egyetemünkre, ahol hamarosan egyetemi tanárrá, majd 1955-ben tanszékvezetővé nevezték ki. Ezt a megbízatást 1977-ig, nyugdíjba vonulásáig

* Elhangzott 2000 december 21-én 15 órakor, a Szegedi Református Temetőben.

vállalta. Ebben az időben vált tanszékünk tudományos műhellyé, jó közösséggé. Az ő irányításával valósult meg a Müncheni Kódex szövegkritikai kiadása, később pedig ennek a kódexnek a magyar-latin szótára is, amely a 90-es évek elején jelent meg. A nyelvemlékek vizsgálata mellett pályakezdésétől a nyugdíjas évekig egész életművét, kutatói tevékenységét végigkísérte a szótörténet, a szavak és szólások eredete iránti érdeklődése. Sokoldalú elemzésre épített szófejtései meggyőzőek, módszertani szempontból is mintaszerűek. Jelentős munkái láttak napvilágot a nyelvjáráskutatás, a nyelv művelés és a tudománytörténet területén is. Nyíri professzor úr mégis elsősorban kiváló nyelvtörténészként vált ismertté, és így él majd tovább életműve, amíg csak kutatója lesz anyanyelvünk múltjának, történetének. Minden írására jellemző az alaposág, az igényesség, az adatokon nyugvó érvelés, a jól követhető gondolatmenet, továbbá az elődök tisztelete, kutatási eredményeik ismerete és továbbfejlesztése.

Nekünk, akik folytatni szeretnénk Nyíri professzor úr gazdag szellemi örökét, nemcsak tudósként állhat példaképül, hanem emberként, tanárként is, hiszen ha kellett, mindig volt bátorító, megértő szava a hozzá forduló diákokhoz. A kiváló tudós alakja, a jószágos tanár emléke ezért is él tovább sok ezer tanítványában. Hiszem, hogy Nyíri Antal professzor úr egész életműve, diáknemzedékek hosszú sorának átadott tudása a múlt időben is maradandó lesz, ahogy azt Váczi Mihály az „Eső a homokra” című versében a költősorsra olyan találóan megfogalmazta:

*„...osztani magad: – hogy így sokasodjál;
kicsikhez hajolni – hogy magasodjál;
hallgatni őket, hogy tudd a világot,
róluk beszélni, ha szólsz a világhoz.
Széjjel szóródní – eső a homokra –
sivatagnyi reménytelen dologra,
s ha nyár se lesz tőled – s a táj se zöldebb:
– kutakká gyűjt a mély: – soká isznak belőled!”*

Kedves Professzor Úr! Szeretett Tóni Bátyám!

A ránk hagyott örökséget, emlékedet kegyelettel és tisztelettel megőrizzük.
Nyugodjál békében!

Szabó József

SZEMLE

Büky László 2000:
Egy vers szóhasználati háttere
Füst Milán: Szellemek utcája
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 312 lap

HORVÁTH MÁRIA

Kosztolányi három tanulmányban kutatta barátja, Füst Milán művészetének lényegét 1914-ben, 1922-ben és 1934-ben (Kosztolányi 1958: II, 5–21). Az első írás a komor hangvételű szabadversek költőjét, a második a puritán egyszerűségere törő stílusművészt méltatja, míg a harmadik az ember és a művész sajátos világába vezet.

A Füst Milán művészetének legfőbb vonásait már első, csaknem lelkendező tárcájában megrajzolja Kosztolányi: „A költő sűrít, az egész életet egy versbe, a sok emléket egyetlen szóba tudja belebűvölni” (Kosztolányi 1958: II, 6). Ehhez fűzi 1922-es észrevételeit: „Mi ennek a lyrának a fő sajátja? Az, hogy komor, a tárgyában, eszközében egyaránt” (Kosztolányi 1958: II, 9). Végül: 1934-ben: „[az ember és a művész világának] külön természeti törvénye, égalja, szókincse van” (Kosztolányi 1958: II, 21).

A szókincs – véli Kosztolányi – Füst Milán költészetének egyik (ha nem a legfőbb) sajátossága.

Egy jellegzetes versét, a *Szellemek utcáját* választotta elemzése, sokoldalú vizsgálódása tárgyául Büky László, Füst milán költészetének legalaposabb nyelvész-stilisztika ismerője. – Merész vállalkozás volt! Jellemezhet-e egy költőt egyetlen, – látszólag – tetszőlegesen kiragadott verse? Mit árulhat el látásmódja, szóhasználat, képalkotása, költészete egészéből tizenhét versmondattal? Milyen mélységeket képes feltárni, bevilágítani az így kimunkált „szóhasználati háttér”?

A választás – ezt a vizsgálat eredményei igazolják – helyesnek, indokoltnak bizonyult: a *Szellemek utcája* reprezentatív vers; magán viseli a Kosztolányi által említett jegyeket: hangvétele komor, sejtelmes, pátosza van.

Az elemzés szigorúan következetes: magára a versre épül szóról szóra, mondatról mondatra haladva, a szövegmondatok sorrendjében, a szövegszavak előfordulási rendjében. A szerző ezt a következőképpen fejti ki: „...a vizsgálatra választott költemény szavainak a költő összes verseiben való előfordulásai (szemantikai) segítségével tekintem át magát a költeményt mint szövegművet és mint stílusalakulati egyedet, amely függ a többi stílusalakulati egyedtől: a költő összes verseinek nyelvi halmazától mint szöveg-halmaztól” (8); „Mutatkozik ugyanis bizonyos használati rendszer, technikai apparátus az egyéni nyelvhasználatban, s ez voltaképpen az egyéni stílus jellemzőinek fontos része”, „[...] a költői szövegmű része az alkotójától származó többi költői (vagy egyéb) szövegek halmazának” (9).

Ez – a nagyon szabatosan megfogalmazott indoklás – a költemény kiválasztását van hivatva magyarázni. Megállapításaiban a Mai magyar nyelv rendszere és A

magyar nyelv értelmező szótárának útmutatásait követi, a szótárbeli nyelvi anyag időben is közel volt a költő nyelvállapotához.

„A költeménynek nevezett szövegművek nyelvi kommunikációba való helyezésének hagyományos formája a versnek írásban való rögzítése, majd ennek a társadalom nyilvánossága számára való közzététele” (11). Ezután a – szövegtani szempontból is – rendkívül pontos megállapítás, megfogalmazás után, amely az olvasó számára kissé bonyolultnak tetszik –, a befogadás folyamatát elemzi, felveti, hogy az olvasó elfogadja-e a szövegművet költeménynek. Kosztolányi 1914-ben még lelkesen írta: „Ezekben a versekben szólal meg először a magyar vers libre [...]”, majd 1922-ben: „[...] szabadverseit, melyek nyelvünkön az elsők voltak, azonnal elfogadtuk[...]” (Kosztolányi 1958: II, 6, 9).

Horváth János (1951: 152–153) kételyeit hangsúlyozza magyar verstanában: „Nem foglalkozunk [...] a szabadverssel, mert az voltaképp bizonytalan ritmusú próza, mely vers-illúziót akar szuggérálni[...]” Büky Lászlónak – természetesen – nincsenek ilyen kétségei: a Szellemek utcája „mint stílushordozó szövegegyed” kerül vizsgálatának középpontjába. A szövegmondatok sorrendjében, a szövegszavak előfordulási sorának megfelelően mutatja be – az értelmező szótárra alapozva – a szóhasználati háttér.

Könyve – a tizenhét versmondathoz igazodva – tizenhét fejezetre tagolódik; ezeknek élén a szintaktikai szerkezetek ábráit találjuk, majd felsorolja az egyes – tartalmas – szavakhoz tartozó értelmező szótárbeli jelentést vagy (szükség szerint) jelentéseket. Már itt megjegyezhető: a vizsgálat minden lépését, így a szöveg és a költemény értelmezését, a cím szerepét, a rendszermondat és a szövegmondat fogalmát, a képalkotás kérdéseit és így tovább gazdag nyelvelméleti fejtegetéssor követi. Az elemzés legfontosabb – és egyben legaprólédosabb része – a szóhasználati háttér bemutatása. Mit is jelent ez? Büky sorra veszi – mint már említettem – a költemény minden tartalmas (jelentéssel bíró) szavát, azoknak Füst Milán valamennyi versében fellelhető összes előfordulását, és mindezt részletes jelentéstani és stilisztikai vizsgálódásnak veti alá. Figyel a szövegszavakkal rokon értelmű szavakra, a vers szó- és mondat szerkezeire, a képalkotási jelenségekre is.

Ez a feltáró-elemző munka következetes, olykor talán makacsul is az. A „háttér” felkutatásához igénybe veszi mintegy segényanyagként a nyelvészeti kutatások megannyi eredményét, megállapítását, észrevételét. Már az első versmondat szerkezetének bemutatásakor áttekinti a mondat, a szövegmondat és a rendszermondat jellemzőit és a kapcsolódó gazdag szakirodalmat. Figyelme „mindenre” kiterjed: az időzőjellel is kiemelt *minden* egyúttal a vers bevezető szava, hangütése: „Minden ellenemre van.” Az értelmező szótár alapján végzett szerteágazó, részletekre kiterjedő, idézetekkel megerősített vizsgálódásból megállapítható, hogy a verskezdő szó egyúttal Füst Milán költői nyelvének egyik kulcsszava lett. Bár a szerző adatfeltáró munkája nyomán úgy látja, hogy a költő nyelvében nem mutatkozik stiláris többlet a *minden* szó használatában, teljességre utaló szerepe, gyakori előfordulása (főként a mondatok élén) mégis kiemeltté teszik.

Még inkább szembeötlő az *én* nyomatékosító szerepe, helyzete: Büky 230 előfordulását idézi; bár itt is megjegyzi, hogy „[ezek] önmagukban nem jeleznek különösebb

stílusalakítási módot, legfőljebb a költői én határozottabb kiemelését, a lírai szövegben ez természetesnek tartható” (38). (Az olvasó kérdése: ez vona az „objektív líra”?)

A *többé* határozószó stílus szerepét a következőképpen jelzi a szerző: „A költeményben éppen létező világnak szóban forgó létidejéhez viszonyított jövőjére vonatkozik [...]” (39). Az idézetekhez kapcsolódó *nem* tagadószós állítmányok minden esetben rezignált lemondást sugallnak, patetikus színezetük van a „hagyományos” stilisztikai értelmezés szerint. Kosztolányi (1958: II, 5) már Füst Milánról szóló első írásában említi ezt a pátoszt: „Szikrázó pátosz világítja meg néha ezt a (bibliai) komor képet. A pátosza azonban – ez a költőre különösen jellemző – nagyon emberi és nagyon intim.”

Elemzésének összegzésében Büky László kiemeli Füst Milánnak a zenéhez, tánchoz (énekhez, muzsikához, dallamhoz) fűződő szoros, rejtélyes kapcsolatát. A szóhasználati háttér itt is életrajzi motívumokat tár fel metaforikus, metonimikus kapcsolatokban (299).

Füst megszólításai: *pajtás, cimbora, társ, barát, barátaim, emberek* – szöveggörnyezetükkel, háttérükkel ugyancsak a Kosztolányitól idézett „nagyon emberi és nagyon intim” pátoszának tartozékai (89).

Sok tanulság vonható le a *nekem, neked* határozószó használatából. A szerző végkövetkeztetése, hogy a *nekem* vezető szerepe összhangban van az *én* személyes névmás előfordulási gyakoriságával. Ugyancsak szerteágazó a *maga* visszaható névmás használati köre és háttere; az *egykor, egykoron* Füst archaizálásának kedvelt eszköze.

Figyelmet (és lélektani elemzést) érdemel a *még* sűrű felbukkanása: pátosz, lemondás, rezignáltság kifejező eszköze változatos és gazdag szöveggörnyezetben.

Maga Füst Milán kiemelt fontosságúnak jelzi a verse negyedik mondatát, a legjobbnak tartja mind között („Az életem javát sötétben töltöm el, | A mélyen elrejtőz néma férfikort”). – Téma értékű az itt szereplő *élet* főnév. Gyakori előfordulása arra utal, hogy a költő nyelvében fontos szerepe van, túlnyomóan „kedvezőtlen” jelzőivel együtt. Kosztolányi Füst Milán vijjogó kétségbeeséséről, csikorgó erőfeszítéséről beszél, Büky megállapítja, hogy a *néma* melléknév és szócsaládja (*szóitalan, hangtalan*) átszővi líráját; hasonlóképp a választékosnak is tekinthető *hűvös* kedvelése; a *csend, csendes* számos helyen való szerepeltetése.

A gyakran alkalmazott *utca* szó egy idézete összecseng Kosztolányi (1973: 542) versével: „Vagy nézd az estét, a kormos zavarba | kis műhelyébe dolgozik a varga, | csöpp láng előtt, szegényen és hiába, | mint régi képen, ódon bibliába” (Szeptemberi áhitat). Füstnél: „Tavaszi szél fújja már a varga kötényét, | Ki görbe utcában kicsi boltja elé | Kiült[...]” (Tavaszi dal, vándordal). – Az *utca* mellett gyakori az *út, országút, a tűz, a tűzvész, tűzgolyó, a vad* és származékai; a *láng*, amely néha a költői én metaforája. – Gondos vizsgálattal mutatja be a *mert* használatát Büky; az okhatározói jellegén túl, annak nyomósításával – véleményem szerint – retorikai funkciója is van (114–116). Az *ott* és *itt* gyakori szembeállítás az ellentétet hangsúlyozza (147–151), ugyancsak Füst Milán költői pátoszána eszközeként.

Újra – most szövegmondatként – vizsgálja a címet: „A szellemek utcája ez!” A műértelmezés-elmélet észrevételeinek segítségével megállapítja: „[ezt] a szövegmondatot

végül is a fölhasználási (pragmatikai) vonatkozásai teszik olyanná, amilyenné a szövegbe ágyazottságán kívüli körülményektől el nem tekintve a mindenkori beszélő vagy olvasó tenni kívánja. [...] A szellemeknek és társaiknak a költő által létrehozott lehetséges világában való létezés módja eme előismeret olvasói megszerzésével ismerhető és érthető meg” (154).

A *szellem* és a vele rokon értelmű szavak közül az *árny*, a *démon*, a *kísértet*, a *lélek*, a *rém*, a *szörny* vannak adatolva (155–162). A hozzájuk kapcsolt Füst Milán-példák sejtelmes, romantikus hangulatúak; Kölcseyt, Vörösmartyt idézik.

Az olvasó megkockáztatja azt az észrevételét, hogy a „nemsoká”-ra vékonypénzű lesz magad is” (viii. 2 szövegmondat) *vékonypénzű* szavát Füst Milán meglehetősen önkényesen, a szokásostól eltérő jelentés- és szövegkörnyezetben használja (168–169). (Kissé – talán – félreértve annak jelentését?) De vö. még: „[...] ő is szok közé tartozik, akik a zóban forgó utcán járkálnak [ti. a szellemek utcáján] [...] s vékonypénzű, illetőleg azzá válik majd” (174).

A „[...]szived kutyáknak vettetik” (viii. 3 szövegmondat) szóképenek elemzése után a Füst Milán verseiben előbukkanó összes állatnevet sorra veszi Büky megvizsgálja szerepüket: a szemléletességet szolgálják, hasonlat vagy szókép elemei-e (177–184). A felsorolást ezzel a megállapítással zárja: „Abban az elképzelt világban, amely a költő verseiben gyakorta megjelenik, a legkülönbébb állatok megléte, említése (képekben, hasonlatokban) jóval természetesebb, mint a költő műveinek születési helyén és idején[...]” (i. h.) – azaz az archaizálás eszközei. Kosztolányi „bibliaian komor táj”-ról beszél!

A ix. szövegmondat *szerettem* igealakjához értékes megjegyzés kapcsolódik: „[...]szinte egyenlő a különféle jelentésű *szeret* igék jelen idejű és múlt idejű alakjainak száma. Ez talán azt jelzi, hogy a költői én létidejének a múlt és a jelen egyenrangú összetevője” (192).

Alapos, finoman részletező a *már* időhatározó előfordulásainak a felsorakoztatása (208–215) és (ennek) a *még*-gel való egybevetése.

Az *éj*, *éjszaka* határozószóként (118), majd főnévként (232–238) is gyakran szerepel Füst Milán költészetében; a kutatók szerint az ő lehetséges világában az *éjszaka* az uralkodó napszak; számos hasonlító, metaforikus szerkezet tagja; az *élet*, a *lét* jelképe bonyolult kapcsolatokban (239).

Az *itt*, *itten* határozószó sűrű deiktikus funkcióban a retorikus pátoz eszköze (254–258). Az *ismer* és *tud* igék használatában Büky összefüggést lát azzal a bölcs és aggastyáni magatartásmóddal, amelyet a költő maga is tanúsított, s amelynek nyomai ott vannak szóhasználatában (268). Hasonló szerepe van a költői kérdéseket bevezető *ki* kérdőnévmásnak is (269), és az *oly* névmásnak (275–276). Igen gazdag a *halál*, az *elmúlás* szinonimasora (286–293).

Munkája befejező részében Büky László kutatásainak tapasztalatait összegzi: a Füst Milán-i szavak jelentése valamelyest mindig más, mint a szótárban rögzített jelentések (297). Idéztük már Kosztolányit: [...] világ, melynek külön természeti törvényei, égalja, szókinccse van”. A Szellemek utcája-beli szóanyag egyedeihez van (volt) kötve a vizsgálat, de nyilván a költői nyelvhasználat sajátossága is (azaz: „kettős szerepkörrel beszélhetünk”). A szóhasználati háttér vizsgálata módszertani eljárás,

amelynek segítségével a költői nyelvet mint olyant lehetséges valamely egyedi képződményében egy nyelvi részterületen nagyjából-egészéből leírni, függetlenül a költői nyelv értékminőségétől” (299). Fontos eredménye a kutatássorozatnak, hogy a Szellemek utcájának szövegszavai más szövegműveknek is [...] nem csupán építőelemei, hanem alapjaiknak ciklopszköveihez tartoznak” (299). A *zene*, a *tánc* és a *dallam*, továbbá az *éj-éjszaka*, *élet*, *itt-ott*, *forróság-hideg* mind ilyen szavak halmazának tömbjeit alkotják; rendszert hoztak létre egy nem túlságosan nagy számú témakört felölelő költői életműben; állandó jellegű jelentésrendszert alakítottak ki egy költői „térben és időben”. A vizsgálódás – látszólag egy versen keresztül – betekintést nyújtott az alkotó műhelyébe, és az elemzett versben, valamint a „háttérben” sűrűn felbukkanó szavak, szókapcsolatok révén a költői arculat megrajzolását is nagyban segítette, mintegy újra fogalmazva Kosztolányinak már említett megállapításait.

Büky László nagy körültekintéssel végezte vizsgálódásait, munkáját mindvégig hűvös tárgyilagosság jellemezte. Saját stílusa, bár lírikust tanulmányozott, elvont, visszafogott, igazodik a magyar nyelvészet modernebb ágazatainak – részben fordításokból származó – szóállományához, közlésmódjához. Ez utóbbi viszont – sajnos – szabatosságra törekedve inkább jogi műnyelvre emlékeztet a maga vitathatatlan tetsző meghatározásaival. Vajon nem lehet megváltoztatni ennek a szaknyelvi fejlődésnek az irányát?

A vizsgálat eredményei jórészt feledtetik a közlésmódról említett aggályokat: a szóhasználat háttéréből kibontakozik a mágikus, patetikus költő arca. A háttérként idézett példák sokasága egy „másfajta” költői szótárat tár elénk: a Füst Milán által használatos szavak, szókapcsolatok (sztereotíp fordulatok, klisék) halmazával. Büky László nagy körültekintéssel végzett munkájának bizonyára ösztönző hatása lesz: eredményei további vizsgálódásokra serkentik a kutatást.

IRODALOM

- Horváth János 1951: *Rendszeres magyar verstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kosztolányi Dezső 1958: Füst Milán. In: *Írók, festők, tudósok*. Budapest, Szépirodalmi.
Kosztolányi Dezső 1973: *Összegyűjtött versei*. Budapest, Szépirodalmi.

Szikszaíné Nagy Irma 1999:

Leíró magyar szövegtan

Osiris Kiadó, Budapest 509 l.

SZABÓ ZOLTÁN

1. Szikszaíné Nagy Irma újabb könyve jól sikerült szövegtani szintézis. A szerző az elismerő jelzöt két okból is megérdemli. Először saját „szempontjából”, minthogy kitűzött célját megvalósította. Valóban sikerült – szavaival szólva – iránytűt, tájékoztató célú áttekintést, számbavételt és egyfajta összegzést nyújtani egy még „sok pontján homályos, kiforratlan, képlékeny” tudományról, amelyben sok a tisztázatlan kategória, nagy a terminológiai zűrzavar (15–16). Másodszor megérdemli a méltánylást kívülről, a befogadó, az elemző szempontjából. A továbbiakban ezt próbálom bizonyítani.

Ismertetésemben figyelemmel leszek a szerzőnek az Előszóban jelzett elveire (még akkor is, ha egyiket-másikat vitathatónak tartom), mindenekelőtt arra, hogy szándéka szerint nem kötelezi el magát egyetlen elméleti koncepció mellett sem, nem a problémákra kérdez rá, hanem a megtanulhatóság, elsajátíthatóság érdekében a feltárt szövegsajátosságok rendszerét ismerteti, és ezt formai, tipográfiai kiemelésekkel is segíteni igyekszik (15–16), továbbá mindegyik fejezet végén olvasható didaktikai jellegű, szerepű alfejezetekkel: összefoglalás, alapfogalmak és fontos kifejezések, vita-kérdések. A könyv – mint állítja – „nem kutatóknak készült, hanem a jelenlegi és a jövőbeni magyartanároknak”, ezért nem akarja „az olvasót a különféle elméletek és definíciók dzsungelébe bevezetni” (16). Minden bizonnyal ezzel függ össze az is – ahogy különben a címe is jelzi és a szerző az Előszóban is hangsúlyozza –, hogy könyve „leíró magyar textológia, vagyis a magyar nyelvű szövegekre érvényes sajátosságokat igyekszik szinkron metszetben megvilágítani” (15).

A didaktikai célzat ellenére – mint látni fogjuk – jócskán vannak a kötetben elméleti kérdésekre, a szövegtan nagy és nyitott kérdéseire sarkított megjegyzések, vélekedések. Érdekel tehát a szerző szövegtani felfogása, ami ha általában rejtettebben is, de mégis csak megnyilatkozik, a szerző valahogy „kiszól” a szövegből, a szintézisből (ez Hankiss Elemér műszava: hol szól ki a költő a versből?). És a szerzőnek – mint látni fogjuk – vannak számunkra sokatmondó „kiszólásai”. Persze több is lehetne. Viszont ami és amennyi van, jól eligazít. Nyilván ezek közül csak néhányat tudok példaként megemlíteni.

2. A szövegtan tárgyának elsősorban Deme alapján a szöveget tartja. Sok és sokféle elnevezése közül a szövegtan és a textológia műszót fogadja el: a szövegtan és a textológia elnevezést szinonimának tekinti (de l. a 15. lapon: a szövegtan mégis „inkább textológia”). Érdekes és figyelemreméltó az is, hogy Kiefer alapján hogyan vélekedik a szövegelméletéről: „szövegelméletről jelenleg még nem lehet szólni, amíg a szöveggel kapcsolatos ismereteink nincsenek teljesen feltárva, rendszerezve” (17).

Nem kerüli meg a szövegtan egyik (sokaknál elnagyolt, mellőzött vagy éppen tagadott) nagy kérdését, azt, hogy „érvényes-e a *langue* és a *parole* viszony a szövegre” (52). Pro és kontra vélemények felsorolása után összegezését véleménynyilvánításnak tekinthetjük: „Tehát a nyelvészek közül többen a szöveget virtuális rendszerként a *langue*, felhasználásában a *parole* részének tekintik” (52). Ezt a szóba jöhető kettősséget érdekes és találó jelzővel „köztes felfogás”-nak mondja: „Köztes felfogást hangoztat Beaugrande, mert szerinte a szöveg a *langue* része, de a *parole* részeként aktualizálódik” (52). Tegyük hozzá, újabban ezt igazolja Tolcsvai Nagy Gábor megalapozott megjegyzése: „a kognitív nyelvtan már feloldja (fel kívánja oldani) a kommunikáció és rendszer elkülönítését” (A magyar nyelv stilisztikája 107).

Megfontolt véleményt olvashatunk ki a szövegtipológia tárgyalásából is. Kiindulópontja az, hogy nehéz „olyan elméleti megalapozottságú szövegtipológiát megalkotni, amely képes rendszerbe foglalni a konkrét szövegfajtákat és specifikumaik feltárása révén elvonatkoztatással megalkotni a szövegtípusokat” (277). Magáról a szövegtípusról úgy vélekedik, hogy az egyedi színező jellegzetességektől elvonatkoztatva absztrakció eredménye, szöveg feletti kategória. Azzal is egyetérthetünk, hogy a mai szövegtipológia elméleti alapja elsődlegesen pragmatikai természetű (277), amit az alapul szolgáló elméletek, irányzatok, iskolák felsorolásával igazol: a prágai iskola, kommunikációelmélet, szemiotika, beszédaktuselmélet, cselekvésemélet, szociolingvisztika (és ezen belül explicitebben, illetőleg jobban sarkítva a londoni iskola, l. erről a szerzőtől is idézett kötet, Lux: Text, Situation, Textsorte 1981).

Idevágó kérdésről világosít fel egy eligazító megjegyzése, az, hogy a szövegtipológia „elméleti kereteinek sokfélesége egyrészt gátat vet a szövegtipológiai kritériumok összehangolásának, másrészt ki is tágítja a tipizálási lehetőségeket” (278–279). Következtetése, a jelenlegi helyzet megítélése helyes felismerésről tanúskodik: a szóba jöhető szempontoknak, jogosult igényeknek, feltételrendszernek még egyik tipizálási rendszer sem tud megfelelni (278). És határozottan állítja, hogy „minden szövegtipológia természetszerűleg nyitott rendszer” (293).

Sokunk számára az egyik legérdekesebbnek mutatkozó fejezet: A szöveg stílusa. Érthető kíváncsisággal néztünk elébe elsősorban azért, hogy hogyan vélekedik erről a szerző. Kiindulópontja jó és produktív. Elismeri, hogy stílusról csak szövegszinten beszélhetünk, hogy a stílus szövegsajátosság. Ilyen összefüggés alapján „érdemes figyelembe venni” a szövegtan és a stílus egymásra-utaltságát, és ezen az alapon szokás szövegstilisztikáról beszélni (296–297). Lényeges észrevétel az, hogy a szövegtan eredményeinek hasznosításával „a szövegegész stílusa ragadható meg” (297), ami – tudjuk – egyik legfontosabb feltétele több stilisztikai elemzési modellnek.

Mindennek magyarázatában az egyik legfontosabb feltételt emeli ki: „a stílusra kiható szövegjellemzők az entrópia és a redundancia is csak a szöveg(egész)ben ragadható meg”, minthogy „a szöveg stílusára nemcsak az jellemző, mit hogyan fogalmaz meg az alkotó, hanem az is, mit és mennyit hagy el” (312). Mindezzel kapcsolatban természetszerűleg, spontán módon egy kérdés fogalmazódik meg: Mi ebben a szerepe a (feltehetőleg szemiotikai textológiai jelenségnek is tekinthető) konnotációnak? Mint tudjuk, a konnotáció egyik jellemzője az, hogy vele nem a jelek száma növekszik,

hanem a jelek jelentése és funkciója kettőződik meg, (és hangsúlyozandó, hogy) a szövegösszefüggés lehetőségeitől függően nincs szükség külön kifejező jelekre.

Ennyiből is látható, hogy van véleményközlés (szerzői kiszólás), amelyek jó része elfogadható és egyben produktív vélekedés, és mint ilyenek sokat elárulnak a szerző textológiai felfogásáról. De maga a szintézis egésze, a kérdések tartalma és a kérdésfelvetések módja, tagolása, tárgyalásrendje mint valamilyen rejtett információ szintén jól tájékoztat a szerző koncepciójáról.

Más természetű megjegyzés. Bárki mondhatja, hogy másképp írt volna meg, állított volna össze egy ilyen szintézist. Ez az illető részéről igaz is lehet. De ez nem lehet elvitatása szerzőnk eljárásának. Nem lehet az már csak azért sem, mert – mint láthattuk – szerves összefüggés van textológiai felfogása és a szintézis elvei, szempontjai között. Van tehát egyedisége a szintézisnek. Ezért is meglepő a szerző önmagára, kötetére való utalásában a szubjektum elhomályosítása: ebben a könyvben (15), ez a könyv (137) (könyvemben, könyvem helyett).

3. Gondolom, ennyivel is sikerült igazolnom azt – amit a bevezető sorokban ígértem –, hogy Szikszainé Nagy Irma könyve jól sikerült szövegtani szintézis. Érdeme az is, hogy egy még ki nem alakult, még nem egységes tudományról írt szintézist, olyanról, amelyben sok a vitatott kérdés, nagy a terminológiai zűrzavar. Persze azt is lehetne mondani, hogy még sok mindenről lehetett volna, kellett volna írni, de egy szintézisről – ha jól meggondoljuk – ilyesmit nem lehet állítani, mert a terjedelmi korlátok szigorúak, különben is a kérdéskör kimeríthetetlen.

Kötetének – közlési szándékának is megfelelően – nagy a gyakorlati haszna. Jó kézikönyv a gyakorló tanárok, egyetemi hallgatók számára. De a textológusok sem lehetnek meg nélküle. Mindez egyértelmű szakmai elismerésre késztet.

TARTALOM

I. kötet

MIKOLA TIBOR EMLÉKEZETE

SIPŐCZ KATALIN: Mikola Tibor (1936–2000)	5
ÁRPÁS KÁROLY: Érintkezési pontok a magyar és az észti történelemben II.....	9
BÁKRÓ-NAGY MARIANNE: Egy szelkup hangváltozás margójára	17
BARTENS, HANS-HERMANN: Quellen zu den Samojeden und ihrer Sprache aus der Mission der Herrnhuter Brüdergemeine	23
BARTENS, RAIJA: Einige frühe Aufzeichnungen mordwinischer Folklore	35
BÉRECZKI GÁBOR: A cseremisiz latívszói -yV/-kV és a komitatívuszi -ye / -ke ragok kialakulása és kapcsolataik.....	43
BERTA ÁRPÁD: Kontaminált östörök igei bázisok	47
CSEPREGI MÁRTA: Az osztják 'néz' ige jelentésánálhoz	63
CSÚCS SÁNDOR: A tárgyas ragozás és a zürjén nyelv.....	69
DÖLOVAI DOROTTYA: A többszörös műveltetés az obi-ugor nyelvekben	77
DOMOKOS PÉTER: Gyarmathiról – évfordulók ürügyén.....	95
HAJDÚ PÉTER: A szamojéd nyelvek története.....	101
HÖNTI LÁSZLÓ: Szamojéd '9' és '10' jelentésű számnevek	111
KATZSCHMANN, MICHAEL: Über „Verba conjunctionalia” und andere Eigentümlichkeiten im Nganasanischen – u. a. ein Nachtrag zu den Negation(sverb)en	121
KERESZTES LÁSZLÓ: Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban.....	129
KOVÁCS MAGDOLNA: „A szókincs az nekem nem annyira bő”	135
KOZMÁCS ISTVÁN: Még egyszer az 1806-os udmurt nyelvű Miatyánk- fordításról	149
KÖRTVÉLY ERIKA: „Nyomósító elemek” a tundrai nyenyecben.....	155
MÉSZÁROS EDIT: A mordvin rokonságnevek eredet szerinti vizsgálata	169
MOKÁNY SÁNDOR: Áld és Átkoz.....	185

2. kötet

MIKOLA TIBOR EMLÉKEZETE

✓MOLNÁR JUDIT: Igeköttőszerű kapcsolatok az erza-mordvinban	195
Моторкина Светлана: Мотивированность номинаций в говорах Чувашского Присурья	203
!NAGY KATALIN: A Nap leánya	209
✓PÓMOZI PÉTER: Gondolatok a történeti összehasonlító mondatтанról	215
✓RÉDEI KÁROLY: Nyelvi helyzet és az irodalmi nyelv problémái a zürjéneknél	233
✓SIRKKA SAARJINEN: Das finnisch-wolgaische ableitungssuffix *kse	241
✓SIMONCSICS PÉTER: Kempelen Farkas és a szőlőkup alapszámor	249
✓SIPOS MÁRIA: Zürjén jövevények vogul mezőkön	263
✓B. SZÉKELY GÁBOR: A finnugor műveltető mondat szerkezet rekonstrukciójáról	279
✓SZEVERÉNYI SÁNDOR: Az enyec -saj / -d'aj nomen possessoris és a -si / -d'e, -sede / -d'ede fosztóképző	285
✓TAMÁS ILDIKÓ: Jójka – Európa legősibb énekes hírmondója	295
✓RIGINA TURUNEN: Színnevekből képzett igék a mordvinban	307
✓VÁRNAI ZSUZSA: Még egyszer a nganaszan nyelv orosz jövevénytiszavairól	319
✓VÉRTES EDIT: Uralisztikai hangtani rekonstrukciók problémáiról	345
✓WAGNER-NAGY BEÁTA BOGLÁRKA: Az északi-szamojéd adverbiumokról	351
✓ZÁICZ GÁBOR: A magánhangzók kiesése a mordvinban	361

NYELVTUDOMÁNY

✓MOKÁNY SÁNDOR: (Nép)etimológiai szógyűjtemény	373
✓NÉMETH MIKLÓS: Az / likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az / kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltoztatban	397
✓ZSIGRI GYULA: Igazodások és hasonulások	409

MEGEMLÉKEZÉS

✓SZABÓ JÓZSEF: Búcsú Nyíri Antaltól	417
---	-----

SZEMLE

!HORVÁTH MÁRIA: Büky László 2000: <i>Egy vers szóhasználati háttere</i>	421
!SZABÓ ZOLTÁN: Szikszainé Nagy Irma 1999: <i>Leiró magyar szövegtan</i>	427